

Multidisciplinary Journal of Research “Olcinium”
Multidisciplinarni Istraživački Časopis “Olcinium”
Revista kërkimore Multidisciplinare “Olcinium”

ISSN 2661-2674 (Online)

Volume 7.No.1 (2020): April

www.olcinium.me

Newsroom

Prof.Ass. Dr. Jetmire Zeqiri, (chief)

Academik .Prof.Dr.Mirsad Nuković

Dr.Ermira Pervizi

MA.Ardita Bylo

MA.Besart Jakupi

Directory

MA. Artan Osmanović

Editor of the Scientific Magazine

MA. Artan Osmanović

Printing Presses:

Euro Project –Montenegro

Publishing house:

Euro Project –Montenegro

SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof.Dr.Arben Malaj (Albania)
Prof. Dr. Michael Minch (USA)
Prof.Dr.Marija Popović (MNE)
Prof.Dr. Armend Kadriu (Macedonia)
Prof.Asc.Dr. Blerta Dragusha (Albania)
Prof.Dr. Niké Wentholt (Netherland)
Prof.Dr. Drita Kruja (Albania)
Prof.Dr. Sulo Haderi (Albania)
Prof.Asc.Dr. Brilanda Bushati (Albania)
Prof.Dr. Besa Xhaferi (Macedonia)
Prof.Dr. Arta Bilalli (Macedonia)
Prof.Dr. Laszlo Karpati (Hungary)
Prof.Dr. Miodrag Brzaković (Serbia)
Prof.Asc.Dr. Darko Lacmanović (MNE)
Prof.Dr. Salvator Bushati (Albania)
Prof.Dr. Sofronija Miladinovski (Macedonia)
Prof.Dr. Daniel Dobrev, (Bulgaria)
Prof.Dr. Andrej Raspor (Slovenia)
Prof. Dr. Zoran Mastilo (B&H)
Prof.Ass.Dr. Halil Kukaj (Kosovo)
Prof.Dr. Mirsad Nuković (Serbia)
Doc. Dr. Nazmije Merko Zabzun (Maced.)
Prof.Dr. Tibor Petres (Hungary)
Prof.Asc. Dr. Mirijam Dibra (Albania)
Prof.Dr. Heinrich Meister (Switzerland)
Prof.Ass. Dr. Kamber Kamberi (Kosovo)
Prof.Ass. Dr. Xhevat Sopi(Kosovo)
Prof.Dr. Jusuf Mustafai (Macedonia)
Prof.Asc. Dr. Fatos Ukaj (Kosovo)
Prof.Asc Dr. Elidiana Bashi (Albania)
Prof.Dr. Radovan Stojanović (MNE)
Prof. Dr. Biljana Ciglovska (Macedonia)
Prof.Dr. Zoran Todorović (MNE)
Doc.dr. sc. Dean Sinkovic, (Croatia)
Prof.Dr. Sonja Vitanova (Macedonia)
Prof.Asoc.Dr.Elinda Ramadani (Albania)
Prof.Asc.Dr. Shaip Bytyqi (Kosovo)
Prof.Asc.Dr.Alba Robert Dumi(Albania)
Prof.Dr.Baki Koleci(Kosovo)
Dr. Ylvije Borici (Albania)
Dr.Sc.Shaqir Elezaj(Kosovo)
Dr,Alva Dani(Albania)

Contents

KNOWLEDGE OF TOURISM NEEDS AS A PREDICTOR OF SATISFIED TOURISM CONSUMER ...7

Doc.Dr.Nedžad Azemović

Dr. Rešad Azemović

NXËNËSI, NXËNIA DHE ROLI I MËSUESIT NË CILËSINË E MËSIMDHËNIES15

Prof. as. Suela Kastrati

Dr. Ermira Ymeraj

THE ACTANTIAL MODEL AS A PROJECT ACTIVITY IN LITERATURE TEACHING23

Valentina Nikolovska PhD

ASSESSING STUDENT KNOWLEDGE AS A MOTIVATING FACTOR THE ACQUISITION OF KNOWLEDGE.....27

PhD. Cand. Hysen Balaj

ERP NA NOVOJ PLATFORMI U OBLAKU37

Prof.dr Mirsad Nuković

Zehra Nuković

Dr med. Jasmin Nuković

Zehra Nukovic, BSc

Dr. med. Jasmin Nuković

VEÇORIT TURISTIKE NË PARKUN KOMBËTAR TË MAVROVËS47

PhD.Hasan Rustemi¹

PhD.Blerim Dermaku,²

TURIZMI SI VEPRIMTARI E RËNDËSISHME EKONOMIKE NË KOMUNËN E KAMENICËS.....60

BLERIM DERMAKU, PhD.cand

HASAN RUSTEMI, PhD.cand.

SIMBOLIZMI TEK KËNGËT SOLO TË KOMPOZITORËVE SHQIPTARË TË GJYSMËS SË DYTË TË SHEKULLIT XX.....73

PhD.cand. Vita Guhelli

FAKTORËT QË NDIKOJNË NË PËRVETËSIMIN E GJUHËS SË HUAJ80

Prof. Dr. Jusuf Mustafai

MËSIMDHËNIA NË FUNKSION TË MËSIMIT TË GJUHËS PËR QËLLIM KOMUNIKIMI.....92

Prof. d-r. Jusuf ustafai

FAKTORËT QË NDIKOJNË NË ZHVILLIMIN E TURIZMIT

Rast studimor

Kosova102

XHELIL BEKTESHI, Phd. candidate¹

NEVRUZ ORUQI, Phd. candidate²

FUNKSIONIMI I MEDIAVE NË MAQEDONINË E VERIUT DHE RESPEKTIMI I ETIKËS GJATË
INFORMIMIT110

Doc.dr.Dashmir Idriz

SOCIO-ECONOMIC AND LEGAL ASPECTS OF POST PENAL ASSISTANCE IN REPUBLIC OF
NORTH MACEDONIA116

PhD Cand Armend ASLLANI

PhD Llokman HEBIBI

Prof. Dr. Jetmire Zeqiri

IV INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE Curtural Heritage And Identity As Favorable
Development Potentials134

Dr.Sc.SHQIPE KASTRATI

THE SOCIOLOGICAL ASPECT OF MINOR'S DELINQUENCY142

Prof. Dr. Jetmire Zeqiri

PLURALIZMI POLITIK NË MAQEDONINË E VERIUT - LINDJA, ORIENTIMET DHE VEÇORITË E
PLURALIZMIT DHE PARTIVE POLITIKE.....152

Mr. Ilir Mustafa

EFEKTI MEĐUNARODNE EKONOMSKE SARADNJE U RAZVOJU BIZNISA I STEPEN
OSTVARIVANJA ZAPOŠLJAVANJA NA KOSOVU I OSTALIM ZEMLJAMA U TRANZICIJI166

Prof.Dr. Husnija Bibuljica

Milete Brajković

KONFLIKTET NE KONTINENTIN AZIATIK.....171

Elmas Haxhiraj

Prof. Dr. Jetmire Zeqiri

NDIKIMI I BORXHIT SHTETËROR NË RITJEN EKONOMIKE NË MAL TË ZI191

MSc.Getuard Cekoviq

PADENJËSIA DHE HEQJA DORË NGA TRASHËGIMIA, DY KONCEPTE TË TRASHËGIMISË NË
SISTEMIN CIVIL LAW, TRAJTUAR NË NJË KËNDVËSHTRIM KRAHASUES202

Xhuana Abazi

Florida Arrinaj

AUTONOMIA E QEVERISJES VENDORE. DECENTRALIZIMI I PUSHTETEVE NË KUADËR TË REFORMËS SË RE ADMINISTRATIVE-TERRITORIALE NË REPUBLIKËN E SHQIPËRISË	207
--	-----

Florida Arrinaj

Xhuana Abazi

IMPACT OF CHANGES IN MANAGEMENT OF PEJA ENTERPRISES.....	215
--	-----

Msc. Bahrije Thaqi

“SILVIA” E LEOPARDIT NGA PASHKO GJEÇI	223
---	-----

Dr. Alva Dani

COVID-19 SHKAKTAR I KRIZËS NË EKONOMITË E EVROPËS JUGLINDORE.....	228
---	-----

Baki Rexhepi

RECOGNITION AND EXECUTION OF FOREIGN CRIMINAL DECISIONS	237
---	-----

Holta Seferi

DETERMINING THE MAXIMUM VALUE OF MONOPOLY PROFIT IN THE FIELD OF SOFTWARE IN SOUTHEAST EUROPE.....	249
--	-----

Assoc.Prof.dr. Edmond Beqiri, First author

Prof.Asoc.Dr. Vehbi Ramaj, Corresponding Author

Msc. Violeta Beqiri

KNOWLEDGE OF TOURISM NEEDS AS A PREDICTOR OF SATISFIED TOURISM CONSUMER

Doc.Dr.Nedžad Azemović

Privredna akademija, Novi Sad.

Dr. Rešad Azemović

FTN, Novi Sad.

Abstract: Human needs are diverse and always depend on numerous factors and situations in which the person is located. The totality of needs and their hierarchy may be viewed as a set of human needs. Tourist needs are the part of these needs. A sense of lack of tourism needs can be satisfied by the tourism resources, such as products and services. Certain types of needs according to their specificity can be seen as a specialty i.e. special group of needs. So, it can be said that tourism needs are the special group of needs. They can be satisfied by products or services that enable different types of recreation and relaxation. These are made of traveling, changing of residence and similar. Scientific knowledge about human needs is still relatively modest, and therefore the authors in the paper are trying to highlight the tourist needs, motives and diversity, describing them. The authors give a modest contribution to the understanding of the tourism business process with a desire to improve the operations of touristic process in Serbia. Understanding of touristic needs is the key of successful satisfying touristic consumers.

Key words: *Tourism, tourists needs, travel goods, business improvement, touristic process in Serbia.*

Introduction

Science of human needs named Hierological science tries to explain phenomena of interdisciplinary approach to motivation and human behavior. This certainly applies to the tourism industry as the world's future industry. Tourism in the new century is becoming a major economic force. Because of the fact that tourism is very specific in other words it includes traveling and staying of people outside the place of residence (the services offered), well-organized tourism can be a significant part of the increase in the total income of the economy, contributing to economic development. Good organization means the application of acquired knowledge, theoretical, empirical and practical. In modern business, knowledge is becoming the main resource for development, but it can be applied only with motivated human resources. The word "tourism" is derived from the English word tour, which means: time, round trip, touring, etc. In fact, this trip is the controller comes from satisfaction and retention in different places. A person who undertakes such a journey is referred as a tourist. However, it should be noted that each passenger is not a tourist. The tourists, in fact, can be only person who is outside of the residence, spending at least one night in a hotel or using other facility for the guests accommodation such as: rest, recreation, health, study, sport, religion, family, business, public mission and conferences (Cohen: 1994) (Pirjavec: 1999) (Milenković: 1999) (Mirković, Marković: 1984).

In recent history, travel for pleasure was first used by the British and their habit quickly spread to residents of other European countries. Therefore, the term "tourism" quickly expanded and it is accepted by the other European countries (France, Spain, Italy, etc.).

It should be noted that in the world's leading tourism economy, first place take countries like the United States, Italy, Spain, France and the United Kingdom. But on the tourist scene slowly enter countries like China, Mexico, Thailand, Argentina, South Korea and so on.

Speaking of tourism, it is necessary to mention the tourist needs and motives as the basis for starting the whole process of tourism. Tourism, like all other human needs are historically, psychologically and culturally conditioned. Given the fact that the human biological and social beings are formed on different systems, social values, and on various systems of requirements, the main characteristics of tourism process are continuous development and transformation (Tanković:1978).

Some studies accounted tourism as a system are established different size i.e. model of this system (Ilić, Pavicevic: 2018). According to the functional model, tourism system is composed of five elements, such as: tourist's emissive region, a transit route of travel, the destination region and tourist industry (Leiper: 2004).

General tourism characteristics

Tourism, as a socio-economic phenomenon, is the “movement” (traveling) of people in order to meet their tourist needs. This is a phenomenon that is present in all countries, but scope and effects of different effects. Create a simple image of tourism is not easy because too many factors are "in the game" and it is a multidimensional phenomenon. Tourist events sound as complex terms. The real experts (scientists) will systematically and restrained explain tourism, with no great pretensions that in one form of touristic manifestation explained everything about it. As the man i.e. tourist is basic subject and the driver of the tourism development, he must be the main factor in tourism defining. The man - tourists appeared long before the modern tourism appeared. However, only at a certain stage of development of human society, and as a result of the development of the social division of labor, achieving an appropriate volume of tourist travel, there was considerable activity that bases its development based on satisfying the tourist's needs. Tourists are therefore placed at the center of tourist activity. That's OK, because tourists paid sensation for his experience. The tourist's satisfaction means to meet all of his expectations. Modern tourism business has led, from other service and manufacturing industry, the emergence of spoiled bundles. The modern tourist is spoiled because his tourist facilities offered by all sides. The larger touristic offers cause the richer touristic facilities. What is really important in the interaction of consumers and service providers, it is the possibility of such deals that exceeded the tourist's expectations! Reaching this goal in the modern tourism is not easy. But delight tourists, as the consumer is not impossible to create. One tourist organization consists of many resources but human resources make her soft and sophisticated component. Reaching the modern Human Resources Management of any modern organizations is not an easy task.

In previous time it was enough that the manager is in position to give orders that had to be respected. However, the overall development of social relations developed modern access to human resources management. Modern market is characterized by turbulent changes, while globalization even more has accelerated it. As organizations have to adapt to business conditions, their leaders need to change their management styles. One of the modern and very popular styles of management is a transformational leadership style. These types of managers are characterized by constantly dealing with changes. How the changes quickly taking place in organizations, it was clear that these leaders continually perfected in its mode of governance. Tourism business, which in recent decade is in expansion, leaders who are always ready for changes are welcome. The characteristic of transformational leaders is precisely their willingness to accept challenges and their commitment to adjust the management of the situations (Stefanović: 2017).

The concept of tourists is related to the concept of traveling, not for all, but only for those trips that are motivated by a desire for rest, physical and mental sense. In fact, just such a trip can be seen as a tourist's trip. In addition, tourist trips can be classified in a way of those that are motivated by the desire to satisfy the cultural needs, or to satisfy mental recreation.

From the above it can be concluded that, in determining the notion tourists should be aware of the following two conditions: a) a journey that allows the temporary stay in places outside their place of permanent residence, and

(b) that this trip (change of residence) is conditioned by a desire for rest and relaxation, in mental and physical sense (Stefanović, Šaćirović: 2010). Daily environment and routine of life, contributes that man feels tired, nervous, eager for changes. The man needs an escape from life's routine, lethargy, and because of that it is necessary that the man left the place of permanent residence to experience something new. Such expected satisfaction is the generator of touristic trips and traveling.

Change of residence leads to the concentration of tourists in certain touristic places. There in such places the tourists establishing certain relations on economic grounds because they require adequate services - accommodation, food, entertainment, culture and so on. To meet these needs, it is essential that the tourist areas, economic and non-economic activities can meet the tourist demand (Unković, Zečević: 2009). In addition to economic relations, in tourist areas are established and wider social relations, that is relations between tourists and the local population, as well as relations between the tourists themselves. Bearing all this in mind, definition of tourism as a social phenomenon consisted of many theories. However, the literature tells that the most acceptable definition of tourism is given by Swiss authors W. Hunziker and K. Krapf, which is: "Tourism is a set of relationships and phenomena, which are made up of travel and accommodation of visitors, if these visitors do not stay for permanent residence and if such relationship is not connected to any economic activity." The most important characteristics of tourism as an economic activity, which it differs from other activities, are: (1) the heterogeneity of the structure, (2) a high degree of elasticity of demand for tourism services and the inelasticity of supply, (3) seasonal nature of the business, (4) specificity, in terms of labor productivity. Tourism is heterogeneous economic activity that is composed of different commercial and non-commercial activity, i.e. this is the together business in meeting the needs of tourists (national and international) (Stefanovic: 2017). Based on the tourism, business activities include: hotel and catering industry, transport, tourism and travel agencies, followed by retail trade, manufacturing various types of public utilities.

The non-economic activities are cultural, artistic, sporting and other activities, as the working of various tourism organizations. All these activities directly or indirectly affect the formation of tourism. travel system is composed of the following factors (Unković, Zečević: 2009):

- C1 - means of transport (aircraft, automobiles, railway, maritime and river vessels)
- C2 - facilities for storing and feeding (hotels, motels, restaurants, private households)
- C3 - travel agencies, C4 - tourist guides,
- C5 - or other objects for feeding tourists, C6 - Stores for souvenirs and specific items,
- C7 - producers of souvenirs and specific items, C8 - folklore art and
- C9 - various forms and organizational forms of entertainment and leisure.

Within each of the above mentioned aggregate or the system, it can be carried further classification. For example, in transportation: C1 = A1, A2, A3, ..are: A1 - local air traffic, A2 - international air traffic, A3 - public road traffic, and so on. It can be said that tourism does not constitute a separate economic activity (such as industry, agriculture, transport, etc.), given that there is no possibility for strictly qualitative and quantitative determination of the tourism industry as separate and independent entities. That guideline tourism is important for defining tourism policy, planning tourism development, determination of investment activities, and to determine the character of work from the standpoint of its productivity.

Figure 1 is showed types of tourism partition based on motives, transport, the social groups and territory.

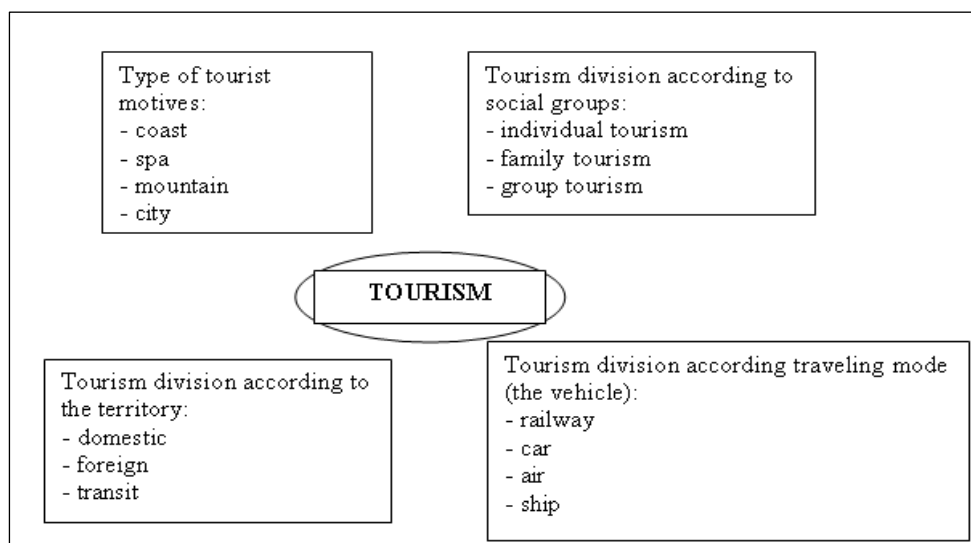

Figure 1: Division of tourism

Source: Geografija, (Kovačević, Topalović:2016)

Tourists needs and their development

Development of tourism need's, from the pioneering and elite to mass charter tourism, can be illustrated with historical example and class development of human needs, but also the example of their dynamics in time and space, social and social environment and segments population. Large competitions need to "interpolate" the system of man's need according to the conditions in which to form. Their economic expression is manifested in consumption, its size, dynamism and structure as well as other characteristics. Part of tourist needs with free natural resources that have economic significance. The relationship between resources and needs are fundamental economic relationship (Besermenji: 2008).

Economic theory examines the relationship starting from the general paradigm which needs "unlimited", but good "limitations". For these contradict situations arise that are the subject of study of many scientific disciplines, particularly economic (Blagojevic: 2010). It can be said that the man's overall efforts aimed at convergence of needs and opportunities (Stefanović: 1985). But even though, most people live in conditions in which they can not meet their basic needs. In all cases, the relationship between needs and Goods solved by selecting and prioritizing one over the other types of needs, that is establishing a hierarchy of their satisfaction. In analyzing the relationship tourist needs and resources to meet them, the need to not be equated with the tourist demand and consumption. Every demand and consumption is preceded by a need that meets the demand for certain goods and services. However, the need objectively can not entirely satisfy. Therefore, there are differences between actual needs and what is emerging as a travel demand or consumption.

The demand of tourists is their willingness to purchase or buy a certain amount of tourist goods. In doing this willingness does not depend only on the quantity of their tourist needs and a range of other factors, such as, for example, income, prices, exchange rates, quality and way

promotions and a number of other elusive factors.

Therefore, the two concepts are not equalized even though the need precedes and initiates demand.

The famous Swiss researcher J. Krippendorff sets the pattern of social behavior as follows "... in our society values" have "pushed the value of" being "... The economy is characterized by the growing movement for the concentration of power over self, MLM and medium-sized enterprises ... There is a growing division of labor and specialization and declining importance of self-supply. Environment is exploited so as to have an inexhaustible natural resources and eternal. No there is no industrial country where the state bureaucracy, state responsibilities and state expenditure has not increased (Đorđević: 2016). Many authors have described tourism as a rare emergency exit, a space in which man finds himself, his self-determination and self-realization. Those who had a knack for perceiving the reality of life, observed that the tourist needs and ways of achieving them follow, not in all, the general pattern of society (Pirjavec: 2002). In his new understanding of tourism by Krippendorff noted that the causes consumerists models to satisfy tourist needs outside the sphere of tourism, adding "... leisure and tourism, as one of its forms, not a separate world, which follows its own laws." He sees global processes and concludes "homo TURISTICUS is only an illusion and its essence is as „homo consumer“. "Consumerism becomes the dominant source actual and imposed tourism needs, while the pattern of behavior of tourists in a massive tourist movement follows the general pattern of all human behavior of consumers".

Skilled propagandists "industry of tourism illusion" always refer to a prepared tourist with a prepared propagandas message "with us you will feel like you are at home" and will not fail tourist in the way of offer disposal during the break, and that tourists wanted to leave. Offer him everything he had at home, and, in addition, the illusion of happiness in time in which the tourists can eliminate the frustrations that wanted to escape (Dulčić: 2002). This perpetuates a form in which civil society is increasingly closed while the citizen is increasingly trying to withdraw him as a tourist. Tourism has become a mirror of that society to whom he wants to get away. Finally, homo TURISTICUS is convinced that the shortest path to himself, leads around the world (Stefanović: 2017).

Classifications of tourism needs by the Maslow

The best classification which is can be equally applied on tourist purposes, is given by the AH Maslow. Abraham Maslow, Abraham Harold Maslow and was a prominent American psychologist and philosopher, chief representative of humanistic psychology in management theory advocated a radically new style of people management in order to ensure in general terms for the development of each individual, institutions and society as a whole. He does not consider the needs in order of importance. In his interpretation of all human needs are always present a hierarchy determined by the intensity and not the kind of needs (Maslow: 1943). Those are:

1. *Physiological human needs*
2. *The needs for security*
3. *Needs for belonging and love*
4. *Needs of respect - needs for self-esteem*
5. *The need for knowledge and self-actualization.*

Figure 2 shows a diagram of the Maslow's Hierarchy of Needs. Details of each will be described and interpreted through the needs of the tourists.

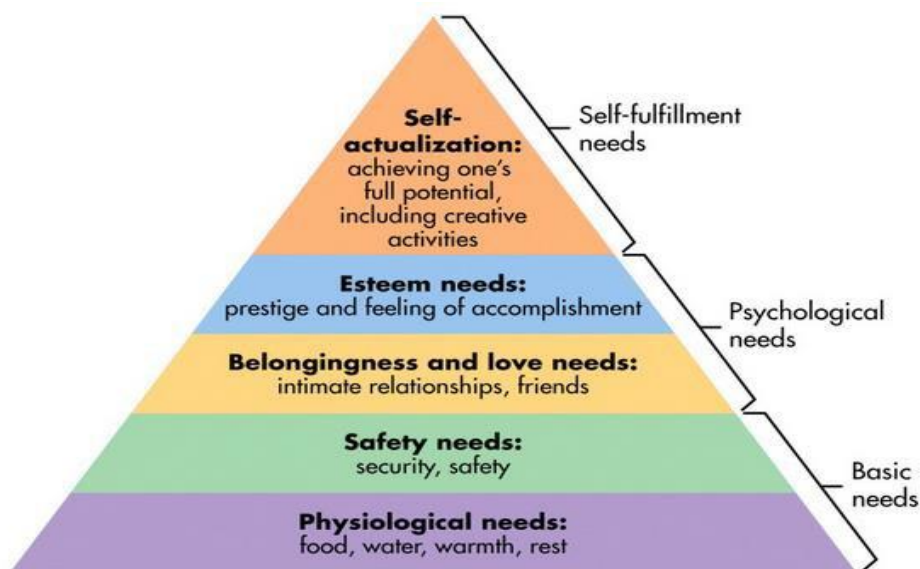

Figure 2: Maslow's Hierarchy of Needs
 Source: <https://www.simplypsychology.org/maslow.html>

Physiological needs i.e. needs for food, water and so on is usually not considered as a tourist needs. Physiological needs considered hierarchical (basic needs); it is easy to see that tourists at the first must satisfy physiological needs and after that to satisfy all higher hierarchical level. Rich menus with various national specialties, gourmet experiences, high quality drinks, nudists, a greater degree of freedom of sexual behavior and many other "tourist facilities" are examples of the various ways for satisfying physiological needs at a higher level.

Safety needs are related to freedom, stability, security, and they “turn off” the fear, chaos, looting, lawlessness, various restrictions and the similar. In stable societies need for security is not so dominant, almost like a hunger code of not so hungry human! The social crisis, increased terrorism, the dangers of war and natural disasters, emphasize this need - the need for security. This group of need is different from the others because its requirements are not just a goal; it is also a prerequisite for the occurrence and satisfying other needs.

The needs for belonging and love emerge as relatively satisfied prior needs (physiological and safety needs). In this group are the following factors: rootedness, affection, loyalty, loves and so on. Inability to meet the needs of this group is usually manifested in the behavior of a person, which is qualified as "poor adaptation." For tourists these needs are visible at every step. The emergence of tourist needs is interpreted as a consequence of (not) just to satisfy the human needs of this group, while tourism is seen as the ability to customize and re-socialization of man. The reality of mass tourism has proven to be in a different light. A number of alternative forms of tourism generated Administration because of tourists failed to meet these needs by engaging in mass tourism.

The needs for esteem and self-actualization, according to Maslow are increasingly important especially when the person is relatively satisfied prior. All people in society (except for a small number of pathological cases) have a need and desire for existence, solid, usually high grade and self- respect, and respect from other people. These needs are manifested as a desire for power, achievement, sufficiency, competence, confidence, for independence and freedom.

Then there includes the desire for a good life or prestige, status, glory and power, recognition, attention, importance, dignity and respect.

Business success of tourism enterprises and individuals are often based on the realization of the principle that formulates the phrase "the customer is always right" or "everyone and everything is in as guest". This stems from the recognition that carries tourists need for self-esteem and wants to satisfy. Other face of these groups need to be pointing in the tourism industry, should be seen in the relations between tourists and local population.

Domestic population of less developed areas, are not met previously analyzed needs equally as well as tourists who visit the area. Therefore, in that situation can raise conflicting relationship. Forms of conflict are latent and occur initially as a rare occurrence or veiled frustration. However, the causes of them are deep, and can be solved only by avoiding servility and subordinated hospitality, and developing communication on the principles of tolerance, equality and a high level of professionalism. The ability to control the conflict by encouraging these needs among local residents and tourists, are a convergence of cultures (indigenous and tourism). That's not possible and is not desirable at a time when the need for identity open processes of awakening cultural "small" region for ethnic groups, even specific rural culture. The solution should be sleeked in tourist needs as a actor in rising of the general cultural level in which these policies formulated following the criteria of professionalism.

The need for self-esteem and self-actualization are directly related to the previous groups. Abraham Maslow needs of this group is defined as: "What a man can be, he must be. He must be true in his nature" These needs are not easily can be achieved in modern society, especially in societies where the principle of equal is dominant. Moreover, as pointed out by Maslow, the need for self-actualization is practically can not be satisfied, i.e. "the more you meet, the more you wants". Travel content of these needs are manifested as curiosity, attraction of the unknown, a desire for learning and disseminating knowledge, depending knowledge, the search for meanings building broader relationships and value systems in coexistence with others, better understanding among people and so on.

Conclusion

Tourism needs are very elastic and they can hardly be saturated; although all the more frequently mentioned that in highly developed societies, tourism needs more and more take a place in the sphere of primary needs, it should be repeated that the tourist needs have secondary characters which means that there are many limiting factors in satisfying them. These factors can disrupt the solid ideas and plans of potential tourists. In this way, the first time for the holidays performed a life-knowledge: the tourism industry stand on „glass legs“. So, in the hierarchy of satisfying human needs, tourism is one of the needs of a higher order of which is to meet the need to provide some assumptions.

Serbia as a country that is in transition process for many years, it is difficult to deal succeeding and satisfaction of certain tourist needs. However, there is a glimmer of hope that things will improve in the future, and that after solving many external and internal problems, the country still manage to arise on the road to sustainable tourism business. This primarily means that taking into account the indigenous population and the needs of the same, will be able to achieve the satisfaction of the needs of foreign tourists, and therefore will be independent and will have sustainable business in tourism.

References

- Besermenji, Snežana. *Uvod u turizam*. PMF: Novi Sad, 2008.
- Blagojević, Slobodan. *Turizam – ekonomska osnova*. PMF: Novi Sad, 2010.
- Dulčić, Ante. *Upravljanje razvojem turizma*. Mate: Zagreb, 2001.
- Đorđević, Saša. "Sećanje kao faktor oblikovanja želja turista." *TIMS. Acta* (10) 2016: 5-12.
- Ilić, Biljana i Pavičević, Nina. *Izbor ekonomsko - ekoloških razvojnih pravaca turizma primenom metoda višekriterijumskog odlučivanja – studija slučaja Gamzigradska Banja*. Društvo ekonomista-Ekonomika: Niš, 2018.
- Kovačević, Vinko i Topalović, Sanja. *Geografija 6*. Klett: Beograd, 2016
- Maslow, Abraham.H. (1943) "A theory of human motivation". *Psychological Review*. (4) 1943.
- Mirković Đorđe i Marković, Ljiljana. *Ekonomska enciklopedija*. Savremena administracija: Beograd, 1984.
- Pirjavec, Boris. *Počeci turizma*. Mikrorad: Zagreb, 2002.
- Pirjevec, Boris. *Ekonomska obilježja turizma*. Mikrorad: Zagreb, 1999.
- Rodić P., Dragan. *Geografija Jugoslavije 2*. Naučna Knjiga: Beograd, 1986.
- Stefanović, Vidoje. *Uticaj transformacionih liderstva na motivaciju zaposlenih u turizmu*. Prirodno matematički fakultet: Niš, 2017.
- Stefanović, Vidoje i Azemović, Nedžad. *Marketinške aktivnosti u turističkoj privredi*. Geografski Fakultet: Beograd, 2010.
- Stefanović, Vidoje. *Simbioza marketinga i naučno – tehnološkog progressa u zadovoljavanju potreba*. Ekonomski fakultet: Niš, 1985
- Tanković, Šemso. Mjerenje elastičnosti turističke potražnje. *Acta Turistica* (10) 1978: 77-87
- Unković, Slobodan i Zečević, Bojan. *Ekonomika turizma*. Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta: Beograd, 2009.

Nxënësi, nxënia dhe roli i mësuesit në cilësinë e mësimdhënies Student, learning and the role of the teacher in quality teaching

Prof. as. Suela Kastrati

suelakastrati@gmail.com

Dr. Ermira Ymeraj

ymeraje@hotmail.com

Universiteti i Durrësit “Aleksandër Moisiu”

Ulqin 2020

Argument: The teaching process is complex, due to the relationships that are constantly intertwined with its main orientation, the overall development of students. In the triangle: Student - Learning and Teacher, the reason a lesson is being taught is the learning outcomes within the classroom. In this triangle, learning itself as a process has the function of promoting critical thinking, freely, creative and lifelong learning. To carry out our work, we dwell on the research question: Is the teacher the light of civilization that generates quality? But to look at the problem we will dwell on 3 more questions:

1. Is the education system open to progressive current change?
2. Does the teacher carry out his activity as an optimism-oriented teacher?
3. Do the teaching methods of many teachers stimulate the student's critical, independent and creative thinking?

In our experience as trainers during meetings with teachers, despite having an open and highly functional education system for current progressive change, the teacher for the most part did not carry out his activity of bringing optimism during the teaching process. They did not promote the student's critical, independent and creative thinking.

Keywords: education system, teacher, student, learning, quality

Argument: Procesi i mësimdhënies është kompleks për shkak të raporteve dhe marrëdhënieve të cilat gërshetohen vazhdimisht me orientimin kryesor të tij, zhvillimin e përgjithshëm të nxënësve. Në trekëndëshin: Nxënësi – Nxënia dhe Mësuesi, arsyeja pse po mësohet një mësim janë *rezultatet e të nxënit* brenda orës mësimore. Në këtë trekëndësh vetë mësimi si proces ka funksion të nxisë të nxënit kritik, të lirë, krijues e për gjatë gjithë jetës.

Për të realizuar punimin tonë jemi ndalur te pyetja kërkimore: A është mësuesi drita e qytetërimit që gjeneron cilësi? Po për të shqyrtuar problemin do ndalemi në 3 pyetje të tjera:

1. Sistemi arsimor a është një sistem i hapur për ndryshime progresive aktuale?
2. Mësuesi a kryen aktivitetin e tij si mësimdhënës i orientuar drejt optimizmit?
3. Mënyrat e mësimdhënies në shumë mësues a nxisin mendimin kritik, të pavarur e krijues të nxënësit?

Në përvojën tonë, gjatë takimeve me mësuesit, pavarësisht se kemi një sistem arsimor të hapur e shumë funksional për ndryshime progresive aktuale, mësuesi në pjesën më të madhe nuk e kryente aktivitetin e tij si mësimdhënës i orientuar drejt rezultateve të të nxënës, mënyrat e mësimdhënies në shumë mësues nuk nxisnin mendimin kritik, të pavarur dhe krijues të nxënësit.

Fjalë kyçe: sistem arsimor, mësuesi, nxënësi, nxënia, cilësia.

Paraqitja e problemit: Duke u mbështetur te pyetja kërkimore, ne jemi ndalur në trajtimin e njërës nga fushat e standardeve që zhvillojnë cilësinë e nxënies. Nxënia ofron promovim, zhvillim, mes nxënësit dhe dijes, ofron partneritet mes atij si marrës dhe mësuesit si dhënës, të gjitha këto në funksion të shfaqjes së potencialit të plotë të nxënësit. Mësuesi nga ana e tij duhet të krijojë marrëdhënie, përshtatje, ndikime, ku secili nxë. Nxënia, nxënësi dhe Mësuesi historikisht duke qenë përbërje me rrënjë të ndryshme kulturore, një fenomen strukturor që nuk mund të konsiderohet episodik, mundëson që institucioni arsimor të transformohet vetë në një mundësi për të gjithë. Për pyetjen e parë se: Sistemi arsimor a është një sistem i hapur për ndryshime progresive aktuale, do e mundësojmë përgjigjen përmes një pyetje të dytë:

A i mjafton mësuesit të njohë dhe ruajë identitetet para - ekzistuese, në autonominë e tyre, apo i duhet mbështetje dhe bashkëveprim në mënyrë aktive, duke i integruar ato përmes shkollës si vendi më i mirë i mundësive për të nxënë?

Nxënia cilësore nga nxënësi, ka sfidën që sjell diversiteti: para së gjithash në një klasë, mësuesi duhet të njihet me situatat e ndryshme individuale, duhet të njihet dhe të vlerësojë, duke shmangur që ndryshimi të kthehet në pabarazi. Të mësuarit përmes kompetencave të fushës dhe të lëndës që zhvillohen përgjatë gjithë jetës, ndeshet pikësëpari me sjellje të ndryshme nga mësuesi.

1. Cilat janë problemet që duhet t'i kemi parasysh?
2. A janë të përgatitur mësuesit për këtë sjellje të re në procesin e mësimdhënies?
3. Si e menaxhojnë ato një orë të tillë?

Problemi i parë është të kuptuarit e mësimdhënies si proces në tranzicion e karakterizuar nga ndryshime dhe ndërprerje të shumëfishta me rreziqe dhe shumëfishim të mundësive, shumë nga mësuesit shfaqen refuzues me çdo nismë. *Problemi i dytë* është ambienti në të cilin realizohet nxënia, ku nxënësit e mësuesit në pjesën më të madhe janë të zhytur në mungesa mjetesh, pasje burimesh të sigurta, trajnimesh, që shfaqen kontradiktore me cilësinë e mësimdhënies. *Problemi i tretë* janë vetë mësuesit me shumëllojshmëri përvojash negative, që rrezikojnë nxënien cilësore të fëmijët. Të gjithë këto probleme jo vetëm kërkojnë një analizë të veçantë, po pikësisht kërkojnë vëmendjen e institucioneve arsimore në hartimin e planeve afatshkurtra që kanë synim zgjidhjen e tyre.

2. A janë të përgatitur mësuesit për këtë sjellje të re në procesin e mësimdhënies? Nisma u miratua në 2014, nxënia në këtë proces, kërkonte një mësues të mirë përgatitur, që kërkon hapjen e tij drejt formave të reja të mësimdhënies me në qendër nxënësin, veprimtaritë që do kryejë ai brenda ambientit të nxënies, me mospërdorimin e rrëfimit të mësuesit brenda orës mësimore, me heqjen dorë nga mos gjithë përfshirja, me përdorimin e shumë metodave dhe teknikave brenda një ore mësimore, me vendosjen e nxënësit në situata të të nxënies. E gjitha kjo kërkonte rishikim të çdo territori të veçantë në zona të ndryshme, kërkonte krijimin e një mikrokozmosi të përshtatshëm brenda çdo hapësire territoriale, për të riprodhuar mundësitë, ndërveprimet, dhe të zbuste tensionet, duke lehtësuar bashkëjetesën. Nxënia është përgjegjësi e procesit mësimor që kërkon siguri dhe mbështetje të vazhdueshme në mënyrë që çdo nxënës, të zhvillojë një identitet të vetëdijshëm dhe të hapur. Menaxhimi nga institucioni arsimor në situata, ku mësuesi dhe nxënësi në vend që të prodhojnë diçka të re, të krijojnë lidhje me modelet e një mësimdhënie cilësore, në fakt veçse nxori në pah problemin e trashëguar nga mungesat e reformave në përputhje me shoqërinë e futur në një kornizë zhvillimore në tranzicion, individualiste dhe me diversitet të theksuar social – ekonomik - kulturor e fetar. Angazhimi kërkon së pari menaxhim të frikës, pranim të gabimeve dhe dështimeve për të mos harruar se Nxënia dhe Mësuesi për nxënësin janë dhënësit e dritës.

3. Si e menaxhojnë ato një orë të tillë? Menaxhimi i një ore mësimore ku prioritet ka nxënia cilësore, lë shumë për të dëshiruar. Nuk mungojnë instrumentet¹ për të vlerësuar një mësimdhënie cilësore,

¹ Mësuesi përpaket vazhdimisht që nxënësit të kuptojnë e të zbatojnë konceptet / situatat etj. në informacionin e dhënë. Mësuesi i vendos nxënësit vazhdimisht përballë sfidave të të nxënies, nuk i mbingarkon me informacion. Përfshin nxënësit në përvetësimin e njohurive të reja, duke vlerësuar informacionin që ata kanë. Shmang shpjegimin vetëm teorik të lëndës duke konkretizuar me situata dhe ngjarje të jetës së përditshme. Përdor mjete që i vijnë në ndihmë nxënësit për të kuptuar/ zbatuar/ analizuar dhe interpretuar informacionin.

mungon profesionalizmi i mësuesit, i cili në të shumtën e rasteve, përgjatë vëzhgimeve të modeleve të orëve të dhëna nga ana e tyre, shumë nga instrumentet e mëposhtëm linin për të dëshiruar. Nuk hartojnë vetë një plan ditor në përputhje me nivelet e nxënësit, në të shumtën e marrin modele të gatshme të prodhuara nga shtëpitë botuese të librit, një plan ditor nuk ka përputhje me rezultateve të të nxënësit të vendosura në fillim me zhvillimin e orës mësimore, që më së shumti për shkak të diversitetit të nxënësit dhe nxënies, mbetet më së shumti në një orë rrëfyese e dijes së mësuesit dhe jo të mendimit kritik të nxënësit.

Pyetjes se a e kryen mësuesi aktivitetin e tij si mësimdhënës i orientuar drejt optimizmit, i jemi përgjigjur duke krijuar një pyetësor për mësuesit dhe nxënësit.

Besueshmëria ndaj institucionit të shkollës dhe aktorëve të saj, kërkon zbatimin e njërës nga fushat e standardeve: *Angazhimin dhe zhvillimin e Mësuesit*.

Në qytetin e Durrësit kemi hulumtuar 4 institucione arsimore të shpërndara gjeografikisht në qendër dhe periferi për të dy ciklet AMU dhe AML, konkretisht 2 shkolla në fshat të ciklit 9-vjeçar, dhe 2 shkolla në qytet në periferi dhe qendër për ciklin AML.

Sfondi i kërkimit: Nga këto shkolla kemi marrë në shqyrtim modele ditari dhe kemi ndjekur mësimdhënien në lëndë të ndryshme, pikërisht për të evidentuar rolin e mësuesit në procesin mësimor, duke kërkuar përgjigje për pyetjen se: a e kryen mësuesi aktivitetin e tij si mësimdhënës i orientuar drejt optimizmit?

Duhet të theksojmë se nxënësi është qendërzimi i parë i aktivitetit përgjatë mësimdhënies. Mësuesi, nga ana e tij është një identitet i ndryshëm për bashkësitë sociale në fshat dhe qytet. Mësuesi është lidhëzoria e shkollës në një gjeografi të re të shpërndarë, të zgjeruar, nga i cili kërkohet ripërcaktimi dhe rivlerësimi i një kornize të re etike në procesin mësimor. Vetë nxënia duhet të edukojë një fëmijë që tregon rritje në kuptimin e marrjes së informacionit, por për aq kohë sa atij deri më tani nuk i është krijuar mundësia që të aftësohet të sintetizojë problemet e tij, të propozojë, të krahasojë mbi informacionin që merr, mbetet e dëshiruar pyetja që bëmë.

Vëzhgimi i veprimtarive të mësuesit në lidhje me angazhimin e nxënësit paraqet probleme, që kanë lidhje me treguesit e besueshmërisë ndaj mësuesit si:

Përqendrohet në përvetësimin nga nxënësi të koncepteve kryesore të lëndës. Bën integrimin, ristrukturimin e njohurive dhe koncepteve të reja me ato të mëparshmet. Zotëron konceptet themelore bashkëkohore të lëndës, lidhjet me koncepteve etj.

Mësuesi është në gjendje t'i përgjigjet saktë pyetjeve që përmban teksti i nxënësit dhe të zgjidhë saktë ushtrimet.

1. Treguesit e gjithëpërfshirjes: a. Përfshin nxënësit në përvetësimin e njohurive të reja, duke vlerësuar informacionin që ata kanë, (në klasat e vëzhguara, gjithëpërfshirja linte për të dëshiruar, mësuesit më shumë fokusoheshin të nxënësit që dinin, dhe pjesa tjetër nuk përfshihej në angazhim, angazhimi i nxënësit ishte rastësor dhe jo i planifikuar, puna në grupe i besohej më shumë liderit, dhe nuk ishte një punë në grupe, ku secili anëtar kishte rolin e vet, nxënëseve me prije të veçanta nuk u jepej mundësia që të realizoheshin përgjatë orëve mësimore, mësuesi në të shumtën e rasteve diktonte përgjigjen).
2. Treguesit e kuptimit: a. Mësuesi përpiqet vazhdimisht që nxënësit të kuptojnë e të zbatojnë konceptet / situatat etj. në informacionin e dhënë, (mësuesit në të shumtën e rasteve për këtë tregues, ishin diktues të koncepteve të tyre, mjaftoheshin me shprehjen “e kuptuat” dhe me pohimin e dy tre nxënësve, po nuk kërkonin zbatimin e konceptit nga ana e nxënësit).
3. Treguesit e të nxënës: 1. Mësuesi i vendos nxënësit vazhdimisht përballë sfidave të të nxënës, nuk i mbingarkon me informacion.
2. Shmang shpjegimin vetëm teorik të lëndës duke konkretizuar me situata dhe ngjarje të jetës së përditshme.
3. Përdor mjete që i vijnë në ndihmë nxënësit për të kuptuar/ zbatuar/ analizuar dhe interpretuar informacionin.
4. Përqendrohet në përvetësimin nga nxënësi të koncepteve kryesore të lëndës.
5. Bën integrimin, rristrukturimin e njohurive dhe koncepteve të reja me ato të mëparshmet.
6. Zotëron konceptet themelore bashkëkohore të lëndës, lidhjet mes koncepteve etj.
7. Mësuesi është në gjendje t’i përgjigjet saktë pyetjeve që përmban teksti i nxënësit dhe të zgjidhë saktë ushtrimet.

Për treguesin e parë, ne kemi vjelë qëndrime të ndryshme, në lëndët e zgjedhura për provim në Maturën Shtetërore, mësuesit i mbingarkonin nxënësit me informacione jo vetëm jashtë programit të miratuar nga Ministria e Arsimit, po dhe qëndrime të ndryshme për të njëjtin informacion, që sillte për pasojë dualitete në marrjen e informacionit të saktë (p.sh. në lëndën e letërsisë: Lasgush Poradeci, për vetë kohën në të cilin i shkroi veprat, në përcaktimin e drejtimit letrar të tij, merrej si romantik i vonë, dhe si modern, duke vështirësuar pozitën e të nxënës të nxënësi). Lënda e matematikës, zhvillonte ushtrime që nuk lidheshin fare me programin mësimor, kur u kërkua arsyeja pse mësuesi i mbingarkonte, përgjigjja e tyre ishte, u duhet për në universitet, e njëjta dukuri ndodhte në lëndën e fizikës, kimisë dhe biologjisë.

Për treguesin e dytë, mësuesit më së shumti ishin teorik, duke marrë kohën më të madhe të mësimi, dhe duke e lënë nxënësin vetëm në pozitë të dëgjuesit e aspak të lidhjes së informacionit me situata të jetës së përditshme.

Për treguesin e tretë, mësuesit në fshat po dhe në shkollat periferike kishin mungesë totale të mjeteve digjitale, të laboratorëve që mundësojnë të kuptuarin, interpretimin dhe analizën e informacionit në kushte praktike.

Për treguesin e katërt dhe të pestë, mësuesit paraqiteshin me profile të ndryshme, kishte mësues që ndërlidhnin informacionin e marrë me informacionin e ri, po kishte dhe nga ata mësues që pjesën e parë të mësimit ende e përdornin për të pyetur në mënyrë rrëfyese mësimin e marrë.

Për treguesin e gjashtë, edhe këtu kishte mësues që nuk zotëronin konceptet themelore bashkëkohore, kjo u mor nga pohimet e nxënësve, që për informacione që i merrnin përmes teknologjisë së informacionit, kur kërkonin qëndrimin e mësuesit, ai tregojë mospërfillës dhe anashkalues, duke mos marrë mundimin as tu krijonte besim se do kërkonte vetë për këtë informacion të marrë nga nxënësit.

Për treguesin e shtatë, kishte mësues që lexonin përgjigjet e sakta nga librat e mësuesit, dhe nuk pranonin qëndrime të ndryshme nga nxënësit, ky ishte tregues se mësuesit kishin pabesueshmëri për zotërimin e saktë të informacionit.

4. Treguesit e qëndrueshmërisë që favorizon:
 - a. pjesëmarrje në aktivitete dhe veprimtaritë e organizuara në klasë
 - b. diversitetin
 - c. kënaqësinë e orës mësimore

Qendërzimi i nxënësit në trekëndëshin mësues – nxënës - nxënie, ka për qëllim shfaqjen e potencialit të plotë të tij, për të njohur mjedisin, për të mbajtur qëndrim për çështje dhe problematika të ndryshme. Puna në partneritet me aktorë të tjerë, krijon mundësitë për të tejkaluar barrierat e të nxënit. Aktorit kryesor nxënësi, që në fillim nga mësuesi, duhet t'i vlerësohen nevojat, burimet, programe që i shërbejnë për të përfituar. Në çdo plan pune të hartuar nga mësuesi, ka një kolonë që evidenton faktorët e riskut e të suksesit.

Nga vëzhgimi analitik i tërë planifikimeve ditore, u vu re se pothuajse të gjithë mësuesit, suksesin e tyre në realizimin e nxënies nuk e mbështesnin në një mësimdhënie optimiste, në dëshirën e nxënësve, në lidhjen e tyre me situata reale nga jeta e përditshme, në përdorimin e një baze materiale të kënaqshme e të pranueshme, në gjithëpërfshirjen e nxënësve, në pranimin e diversitetit.

Shembuj nga dy shkolla të qytetit:

shkolla në qender

- Mungesa e përvojës së mësuesit,
- Aktivizimi i ultë i nxënësve përgjatë mësimit.
- Bazë e mirë materiale, por mospërdorim si duhet i tyre
- Mungesa e optimizimit,
- Mungesa e dëshirës së nxënësve për të marrë pjesë, për shkak të pozicionit rrëfyës të mësuesit,
- Mos aftësimi i nxënësve për marrje informacioni në situata të ndryshme të të nxënës,
- Mostërheqja e nxënësve në procesin mësimor përmes metodave dhe teknikave të larmishme,
- Frekuentim i mirë i nxënësve, po jo gjithëpërfshirje,

shkolla në periferi

- Përvoja e mësuesit
- Aktivizim i nxënësve
- mungesë e bazës materiale, por përdorim i mjeteve rrethore nga mësuesi,
- optimizëm nga ana e nxënësit
- Rritje e bashkëpunimit mes mësuesit dhe nxënësit
- Aftësimi i nxënësve për situatë të ndryshme të të nxënës
- Tërheqja e nxënësve në procesin mësimor përmes metodave dhe teknikave të larmishme
- Ndërgjegjësimi i nxënësve për të rritur interesin gjatë procesit të mësimdhënies

Ne mendojmë përgjatë vëzhgimit tonë se paraqitja e këtyre problemeve ka të bëjë me aktivitetet që mësuesit hartojnë në fillim të orës mësimore për bashkëpunimin me nxënësit. Besueshmëria ndaj institucionit të shkollës dhe aktorëve të saj, kërkon përmbushjen e standardit për angazhimin dhe zhvillimin e nxënësit gjatë procesit mësimor.

Për shkollën 9 vjeçare në fshat, lënda e Gjuhës shqipe

Nxënja e konceptit: emri	1 aktivitet
Ndërlidhja e informacionit me situatë reale nga jeta e përditshme	1 aktivitet
Ushtrime praktike mbi konceptin e ri	1 aktivitet
Përforcimi i konceptit	1 aktivitet

Përfundime: I gjithë vëzhgimi ynë del në këto nevoja që Mësuesit, duhet të rivlerësojnë instrumentet e treguesit e një ore cilësore. Të ndërtojnë një bashkëpunim konstruktiv me nxënësit përgjatë orës mësimore. Nevoja e një respekti të dyanshëm. Te mësuesi është e nevojshme që në kulturën e komunikimit, mendimi dhe rritja e qëndrimit kritik nga ana e nxënësit janë të domosdoshme. Marrëveshje të qarta. Struktura të qarta për planifikimin e orës mësimore. Përpunim i informacione të përgjithshme për kuptimin dhe qëllimin e bashkëpunimit mes tyre dhe nxënësit. Durim dhe besim te njëri - tjetri. Tolerancë. Nxënja ka funksion specifik.

Ajo ka për qëllim dhe detyrë të planifikojë aktivitete që do të sjellin rezultate dhe sukses të lartë. Kjo do të thotë se qëllimi parësor është suksesi i nxënësve. Niveli i këtyre rezultateve përcaktohet edhe nga faktorë të mjedisit ku mësuesi zhvillon aktivitetin e tij. Mësuesi më shumë të përqendrohet në detyrat e tij arsimore dhe sociale, në dhënien e njohurive dhe zhvillimin e shkathtësive.

Bibliografi:

1. Standardet e shkollës miqësore për fëmijët në Shqipëri: UNICEF, 2011
2. Standardet për shkollat mike për fëmijë (Drafti I): Prishtinë, 2012
3. Coalition for Community Schools: <http://www.communityschools.org>
4. Përfshirja e prindërve në jetën e shkollës: rekomandime për një partneritet të suksesshëm shkollë-familje-komunitet: Fondacioni Shoqëria e hapur për Shqipërinë, 2011.
5. Safe Passages by Joy Dryfoos. Oxford University Press, 1998.

THE ACTANTIAL MODEL AS A PROJECT ACTIVITY IN LITERATURE TEACHING

Valentina Nikolovska PhD
High school "Taki Daskalo" - Bitola

Abstract

The purpose of this paper is to show that the actantial model as a strategy for vertical reading of drama text is both methodological and methodical for organizing project activities, as it provides a high level of student independence in the research work. Once they have mastered the basic theoretical knowledge, which requires only a few efficiently organized lessons, they will already be able to apply it themselves as a methodical (and methodological) tool for vertical reading of dramatic (but also other, narrative) text.

The role of the teacher in the project activity in teaching is to set goals and objectives on a particular topic, to encourage the students to creative research, to suggest up-to-date and current content and methods, to encourage the students' socialization and together with them to evaluate their results critically.

The role of the students in the project activity in teaching is that they take the initiative to work, that is in line with their own interests and abilities, they actively plan the work course, they look for a solution to the posed problem, and participate in self-assessment and evaluation of the results of the project.

Keywords: *project activity, activity evaluation, actant, actantial triangles, models in opposition.*

Project activity - main goals

The word project is Latin "projicere" - meaning "draft, sketch, elaborated plan, work proposal, procedure, social, literary or artistic work, legal text, etc."

The founder of the idea for project teaching is an American pedagogist (John Dewey, 1859–1952) who advocated for child-centered education. At the beginning of the 20th century he warned of four basic natural interests in children: interest in conversation and contact with people, interest in research, interest in creation and construction, as well as interest in artistic research.

Project teaching is maximally interactive, enabling a high degree of teamwork between the students - participants in the project and between the teacher and the students in a way that it stimulates the development of students' research, organizational, communication and critical abilities and fosters the teamwork and partner relationships of all the students.

In the literature there are various definitions of project activity in teaching, as an activity that is often recommended and present in contemporary teaching. This form of knowledge encourages students' curiosity and learning with understanding, as opposed to the traditional form of teaching that is based on the accumulation of data and facts.

In teaching of Macedonian language and literature can be applied different forms of project activities, depending on the content and the degree of complexity.

a) According to the content

This would include all the plays that are provided in the syllabus (drama texts that are elaborated during the lessons and the books, which are planned to be elaborated once a month).

b) By the degree of its complexity

The project activities can be simpler and more complex.

They are simpler when students are given the task alone, individually, to construct the actantial models or actantial triangles for particular dramas or drama situations and to self-justify or read them with an elemental analysis.

They are more complex when working with groups of a certain number of students. The number of the group depends on the scope of the assignment so that each student has a share in the collective work. The groups are organized by the teacher, nominating one responsible, who coordinates the activity of the members: collecting working material (excerpts from various sources, observations, etc.). After the groups have sorted the work material, they present it in class. The presentation should be shown through a video projector. We note that computer technology offers great opportunities for presentation of the models, and we particularly recommend the PowerPoint application that is easy to use, economical, practical and functional. Nowadays, all high school students have computer skills and with the teacher's help, they will quickly learn how to construct so called moving models, in which the actors' characters effectively fill in the actantial spotlights, and this dynamic activity is simultaneously supported by short and instructive comments (written on slides) and presenter's oral comments. In doing so, one should not "experiment" with the numerous exhibitionist possibilities that would distract listeners (and viewers). The PowerPoint application development and presentation will be explained separately.

Now, we will focus more specifically on some activities that can be applied to teaching Macedonian language, more precisely in the subject area - literature.

Filling the Boolean matrix as a starting point. This can be done individually or in groups. Procedure: groups are formed as many ranks (and pictures) in the drama; stencils are made at home in Excel; one student reads the situations; in the end, the composition is "assembled" so that it gives a clear idea of the dramatic summary.

In the end, the teacher and the students evaluate the activity, taking into account the following elements: accuracy of the record (number of characters in the situation), sequence of the situations, and referencing skill (accuracy, clarity, diction).

At a more advanced stage, other versions of the Boolean matrices can also be made, for example, taking into account only characters with dialogical participation (eliminating those characters that have no replica). Character rankings can also be made according to the criteria already described in the theoretical section.

Filling the Actantial Model with Actants

Filling out the actantial models is a simple activity. The teacher forms as many groups as there are acts, and each group has as many students as there are situations. Hence, each student has a Boolean matrix of drama in front of him/her, which analyzes and elaborates the given situation, separating a possible subject with the other actants. Then, the group members jointly (led by the student who is responsible in that situation) determine the dramatically productive models, and the others eliminate them. They perform this activity on their own. During the lesson, the group representatives present separate models and together they determine the main actantial model.

Evaluation: Evaluating the skill of defining a model with a clearly expressed predicate, the formulation of actors in other actantial locations (especially in the addresser and the addressee), "reading" the model, and analyzing the arguments.

Presentation of Actantial Triangles

During this activity are formed up to four groups for each model. So, for example, for the play "Chorbaji Theodos" in which we have four subjects: Theodos, Arso, Tomce and the Gypsies (in a weaker position), we need a maximum of sixteen groups.

But since the most important are the psychological, ideological, and the active triangles, the

number of groups can be reduced. Or, for example, if we work on the drama *Antigone* (Sophocles) where we have two dominant entities *Antigone* and *Creon* (*Haemon* is in a weaker position), we will form a maximum of eight groups, or optimally six. As we can see, through this project activity, the teacher can maximize the individualization of teaching, practically giving every student in the class the opportunity to show initiative in one class only.

With the Boolean matrix in front of them, the groups work independently: they construct and fill in the act spaces and write out excerpts (replicas or dialogical fragments) as arguments that they will elaborate on later. The next phase is also an individual work that is coordinated by the group leader, which is followed by a joint development of the PowerPoint application. The final activity is presentation of the slides, followed by an explanation by the presenters, with the participation of other group members.

Evaluation: as in the previous activity.

Presentation of the Actant Models in Opposition

Dramas of more complex structure are such models as “*Antigone*” (Sophocles), “*Sid*” (Corney), “*Hamlet*” (Shakespeare), “*Tartiff*” (Moliere), “*Uncle Vanja*” (Chekhov), “*Divo Meso*” (Stefanovski) and others, as well as some bit plays such as “*Antica*” (Krle) and “*Chorbaji Theodos*” (Iljoski).

The procedure is as in the previously described activity, but now with a more polemical character. For example, if it is *Antigone*, the teacher forms two groups that carry out the project in two main stages: presentation and controversy. This activity is best organized in two consecutive hours.

The controversy should have a well-formed structure and a well-planned succession of parts. The teacher appoints one chief arbitrator (who acts as judge), coordinators (one for each model) and four rapporteurs (one for each actantial triangle).

The presentation requires not only good preparation but also high expertise from the teacher. He/she should have a good outline of the general structure of the controversy and assist the coordinators in formulating the individual phases. The point is: opposing groups defend the actantial position of the subject (from the model they work on), semantically analyzing the addressee and the addresser, thereby arguing the action as an alternative to the closed microcosm of the dramatic fiction.

Skilfully leading this debate, the arbiter judge will point out the drama by revealing the dramatic dilemma of the main, opposing characters, who, at the cost of difficult temptations and great sacrifices, reveal to readers and viewers complex philosophical truths not only for them but also for man in general. Such is the case with “*Antigone*”, “*Hamlet*”, but also with other, cutting-edge plays from different literary eras.

Systematization of the Actantial Models

The teacher of Macedonian language and literature, who knows the actantial model not only formally-theoretically but also as an effective methodical tool, can develop the teaching of his/her subject (especially in the field of drama) very inventively and raise it to a high quality level. That means that the actantial analysis should be organized as a vertical reading and only in that manner it is the real challenge in the project activity in which the student is in the foreground.

If we take a look at the drama models that are present in the secondary education curriculum, we will see that they could be systematized into several drama groups by:

- Multiple equal subjects;
- Two equal subjects;
- One subject;
- Subject that does not cover the whole dramatic composition;
- Subject with typified addressees;

- Models with synecdochial actantial transformations;
- Comparative analytical methods (between two plays, as well as between plays of different style formations);
- Comparative Analysis of Actual Triangles;
- Comparative Approach: Actantial Model, Surio's Functions, Prop's Functions, Finite Geometric Figures;
- Limits of the Actantial Analysis.

BIBLIOGRAPHY

1. Vangelov, Atanas. *Prose Theory*, Detska Radost, Skopje, year.
2. Nikolovska, Valentina. PhD Dissertation, *The Actantial Model in teaching Macedonian language and literature*, Faculty of Pedagogy, Bitola, 2018.
3. Stojanovski, Jordan. *The Poetics of Macedonian bit - social Drama*, University Ss. Clement of Ohrid”, Faculty of Pedagogy, Bitola, 2002.
4. Todorov, Cvetan. *Poetics* (French translation and prologue by Atanas Vangelov), Skopje, Nasha Kniga 1991.
5. Ibersveld, An. *Čitanje pozoriša*, Belgrade, Vuk Karadžić, 1983.
6. Nikolovski, Atanas. *Teaching Interpretation - Literature Class*, Skopje, 1998.

ASSESSING STUDENT KNOWLEDGE AS A MOTIVATING FACTOR THE ACQUISITION OF KNOWLEDGE

PhD. Cand. Hysen Balaj

Institution: School director “Dëshmorët e Kombit” – Deçan

Email: hysen.balaj@hotmail.com

Abstract

Many studies have been conducted on the assessment of students' knowledge and motivation, where the issue of student evaluation at school has been and remains a widely discussed issue, especially in recent years during education reforms. Despite this, it is noted that there are shortcomings in dealing with the effects of different types of assessment on students' motivation.

This research paper is of great interest as assessment significantly affects students' motivation, which is a key factor in students' knowledge acquisition. The purpose of this research paper is focused, to analyze the existing situation and to present a complete overview of the different ways of assessment and their impact on students' motivation, while acquiring knowledge. At the same time, this paper has two other goals: To present the impact of methodologies, ways of assessing all factors of motivation to learn, to help improve the process with a new assessment strategy, where it is intended aims to promote the motivation of students to acquire new knowledge.

In conclusion, this research paper aims to: identify the internal and external factors of motivation, the impact of the evaluation of students' knowledge by teachers as a motivating factor in the learning process. Studying this issue will help us to understand the impact of assessment modes on students' motivation, in order to understand what assessment practices are having a positive impact and to promote motivation through assessment modes.

This research paper can also assist: education decision makers, educational institutions, and teachers in revising strategies for improving assessment modes, in order to promote students' motivation to acquire knowledge.

Keywords: *evaluation, motivation, incentive, strategy, knowledge, acquisition.*

Abstrakt

Lidhur me vlerësimin e njohurive dhe motivimin e nxënësve janë bërë shumë studime, ku çështja e vlerësimit të nxënësve në shkollë ka qenë dhe është një çështje e trajtuar gjerësisht, sidomos viteve të fundit gjatë reformave në arsim. Edhe përkundër kësaj, vihet re se ka mangësi në trajtimin e efekteve të llojeve të ndryshme të vlerësimit në motivimin e nxënësve.

Ky punim shkencor paraqet interes të theksuar pasi vlerësimi ndikon ndjeshëm në motivimin e nxënësve, i cili është faktor kyç në përvetësimin e njohurive të nxënësve. Qëllimi i këtij punimi shkencor është i fokusuar, të analizojë gjendjen ekzistuese dhe të paraqes një pasqyrë të plotë të mënyrave të ndryshme të vlerësimit dhe ndikimet e tyre në motivimin e nxënësve, gjatë përfitimit të njohurive. Njëkohësisht, ky punim ka edhe dy qëllime të tjera: Të paraqesë ndikimin e metodologjive, mënyrave të vlerësimit me të gjithë faktorët e motivimit për të nxënë; të ndihmojë në përmirësimin e procesit me një strategji të re të vlerësimit, ku për qëllim ka nxitjen e motivimit të nxënësve gjatë përfitimit të njohurive të reja.

Si përfundim ky punim shkencor ka për qëllim: të evidentoj faktorët e brendshëm dhe të jashtëm të motivimit, ndikimin e vlerësimit të njohurive të nxënësve nga mësimdhënësit si faktor motivues në procesin mësimor. Studimi i kësaj çështje do na ndihmojë për të kuptuar ndikimin e mënyrave të vlerësimit në motivimin e nxënësve, me qëllim që të kuptojmë se cilat janë praktikatat e vlerësimit që ndikojnë pozitivisht dhe të nxisim motivimin nëpërmjet mënyrave të vlerësimit.

Gjithashtu, ky punim shkencor mund të ndihmojnë: vendimmarrësit e arsimit, institucionet arsimore dhe mësimdhënësit në rishikimin e strategjive për përmirësimin e mënyrave të vlerësimit, me qëllim nxitjen e motivimit të nxënësve në përvetësimin e njohurive .

Fjalët kyçe: *vlerësim, motivim, nxitje, strategji, njohuri, përvetësim.*

Hyrje

Motivimi përshkruhet si një gjendje që aktivizon, drejton dhe mirëmban sjelljen. Motivimi përfshin qëllime dhe kërkon veprimtari. Qëllimet ofrojnë shtysën për dhe drejtimin e veprimit, ndërsa veprimi nënkupton përpjekje: këmbëngulje në mënyrë që të mbajë një veprimtari për një periudhë të gjatë kohore.²

Vlerësimi i organizuar mirë në klasë do të thotë një klasë aktive, cilësi në nxënie, efektivitet në mësimdhënie dhe motivim të shtuar të nxënësve. Përqendrimi gjatë procesit të vlerësimit vihet në zhvillimin e shkathtësive psikomotorike, shkathtësive komunikuese dhe në fushën emocionale. Motivimi është një prej burimeve më efektive të cilat promovojnë rezultate të mira në të nxënit dhe në vlerësim, që do të thotë se mësimdhënësit i duhet të hulumtojnë faktorët që krijojnë motivim dhe si mund ta mbështet vlerësimi motivimin apo të ketë efekt të kundërt. Mbi këtë bazë mësimdhënësit mund ta përdorin vlerësimin për të identifikuar njohurit dhe përvojat të cilat nxënësit i sjellin në detyrat e tyre, në mënyrë që të planifikon mësimdhënien, të rafineron programet mësimore për ti plotësuar nevojat individuale dhe ato grupore. Poashtu vlerësimi përdoret për të monitoruar progresin e nxënësve dhe për të zbuluar se çfarë lloje nxëniesh po ndodhin d.m.th. se sa po përmbushën rezultatet mësimore të përcaktuara në kurikulën e lëndës dhe se cilat janë vështirësitë në nxënie.³

² <https://study.com/academy/lesson/the-importance-of-motivation-in-an-educational-environment.html>

³ MASHT, Metodatat e vlerësimit, Prishtinë 2011, fq.1.

Vlerësimi përdoret për të ndërtuar portfolien e të arriturave të nxënësit në njohuri, shkathtësi, qëndrim dhe vlera e tij – është kompetent, që bëhen bazë për raporte ose për certifikim për mundësi të shkollimit në vijim. Vlerësimi poashtu luan rol edhe në sigurimin e informacioneve edhe për evoluimin dhe rishikimin e programeve mësimore brenda dhe jashtë shkollës dhe efikasiteti i tyre.

1. Ndikimi i motivimi në mësim dhe sjellje

Padyshim se motivimi ka disa efekte në mësimin dhe sjelljen e nxënësve. Së pari, motivimi drejton sjelljen drejt qëllimeve të veçanta. Motivimi përcakton qëllimet specifike drejt të cilave njerëzit përpiqen; kështu, ndikon në zgjedhjet që bëjnë nxënësit. Gjithashtu, motivimi çon në përpjekje dhe energji në rritje. Motivimi përcakton nëse një nxënës do të ndjekë një detyrë (madje edhe atë të vështirë) me entuziazëm ose një qëndrim të paqartë.

Për të ilustruar ndikimin e motivimit në mësim, do të paraqesim një projekt hulumtimi të bërë nga Melissa Hurst (UVA SOM).⁴ Të bërë me dy nxënës të cilët janë në të njëjtën klasë. Njëri nga nxënësit e do çdo aktivitet që përfshin ngjyrosje, vizatim ose ilustrim. Ai e kalon gjithë kohën e tij të lirë të angazhuar në këto lloj aktivitete, ndonjëherë të pavëmendshme për gjëra të tjera që ndodhin në klasë. Ndërsa nxënësi tjetër, nuk i pëlqen vizatimi dhe arti dhe do ta shmangë atë me çdo kusht. Të dy nxënësit kanë arritje të lartë dhe dëgjues të mirë, por ata janë të motivuar nga interesa dhe aktivitete krejtësisht të ndryshme. Në klasë, motivimi drejton shumë sjellje dhe është e rëndësishme të kuptohet rëndësia e motivimit në një mjedis arsimor.

Ekzistojnë indekse të njohura të motivimit që janë të rëndësishme për t'u informuar. Indekset zakonisht vendosin një vlerë ose sasi në një ide; në këtë rast, ne mund të kuptojmë vlerën ose sasinë e motivimit për një individ nga këto katër indekse.

Tabela 1. Indekset e motivimit⁵

MOTIVATION	
Index	Relation to Motivation
Choice of Tasks	Choosing a task freely indicates motivation to perform the task
Effort	High effort indicates motivation
Persistence	Working for longer time indicates motivation
Level of Achievement	Choice, effort, and persistence raise task achievement

Përzgjedhja e një detyre në kushte të zgjedhjes së lirë tregon motivimin për të kryer detyrën. Në shembullin tonë të paraqitur më lartë, njëri nga nxënësit zgjodhi të merrej me aktivitete arti gjatë kohës së lirë. Kjo është tregues i motivimit nga arti dhe aktivitete të tipit art.

Nivelet e larta të përpjekjeve, veçanërisht kur nxënësi shpreh interes për detyra të caktuara, është gjithashtu tregues i motivimit.

⁴ <https://study.com/academy/lesson/the-importance-of-motivation-in-an-educational-environment.html>

⁵ <https://study.com/academy/lesson/the-importance-of-motivation-in-an-educational-environment.html>

Për shembull, nëse një nxënës punon me zell përsëri për një problem të vështirë në matematikë, kjo do të tregonte një nivel më të lartë motivimi drejt veprimtarive matematikore.

Puna për një periudhë më të gjatë kohore, veçanërisht pasi të keni hasur në pengesa të shumta, shoqërohet edhe me motivim më të lartë. Për shembull, nëse një nxënës nuk është në gjendje të zotëron litarin e kërcimit, por ai do të bënë përpjekje të vazhdojë të kërcejë litarin gjatë pushimit; kësaj here në detyrë tregon një nivel të lartë motivimi drejt zotërimit të veprimtarisë së litarit hedhës. Më në fund, niveli i arritjeve ndikohet nga zgjedhja, përpjekja dhe këmbëngulja. Sa më të larta të jenë këto indekse, aq më i lartë do të ketë motivimi dhe ka më shumë të ngjarë të arrihet detyra.

Në klasë, mësimdhënësi duhet të jenë të vetëdijshëm për këto indekse në përpjekje për të forcuar aktivitetet dhe interesat për të cilët studentët tashmë tregojnë një anësi ekzistuese për të. Ekziston një term aktual për këtë - quhet motivim i situatës.

Motivimi i situatës është një fenomen në të cilin aspektet e mjedisit të menjëhershëm rrisin motivimin për të mësuar gjëra të veçanta ose të sillen në mënyra të veçanta. Mësimdhënësit mund të bëjnë shumë gjëra për të krijuar një mjedis në klasë që motivon nxënësit të mësojnë dhe të sillen në mënyra që promovojnë suksesin e tyre afatgjatë.

Motivimi ka disa efekte në mësimin dhe sjelljen e nxënësve. Së pari, motivimi drejton sjelljen drejt qëllimeve të veçanta. Motivimi përcakton qëllimet specifike drejt të cilave njerëzit përpiqen; kështu, ndikon në zgjedhjet që bëjnë studentët.

Motivimi gjithashtu çon në përpjekje dhe energji në rritje. Motivimi përcakton nëse një nxënës do të ndjekë një detyrë (madje edhe atë të vështirë) me entuziazëm ose një qëndrim të paqartë. Motivimi rrit fillimin dhe këmbënguljen e aktiviteteve.

Motivimi do të rrisë kohën e nxënësve në detyrë dhe është gjithashtu një faktor i rëndësishëm që ndikon në mësimin dhe arritjen e tyre. Motivimi rrit përpunimin njohës. Motivimi në të vërtetë ndikon në atë që dhe si përpunohet informacioni sepse nxënësit e motivuar kanë më shumë të ngjarë të kushtojnë vëmendje dhe të përpiqen të kuptojnë materialin në vend që thjesht të kalojnë në lëvizjet e të mësuarit në mënyrë sipërfaqësore.⁶

2. Rëndësia e Motivimit në Mësimdhënie

Mësimi i suksesshëm nuk mund të arrihet pa një përpjekje të vazhdueshme, selektive dhe me qëllim. Ky parim ka implikime të gjera për procedurat arsimore. Si çdo punë tjetër që ka nevojë për motivim adekuat edhe puna në shkollë ka nevojë për motivim, e cila jo vetëm që ndikon në motivimin e nxënësve, por ndikon në rritjen e shtuar të interesit për punë.⁷

Disa nga aspektet më të rëndësishme të punës motivuese janë:

1. Interesi:

Interesi është forcë motivuese që na nxit të ndjekim një person, një gjë, ose një aktivitet. Interesi, me fjalë të tjera, mund të jetë shkak dhe efekt në një aktivitet. Kjo nuk është një qëllim në vetvete, por më tepër një mjet më i rëndësishëm për rritjen dhe zhvillimin e punës motivuese. Duke krijuar një set të duhur mendor, interesi garanton vëmendjen, hap rrugën të mëtutjeshme për veprime dhe aktivitete.

⁶ <https://study.com/academy/lesson/the-importance-of-motivation-in-an-educational-environment.html>(marr nga interneti,27.03.2020)

⁷ <http://www.yourarticlelibrary.com/teaching/importance-of-motive-in-teaching-and-learning/6021> (marr nga interneti,02.04.2020)

Nxënësi që është i interesuar për një farë magjepsje intelektuale, gjithmonë bëhet një nxënës i mirë. Interesi dhe përzgjedhja janë konkurrentët e aftësisë së fituar. Interesi, për të qenë efektiv, duhet të jetë i natyrshëm dhe duhet të ekzistojë për shkak të karakterit të përbërjes mendore të individit dhe natyrës së subjektit të paraqitur.

E ashtuquajtura interes i fituar, ose i krijuar interes siç është quajtur ndonjëherë, është në të vërtetë një formë tjetër e motivimit. Gjë themelore në motivim është njohja, nga ana e nxënësit, e lidhjes që zotërimi i subjektit ka me diçka që ai dëshiron të sigurojë.

Interesi natyror dhe kurioziteti i nxënësit do të nxisin vetëm kur nxënësi të vijë në kontakt me materiale të reja që i sjellin atij në mënyrë të tillë që të ngjallin oreksin mendor. Zakonisht shkalla e interesit të një nxënësi në një lëndë është në proporcion me personalitetin e mësuesit dhe fuqinë e saj për të nxitur entuziazmin.

Disa nxënës janë të vetë-motivuar, me një dashuri të natyrshme për të mësuar. Por edhe me nxënësit që nuk e kanë këtë lëvizje natyrore, një mësues i shkëlqyeshëm mund ta bëjë mësimin argëtim dhe t'i frymëzojë ata të arrijnë potencialin e tyre të plotë.⁸

Interesi i dikujt është i importit shumë të motivuar. Interesi stimulohet dhe rritet në intensitetin e tij. Mësimdhënësi duhet të shfrytëzojë interesin e nxënësit si një makinë për një punë më të shkëlqyeshme. Herbart besonte se qëllimi themelor i edukimit duhet të jetë të zhvillojë interesa shumë të njëanshme. Interesi i fëmijës, qoftë i lindur ose i fituar, duhet të përcaktohet dhe të përdoret në klasë. Mësuesi duhet të përfitojë nga kjo. Sipas profesorit. H. Home "interes është vaji që lubrifikon, rrotat e makinerive në klasë".⁹

2. Zhvillimi personal

Një apel tjetër që ndoshta është bërë i fortë me shumë nxënës është apeli i vlerës së lëndës si një mjet për të sjellë një zhvillim të caktuar personal. Nxënësi ndoshta e bëri të ndiente nevojën e rritjes intelektuale dhe dëshirën për të arritur një rritje të tillë. Nxënësi mund ta vlerësojë subjektin si shenjë të arritjes personale. Për shembull, nxënësi mund të mësojë spanjisht vetëm për të ndier intelektualisht superior ndaj atyre që nuk kanë studiuar kurrë këtë temë.

Dëshira për t'u arsimuar është e denjë për t'u studiuar dhe përdorur si një mjet për motivimin e punës në shkollë. Motivi i rritjes personale nxit nxënësit për përpjekje të mëdha që ata të rriten në burime. Të gjithë nxënësit kanë dëshirë të madhe të dinë. Mësimdhënësi duhet t'i furnizojë ata që janë nën kujdesin e tij me informacion të kënaqshëm dhe duhet të përpiket të krijojë kushte që do t'i mbushin ata me dëshirën për t'u rritur. Përveç kësaj, shkolla duhet të përpiket që nxënësit të mësojnë vetëm gjëra dhe procese të cilat janë të dobishme dhe vlerë në jetë situata.

⁸ <https://teach.com/what/teachers-change-lives/motivating-students/> (marr nga interneti,04.04.2020).

⁹ <http://www.yourarticlelibrary.com/teaching/importance-of-motive-in-teaching-and-learning/6021> (marr nga interneti,04.04.2020).

3. Emocionet

Motive të një lloji kryesisht emocional në karakter gjenden në studimet që përdorin lavdërimin dhe qortimin, inkurajimin dhe dekurajimin, si një mjet motivues. Lavdërimi dhe qortimi janë gjetur të kenë efekte specifike motivuese.¹⁰

Hetimi i Hurlock (1925) gjeti lëvdata të jetë një nxitje më e fortë motivuese. Chase (1932) gjithashtu gjeti lëvdata të jetë superiore. Në këtë lloj të motivit mësuesi përdor lavdërim verbal ose censurë si një mjet për të ndikuar në punën e nxënësit. Gjithashtu synon të prodhojë një lloj reagimi emocional brenda nxënësit. Mësuesit kanë përdorur gjithmonë sarkazëm, lavdërim dhe censurë si mjet për nxitjen e nxënësve. Mësuesi i hershëm ka përdorur censurë, sarkazëm, kontroll të ngurtë, detyrim, tension dhe frikë, si mjet për të stimuluar nxënësit.

Ata, po ashtu, përdorën censurë, sarkazëm si mjetet kryesore për të ndikuar nxënësit për të marrë seriozisht punën e tyre. Nga një rishikim i studimeve që kanë të bëjnë me motive emocionale, vendosen parime të caktuara. Lavdërimi është më i mirë se qortimi si një motiv për punë të zellshme. Është më mirë pavarësisht nga mosha, gjinia, shkalla ose shkalla e pjekurisë intelektuale.

Është vërejtur se lavdërimi dhe qortimi mund të përdoren në mënyrë efektive si ndikime motivuese, por lavdërimi është më i mirë nga pikëpamja e kthimit të menjëhershëm dhe të largët. Disa nxënës reagojnë më mirë për të kritikuar pastaj për të lëvdur, dhe ka disa mësues që, për shkak të tipareve të caktuara të personalitetit, nuk mund të lavdërojnë as t'i qortojnë nxënësit në mënyrë efektive.

Në përgjithësi, fëmijët më të rritur dhe fëmijët që janë të shurdhër reagojnë më mirë për të lëvdur, dhe qortimi ka një efekt të pafavorshëm ndaj tyre. Qortimi, nga ana tjetër, mund të ketë një efekt të dëshirueshëm në disa nga nxënësit më të ndritshëm, edhe pse në tërësi, lavdërimi është më i mirë. Nxënësit e varfër kanë nevojë për lëvdata dhe inkurajim, por nxënësit e ndritshëm janë aq të mësuar për të lundruar me vela që qortimi i rastit mund t'i nxisë ata të bëjnë punë më të mirë. Sipas Hurlock, "djemtë i përgjigjen lavdërimit dhe fajit më mirë se vajzat." Me nxënësit më të vegjël dhe më pak të pjekur, lavdërimi ka të ngjarë të jetë më efektiv sesa mund të përdoret për një avantazh të madh.

4. Njohja e rezultateve

Një motiv i fuqishëm për të mësuar është njohja e rezultateve. Në shumë situata mësimore, nxënësit mezi e dinë se si ata qëndrojnë. Ata nuk janë të sigurt nëse po bëjnë përparim, ose nëse puna e tyre është shumë e kënaqshme. Prandaj, një nxënës duhet vlerësuar nga përparimi ose rritja e tij. Ky është një faktor në situatën stimuluese për individin që informohet për marrëdhëniet shoqërore të rivalitetit dhe njohjes.¹¹

Efekti i "njohurisë së rezultatit u hetua fillimisht nga Judd në vitin 1905. Libri dhe Novela (1922)" u gjetën në eksperiment të kontrolluar që çdo burrë dhe grua ranë nën rezultatin e tij kur u mposhtën njohuritë e rezultateve. Kur njohuria e rezultatit u shtua në situatën e të mësuarit, çdo subjekt i eksperimentit e tejkaloi atë që kishte kur nuk kishte njohuri për rezultatet e përpjekjes së tij.

Studimet e bëra nga Thorndike dhe të tjerë tregojnë dëshmi të qëndrueshme të efektit motivues të njohurive të rezultateve mbi llojet e ndryshme të sjelljes mendore dhe motorike. Faktori i suksesit është i rëndësishëm në arsim sepse shërben si një forcë motivuese.

¹⁰ <http://www.yourarticlelibrary.com/teaching/importance-of-motive-in-teaching-and-learning/6021> (marr nga interneti,06.04.2020).

¹¹ <http://www.yourarticlelibrary.com/teaching/importance-of-motive-in-teaching-and-learning/6021> (marr nga interneti,06.04.2020).

Nxënësit, në përgjithësi, duan njohuri të rezultateve. Përdorimi i grafikëve dhe shënimeve që tregojnë arritjet e tyre në lëndë të ndryshme si leximi, aritmetika dhe aktivitete të tjera do të plotësojnë këtë nevojë. Ata mund të vëzhgojnë, jo vetëm përparimin e tyre, por edhe ato të shokëve të tyre të klasës. Prandaj, ata do të motivohen të rrahin dhe të përmirësojnë të dhënat e tyre, si dhe ato të shokëve të tyre të klasës.

3. Vlerësimi i njohurive të nxënësve si faktor motivues

Shumë shpesh mësimdhënësit kanë konfuzitet gjatë identifikimit të llojeve të vlerësimit, instrumenteve të vlerësimit dhe metodave të vlerësimit, andaj ne do të trajtojmë metodat e vlerësimit të nxënësve si faktor motivues në përvetësimin e njohurive. Vlerësimi i organizuar mirë dhe metodat që përdoren gjatë procesit të vlerësimit, janë faktor shumë me rëndësi në motivimin e nxënësve.

Rol të rëndësishëm në motivimin e nxënësve luajnë metodat e vlerësimit, andaj faktorët që ndikojnë në nxitjen e motivimit janë: Dhënia e informacioneve kthyes efektive të sakta dhe me kohë nxënësve; Përfshirja aktive e nxënësve në nxënie; Përshtatja e mësimdhënies bazuar në rezultatet mësimore dhe e rezultateve të vlerësimit; Interesi dhe nevoja që nxënësit të jenë në gjendje ta vlerësojnë vetveten dhe të kuptojnë se si mund të përmirësohen; Planifikimi i punës së mësimdhënësit (rezultate e nxënies, kompetencat të cilat duhet zhvilluar, indikatorët e njësive mësimore në të cilat nxënësi duhet treguar: njohje, të kuptuarit, zbatim, zgjidhje të problemeve, analizë, sintezë dhe vlerësim, përdorimi i metodave të ndryshme për mësimdhënie etj.).¹²

❖ Metodatat të vlerësimit si faktor motivues i nxënësve

Vlerësimi në klasë lejon një shumëllojshmëri të metodave të vlerësimit që për bazë ka përmbajtjet e kurikulës zyrtare duke zgjedhur metoda të përshtatshme me rezultatet mësimore. Metodatat e vlerësimit jo vetëm që duhen të sigurojnë tregues të arritshmerisë së nxënësit të qëndrueshme dhe të kuptueshëm, por duhet të përdoren si faktor motivues.

Çka duhet marrë parasysh gjatë zgjedhjes së metodave të vlerësimit me qëllim të arritjes së motivimit të nxënësve:

- Të jenë kompaktibile dhe të përshtatshme me qëllimin dhe në kontekstin e shkathtësive dhe sjelljeve të cilat duhet mësuar.
- Të tilla të cilat nxjerrin konkluzionet për njohuri, shkathtësi qëndrime dhe vlerave që për secilin nxënë të jenë të vlefshme në mënyrë që të identifikohet progresi i nxënësve.
- Të jenë të lidhura me rezultatet mësimore dhe të jenë kompaktibile me qasjen e mësimdhënies të cilat zbatohen.
- Të jenë të përshtatshme me nivelin e përgatitjes së nxënësve.

Metodat e vlerësimit nuk duhet të ndikohen nga njëanshmëria e shkaktuar nga faktorët që nuk janë relevante me qëllimin e vlerësimit.

Për lëndë të ndryshme dhe për njësi dhe tema të ndryshme nevojiten të zgjedhën edhe metoda të

¹² MASHT, Metodatat e vlerësimit, Prishtinë 2011, fq.2.

ndryshme të vlerësimit të përshtaten rezultateve mësimore të nxënies të temës përkatëse të kurikut, të zgjedhën ato të cilat promovojnë zhvillimin e rezultateve të dëshiruara, që përfshijnë kompetencat e dëshiruara.

Me qëllim të arritjes së motivimit të nxënësve duhet përdorur këto metoda të vlerësimit.¹³

❖ **Detyrat individuale**

Për të thelluar të kuptuarit të (njësisë) temës mësimore, zbatimin e njohurive, zgjidhjes së problemeve, arsyetimet, përfundimet, ndërlidhja me jetën reale dhe zhvillimi i shkathtësive të mësimdhënies dhe nxënies realizohet përmes detyrave individuale. Karakteristikë e kësaj metode është analizimi i kërkesave shtesë në librin e nxënësit, dokumentarë të ndryshëm dhe në krijimin e hartës së koncepteve.

❖ **Projektet individuale**

Me këtë metodë të vlerësimit përfshin zgjedhja dhe përdorimi i provave (dëshmime) për të identifikuar, përshkruar, analizuar dhe për të nxjerr konkluzione në lidhje me çështjen apo problemin e veçantë. Duhet të përfshihen shumë shpesh nxënësit në një sërë aktiviteteve për një kohë të konsiderueshme në mënyrë që të punojnë në mënyrë individuale. Nga mësimdhënësi kërkohet që të i planifikojë strategjinë e mbështetjes në përqendrim në shkathtësi të mësimin. Për karakteristikë ka shfrytëzimin e burimeve sekondare – detyrat e planifikuara nga mësimdhënësi dhe burimet primare që përfshijnë grumbullimin e të dhënave nga provat, eksperimenti apo edhe nga terreni.

❖ **Projektet grupore**

Me metodën e projekteve grupore zhvillohet përgjegjësia individuale, ndërvarëshmëria sociale dhe zhvillimi i shkathtësive personale. Karakteristikë ka formën e organizimit të aktiviteteve, identifikimi i roleve të anëtarëve të grupit, produkti duhet shkruar. 4. Anketat Me anë të anketave verifikohet përvetësimi i një njësie apo i disa njësive mësimore, bëhet intervistë dhe/ose dokumentet janë të rishikuara. Për të mbledhur informacione përdorën pyetësor ose tabelat e të dhënave, konkludimet nxirren në bazë të të dhënave, përgaditen edhe raportet. Për karakteristikë ka se aktivitetet janë të planifikuara.

❖ **Shfaqja dhe ekspozita**

Për shpërndarjen e informatave më së miri është që të organizohet dhe të të bëhet transmetimi i tyre. Informacioni kthyes apo edhe vërejtjet duhet të dërgojnë në reflektim. Për këtë përgaditen pyetësorët për informata kthyes. Për karakteristikë ka produktet për shfaqje.

❖ **Vizitat në terren**

Përmes kësaj metode realizohet vlerësimi si: skicimi i projektit në teren, vrojtohet, bëhet harta orientuese, përgatitet harta e koncepteve, përdoret dhe studiohet literatura, bëhet diskutimi pas vizitës dhe përgatitet raporti i vizitës. Si karakteristikë ka planifikimin e mirë të aktiviteteve.

❖ **Prezantimet me gojë**

Është një nga metodat mjaftë motivuese për vlerësim e në veçanta ata të cilët nuk e preferojnë të shkruarit. Është tregues i fuqishëm i shkathtësisë së komunikimit, nxënësit prezantojnë raporte me gojë para audiencës si p.sh drama që ka një forum të mirë dhe ka mundësi të madhe për debate dhe diskutime. Ka për karakteristikë diskutimin dhe bashkëveprimin e nxënësve brenda grupit.

¹³ MASHT, Metodatat e vlerësimit, Prishtinë 2011, fq.3.

❖ Të dëgjuarit

Duhet që me kujdes të përgatiten pyetjet (kërkesat), kjo zhvillon një spektër të gjerë shkathtësisë (komunikimi, qëndrimet dhe vlerat dhe shkathtësia e koncentritimit dhe të dëgjuarit) bashkëpunimi në grup, përmbledhje të shkurtra. Karakterizohet me kohëzgjatjen e përkushtimit të vëmendjes, përshtatshmërisë dhe saktësisë së informatës.

❖ Libri i hapur

Planifikohet me shumë kujdes dhe përdorët për të gjetur njësinë apo temën, jo për përgjigjen e pyetjeve në libër. Ka për karakteristikë përdorimin e referencave të ndryshme.

❖ Punimet praktike

Jepen udhëzime dhe vrejthe të nevojshme në mënyrë që të zhvillohen kompetencat e caktuara. Niveli i njohjes së paisjeve dhe konkludimet e nxjerrura nga matjet. Për karakteristikë ka procedurat që duhet përvetësuar.

❖ Aktivitetet kreative

Duhet të bëhen një numër i ushtrimeve për matjen e të kuptuarit të koncepteve, shfaqet niveli i kompetencave, bëhet punë individuale dhe grupe. Për karakteristikë ka simulimin, intervistat, debatet.

❖ Testet dhe eset

Janë shumë motivuese për disa nxënës e në veçanti që kanë dëshirë shkrimin, në mënyrë të shpejtë dhe të besueshëm bëhet vlerësimi i arritjeve të nxënësve, janë të lehta për të organizuar dhe vështira për korrigjime. Mundësi e madhe në përfshirjen e nxënësve në riorganizimin e argumenteve faktive dhe ideve për të përmirësuar efektivitetin e nxënies. Përdorimi i referencave të ndryshme. Karakteristikë e së cilës është se bëhen teste individuale dhe grupe, me kohëzgjatje të kufizuar, poashtu edhe eset vlerësojnë një numër të shkathtësive të nxënësve por janë me kohë të kufizuar dhe ese të cilat janë të bazuara në burime.¹⁴

4. Konkluzione

Si konkluzion, çka është me më rëndësi në lidhje me vlerësimin është që të kuptohet se si mund të përdoren metodat si faktor motivues në përvetësimin e njohurive të nxënësve. Metodatat e vlerësimit ndikojnë në motivimin e nxënësve, në nxënie dhe efikasitetin në mësimdhënie. Këtë do ta arrijnë mësimdhënësit duke mësuar për konceptet metodat dhe procedurat teorike dhe teknike edhe për vlerësim të shkallës së gjerë edhe për atë të bazuar në klasë, dhe duke i zbatuar këto baza në mësimdhënie të tyre.

Me qëllim që të arrihet motivimi i nxënësve gjatë procesit mësimor, mësimdhënësit duhet të kenë

¹⁴ Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjisë.(2016). Udhëzimin Administrativ (UA) nr. 08/2016 për Vlerësimin e nxënësve sipas Kornizës Kurrikulare të Arsimit Parauniversitar në Republikën e Kosovës.<https://masht.rks-gov.net/uploads/2016/08/ua-nr-08-2016-per-vleresimin-e-nxeneseve.pdf>, fq.48.

parasysh parimet e vlerësimit të përvijuara në dokumentet kurrikulare, si: vlefshmëria, transparenca, besueshmëria dhe paanshmëria. Gjithashtu, mësuesit duhet të kenë parasysh edhe disa kërkesa të rëndësishme të vlerësimit, si: Vlerësimi duhet të jetë një mjet mbështetje për nxënës; Vlerësimi duhet të ndihmojë nxënësit të vlerësojnë veten e tyre; Vlerësimi duhet të jetë i bazuar në dëshmi të shumta; Vlerësimi duhet të jetë i përshtatshëm me rezultatet e të nxënës dhe përmbajtjen që zhvillohen me nxënës; Vlerësimi duhet të përfshijë të gjitha nivelet e dijes (njohja, kuptimi, zbatimi, analiza, vlerësimi, sinteza), si dhe fushën afektive (përfshirë: interesime, qëndrime, vlera, etj).

Literatura

1. MASHT, Metodët e vlerësimit, Prishtinë 2011.
2. MASHT-it & GIZ IS (2013). Moduli 5 për Aftësimin e Mësimdhënësve në Shërbim: Vlerësimi në funksion të zhvillimit të kompetencave të nxënësve.
3. (MASHT, 2016)Udhëzuesin për vlerësimin e nxënësve sipas kurrikullës së bazuar në kompetenca.
4. Dokimologjia, Prof Dr.sc. Fadbi Osmani, Tetovë, 2007.
5. MASHT (2012), Standardet e Vlerësimit – Udhëzues, Prishtinë
6. Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjisë.(2016). Udhëzimin Administrativ (UA) nr. 08/2016 për Vlerësimin e nxënësve sipas Kornizës Kurrikulare të Arsimit Parauniversitar në Republikën e Kosovës.<https://masht.rks-gov.net/uploads/2016/08/ua-nr-08-2016-per-vleresimin-e-nxeneseve.pdf>
7. Lacy Gainey (2013), Formative, Summative and Performance Assessments, EMAT 7050,
8. Assessment Handbook-Combined PDF(2012), University of Nebraska
9. Jamin Carson (2007), A Problem With Problem Solving: Teaching Thinking Without Teaching Knowledge; The Mathematics Educator Vol. 17, No. 2, 7–14
10. Pedagogy and Practice: Teaching and Learning in Secondary Schools. Department of Education (2004), <http://www.education.gov.uk>.
11. <https://teach.com/what/teachers-change-lives/motivating-students/>
12. <http://www.yourarticlelibrary.com/teaching/importance-of-motive-in-teaching-and-learning/6021>

ERP NA NOVOJ PLATFORMI U OBLAKU

Prof.dr Mirsad Nuković

Internacionalni u niverzitet u Travniku,

Zehra Nuković

Diplomirani psiholog, NAUKAKOM-Centar za nauku i obrazovanje Novi Pazar,

Dr med. Jasmin Nuković

doktorski kandidat Univerziteta u Travniku ,ERP ON THE NEW CLOUD PLATFORM

Prof. Dr. Mirsad Nukovic

International in Universities in Travnik,

Zehra Nukovic, BSc

SCIENCE-Center for Science and Education Novi Pazar,

Dr. med. Jasmin Nuković

PhD candidate, University of Travnik

Summary

New technologies in the IT sector have also brought about improvements in business in the economy and information systems, both for large corporations and for small and medium-sized enterprises. The ERP platform is certainly one of the types of new wave of information systems that enables organizations to complete business monitoring and easier and more efficient operation. CRM as an ERP subsystem, or separate solution, also represents a revolution in customer business, which is one new business philosophy that will mark a new era of business. The SME sector faces many challenges in securing business cooperation with industry giants or entering new markets with the aim of increasing the number of customers. It is most important for them to improve their competitiveness so that, thanks to European integrations, they can export their services. In order to do this, they need modern technology and this is where modern cloud technologies come into play. Cloud-based ERP systems can help the SME sector improve the planning, control and management of business functions, thereby improving their operations and becoming more competitive.

Keywords: ERP, information system, CRM, cloud computing, business integration, new technologies.
Sažetak

Nove tehnologije u IT sektoru donele su i poboljšanje poslovanja u ekonomiji i informacionim sistemima, kako za velike korporacije tako i za mala i srednja preduzeća. ERP platform je svakako jedan od vidova talasa noviteta u informacionim sistemima koji omogućava organizacijama kompletno praćenje poslovanja i lakši i efikasniji rad. CRM kao podsistem ERP-a, ili odvojeno rešenje takođe predstavlja revoluciju u poslovanju sa korisnicima, što je jedna nova poslovna filozofija koja će obeležiti novo doba poslovanja.

Sektor malih i srednjih preduzeća se suočava sa mnogim izazovima na putu obezbeđivanja poslovne saradnje sa privrednim gigantima ili ulasku na nova tržišta sa ciljem povećanja broja kupaca. Za njih je najvažnije da unaprede stepen svoje konkurentnosti kako bi, zahvaljujući evropskim integracijama, mogli da izvoze svoje usluge. Da bi to uspele potrebna im je moderna tehnologija i tu „nastupaju“ savremene Cloud tehnologije. ERP sistemi „u oblaku“ mogu da pomognu sektoru malih i srednjih preduzeća da poboljšaju planiranje, kontrolu i upravljanje poslovnim funkcijama čime bi unapredili svoje poslovanje i postali konkurentniji.

Ključne reči: ERP, informacioni system, CRM, računarstvo u oblaku, integracija poslovanja, nove tehnologije.

Uvod

Platforma za novo poslovanje u modernom dobu je svakako ERP - Enterprise Resource Planning, koja predstavlja softver za upravljanje poslovnim procesima koji omogućava jednoj organizaciji da koristi integrisani sistem aplikacija ili njihovih delova, a kako bi upravljao svim poslovima, planirao njihovo korišćenje, sakupljao podatke i automatizovao dosta pomoćnih poslova na njihovom unosu. Pod poslovnim procesima, podrazumevamo pre svega upravljanje i planiranje zaliha, evidentiranje njihovih troškova, praćenje proizvodnje, nabavke, isporuke i plaćanja. Naravno, tu se mogu naći i druge oblasti poslovanja, ali uvek iz ugla transakcija.

Ova platforma daje mogućnost i jedinstveni pogled na poslovanje firme, obično u realnom vremenu, a sve sa ciljem da sve bitne informacije o poslovanju budu precizne i dobiju se u najkraćem vremenskom periodu, kako bi uprava kompanije mogla brzo i efikasno da deluje na tržištu. Ova IT oblast se može smatrati prilično mladom, jer se pod ovim nazivom prvi put javlja devedesetih godina, ali od tada beleži izuzetno brz rast. Sada je to jedna od IT oblasti koja ima globalno tržište od više stotina milijardi dolara, a poslednjih godina beleži ozbiljnu ekspanziju i u našem regionu.

Razvoj informacionih i komunikacionih tehnologija omogućio je uvođenje i realizaciju novog okruženja koje se naziva računarstvo u oblaku (*Cloud Computing*). Kod koga se resursi iznajmljuju na zahtev korisnika preko Interneta. Sa razvojem tehnologija i interneta pojavila se potreba za dostupnošću podataka bilo gde, bez obzira na uređaj pomoću koga se pristupa podacima. Kao odgovor na te potrebe pojavila su se ERP rešenja na Cloud platformi. Većina danas nudi ERP rešenja u oblaku. Postoje brojni faktori koje treba uzeti u razmatranje ako se planira prelazak sa klasičnog ERP sistema na Cloud platformu. Zato je važno da se odluka donese na bazi detaljne analize potreba i mogućnosti koje se nude.

Integracija svih kanala komunikacije je novina koju donosi CRM. To je ravnopravno posmatranje svih kanala komunikacije čime se mušteriji prepušta da bira kanal kojim želi da komunicira. Mora postati svejedno da li se komunikacija odvija putem Web-a, telefona, pisma, mobilnog telefona ili u direktnom kontaktu sa službenikom, u prostorijama kompanije. Sve informacije sakupljene kroz ove kanale moraju biti u jednoj bazi.

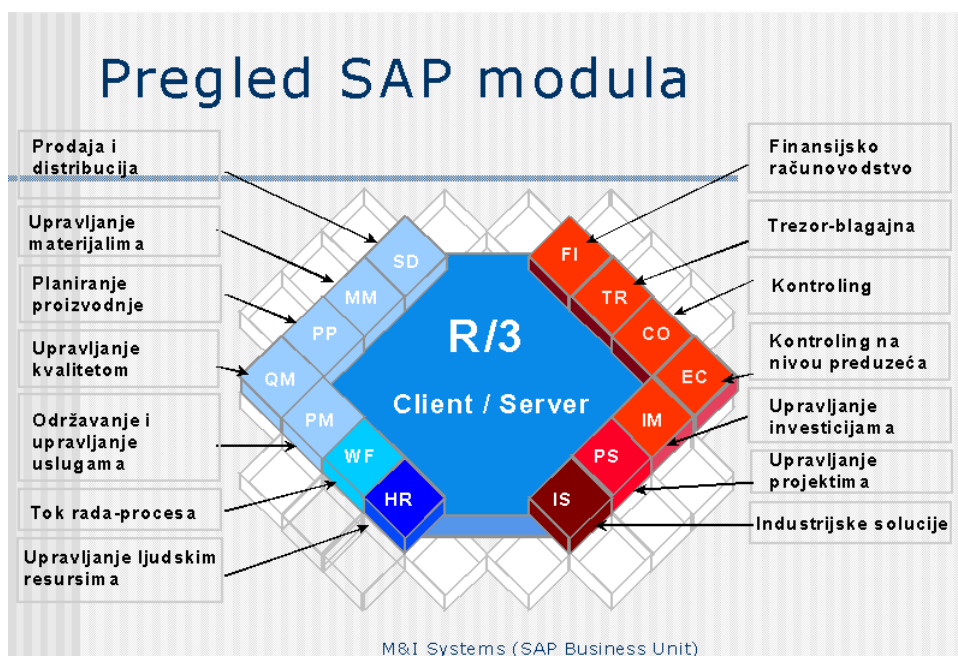
Integracija s drugim sistemima (ERP, finansije i dr.) veoma je važna. Ono što je standardno za jedan ERP sistem (upravljanje finansijama, praćenje dugovanja i potraživanja, planiranje troškova i sl.) CRM softver uglavnom nema. Sa druge strane, ERP sistemima nedostaju napredne funkcije CRM softvera (upravljanje marketinškim kampanjama i sl.). Budući da teže jedinstvenoj ponudi, proizvođači ovaj problem rešavaju partnerskim odnosima, spajanjem ili razvojem sopstvenog sistema. Određeni proizvođači ERP-a nude sve u jednom paketu, ali takva rešenja ipak nisu napredna kao namenski CRM softver. Nezavisni proizvođač CRM softvera ili proizvođač ERP rešenja sa CRM modulom, odluka je koja se donosi u skladu sa sopstvenim potrebama.¹⁵

1. Arhitektura ERP sistema

ERP sistemom, organizacije realizuju svoje primarne poslovne ciljeve uvođenjem jedinstvene baze podataka u koju se smeštaju svi podaci potrebni za upravljanje poslovanjem organizacije i realizacijom međufunkcionalnih poslovnih procesa. Takvih procesa je u organizaciji najviše i oni uvek zahtevaju pristup različitim podacima iz velikog broja izvora. To su procesi za čiju podršku je i namenjen ERP sistem. ERP sistem obezbeđuje procesiranje svih poslovnih transakcija u realnom vremenu (tzv. On-Line Transaction Processing), neprekidno skraćujući trajanja poslovnih procesa i vršeći njihovo kontinuirano poboljšanje putem reinžinjeringa.

¹⁵ <http://www.ecdlcentar.com/forum/>

Analizom referentne literature i implemntiranih ERP sistema, može se zaključiti da strukturu ERP sistema najčešće čine kolekcije aplikacija i njihovih funkcionalnosti. One su organizovane kao osnovni podsistemi sa nizom modula koji pružaju podršku uglavnom multifunkcionalnim poslovnim procesima. Nemaju svi ERP sistemi sve poslovne funkcije, niti uključuju uvek iste podsisteme i module. Mogu se pojaviti moduli različitih naziva, ali potpuno istog sadržaja, kao i moduli istih naziva sa potpuno različitim sadržajima aplikacija. Ugrubljeno ćemo prikazati strukturu rešenja ERP sistema (SAP R/3), koju u osnovi čine: *podsystem ljudskih resursa*, *podsystem finansija* i *podsystem logistike* (Slika 1.). Funkcionalnosti svakog ovog podsistema iskazane su većim brojem *informacionih modula*.

Slika 1. ERP

1.1. Enterprise Resource Planning rešenja

Kada pričamo o komercijalnim ERP rešenjima, kao glavni globalni igrači su: SAP (28.7% tržišta), ORACLE Applications (10.2% tržišta), The Sage Group (7.4% tržišta), Microsoft Dynamics (3.7% tržišta) i Infor Global Solution (2.8% tržišta). Podaci su dati prema istraživanju kompanije Gartner i vezani su za 2005. godinu. Da bi imali uvid u to koliko je tržište u pitanju, po prihodima, ovih prvih 5 kompanija su 2006.godine ostvarile promet od više desetina milijardi dolara.

Kompanija SAP je osnovana 1972. godine kao Systemanalyse und Programmentwicklung od strane 5 bivših IBM inženjera, a SAP uskoro postaje skraćenica za Systeme, Anwendungen und Produkte in der Datenverarbeitung ("Systems, Applications And Products in Data Processing"). SAP je najveća softverska kompanije u Evropi i treća u svetu (posle Microsoft-a i IBM-a). Na tržištu, SAP je najveća kompanija koja nudi ERP rešenja sa 9.4 milijarde dolara prihoda i 39.300 zaposlenih. Glavni proizvod SAP-a je MySAP ERP koji se razvio iz SAP R/3 rešenja. R je oznaka znači da se podaci obrađuju u realnom vremenu (realtime), a 3 se odnosi na 3 slojnu arhitekturu: baza podataka, server za aplikacije i klijent. Drugi bitni proizvodi SAP-a su Advanced Planner and Optimizer (APO) koji je spojen sa SCM-om, Business Information Warehouse (BW) koji je uključen u SAP NetWeaver BI

(Business Intelligence) rešenje, Customer Relationship Management (CRM), Supply Chain Management (SCM), Supplier Relationship Management (SRM), Human Resource Management Systems (HRMS), Product Lifecycle Management (PLM), Exchange Infrastructure (XI), Enterprise Portal (EP) i SAP Knowledge Warehouse (KW). U ovom trenutku, kompanija nudi i platformu koja je bazirana na novoj tehnologiji SAP NetWeaver. Iako SAP-ova rešenja uglavnom koriste velike kompanije (većina njih spadaju u 500 najvećih Američkih i svetskih kompanija), sve više se akcenat baca na mala i srednja preduzeća kroz SAP Business One i SAP All-in-One pakete. Prema podacima koje daje SAP, postoji preko 100.800 SAP instalacija koje rade u preko 38000 kompanija, a SAP-ove proizvode koristi preko 12 miliona ljudi u preko 120 zemalja. U našoj zemlji, neki od korisnika SAP-a su: NIS, Hemofarm Koncern, Zdravlje Leskovac, JP PTT Srbije, Elektroprivreda Srbije, Dijamant Zrenjanin, Apatinska pivara, Calsberg Srbija, Blic Press, DELTA M, Coca - Cola Hellenic Bottling Company - Srbija kao i mnoge druge kompanije.

Kompanija ORACLE je osnovana 1977. godine i danas je jedna od najvećih softverskih kompanija u svetu, a bavi se razvojem sistema za upravljanje bazama podataka (DBMS), alatima za razvoj baza podataka, ERP softverom, softver za odnose sa klijentima (CRM) i upravljanje lancima snabdevanja (SCM). Oracle E-Business Suite ili Oracle Applications predstavlja jednu od najkompletnijih ORACLE ERP sistema sa brojnim modulima koji se nalaze u ERP, CRM i SCM paketima. Aktuelna verzija nosi oznaku 12 i sadrži u sebi proizvode kao što su Oracle Financials, Oracle Logistics, Oracle HR, Oracle Sales i mnoge druge, a svaki proizvod u sebi sadrži dodatne module koji se mogu licencirati. najbitnije tehnologije inkorporirane u ove aplikacije su Oracle database technologies, (RDBMS, PL/SQL, java, html, xml, engines), Oracle Forms Server, Reports Server, Apache Web Server, Discoverer, Jinitiator and (Sun Java). Zanimljivo je i pomenuti sukob SAP-a i ORACLE-a koji je rezultirao i sudskom tužbom ORACLE-a za nelojalnu konkurenciju i nelegalno poslovanje. Ove dve kompanije povezuje decenijska uska saradnja koja je počela 1988. godine kada je SAP počeo da koristi ORACLE rešenja za relacione baze podataka. Uprkos trenutnoj SAP-ovoj saradnji sa Microsoft-om i sve većoj integraciji Microsoft rešenja (SQL Server koji je direktni konkurent ORACLE bazama podataka), ORACLE i SAP su nastavili saradnju a prema ORACLE izvorima, većina SAP-ovih klijenata koristi ORACLE baze podataka. Ipak, u poslednje vreme, odnosi su zahladneli da bi na kraju rezultirali pomenutom sudskom tužbom. Oracle je poznat po svojim akvizicijama drugih kompanija (obično su u pitanju sume od stotine miliona dolara), a pomenućemo samo neke: Hyperion Solutions, PeopleSoft, Siebel Systems i mnoge druge. Na ovaj način, ORACLE je dolazio do već razvijenih rešenja a onda ih doradivao, usklađivao sa svojom tehnologijom a zatim nudio u okviru svojih proizvoda.

Microsoft Dynamics je naslednik Microsoft Business Solutions softvera i predstavlja ERP softver koji se sastoji od Microsoft Dynamics CRM-a, Microsoft Dynamics AX (bivšeg Microsoft Axapta), Microsoft Dynamics CRM (bivšeg Microsoft CRM), Microsoft Dynamics GP (bivšeg Microsoft Great Plains), Microsoft Dynamics NAV (bivšeg Microsoft Navision), Microsoft Dynamics Point of Sale, Microsoft Dynamics Retail Management System (RMS), Microsoft Dynamics SL (bivšeg Microsoft Solomon) i Microsoft Dynamics Snap modula. Ono što Microsoft nudi je integrisani sistem koji je baziran na Microsoft MySQL bazama podataka, blisko sarađuje sa ostalim Microsoft programima kao što su Microsoft Office sistemi i Microsoft .Net. Iako nije nov na tržištu ERP sistema, Microsoft svoju šansu vidi u približavanju korisnicima koji već koriste Microsoft platforme, pa će prelazak i implementacija ERP sistema biti lakša i brža. Kao 3 glavna razloga za prednost Microsoft Dynamics-a u odnosu na konkurente, navode se lakoća prilagođavanja i skalabilnost u zavisnosti od razvijanja posla, povoljnija cenovna politika i veoma razvijena ponuda za sve vrste industrije i biznisa.

2. STRUKTURA CRM-A KAO PODSISTEMA ERP

Automatizovani kompletni CRM sistemi sastoje se iz tri komponente koje se međusobno prepliću i nadograđuju, a često kompanije koje proizvode CRM rešenja nude samo jedan od ovih elemenata. Te tri komponente su: operativni, kolaborativni i analitički CRM.

Operativni CRM (osnovni biznis procesi: marketing, prodaja, usluge) se bavi kreiranjem informacija, tj. unosom podataka u informacioni sistem preko aplikacija za monitoring klijenata. Na primer, ukoliko, kao štediša neke banke, pozovete call-centar banke i zatražite uvid u stanje na računu, operater na ekranu već ima (pored podataka o vašem računu) sve podatke o vašim prethodnim upitima, primedbama i sugestijama. Naravno, ove aplikacije imaju i funkciju za unos novih zabeleški o upravo uspostavljenom kontaktu sa vama. Ovi novi i prethodno unešeni podaci smeštaju se u bazu podataka bez ikakve analize, za koju je zadužen analitički,deo,CRM-a.

Operativni CRM obuhvata front office aplikacije koje podržavaju funkciju prodaje, marketinga i korisničke službe. CRM se najčešće poistovjećuje s ovim aplikacijama, jer su one njegov "vidljivi" deo. Radi se o aplikacijama koje zaposlenima omogućuju uvid u korisnikov profil kod pružanja usluge, koje služe kreiranju marketinških kampanja, izradi ponuda i upravljanju prodajnim aktivnostima.

Kolaborativni (saradnički) CRM (omogućava kontakt sa potrošačima putem telefona, fax-a, interneta, poštom, lično itd.) je zadužen za uspostavljanje interakcije sa klijentima putem svih raspoloživih medija: od tradicionalnog ličnog kontakta, preko telefona, e-maila i Interneta, do trenutno vrlo aktuelnog WAP-a. Preko kolaborativnog CRM-a ide sva komunikacija prema klijentima, dok njihovi odgovori u IS pristižu preko operativnog dela CRM.

Nakon što su propala očekivanja s kraja 90-tih godina koja su Internet postavljala kao svemoguću i jedini medij buduće interakcije dobavljač - korisnik, pozivni centri su ponovno dobili na važnosti. Tome su naročito takozvani kontaktni centri te pokazatelji rasta broja interakcija pozivnih centara s rastom broja internetskih transakcija.

Neki analitičari ovaj dio CRM-a nazivaju Contact Center CRM (Datamonitor) zbog velike važnosti kontaktnih centara u savremenim CRM sistemima.

Europsko tržište kontaktnih centara od 2000. do 2005. godine raslo je po prosečnoj godišnjoj stopi od 16 posto, a u funkcionalnom smislu obilježava ga povećan kvalitet integracije s ostalim CRM procesima te s drugim kanalima komunikacije (web, e-mail, chat i drugi).

Konačno, **analitički CRM** (predstavlja podršku u analizi ponašanja potrošača i sprovodi filozofiju poslovanja kao i tehnologiju), predstavlja i najkompleksniji (i najskuplji) segment celog CRM sistema, kroz detaljne analize mnoštva podataka zasnovane na ekspertskim znanjima, kreira sliku o svakom pojedinačnom klijentu, njegovim potrebama i željama, a sve u cilju razvoja jačih međusobnih veza.

Analitički CRM predstavlja inteligenciju tehnološki potpomognute CRM strategije koja se odvija kroz prikupljanje, sistematiziranje i obradu podataka te njihovu transformaciju u informacije bitne za upravljanje odnosima s korisnicima. Osnovni zadatak analitičkih funkcionalnosti je skupljanje i priprema podataka iz vanjskih sistema, njihova sistematizacija u skladište podataka te njihova

analitička obrada i prosleđivanje rezultata analitičkih procesa drugim delovima CRM sistema. Business Intelligence alati koji čine temelj analitičkog CRM-a, svoj budući rast najviše mogu zahvaliti CRM-u koji će preuzeti danas prevladavajući udeo finansijske analitike u budućnosti.

Klijent u svojoj komunikaciji s firmom "vidi" samo kolaborativni CRM, dok operativni i analitički CRM predstavljaju unutarnju organizacijsku sposobnost firme da odgovori na potrebe klijenata.

Dok je CRM u osnovi strategija poslovanja firme, dotle je je CRM tehnologija sredstvo za ostvarenje te strategije bez kojeg celokupan klijentu usmeren pristup niti ne bi bio moguć. Informacijski programi za CRM variraju od jednostavnijih rešenja koja pokrivaju samo jednu funkciju poslovanja, do kompleksnih sveobuhvatnih rešenja za velike korporacije, čija implementacija zna koštati i preko 100 mil USD. Za koje će se rešenje firma odlučiti zavisi prvenstveno od njenih poslovnih strategija i potreba.

Operativni i analitički delovi predstavljaju temeljne gradivne elemente sistema u kojem je operativni CRM zadužen za svakodnevnu operativnu komunikaciju s klijentima, dok analitički CRM predstavlja "mozak" celog softvera zadužen za analizu prikupljenih podataka iz operativnog dela, te za generiranje adekvatnih odluka i strategija na temelju rezultata analiza.

Klijent u svojoj komunikaciji s firmom "vidi" samo kolaborativni CRM (kanale interakcije s firmom: fizičke poslovnice, telefonske kontakte, e-mail, web...), dok operativni i analitički CRM predstavljaju unutarnju organizacijsku sposobnost firme da odgovori na potrebe klijenata, putem interakcije koje predstavlja kolaborativni CRM - adekvatno i odgovori na te potrebe.

Tako slikovito možemo reći da kolaborativni CRM predstavlja vrh ledene sante tj. dio CRM-a koji je vidljiv oku klijenta. Onaj mnogo veći dio ledene sante koji se nalazi ispod površine vode i nije vidljiv golom oku, reprezentiran je operativnim i analitičkim CRM-om, tj. organizacijskom spremnošću firme da integrira kupcu usmerene procese i funkcije te sposobnošću da analizira ponašanje i potrebe klijenata i shodno tome ponudi adekvatna klijentima orijentisana poslovna rešenja.

Kod operativnog CRM-a ključni dio je integracija s drugim informacijskim sistemima firme (npr. ERP posebno finansijski modul) i mogućnost razmene podataka. Uz takvu integraciju se dobiva kontrola odnosa s klijentom iz jednog izvora, od identifikacije potencijalnog klijenta do kontrole statusa narudžbe. Integracija te vrste posebno je teška u firmama s velikim brojem zastarelih aplikacija, s kojima je nemoguće postići automatsku razmenu podataka osim uz upotrebu nekog middleware-a koji služi kao most za razmenu podataka između dviju aplikacija.

Analitički CRM obavlja uloge prikupljanja, skladištenja, ekstrakcije, procesiranja, interpretacije i izveštavanja o podacima o klijentima, prema svojim korisnicima. Analitički CRM tako predstavlja poslovnu inteligenciju CRM softvera. Ključ kod tih aplikacija je mogućnost prihvatanja podataka iz velikog broja izvora, te potom korištenje brojnih algoritama i procedura za njihovu interpretaciju na željeni način i za potrebnu svrhu.

Kolaborativni CRM uključuje u sebi upravljanje odnosom s partnerima i dobavljačima, te kontaktni centar tj. sve CRM funkcije koje osiguravaju interakcije s vanjskim subjektima (klijenti, dobavljači i partneri). On predstavlja komunikacijski centar/kanal prema van i koordinacijsku mrežu kontakata firme kroz sve moguće kanale komunikacije.

Dakle putem kolaborativnog CRM-a se ostvaruju kontakti koji potom generišu operativne podatke, a koji pak predstavljaju osnovu za analizu putem analitičkog CRM-a.

Pri odluci o tome koje tehnološko CRM rešenje odabrati, najvažnije je uzeti u obzir kako će takvo rešenje biti percipirano iz očiju klijenata i da li će producirati željene finansijske efekte. Ukoliko se ta dva faktora imaju stalno na umu, te se ispituju sve potencijalno interesantne mogućnosti odluka bi trebala biti samo posledica dotičnih faktora i poslovnih prioriteta firme. Pri tome je bitno napomenuti da količina upotrebljene CRM tehnologije i veličina CRM investicije nije direktno vezana s kvalitetom i finalnom funkcionalnosti CRM sistema.

RAČUNARSTVO U OBLAKU

Računarstvo u oblaku predstavlja model poslovanja koji nudi novi način pristupa ličnim podacima i aplikacijama, koji više nisu smešteni na računaru već u “oblaku” – što znači da programu, evidencijama, dokumentaciji i svemu što vam je potrebno možete pristupiti sa više uređaja, u bilo koje vreme i s različitih lokacija. Štedite vreme, stoga i novac.

Razvoj računarskih usluga u „oblaku“ prethodnih godina predstavljao je logičan sled razvoja, ali istovremeno i jedan od najvažnijih napredaka u istoriji računarstva.

Cloud computing se smatra arhitekturom, platformom, operativnim sistemom i uslugom, a u neku ruku, on predstavlja sve to zajedno. Cloud Computing predstavlja strukturu u obliku „oblaka“ na kome poslovnici, ali i individualni korisnici mogu da pristupe aplikacijama sa bilo koje lokacije.

Prednosti poslovanja u “oblaku”

Jedna od bitnijih prednosti „cloud“-a, modela u odnosu na tradicionalni model (jednokratna kupovina softverske licence) je što se usluga (licenca) ne naplaćuje jednokratno pa nema visokog kapitalnog troška.

U slučaju pojave neočekivanog hardverskog ili softverskog problema, njegovo uklanjanje u pravilu zahteva dosta kraće vreme i manje troškove nego u slučaju posedovanja vlastite IT infrastrukture.

Iznajmljivanje poslovno-informacionog sistema nasuprot kupovini takvog sistema i prateće opreme ima za prednost smanjenje investicijskih troškova u opremu poput servera, mrežne opreme, klime i sistema za neprekidno napajanje, jer se podaci smeštaju, a softveru pristupa van korisnikove lokacije, u “oblaku”. Nestaju poslovi povezani s instaliranjem, konfigurisanjem i održavanjem sistemskog softvera kako bi sve uspešno funkcionisalo. Bitno je pojednostavljena implementacija različitih platformi potrebnih za razvoj i primjenu složenih softverskih rešenja kao što su platforma za razvoj softvera, platforma za završno testiranje ili platforma za primjenu IT rešenja u praksi. Naplata se odvija u fiksnim mesečnim naknadama, a preduzeća koja koriste usluge u „oblaku“ **ne moraju se baviti održavanjem softvera**. Na taj način je lakše planirati i upravljati troškovima. Cloud uslugama se pristupa putem web preglednika tj. putem interneta pa je zbog toga cloud usluge moguće koristiti sa bilo koje lokacije i u bilo kojem trenutku.

ERP u oblaku

Kratka istorija ERP sistema je obeležena značajnim uspesima, ali je i ozloglašena neuspesima u koje se ubrajaju, pre svega, troškovi i kompleksnost implementacije. Iz tog razloga, cilj oblaka je da na novi način za rešavanje ERP-ovih ozloglašanih karakteristika.

Trošak

Za razliku od kupovine ERP sistema, naknada za korišćenje ERP-a u oblaku plaća se kroz model pretplate, koja obično obuhvata softver, troškove hostinga i podršku. Tako da je početni kapital potreban za realizaciju rashoda značajno manji nego za tradicionalne sisteme,

a operativni troškovi često mogu biti niži. Provajderi bazirani na oblaku mogu da unaprede njihove ponude sa relativnom lakoćom u zavisnosti od potreba i rasta organizacije. Prodavci su odgovorni za održavanje hardvera i softvera, uključujući sva ažuriranja i osvežavanja. Oni takođe pružaju neophodne rezervne kopije, monitoring sistema i korisničku podršku. Prebacivanje ove odgovornosti bi trebalo da omogućiti kompanijama smanje veličine svojih IT organizacija i osloboditi resurse za druge aktivnosti. Ukupan trošak preduzeća za rešenje zasnovano na vebu može biti 50 do 60 odsto manje nego za tradicionalno rešenje, tokom perioda od 10 godina.

Brza implementacija

Jedan od glavnih nedostataka ERP sistema je njegova implementacija u preduzeću. Za nju su obično potrebni meseci, a ponekad i godine. Rešenje zasnovano na vebu, sa druge strane, nudi osnovnu konfiguraciju sa ograničenim spektrom opcija koje su dizajnirane da zadovolje zahteve većine preduzeća - pristup koji može značajno da smanji vremenski period za rešavanje najkritičnijih potreba organizacija. Koliko je vremena potrebno da se implementira ERP sistem u oblaku, određuje se u zavisnosti od veličine organizacije, ali i od vremena potrebnog da se ažuriraju svi pogođeni poslovni procesi i pretvore u relevantne podatke. Drugim rečima, kompanije moraju izmeniti svoje poslovne prakse da bi se uklopile u sistem ukidanja tradicionalnih ERP primena i značajno smanje kompleksnost. Uprkos ograničenjima konfiguracije, sistemi u oblaku su dizajnirani da omogućе kompanijama brzo dodavanje novih poslovnih funkcija.

Fleksibilnost i skalabilnost

Prodavci su za kompanije koje koriste usluge ERP-a u oblaku omogućili nove načine za sticanje novih softvera i funkcija, bez prolaska kroz uobičajene glomazne procese kupovine i isporuke softvera. Npr. SAP i Salesforce com., ima ponudu novih aplikacija za naprednu analitiku, saradnju, upravljanje finansijama, preko veb prodavnica kao što je iTunes Store.

Na osnovu istraživanja¹⁶, nakon 2003. godine koje su sprovedi J. Olhager i E. Selldin na prostoru SAD a na bazi od 479 ERP korisnika, došlo se do podataka za modularno korišćenje ERP funkcionalnosti. Tablea 1 pokazuje koliko je neki od modula zaista bio, i u kojoj meri potreban korisnicima ERP sistema.

	ERP korisnici
Finansije i računovodstvo	91,5%
Upravljanje materijalima	89,2
Planiranje proizvodnje	88,5
Unošenje porudžbina	87,7
Nabavka	86,9
Finansijska kontrola	81,5
Distribucija/logistika	75,4
Upravljanje sredstvima	57,7
Upravljanje kvalitetom	44,6
Ljudski resursi	44,6
Održavanje sredstava	40,8
Istraživanje i razvoj	30,8

Tabela 1. Relativno korišćenje ERP modula

Iz tabele se jasno vidi da najveći broj ERP korisnika od ERP-a prvenstveno traži da pruža potpunu podršku finansijama i računovodstvu.

Najvažniji kriterijumi za izbor ERP rešenja su: snaga dobavljača rešenja, stabilnost rešenja, ugrađena tehnologija, prilagodljivost rešenja, skalabilnost rešenja, funkcionalnost rešenja i jednostavna upotreba.

¹⁶Informatika 2018. DIS

ERP sistem uvek počinje od vrha organizacije. Imajući u vidu vizije i dugoročne ciljeve. Sistem sadrži definisane metode za prevođenje strateških planova u taktičke i detaljne operativne planove, i uspostavlja povratne mehanizme kontrole realizacije planova. Sistem ucelini obezbeđuje svakom pojedincu, korisniku da izvršava svoje zadatke jednostavnije, preciznije i efikasnije, pružajući mu sve potrebne podatke za realizaciju njegovih poslovnih funkcija. ERP često imaju rešenja prilagođena pojedinim industrijskim granama. Pogodnost korišćenja ERP-a ogleda se i u tome što se odaci unose samo jednom, što omogućava znatno kraće vreme obrade, smanjuje greške i sprečava dupliranje podataka. Osnovne prednosti i nedostaci ERP sistema mogli bi se klasifikovati kao u tabeli 2.

Prednosti	Nedostaci
Poboljšava pristup informacijama	Implementacija je duga i skupa
Poboljšava tokove procesa i efikasnost	Održavanje je veoma teško
Podaci se unose jednokratno u sistem	Greške se repliciraju kroz sistem
Ugrađeno bogato iskustvo eksperata	Ne donosi uvek određene koristi
Omogućuje prilagođavanje potrebama	Teška integracija sa ostalim rešenjima
Omogućuje reinženjering poslovnih procesa i njihovo unapređenje	Obimna obuka korisnika
Eliminisanje skupih i nefleksibilnih postojećih rešenja	Svi korisnici se dovoode na isti nivo znanja

Tabela 2 – Prednosti i nedostaci ERP sistema

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Organizacije danas i njihovo poslovanje, doživljava velike promene i suočava se sa mnogim izazovima koji nastaju usled povećanja obima transakcija. Svedoci smo početka nove ere poslovnih rešenja u kojoj IT industrija briše granice, a poslovanje u oblaku preuzima primat i postaje lako dostupno svima. Manje firme bez velikog početnog ulaganja mogu da dobiju svetska rešenja po povoljnim cenama i modernizuju svoje poslovanje, dok će velike kompanije i dalje koristiti skuplja rešenja krojena po njihovoj meri.

Platforma ERP koji pokriva najveći procenat softverskih rešenja za podršku poslovanju, doživljava podelu na rešenja za mikro, mala i srednja i velika preduzeća, po našim standardima. Za prvu grupu cloud rešenja biće jedini logičan izbor jer će uz malu investiciju doneti svetsku poslovnu praksu i isprobane načine poslovanja, s tim što će takve kompanije imati obavezu da svoje poslovanje blago prilagode ponuđenim rešenjima. Uspešna realizacija cloud usluga podrazumeva ravnotežu sadržaja usluga, efikasnosti i troškova procesa. Za mala preduzeća koristi od oblaka i više su nego očigledne.

U današnje vreme, diskusije o poslovanju preduzeća u oblaku uglavnom se fokusiraju na pitanja bezbednosti i pristupa informacijama. U stvari, to je često i osnovna dilema – možemo li da verujemo ovoj tehnologiji? Izbor cloud servisa podrazumeva i analiziranje investicionih odluka u vezi sa informacionim tehnologijama. Naša uloga je da se fokusiramo samo na pitanje sadržaja, usluga i cena, kao i mogućnost brzog prelaska na cloud.

Mnogi provajderi već rade prilagođena poslovna rešenja i usluge. Istovremeno, rapidno raste ponuda dodatnih aplikacija kojima specijalizovani partneri nude dodatne funkcionalnosti. Postoji nekoliko alata integracije koji omogućavaju sveobuhvatan proces podrške. Moguće je koristiti dve ili više različitih online usluga.

Pravi način je verovatno onaj u kome umesto svih funkcionalnosti u jednom rešenju, kompanija bira smislene kombinacije odgovarajućih poslovnih rešenja. Izuzetno je bitno da standardni servis može biti dopunjen raznoraznim dodatnim aplikacijama koje postoje na tržištu, a koje su slične onima na mobilnim telefonima.

Naravno, rešenja u oblaku mogu da se povežu s lokalnim rešenjima i to može da bude odgovarajuća kombinacija.

Način na koji kompanije posluju moraće da se menja. Svi govorimo o digitalnoj transformaciji i pristupu podacima iz bilo kog mesta i u bilo koje vreme. Cloud poslovna rešenja mogu brzo da odgovore na potrebe tržišta. Verujem da je srpska ekonomija prepoznala važnost korišćenja poslovnih rešenja i usluga u oblaku i više nego neke razvijenije ekonomije. Cloud pristup primorao je proizvođače da unaprede svoja rešenja, tako da su ove usluge moguće uz minimalne početne troškove. Najveće prednosti poslovanja u oblaku jesu razuman trošak za poslovno rešenje u oblaku i efikasnija usluga, koja je prethodno bila izuzetno skupa i samim tim dostupna samo većim igračima na tržištu.

Literatura

- 1) Mirsad Nuković, "Sistemi planiranja resursa organizacije", Časopis "Univerzitetska Misao" (ISSN: 1451-3870)
- 2) ERP Magazine br. 12 – Marko Totović, 2017
- 3) "Poslovanje u oblaku uz primenu menadžment informacionih sistema" - Marija Marković Blagojević, 2014
- 4) "Novi trendovi u razvoju informacionih sistema" – Društvo za Informatiku Srbije, 2018
- 5) Neđo Balaban, Informacioni sistemi, N.Sad, 2008.
- 6) PC Press #254, 2018

VEÇORIT TURISTIKE NË PARKUN KOMBËTAR TË MAVROVËS

PhD.Hasan Rustemi¹

St.Clement of Ohrid University of Bitola,
Faculty of Tourism and Hospitality-Ohrid

PhD.Blerim Dermaku,²

St.Clement of Ohrid University of Bitola,
Faculty of Tourism and Hospitality-Ohrid

Abstract

Mavrovo National Park presents the main, largest and most significant area in the country for its flora, fauna, untouched environment, tourism and recreational values in the northwestern part of Northern Macedonia. Based on these facts it can be considered as a living center for some species and diversities in the Balkan and European. The area is protected by law and covers an area of 73,000 ha and lies on the borders of three municipalities: Gostivar, Kicevo, Debar and also the Kosovo and the Republic of Albania border. The Mavrovo National Park declared since 1949 has been listed in the international list of protected areas, the whole mountainous territory having important natural and aesthetic values. The different and specific characteristics of particular elements especially genuine natural environment and the connection between them offers special conditions for relaxation, education and tourist recreation. Numerous studies, and tourism projects show that in the territory of Mavrovo there are many opportunities for tourism development, recreational and sporting activities during all season. The natural attractions regions and nearness to the surrounding urban areas enables development of various forms of tourism in the area. The geographical and climatic conditions of this territory promote and support the recreational use of protected areas within the National Park for various tourist and recreational activities, for the development of winter and summer tourism in this tourist region.

Key word: NP Mavrova, natural heritage, environment, protected areas, development.

¹ State Environment Inspectorate-Skopje, Inspector for protection of Nature-N.R.Macedonia St.Clement of Ohrid University of Bitola, Faculty of Tourism and Hospitality-Ohrid h.rustemi@yahoo.com, h.rustemi@sei.gov.mk; tel; +38975316725

² St.Clement of Ohrid University of Bitola, Faculty of Tourism and Hospitality-Ohrid dermakublerim@gmail.com, tel; +38344117545

Hyrje

Pasuria e burimeve natyrore dhe kulturore-historike për qëllime turistike dotë thotë krijim të vendeve të reja të punës për popullatën lokale, parandalimin e migrimit të popullatës rurale dhe zhvillimin ekonomik të gjithë rajonit të Mavrovës. Nga njëra anë, një mjedis i shëndetshëm dhe tërheqës është një nga burimet thelbësore për turizmin, dhe ruajtja e mjedisit është një nga parakushtet thelbësore për konkurrencën dhe qëndrueshmërinë e tij. Turizmi si veprimtari ekonomike nëse menaxhohet siç duhet nga institucionet lokale dhe nacionale, mund të çojë në zhvillim të aktiviteteve ekonomiko-turistike, dhe propomivin më të mirë të destinacioneve turistike që janë në territorin e PN Mavrova. Megjithatë, nuk ka dyshim se turizmi si veprimtari ekonomike mund të ketë ndikim të rëndësishëm negativ në mjedisin jetësor dhe natyrën e mbrojtur brenda kufijve të parkut kombëtar Mavrova, ku aktivitetet turistike drejtpërdrejt përballen me degradimin natyrës dhe ambientit jetësor për shkak të tërheqjes dhe përqendrimit të një numri të madh të turistëve në zonat turistike që rezultojnë gjenerimin e mbeturinave të ngurta, ujërave të zeza, emetimit të gazrave, ndotjes së ajrit, ujit në liqenin e Mavrovës nga objektet e ndryshme hotelierike dhe lumenjve përreth dhe rrezikim të biodiversitetit natyror. Si rezultat i rritjes së kërkesës turistike, është gjithashtu e nevojshme të rritet dhe përmirsohet infrastruktura rurale, urbanistike dhe turistike, për të pasur ofertë më kualitative turistike. Resurset natyrore duhet të përdoren me një normë më të ulët se niveli i rigjenerimit të burimeve natyrore të bëjnë të mundur ruajtjen e tyre afatgjate për gjeneratat e ardhshme. Prandaj, koncepti i zhvillimit të qëndrueshëm duhet të merret parasysh në shfrytëzimin e burimeve natyrore. Koncepti i zhvillimit të qëndrueshëm të turizmit është vendosur të plotësojë nevojat aktuale të turistëve në destinacionet turistike, duke lënë mundësinë për të përmbushur nevojat e turistëve për gjeneratat e ardhshme. Turizmi gjithashtu kontribuon në ruajtjen e trashëgimisë natyrore dhe kulturore sepse të ardhurat e krijuara nga turizmi mund të përdoren për të mbrojtur mjedisin jetësor. Këto vlerat natyrore duhen promovuar në vazhdimësi nga autoritetet komunale dhe nga parku kombëtar duhet shfrytëzuar në mënyrë racionale për zhvillim të qëndrueshëm turistik në gjithë rajonin e Mavrovës.

Qellimi dhe objektivat e studimit

Veçorit turistike në këtë rajon mundësojnë zhvillimin e qëndrueshëm ekonomik. Në këto kushte qëllimi i studimit konsiston në evidentimin, vlerësimin, analizimin e pasurive natyrore të lokaliteteve turistike në PN Mavrova dhe kapacitetin turistik në funksion të zhvillimit të turizmit për gjithë territorin e me gjerë. Objektivat kryesore në studim janë: veçorit turistike në lokalitetet brenda kufijve të parkut kombëtar Mavrova, kapaciteti turistik momental, analiza dhe vlerësimi i resurseve natyrore në funksion të zhvillimit të turizmit alternative dhe të qëndrueshëm dhe rekomandime për menaxhim më cilësor turistik.

Metodat hulumtuese

Për realizimin e këtij punimi është përdorur metoda e analizës swot për analizë të rezultateve nga hulumtimi në terren dhe burimet e të dhënave nga lokalitetet lokale, nacionale dhe informacione tjera të ngjashme të autorëve të ndryshëm. Metodat e përdorura në këtë studim janë metodat e përgjithshme për shkak të faktit se nuk është e mundur të trajtohen të gjitha veçorit turistike të parkut kombëtar të Mavrovës.

Pozita gjeografike

Për zhvillimin e turizmit në territorin e parkut kombëtar Mavrova rëndësi të madhe ka pozita gjeografike. Në aspektin hapësinor rajoni Mavrovës shtrihet në pjesën veri-perëndimore të R. Maqedonisë Veriore dhe ka pozitë të volitshme gjeo-turistike pse nëpër të kalojnë rrugë të rëndësishme regjionale e lokale me rëndësi nacionale të cilat lidhen me shtetet fqinje (R. Shqipërisë dhe R. Kosovës). Parku nacional Mavrova ndodhet në pjesën veri-perëndimore të Maqedonisë, në trekëndëshin midis R. Shqipërisë, Kosovës dhe Maqedonisë, midis qyteteve të Gostivarit, Dibrës dhe Kërçovës, me një sipërfaqe prej 73,088 ha, ku jetojnë rreth 8,618 banorë³, në 42 vendbanime rrurale, ku 37 prej të cilave janë brenda kufijve të PN Mavrova⁴. Në zonën e parkut nacional shumë objekte turistike janë të vendosura pikërisht në korridore të rëndësishme komunikative, me shtrirje gjeografike të favorshme që e bëjnë këtë rajon një destinacion atraktiv për turistët vendas dhe të huaj.

³ www.stat.gov.mk

⁴ JUNP Mavrovo-Mavrovi Anovi

Të dhëna të përgjithshme

Bazuar në vlerat e trashëgimisë natyrore, më 18 prill të vitit 1949, parku kombëtar Mavrova shpallet park kombëtarë më sipërfaqja prej 73.088 ha, karakterizohet me bukuri dhe vlera të veçanta natyrore si: biologjike, gjeologjike, gjeomorfologjike, hidrologjike, klimatike dhe peizazhore, që kanë rëndësi të veçantë shkencore, edukative-arsimore, kulturore-historike, rekreative-turistike dhe estetike. Brenda kufijvetë Parkut Kombëtar janë 37 vendbanime rurale nga katër zonat lokale: fusha e Mavrovës, Reka e epërme, reka e vogël dhe reka e poshtëme. Parku Kombëtar Mavrova është krijuar me qëllim të ruajtjes së trashëgimisë natyrore dhe kulturo- historike që ka ky rajon gjeografik me rëndësi nacionale dhe ndërkombëtare. Pasuria e madhe e vendeve atraktive turistike mundëson kushte të volitshme për zhvillimin e turizmit në përputhje me parimin e zhvillimit të qëndrueshëm, për realizimin e qëllimeve rekreative, kulturore, shkencore, arsimore dhe në të njëjtën kohë ruajtjen e trashëgimisë natyrore dhe kulturo- historike të parkut nacional Mavrova. Në territorin e parkut nacional si zonat turistike-rekreative janë: zona rekreative turistike e Liqenit të Mavrovës, zona Mavrovi Anovi, Bunec, terrenet e skijimit në malin Bistra (qendra turistike dimrore Zare Llazareski), Leunova, Nikiferova, zona rekreative Kiçadnica, zona turistike rekreative Axhina Reka, zona e poshtëme e lumit Radika dhe lumit Mavrova me lokalitetet Tërnicë, manastiri i Shën. Jovan Bigorski, Jançe dhe Galiçnik, zona jugore e Malit Shar me lokalitetet Guri i zi dhe Bogdi, zona e malit Korabit me f. Tanushë, Ribnic, Zhuzhnje dhe fusha e Llukovës, zona Deshat me vendbanimet Zhirovnicë, Selce, Rosok dhe Tresonce.⁵ Si lokalitete turistike dhe zona për vizita më të shkurtra rekreative turistike janë: Dera e vogël dhe e madhe e malit Korab, Guri Vran në proin e thellë, gryka e kanionit bariç dhe kanioni lumit Radika. Sistematizimi i njësive hapësinore turistike kryhet në bazë të grupimit të vendeve turistike me vlera dhe rëndësi të ndryshme, potenciale të mundshme në njësi të mëdha hapësinore, të cilat janë të nevojshme për bashkërendim të ofertës turistike të parkut nacional Mavrova.

Në valorizimin turistik të parkut nacional janë përcaktuar tetë zona turistike me 34 lokalitete turistike⁶, me rëndësi kombëtare dhe

⁵ www.npmavrovo.org.mk

⁶ Агенција за планирање на просторот, Просторен план на НП Маврово 2012-2030 год

ndërkombëtare për zhvillimin e llojeve të ndryshme të turizmit si veprimtari ekonomikemjaftëtë rëndësishme për zhvillimin e gjithë rajonit të Mavrovës. Bazuar në pasurin e resurseve natyrore turistike të këtyre lokaliteteve brenda kufijve të parkut nacional Mavrova ofron meshumëlloj turizmi, siç janë turizmi malor, sportiv, dimëror dhe turizmi alternativë përmes aktiviteteve turistike si ngjitje në shpatiet malore, shëtitje rreth lumit Radika, paragliding, çiklizëm rreth bregut të liqenit të Mavrovës etj.

Liqeni i Mavrovës – ndodhet në komunën e Mavrovës dhe Radostushës, i formuar në luginën e lumit Mavrovë me një sipërfaqe prej 13.3 km²⁷. Liqeni ndodhet brenda parkut kombëtar të Mavrovës dhe paraqet një nganjazonat turistike kryesore në Maqedoni së bashku me Ohrin, Prespën, Dojranin, etj. Është ndërtuar në vitin 1948 dhe përdorimi i ujit shërben për prodhim të hidroenergjisë për hidrocentralet në f. Vërben, Vërtok dhe Raven në veprim që nga viti 1957, ushqehet me ujë nga rrjedhat e lumenjve përreth. Ujërat e liqenit përdoren kryesisht për prodhimin e energjisë elektrike, për ujtime, turizëm rekreativ dhe peshkim.

Qendra skijimit Zare Llazareski - ndodhet në komunën e Mavrovës dhe Rostushës⁸, në brendi të parkut kombëtar Mavrova me një traditë 50 vjeçare e shtrirë në shpatiet e malit Bistra, 100 km larg kryeqytetit Shkup dhe 28 km larg Gostivarit. Tradita shumë vjeçare e ekzistimit të kësaj qendre të skijimit, bukuritë natyrore me të cilat disponon, kapacitetin turistik të shtigjeve të skijimit, numrin e turistëve gjatë sezonit turistik dimëror që disponon kjo qendër, njihet si një ndër qendrat turistike më të mëdha në vend dhe mbarë rajonin ballkanik. Zona e skijimit disponon me 3 teleferikë dhe 11 ski-liftë të cilat ofrojnë 25 kilometra shtigje skijimi të mirëmbajtur gjatë sezonit dimëror, që janë të përshtatshme për skiatorë profesionalë dhe për fillestarë. Po ashtu ekzistojnë një shkollë skijimi brenda qendrës së skijimit në Mavrovë ku vizitorët mund të mësojnë hapet e para në skijim apo me snowboard, kurse gjatë ditëve të vikendit organizohet skijim edhe gjatë natës. Nga viti 2019 qendra skijimit filloi me prodhimin e borës artificiale duke e mbuluar plotësisht me borë terrenin kryesor, nga ndërmarja e mirënjohur Demacenko i cili është një nga teknologjitë më të reja në treg, me çka mundëson edhe zgjatjen e sezonit të skijimit.

Safari Park Bunec - qendra turistike rekreative Bunec ndryshe njihet edhe si qendër evropiane për ruajtjen e drerit, me një territor prej 430 ha të rrethuar nga gjitha anët⁹. Në të vizitorët tranzit janë në gjendje të shohin nga afër drerine evropian, duke shetituar rreth e përqark parkut Bunec. Zona përreth ka mjaft vende të bukura për rekreacion dhe lokacione të ndërtuara për vëzhgimin e kafshëve nga i cili vend mund të merren fotografi të bukura nga vizitorët ndryshëm vendor dhe të huaj. Parku safari në Bunec menaxhohet nga parku kombëtar Mavrova nën përkujdesje të puntorëve të parkut të quajtur Rengjersa ose rroje të parkut. Brenda parkut safari Bunec turnet zgjasin nga 1 deri në 2 orë¹⁰, kurse brenda territorit të parkut funksionon edhe një shtegarsimor për fëmijë nga mosha 6 deri në 12 vjeç, ndryshe quhet edhe qyteti i borës ku vite me radhë janë organizuar aktivitete të ndryshme me karakteristikë turistike.

Lumi Radika - burimi i lumit Radika është një rrjedhë ujore e vogël që formonhet në veriperëndim të rrafshnaltës së Vraçës¹¹, në një mbidetare prej 2,260m. Gjatësia aktuale ose maksimale e lumit Radika është 64.7km¹², rrjeti i lumenjve varet kryesisht nga struktura gjeologjike, tiparet hidrogjeologjike dhe tektonika morfologjike e terrenit, nga burimi deri në grykëderdhje në liqenin e Dibrës. Radika ka ujë të pastër dhe të ftohtë me një ngjyrë jeshile të errët për shkak të karbonatit të kalciumit në të dhe e njohur për pasuri të peshqëve dhe për nga luginat kanionale më tërheqëse dhe më piktoreske në vend. Kanioni i lumit radika është i vjetër disa milion vjet¹³ i formuar midis maleve Bistra dhe Stogovo në lindje dhe në perëndim maleve Korab dhe Deshat. Lumi Radika është bifurkacion i vetëm i lumenjve në Maqedoni për shkak se furnizon me ujë dy basenet detare të Adriatikut dhe Egjeut. Me anë të kanaleve ujërat e lumit Radika barten në Liqenin e Mavrovës dhe mbushen me ujë, dhe me anë të tuneleve nëntokësore derdhen në lumin Vardar. Lugina e Radikës është jashtëzakonisht tërheqëse për turistët vendor dhe të huaj.

⁹ JUNP Mavrovo-Mavrovi Anovi

¹⁰ <https://npmavrovo.org.mk>

¹¹ Василески Д. (2011): Геоморфолошки карактеристики на НП Маврово

¹² Студијата за ревалоризација на Заштитеното подрачје Маврово е изработена во рамките на Проектот “Заштита на животната средина, ekonomski razvoj и промоција на одржлив eko-turizam во Националниот Парк Маврово промовиран од Невладините организации Охрид Италија и GVC, финансиран од Министерството за надворешни работи на Република Италија, Скопје, 2011

Shpella sharkova dupka—gjendet në f. Hanete Mavrovës brendaterritorit të parkut në afërsi të qendrës turistike të skijimit¹⁴. Perla e shpellës është e vendosur në afërsi të shtëpive të fundit të fshatit Mavrovë, e hapur për turistët dhe plotësisht endriçuar në brenditë saj. Shpella është në një thellësi 20 metrangahyrjaesaj, rreth 18 metra e gjerë dhe 25 metra e gjatë, në fund është e hapur dhe ka dy salla shpellash që janë akoma të paarrtshme për turistët. Shpella është e hapur për grupe të organizuara turistësh dhe është një vend ideal për organizimin e ekskursioneve. Vizita mund të zgjasë deri në 30 minuta në varësi të madhësisë së grupit.

Ujëvara përroi i thellë—si lokalitet atraktiv turistik është propozuar nga parku nacional në listën preliminare të UNESCO-s¹⁵, me vlera të jashtëzakonshme natyrore të përfaqësuara pasuria madhe e diverzitetit natyror dhe karakteristikave kryesore të pyllit të vjetër të ahut që rritet në luginën e thellë të lumit¹⁶. Sipas të dhënave në terren në këtë lokalitet turistik pothuajse nuk ka pasur asnjë ndërhyrje nga njeriu gjatë 100 viteve të fundit. Zona e lumit përroi thellë karakterizohet me praninë e shumë llojeve endemike bimore dhe shtazore, të vendosura në zonën e rreptë mbrojtëse të parkut kombëtar të Mavrovës dhe lejohen vetëm aktivitete me karakter kërkimor- shkencorë.

Liqeni i akullnajor Llokuv—është liqeni më i ulët akullnajor në Maqedoni dhe sipas vendndodhjes së tij është në një vend mjaft tërheqës atraktiv në pjesët e larta të malit Deshat, ku përreth janë ndërtuar disa shtëpitë voglapërpushim, rubinemeujë për bagëtinë. Kështu infrastrukturore për ngjitje në këmb dhe me automobil për terrene malore. Organizim për turistët ofrohen edhe marrje të kuajve me qera për ngjitje të shtigjeve të shënuara për shëtitje. Uji i liqenit gjatë stinës së verës është i nxehtë dhe ata turistë që vizitojnë vendin kanë mundësinë të shijojnë ujërat e pastërta dhe të freskëta malore reth liqenit për piknik e turizëm malor.¹⁷

¹⁴ МЖСПП, Студија за геодиверзитетот и геонаследство на Република Македонија и другите компоненти на природата (биолошка и пределска разновидност), Скопје, 2016

¹⁵ Dejtorija parkut kombëtar në f. Mavrovë

¹⁶ МЖСПП, Студија за геодиверзитетот и геонаследство на Република Македонија и другите компоненти на природата (биолошка и пределска разновидност), Скопје, 2016

Manastiri Shën.Jovan Bigorski–është një nga komplekset kulturore më të njohura dhe më domethënëse në vend¹⁸, i cili ndodhet në rrugën që lidh Dibrën dhe Gostivarin. Sipas kronikës së manastirit nga viti 1833, ky manastir është ndërtuar në vitin 1020. Osmanët shkatërruan këtë manastir në shekullin XVI, por ai u rindërtua më 1743. Kompleksi i vjetër i manastirit, që u shkatërrua nga një zjarr në vitin 2009, rindërtimi filloi në maj të vitit 2010, me qëllim të restaurimit të ndërtesave origjinale afër tyre. Me interes të veçantë për turistët është ikonostasi i vjetër prej druri që është vendosur në kishë. Besimtarët dhe turistët mund të pushojnë në dhomat e mysafirëve, të bisedojnë me murgjit dhe të blejnë suvenire fetare të bërrangave të murgjit.¹⁹

Dasma e Galiçnikut–është manifestimin tradicional që mbahet për të 46-herë me radhë nga data 12 deri më 14 korrik në fshatin Galiçnik, shoqërohet me tradita, rituale, veshje kombëtare dhe këngë²⁰. Dasma e Galiçnikut në ekzistencën e saj kontribuoi për të ushqyer zakonet dhe ritualet e banorëve të këtij rajoni, përtërua turkëngët origjinale, vallet dhe kostumin, të njohur në mbarë rajonin. Gjatë manifestimit në fsh. Galiçnik mbledhen rreth 5,000 vizitorë që vijin në përtëparë organizim tradicional në dasmën e madhe të Galiçnikut²¹.

Ura e drerit–është në rrugën për në fshatrat Llazaropole, Gari dhe Tresonce. Ajo është ndërtuar gjatë sundimit të osmanëve dhe sipas disa historianëve është e vendosur në një nga skajet e Via Egnatia. Ura lidh disa fshatrat të Rekës së vogël me rajonin Dibrë dhe sot është një monument historik që dëshmon për historinë e pasur të këtij rajoni. Për vizitorët ka një shteg të shënuar për të vazhduar në drejtim të f. Galiçnik dhe Llazaropole.

Ujëvara e Dufit–gjendet në rrëzën e malit të Radostushës, në lartësi rreth 1500 metra, e krijuar prej ujërave të lumit të madh dhe lumit të vogël. Në shkëmbinjtë nëpër kanion ka edhe njëzet shpella të tjera më të vogla e më të mëdha. Gjatë stinës së dimrit kjo ujëvarë ngrin dhe krijon një fenomen interesant për shkak të kondensimit të lagështisë, këtu krijohet përshtypja sikur bie shi në çdo kohë ndodhet afër fshatit

¹⁸ Панов Н.(1998):Туристичка валоризација на манастирите во Република Македонија, Графички центар "Бато и Дивајн", Скопје

¹⁹ Панов Н.(1998):Туристичка валоризација на манастирите во Република Македонија, Графички центар "Бато и Дивајн", Скопје

²⁰ JUNP Mavrovo (Të dhëna nga terreni gjatë hulumtimit personal)

²¹ <https://macedonia-timeless.com>

Rostusher reth 30 minuta nga qendra e fshatit. Vendi është mjaft atraktiv, koha më e mirë për të vizituar është ngamaji deri në korrik, kur shumica e ujtrrjedh në për lumin Rostush. Si lokalitete tjera turistike në parkun kombëtar Mavrov janë lokalitetet në fshatin Llazaropole, Garri, Tërnicë, Tresonce etj. Takimet e Rekës së Epërme janë veprimtari vjetore që realizohen në javën e parë të gushtit, kur janë të pranishëm mërgimtarët që kthehen në vendlindje për pushimet verore. Aktivitet që kanë të bëjnë me prezantimin e veshjeve tradicionale të Rekës, të traditave dhe zakoneve, lojërave popullore, folklorit dhe ushqimeve tradicionale të kësaj ane, para vendasve dhe mysafirëve me prejardhje nga territoret e Rekës së Epërme dhe të tjerë.²²

SWOT–ANALIZA E VLERAVE NATYRORE-TURISTIKE

▪ Përparësitë: Ekzistenca e institucioneve informative turistike në kuadër të parkut; Ekzistenca e autoritetit të parkut që është drejtoria e parkut kombëtar; Veçoritë natyrore (relievore, klimatike, hidrologjike dhe biogeografike); Florë alpine në vendet e larta dhe faunë e pasur endemike; Fond i pasur me pyje dhe kullosa; Qasje e mirë rrugore në pjesë të madhe; Largësia e vogël nga qendrat urbane; Afërsi rrugore me Shqipërin dhe Kosovën; Potencial turistik për zhvillimin e turizmit alternativ; Ekzistimi i tregut të klasës turistike; Privatizimi në proces i kapaciteteve hoteliere; Numri i objekteve private turistike; Përvoja afatgjate në sektorin turistik; Kushtet të volitshme për zhvillimin e turizmit dimëror dhe malor; Trashëgimia e pasur e resurseve natyrore; Kuzhinë e pasur tradicionale;	▪ Dobësit: Stafi i trajnuar në mënyrë jo-adekuate për zhvillimin të turizmit alternativ; Infrastruktura e pazhvilluar rurale; Burimet natyrore që nuk përdoren mjaftueshëm për rekreacion turistik; Mungesa e ekspertëve të trajnuar për përgatitjen e planeve turistike; Promovimi i pamjaftueshëm i trashëgimisë natyrore-kulturore; Marketingu i dobët turistik; Nuk ka qendra specifike të trajnimit për zhvillim të turizmit; Menaxhimi i dobët dhe jo i koordinuar; Mungesa e pyllëzimit dhe ripyllëzimit; Mungesa e impianteve për trajtimin e ujrave të zezë nga objektet hoteliere; Mungesa e shtigjeve për vizitorët; Rënia e numrit të turistëve në krahasim me vitet 90-ta për shkak të çmimeve të larta nga privatizimi; Mbrojtje e pamjaftueshme e tërësive hapësinore përreth liqenit të Mavrovës dhe lokaliteteve tjera turistike; Sinjalizim i pamjaftueshëm i formave gjeomorfologjike;
▪ Mundësitë: Përdorimi i burimeve natyrore për zhvillimin e zonave rurale;	▪ Kërcënimet:

Qasja në fondet IPARD; Zhvillimi i turizmit alternativ; Trashëgimia e pasur natyrore dhe kulturore historike; Brendimi prodhimesh tradicionale; Përfshirja në iniciativat ndërkombëtare, Shfrytëzimi i projekteve të ndryshme turistike në vend dhe regjionin ballkanik; Shfrytëzim i përvojave të vendeve të zhvilluara turistike; Bashkëpunimi ndërkufitar me vendet tjera; Konkurrimi i Kosovës në rajon dhe më gjerë me kapacitetet turistike të parkut; Zhvillimi i turizmit rural-eko turizmit; Shfrytëzimi i mjeteve nga programet ndërkombëtare IPA, dhe programe të tjera të UE-së; Rregullimi i zonave të reja rekreative;	Mospërfshirja në konventa, iniciativa dhe organizata ndërkombëtare (IUCN, WTO, RIO etj); Menaxhimi i dobët turistik nga udhëheqja e parkut; Mosinteresimi i deritashëm i institucioneve përgjegjëse për rëndësinë turistike të lokaliteteve më të vogla; Mosarritja e standardeve të kërkuara evropiane për turizëm; Moskoordinimi i investimeve (infrastruktura teknike dhe të shërbimeve me organet komunale); Klima e pafavorshme politike në vend; Rritja e migrimit të popullatës lokale; Mundësi të definuara jo të plota me trashëgiminë natyrore; Udhëzim i pamjaftueshëm për aplikim në projekte të ndryshme; Marrjen e fondeve evropiane për qëllime tjera ekonomike etj.
--	---

Kapaciteti turistik

Rajoni i Mavrovës shquhet si destinacion turistik me pjesëmarrje relativisht të lartë për njësi vendosjeje në suazat planit regjional të Pollogut. Analiza e të dhënave për kapacitetet e akomodueses katërbëjme objektet hoteli me vëllimin e tyre si dhe qasja në to dhe pjesëmarrja e komunës në strukturën e përgjithshme të vendit.

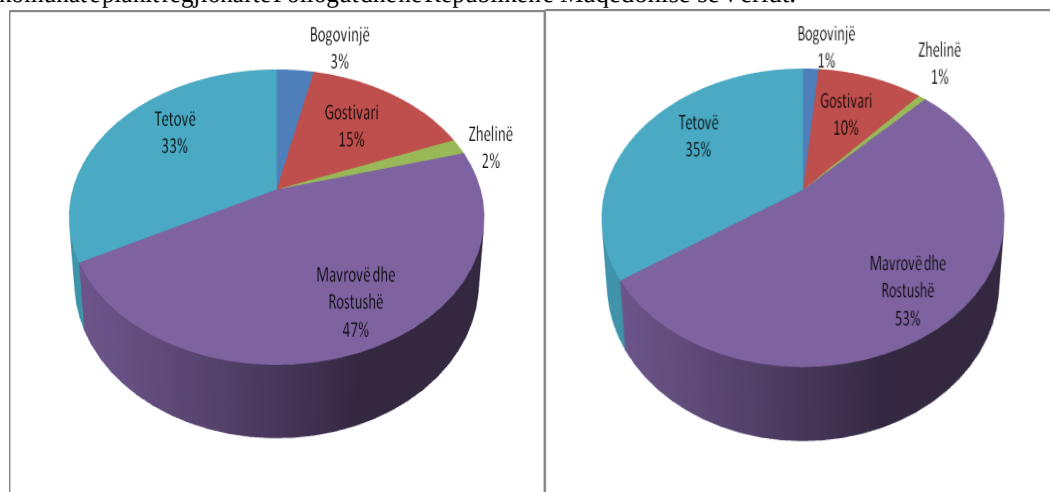
Tabela nr.1. Vëllimi i kapaciteteve për akomodim i shprehur përmes numrit të hoteleve dhe të dhomave për akomodim

	Nr. objek. hotelier e	Pjesëmarrja në R.M.V shprehur në %	Numri i dhomave	Pjesëmarrja në R.M.V shprehur në %	Nr. shtetërv e	Pjesëmarrja në R.M.V. shprehur në %
Mavrova dhe Rostusha	27	5,56	606	3,72	2,054	4,55
Gostivari	9	1,85	116	0,71	205	0,45
Tetova	19	3,91	394	2,42	989	2,19

R.M.V	486	100	25,952	100	69,097	100
-------	-----	-----	--------	-----	--------	-----

*Burimi: Regjistrimi i hotelieris, 2008, Enti shtetëror i statistikës të
 R.V.Maqedonisë

Grafiku nr.1.Pasqyra e shprehur në përqindje e numërit të objekteve hotelierike, numërit të dhomave në për komunitatet e planit regional të Pollogut dhe në Republikën e Maqedonisë së Veriut.

Nga vështrimi tabelar dhe grafikoneve shihet se komuna e Mavrovës renditet në vendin e parë sipas numrit të objekteve hoteliere dhe numrit të dhomave për akomodim krahasuar me dy komunat urbane Gostivarin dhe Tetovën. Në komunë duhet të strukturohet vendosja hoteliere në nivelin më të lartë sepse kjo mungon në ofertë turistike, duhet të përparohet duke ushtuar vendosjen në motele dhe veçmas të hartohet caktimi i lokacioneve për kampim sezonal turistik në lokalitete tjera të mundshme për buajtje të vizitorëve transit.

Konkluzione

Mund të konkludojmë lirisht se ajo që u thamë sipër, tregon se zona që mbulon parku kombëtar i Mavrovës ballafaqohet me probleme të shumta si në ruajtjen e trashëgimisë natyrore dhe kulturo-historike, menaxhimin jo adekuat turistik, infrastruktur teknike e pamjaftueshme, investime kapitale, etj, janë vetëm disa nga çështjet për të cilat duhet të ofrohen zgjidhje. Ballafaqimi me qështje që kanë të bëjnë me mjedisin jetësor, momentalisht është njëra ndër sfidat kryesore nga organet udhëheqëse të parkut. Zhvillimet që përdorin në hapësirë territoriale, pjesëmëe madhe të tyre janë në kundërshtim me normat dhe standardet mjedisore për mbrojtje të resurseve natyrore prej të cilave janë veçuar me prioritet më të lartë. Mundësitë për ofrim të kushteve për zhvillim të turizmit në lokalitetet turistike janë të hapura, vetëm se nevojitet një menaxhim i suksesshëm. Vendbanimet rurale duhet të revitalizohen, duhet të sensibilizohet popullata lokale për veprimtaritë turistike në atë

mënyrë që të ofroj shërbime për fjetje dhe ushqim, buajtje të tipit fshatar, restorante dhe shërbime të tjera në ambiente fshatare tradicionale. Çdo gjë që është folklorike tradicionale duhet të prezantohet dhe komercializohet në të mirë të përfitimit ekonomik dhe duke arritur qëllimin për mbrojtjen e natyrës. Zonat përreth parkut duhet të jenë në funksion të tij dhe ky parim është në pajtim me mendimin e Federatës Ndërkombëtare për Ruajtjen e Natyrës (kjo vepron si agjenci në kuadër të UNESCO-së), sipas të cilës duhet të shfrytëzohen kapacitetet jashtë zonës së parkut të cilat gjenden në afërsi, gjithmonë kur kushtet e lejojnë. Kështu në kuadër të kësaj, parku do të ketë mundësinë të jetë baza e zhvillimit, në mënyrë që popullata që gjendet në afërsi të forcohet ekonomikisht në mënyrë indirekte. Kjo mënyrë e zhvillimit dhe ngritjes është si rezultat i përvojave të shumë vendeve në botë. Mirëpo një zhvillim i tillë duhet të jetë gjithmonë në interes të popullatës lokale, në të kundërtën nuk do të mund të ishte i realizueshëm. Përt'u arritur kjo, duhet të bëhen disa intervenime apo edhe ndryshime, gjithashtu duhet të bëhen hulumtime se cilat janë ato vendbanime të cilat janë më të përshtatshme dhe ofrojnë kushte për një zhvillim të mundshëm turistik. Një mënyrë e tillë e organizimit do të përgjigjej shfrytëzimit të këtyre viseve për zhvillime të reja dhe do të zgjonte interes për të jetuar dhe vepruar duke parandaluar migrimin e popullsisë. Shansi jetësor për këta banorë do të bëhej më i realizueshëm me lidhjet rrugore të kualitetit të lartë, me të ardhurat nga turizmi rural, pastaj me garantimin e plasimit të prodhimeve të tyre në treg etj. Të ardhurat kryesore do të mund të siguroheshin nga zhvillimi i turizmit rural dhe vikend turizmit kur do të mund të plasoheshin prodhimet e tyre vendore karakteristike: pijet e ndryshme, prodhimet e qumështit, bimët mjekuese, prodhimet drusore, mjaltnin, thurjet e ndryshme, etj. Me turizëm do të mund të kontribuohesh në rritje ekonomike me ç'rast duhet të bëhet promovimi i zhvillimit të turizmit të qëndrueshëm duke nënkuptuar turizmin jo konsumues, ekoturizmin, për të rritur përfitimet nga resurset turistike dhe mirëmbajturi integritet kulturor dhe mjedisor me kultivimin e zonave të mbrojtura ekologjike dhe trashëgiminë natyrore. Qëllimi kryesor i rregullimit dhe shfrytëzimit të parkut kombëtar duhet të jetë që në mënyrë sa më të organizuar dhe të menaxhuar të ofrohet qarkullimi i sa më shumë vizitorëve me qëndrim sa më të shkurtër, bazuar në qëllimet e planifikimit hapësiror të parkut, të ruajtjes së vlerave të parkut, duke mundësuar vizita të shumta, me sa më pak ndërtime në zonat e caktuara e të mbrojtura. Parqet nacionale nuk duhet të jenë pjesë e industrisë turistike, por mund të jenë pjesë kualitative e ofertës turistike, prandaj nuk duhet trajtuar si pjesë të zhvillimit të nivelit lokal. Oferta turistike mund të rritet nëse zhvillimet në kahje dhe qasje të planifikuara duke e ditur se parqet kombëtare janë ikona të turizmit brenda dhe jashtë kufijve për të joshur vizitorët përmes ofertës më të pasur e atraktive nga veçorit turistike-natyrore që posedon parku kombëtar i Mavrovës.

Bibliografia

- Василески Д. (2011): Геоморфолошки карактеристики на НП Маврово.
- Зиков М., Анастасовски В. (1993): Природното наследство на Р.М. и начините на негова заштита, Том 1, Бр. 1-2, Скопје
- Колчаковски Д. (2004): Физичка географија на Р.М, УКИМ, ПМФ, Скопје
- Панов Н. (1998): Туристичка валоризација на манастирите во Р.М. Графички центар "Бато и Дивајн", Скопје
- Манаковиќ Д. (1967): Геоморфологија на Мавровската Котлина. Г. раз., кн. 5, Скопје.
- Маркоски Б., Милевски И. (2013): географски информациски системи. Год. зборник, Институтот за географија, Кн. 34, Скопје
- Стојмилов А. (2001), Туристички региони во Р.М. Географски зборник, Скопје
- Панов Н., (1991), Географски разгледи, книга 28-29, Скопје
- МЖСПП, Студија за геодиверзитетот и геонаследство на Р.М. и другите компоненти на природата, Скопје, 2016
- Студијата за ревалоризација на Заштитеното подрачје Маврово е изработена во рамките на Проектот “Заштита на животната средина, економски развој и промоција на одржлив еко-туризам во Националниот Парк Маврово промовиран од Невладините организации Oxfam Италија и GVC, финансиран од Министерството за надворешни работи на Република Италија, Скопје, 2011
- АПП, Просторен план на НП Маврово 2012-2030 година.
- Јавна Установа НП Маврово – с. Маврови Анови
- Општина Маврово и Ростуше – с. Ростуше
- www.npmavrovo.org.mk
- www.mavrovoirostuse.gov.mk
- www.geograf.mk
- www.stat.gov.mk

TURIZMI SI VEPRIMTARI E RËNDËSISHME EKONOMIKE NË KOMUNËN E KAMENICËS

BLERIM DERMAKU, PhD.cand.¹⁷

*St.Clement of Ohrid University of Bitola,
Faculty of Tourism and Hospitality, Ohrid*

HASAN RUSTEMI, PhD.cand.¹⁸

*St.Clement of Ohrid University of Bitola,
Faculty of Tourism and Hospitality, Ohrid*

Abstract

Nowadays, tourism is an essential factor with a huge impact on the country development; it is also the main sector of profitable and influential economy among other industries, with a high growth trend in the future, in the creation of new jobs and financial generation of revenues.

We can consider that not only in the tourism of the Kamenica municipality, but also Kosovo wide, the main problem lies in the lack of proper strategies, lack of prioritization in the field of tourism, lack of clear definition of tourism and employment of non-professional staff in relation to development tourism products, lack of a proper concept and approach to sustainable tourism development in absence of adequate marketing strategies.

In this paper I will present a short summary, by presenting the natural resources and features, potentials, factors, geographical position, infrastructure as a prerequisite for the development of the municipality of Kamenica and other elements that can positively impact on the economic development and increased budget revenues, as well as the contribution to science in order to make it easier to access and identify tourism destinations in general.

Keywords: Tourism, tourism planning, Kamenica, marketing planning and application

¹⁷ Executive Director at BD COMPANY L.L.C. - Kosovo,
St.Clement of Ohrid University of Bitola, Faculty of Tourism and Hospitality- Ohrid
dermakublerim@gmail.com, tel; 00383 44117545

¹⁸ Inspektoriati Ambientit Jetësor - Shkup, R.Maqedonisë Veriore, Inspektor Shtetëror për mbrojtje të natyrës h.rustemi@sei.gov.mk, h.rustemi@yahoo.com, tel; 0038975316725

HYRJE

Turizmi është njëra nga dukuritë më masive në shoqërinë moderne, i cili është i lidhur me përmbushjen e nevojave të njerëzve për pushim dhe rekreacion. Kosova edhe pse posedon përparësi të shumta, ende nuk mund të themi që posedon një reputacion të rëndësishëm turistik, duke pasur parasysh ngjarjet politike që nga periudhat e më hershme që janë penguar në mënyrë të konsiderueshme dhe në shumë aspekte në lidhje me stimulimin, nxitjen, planifikimin dhe aplikimin e marketingut në lidhje me mundësinë e zhvillimit ekonomik dhe rritjen e të hyrave buxhetore, si nga futja në sistem të objekteve hotelerie, turizmit malor (qendrave të skijimit), investimet kapitale, zhvillimeve kulturo-historike, arkeologjike, etj. Komuna e Kamenicës posedon kushte dhe veçori të llojllojshme për zhvillim të turizmit, sidomos turizmit malor. Disponon me atraksione natyrore gjeografike të begatshme me shumë përparësi për zhvillim të turizmit alternativ që e dallon nga komunat tjera. Duke pasur parasysh pasurinë e pasqyruar në monumentet kulturore dhe historike, ekzistojnë supozime themelore për zhvillimin e turizmit kulturor. Qeverisja në organet komunale pranon se ka dështuar në themelimin e sektorit për turizëm. Zyrtarët e kësaj komune thonë se kjo ka ndodhur nga politikat e paqarta që kanë të bëjnë me zhvillimin e shumë sektorëve edhe pse në këtë Komunë ka një potencial në rritje sidomos të turizmit malor, por edhe arkeologjik. Zhvillimi i sektorit të turizmit do të gjenerojë të hyra, si dhe do të ndikojë në uljen e papunësisë por infrastruktura e dëmtuar dhe mungesa e investimeve ka bërë që ky sektor të mbetet i pazhvilluar.

Kamenica vizitohet më shumë gjatë muajve të verës, ku njerëzit që e kanë braktisur kaheerë, kthehen pranë shtëpive e pronave të tyre, me qëllim pushimi e rekreacioni. Nevojitet përmirësimi i infrastrukturës rrugore, hapja e kufijve për udhëtim të lirë me shtetet fqinjë, përmirësimi i cilësisë së restoranteve përgjatë rrugëve, etj. Vendet turistike dhe ndërtimet e vendosura përgjatë rrugëve do të përfitonin nga turizmi tranzit për promovimin e Kamenicës si destinacion turistik dhe për përmirësimin e mundësive ekonomike për qytetarët që jetojnë në këtë Komunë.

QËLLIMI DHE OBJEKTIVAT E STUDIMIT

Në këtë punim do të mundohem që të bëjë një rezymë të shkurtër, ku do të prezantoj burimet, potencialet, faktorët, pozitën gjeografike, infrastrukturën dhe shumë gjëra të tjera që mund të konsiderohen si parakusht për zhvillimin e turizmit në Komunën e Kamenicës, si dhe duke dhënë kontributin tim në fushën e shkencës dhe duke bërë më të lehtë qasjen dhe evidentimin e lokaliteteve turistike brenda territorit të Komunës, duke dhënë një vlerësim kritik dhe duke nxjerrë konkluzione dhe rekomandime, se cila do të ishte alternativa më e mirë për zhvillimin e ndërmarrjeve turistike në komunën e Kamenicës.

Qëllimet kryesore në këtë studim janë: Të qenit një konkurent i respektuar në rajon dhe më gjer, hartimi i një strategjie afatgjate mbi zhvillimin e turizmit sipas modeleve evropiane, themelimin e një qendre informacioni dhe marketing në kuadër të Komunës, krijimi i një mjedisi tërheqës për vizitor, forcimi i procesit të privatizimit të hoteleve, mbështetje më e fortë e iniciativave private, krijimi i qendrave për turizëm veror dhe dimëror, reformimi i arsimit dhe trajnimit për turizëm, si dhe mbështetje për turizmin nga niveli qendror.

KARAKTERISTIKAT GJEOGRAFIKE NË KOMUNËN E KAMENICËS

Pozita gjeografike e Komunës së Kamenicës është periferike dhe në skajin me lindor të Kosovës, por është urë lidhëse në mes të Kosovës dhe komunave të Serbisë Jugore, kryesisht të banuara me shqiptarë. Përmes magjistrates Gjilan-Bujanoc, lidhet me qendrat tjera të Kosovës. Gjilani ndodhet në largësi 30 km, ndërsa Prishtina 75 km nga Kamenica. Me Prishtinën mund të lidhet edhe me rrugë më të shkurtëra, duke e shfrytëzuar rrugën nëpër Novobërdë dhe Llabjan. Pra, në të dy drejtimet rruga shkurtohet për 50-55 km. Stacioni më i afërt Hekurudhor është në Ferizaj dhe Bujanoc. Aeroporti më i afërt është ai i Prishtinës 90 km dhe i Shkupit 130km¹⁹. Në vitin 1959 Kamenica fiton statusin Komunë²⁰.

Terreni i Komunës së Kamenicës është kodrinor-malor me disa lugina rreth lumenjve, me tokë aluviale shumë të përshtatshme për perimtari, dhe kultura tjera bujqësore. Këto shtrihen në pellgun e lumenjve Krivareka, lumit të Desivojcës dhe Hogoshtit nga ana veriore, kurse pjesa jugore shtrihet rreth lumit Anamorava. Shprehur në përqindje territori i Komunës së Kamenicës është: 60% kodrinor-malor dhe 40% i rrafshët. Komuna e Kamenicës ka klimë të mesme kontinentale, me verëra të nxehta dhe dimra të ftohtë. Temperaturat maksimale absolute janë në muajin gusht 37°C, kurse minimale absolute janë në janar -32°C. Sasitë mesatare vjetore të reshurave në Komunën e Kamenicës arrin 596l/m², ndërsa në zonën malore shtohen në 800 l/m². Ka një rrjet të dendur hidrografie, por më të rëndësishmit janë: Lumi Krivareka, lumi i Hogoshtit dhe lumi i Desivojcës²¹. Të gjithë këta lumenj derdhen në lumin Morava. Në këtë Komunë është akumulacioni uJOR liqeni në fshatin Ruboc. Regjioni i Moravës është regjion tektonik i ulur i cili është i mbushur me sendimente horizontale dhe transgresive të miocenit, sendimenteve liqenore me qymyr të pliocenit.

¹⁹ Plani Zhvillimor Komunal – Kamenicë, faqe 21

²⁰ Plani Zhvillimor Komunal – Komuna e Kamenicës

²¹ Ministria për Mjedis dhe Planifikim Hapësinor Instituti për Planifikim Hapësinor Komuna e Kamenicës

Nga aspekti gjeografik dhe ai morfologjik mund të veçohet: zona bregore valore me lugina lumenjsh, që me veprimin e lumenjve dhe të përrenjve është ndarë në disa pllaja të vogla ose të mëdha dhe zona e rajonit kodrinoro-malore, që nga aspekti gjeomorfologjik, gjenetik dhe ai klimatik dallohen në mes tyre. Për nga përbërja dhe vlera që kanë për prodhimin bujqësorë, tokat në tërësi dallohen në mes tyre. Pra, regjioni i Anamoravës dallohet nga komunat tjera me një pedologji më homogjene. Ekziston një florë dhe faunë shumë e begat, si p.sh. ajo karakterizohet me numër të madh të bimëve si të atyre të larta drunore gjetherënëse si: ahu, bungu, qarri, blini, akacia, shkoza, frashër etj. Po ashtu po thuaj se të gjitha pemët frutore të grupit farorë, grupit bërthamor, arrorë si dhe të atyre manore - dredhëza, manaferra, mjedra etj.

Gjithashtu është mjaft e pasur me bimë barishtore të lloj-llojshme, të gjitha llojet e drithërave (gruri, tërshëra, elbi, misri etj.); Nga shtazët e egra takojmë: derri, dhelpra, ujku, lepuri etj. Prej shpezëve të egra: pula e egër, fëllënza, skifteri, huti etj.

Sa i përket faunës së ujit, lumenjtë janë të pasur me peshq si që janë trofta, ngjala etj. Po ashtu ka edhe zvarranik si gjarpërinj, bolla etj. Sa i përket faunës, po ashtu është e pasur si me kafshë të egra si dhe kafshë të tjera, çka është një potencial i mirë për gjueti. Sipërfaqja e Komunës së Kamenicës është: 417 km², numri i banorëve është 36,204 rezidentë dhe 4,020 jorezidentë, gjithsej banorë në Komunën e Kamenicës janë: 40,224, pozita e mirë gjeografike mund të konsiderohet si një mundësi për lidhje të mira rajonale dhe ndërshtetërore²².

TRASHËGIMIA KULTURORE

Trashëgimia kulturore e është një burim i ndjeshëm, konsumi i të cilit rritet më shpejt sesa krijimi dhe zbatimi i planeve dhe mbrojtjes së turizmit. Trashëgimia kulturore bëhet një burim kulturor në turizëm kur krijohet dhe aktivizohet nga procesi i ruajtjes dhe dizajnit të veçantë. Shumë vendbanime gjatë historisë janë shkatërruar nga luftërat në periudha të ndryshme kohore ku si pasojë e tyre ishte shkatërrimi i banimit e po ashtu edhe objekteve tjera përcjellëse si: kalatë, kishat, xhamitë, tyrbet etj. që e përbëjnë të kaluarën apo trashëgiminë kulturore të një treve. Vendbanimet në Komunën e Kamenicës datojnë nga kohërat e hershme, falë kushteve natyrore të begatshme (male me pyje të dendura, kullosa dhe fusha pjellore, vend i pasur me florë, faunë si dhe xehe të shumta ari, argjendi, plumbi, hekuri etj.

²² Plani Zhvillimor Komunal – Kamenicë, fq. 20

Tabela 1. Trashëgimia kulturore në komunën e Kamenicës, (MMPH)

Nr	Gjetjet arkeologjike	Kalatë	Objektet e kultit të krishterë	Objektet e kultit Islam	Objektet e banimit-Shtëpitë
1	Lokaliteti arkeologjik në Gjyrishec	Kalaja e Kamenicës (Dardanës)	Manastiri në Moçar - Periudha: Romake mb.	Xhamia e Zajçecit	Shtëpi në qytet Komuna pas vitit 1945
2	Lokaliteti arkeologjik në Kranidell	Kalaja e Kopernicës – periudha romake	Kisha në Vaganesh mb.	Xhamia Hodonocit	Shtëpia e Sylë Haskut Kremenatë
3	Lokaliteti arkeologjik në Topanicë	Kalaja e Kranidellit – periudha romake	Kisha e vjetër romake dhe kisha e re ortodokse – Hajnoc mb.	Xhamia e Kopernicës	Shtëpia ku qëndroi Mulla Idriz Gjilani, për disa vite - Ilegalisht
4	Lokaliteti arkeologjik në Strezoc		Kisha në Kamenicë (Dardanë)	Xhamia në Kamenicë (Dardanë)	Shtëpia e hoxhës Mahmutit – Srezoc
5	Lokaliteti arkeologjik në Busavatë		Kisha në Domoroc	Xhamia e Desivojcës	Shtëpi banimi – Moçar, periudha :Shek:XIX, Mjeshtri Popullor, Pronë private
6				Xhamia e Zhujës	Shtëpi e vjetër në Kormjan
7				Teqja e Topanicës mb.	Shtëpi banimi e Demush Feriz Hajdarit - Zhujë
8				Tyrbja e Dazhnicës	Shtëpi banimi në Dazhnicë
9					Shtëpi e vjetër në Topanicë
10					Objekte banimi në Vryçec

Nr	Objektet e banimit-Shtëpitë	Objektet Shoqërore	Objektet bujqësore	Trashëgimia e Luajtshme	Numizmatikë (tërësi e monedhave të një periudhe historike)
1	Shtëpi në qytet Komuna pas vitit 1945	Përmendore e Luftës së Dytë Botërore	Plevicë (Pleme) e Shillovëve të Srezocit	Shpata (v 1210 sipas Hixhrit)	NUMIZMATIKË Filipi I (244 – 249), monedha
2	Shtëpia e Sylë Haskut Kremenatë	Përmendore – Kopernicë	Mulli binjak - Hogosht	Maje heshte, shek II p. e. s. Konçul	Maksimianus (286 – 305), monedha
3	Shtëpia ku qëndroi Mulla Idriz Gjilani, për disa vite - Ilegalisht	Çezmat-Karakteristikë identifikuese për Qytetin	Mulli në Shipashnicë	Kultura krishtere Poliçkë	Gardianus III (238 – 244), monedha
4	Shtëpia e hoxhës Mahmutit – Srezoc		Kosh në Koretin		Teodosius (379 – 395), monedha
5	Shtëpi banimi – Moçar, periudha :Shek:XIX, Mjeshtri Popullor, Pronë private		Kosh në Kormjan		
6	Shtëpi e vjetër në Kormjan				
7	Shtëpi banimi e Demush Feriz Hajdarit - Zhujë				
8	Shtëpi banimi në Dazhnicë				
9	Shtëpi e vjetër në Topanicë				
10	Objekte banimi në Vryçec				

*Burimi: http://www.ammk-rks.net/repository/docs/AH_-_Kamenice.pdf, faqe 30- R. e Kosovës

Foto nr. 1. Momente kulturore në Komunën e Kamenicës

*Burimi: http://www.ammk-rks.net/repository/docs/AH_-_Kamenice.pdf, faqe 32- R. e Kosovës

Ministria për Mjedis dhe Planifikim Hapësinor Instituti për Planifikim Hapësinor Komuna e Kamenicës

KAPACITETI TURISTIK NË KOMUNËN E KAMENICËS

Sipas këtij hulumtimi, në vitin 2016 në Kosovë janë identifikuar gjithsej 495 njësi akomoduese, prej tyre 464 njësi aktive dhe 31 njësi pasive. Kapaciteti i njësive aktive është 6,936 dhoma dhe 10,985 shtretër. Numri më i madh i njësive akomoduese gjendet në komunën e Prishtinës, pastaj radhitet Peja, Prizreni, Ferizaj, etj.

Numri i të punësuarve në aktivitetin hotelier për vitin 2016 është 2,791 punëtorë, prej tyre 851 janë femra. Sa i përket formës ligjore të ndërmarrjeve, 87% e tyre janë biznese Individuale me pronësi private, ndërsa pjesa tjetër e ndërmarrjeve bëjnë pjesë në format e tjera ligjore.

Tabela nr. 2. Kapacitetet dhe numri i të punësuarve për kategorinë e hoteleve sipas komunave në vitin 2016

Nr	KOMUNA	KAPACITETET			Numri i të punësuarve	
		Njësive	Dhomave	Shtretërve	Gjithsej	Prej tyre femra
1	Deçan	3	39	56	10	-
2	Dragash	2	86	180	32	9
3	Drenas	1	14	14	2	-
4	Ferizaj	4	123	138	33	6
5	Fushë Kosovë	13	237	279	94	28
6	Gjakovë	12	226	302	69	2
7	Gjilan	11	170	273	84	28
8	Graçanicë	4	93	154	45	22
9	Istog	7	289	522	98	41
10	Junik	1	7	30	6	-
11	Kaçanik	1	6	8	2	1
12	Kamenicë	1	9	18	10	4
13	Klinë	4	68	112	20	6
14	Lipjan	2	30	32	10	3
15	Malishevë	1	10	20	4	1
16	Mitrovicë	6	127	191	49	11
17	Obiliq	4	76	88	35	9
18	Pejë	20	437	868	124	65
19	Podujevë	3	88	189	22	8
20	Prishtinë	42	1286	1838	833	305
21	Prizren	34	639	1305	225	67
22	Rahovecë	3	32	39	9	1
23	Shtërpçë	2	28	59	5	2
24	Skenderaj	1	16	28	3	-
25	Suharekë	6	85	163	40	4
26	Viti	2	21	37	6	1
27	Vushtrri	2	54	54	55	9
28	Zubin Potok	1	10	20	7	3
29	Zveçan	1	23	49	3	2
TOTALI		194	4329	7066	1935	638

Tabela nr.3. Struktura kapacitetit akomodues turistik në Komunën e Kamenicës

Nr.	KOMUNA	HOTELET	MOTELET	BUJTINAT	HOSTELET	APARTMENTE VIZITORËSH	BUNGAL LOU	HAPSIRË KAMPINGU	TOTAL
1	Deçan	3	0						3
2	Dragash	2	0						2
3	Drenas	1	5						6
4	Ferizaj	4	33	4					41
5	Fushë Kosovë	13	9						22
6	Gjakovë	12	2				1		15
7	Gjilan	11	10				1		22
8	Graçanicë	4	8				1		13
9	Hani i Elezit	0	1						1
10	Istog	7	6						13
11	Junik	1	1						2
12	Kaçanik	1	3	1					5
13	Kamenicë	1	1						2
14	Klinë	4	8					6	18
15	Lipjan	2	10				1		13
16	Malishevë	1	3						4
17	Mitrovicë	6	7						13
18	Artanë	0	2				1		3
19	Obiliq	4	3						7
20	Pejë	20	9				29	11	69
21	Podujevë	3	1						4
22	Prishtinë	42	14	2	6	15			79
23	Prizren	34	12	1	3	1	3		54
24	Rahovecë	3	6						9
25	Ranillug	0	1						1
26	Shtërpçë	2	7				1		10
27	Shtime	0	5						5
28	Skenderaj	1	2						3
29	Suharekë	6	4						10
30	Viti	2	4						6
31	Vushtri	2	2						4
32	Zubin Potok	1	1						2
33	Zveçan	1	2						3
TOTALI		194	182	8	9	16	38	17	464

Kategoritë kryesore të njësive akomoduese në Kosovë janë Hotelet dhe Motelet. Hotelet përfshijnë 42% të totalit të njësive akomoduese, ndërsa motelet 39% në Kosovë. Nga këndi i vështrimit tabelar dhe grafikëve shihet se komuna e Kamenicës renditet thuhetse në vendin e fundit sipas numrit të objekteve hoteliere, numrit të dhomave për akomodime, kapacitetet e të punësuarve dhe të hyrave nga turizmi, krahasuar me dy komunat e tjera në Kosovë²³.

ANALIZA SWOT - për strukturën turistike në Komunën e Kamenicës

Përmes analizës SWOT ne jemi munduar të i pasqyrojmë detajet e përgjithshme të përparësive dhe dobësive të sektorit të turizmit në Komunën e Kamenicës dhe në anën tjetër të i nxjerrim në pah mundësitë dhe kërcënimet kryesore.

Pra, këtu kemi paraqitur në disa kënde në lidhje me SWOT analizën, duke filluar nga përparësit që kemi në këtë komunë, si: pozitën gjeografike, kulturën miqësore dhe mikëpritëse, rajon i qetë dhe stabil për investime të huaja, jeta e natës, sidomos në sezonin verorë dhe dimrorë, peizazhe të bukura malore, lumenjë, parqe, ujëvara, bjeshkë, vende të paeksploruara turistike, e deri tek ato dobësi dhe kërcënimet, si: jo strategji dhe koordinim të mirëfilltë zhvillimin e turizmit në nivel vendi dhe lokal, jo perspektiva dhe mungesa e trajnimeve dhe shkollimit dedikuar industrisë së turizmit dhe hotelierisë, Infrastruktura e pazhvilluar, mungesa i iniciativave për zhvillimin e ndonjë produkti turistik, mungesa e një përfaqësimi adekuat nga një shoqate dedikuar vetëm nga turizmi, mungesa i interesimit edhe nga komuniteti lokal, jo stabilitetit politik dhe siguri në nivel vendi, paraqitje e informacioneve negative në arenën ndërkombëtare, situatë e brishtë politike.

Duke pasur parasyshë që Komuna e Kamenicës bënë pjesë në radhën e komunave të pasura me xeheve minerale, lirisht mund të themi që pozita gjeografike e saj paraqet faktorin kryesor për zhvillimin e kesaj zone²⁴.

Xehet më të rëndësishme minerale të metaleve dhe jometaleve janë: magnezit, granitet e kaolinizuar (kaolini), bentonitet, kuarcitet, tufet, deltina, gëlqerorët, mermerët, andezitet, feldshpatet, granite, rërat dhe zhavorret, granatet dhe antimonite²⁵.

²³ <https://ask.rks-gov.net/sq/agjencia-e-statistikave-te-kosoves/add-news/kapacitetet-e-turizmit-njesite-akomoduese-ne-kosove>

²⁴ St.Clement of Ohrid University of Bitola, Faculty of Tourism and Hospitality- Ohrid dermakublerim@gmail.com, tel; 0038344117545

St.Clement of Ohrid University of Bitola, Faculty of Tourism and Hospitality- Ohrid h.rustemi@yahoo.com, tel; 0038975316725

²⁵ http://www.ammk-rks.net/repository/docs/AH_-_Kamenice.pdf

Përparësitë:

- Pozitë gjeografike shumë të favorshme dhe lidhje e lehtë dhe e afërt mes qyteteve dhe destinacioneve turistike.
- Pozitë gjeografike shumë të favorshme, urë lidhëse në mes të Kosovës dhe Komunave të Serbisë jugore të banuara kryesisht me shqiptarë dhe kyqje të lehtë në korridorin e 10-të që lidhë me Europen (tregëtinë ndërkombëtare).
- Njihet me kulturë miqësore dhe mikëpritëse
- Rajon i qetë dhe stabil për investime të huaja.
- Edhe pse jo numër jo i mjaftueshëm i hoteleve dhe objekteve akomoduese, mundësi e mirë për ngritjen e tyre.
- Kultura e mire për HoReCA (Gastronomi)
- Gatishmëria e institucioneve lokale për përkrahje të turizmit, investimeve të huaja,
- Jeta e natës, sidomos në sezonin verorë dhe dimrorë, në kohën e pushimeve nga diaspora
- E pasur peizazhe, lumenjë, parqe, ujëvara, bjeshkë,
- Vende të paeksploruara turistike;
- Mikpritja, kultura miqësore, qytet më tolerant në aspektin fetar; shumë-gjuhësia;
- Çmime të arsyeshme;

Mundësitë:

- Hapsira e informacioneve përmes qendrave të informimeve, fletushkave, afisheve, shenjëzimit, katalogjeve, bilbordeve dhe mundësia e zhvillimit të një uebfaqeje për turizmin në Kamenicë;
- Përpilimi i një strategjie të turizmit;
- Mundësia e promovimit të Kamenicës përmes investimeve të fundit nga Kompania turke "**GURIS Holding**", e cila mund të jetë si model i një stabiliteti, sigurie dhe përkrahje shumë të lartë.
- Potenciale dhe kapacitete për mundësinë e investimeve, sidomos në terrenet malore (Qendra skijimi, Spitale dhe qendra rehabilitimi, zgjerimi i investimeve tek centralet e energjive me erë, fabrika të ujit, investimi në bujtina në zonat rurale dhe promovimi i tyre me qëllim të stimulimit të turizmit rural dhe mundësia e krijimi i vendeve të punës përmes turizmit rural;
- Përfitimi i fondeve nga BE dhe organizata të ndryshme nëlidhje me zhvillimin e turizmit ndërkufitar dhe tërheqja e investimeve të huaja në lidhje me turizmin dhe atraktive për shkak të periudhës së pasluftës dhe ambientit paqësor dhe bashkëpunues me të gjitha konunitetet;
- Zgjerimi, eksplorimi, mbrojtja , promovimi i trashëgimisë kulturo-historike nga UNESCO dhe promovimi i Komunës si një vend fare i paeksploruar dhe faktimi i prioritetëve në mundësinë e investimeve në këtë komunë;

Dobësitë:

- Klima jo e favorshme e biznesit Informacionet negative në arenën ndërkombëtare
- Jo stabilitet politik dhe siguri në nivel vendi;
- Paraqitje e informacioneve negative në arenën ndërkombëtare;
- Situatë e brishtë politike;
- Niveli jo i kënaqshëm me Infrastrukturë të dobët/mesatare (energji elektrike, rrugët, furnizimi me ujë, kanalizimi, afishe, katalogje, bilborde, shenjëzimi i destinacioneve turistike, panaire, uebfaqe etj.)
- Mungesa e materialeve promovuese turistike (shenjëzimi i destinacioneve turistike);
- Perceptioni negativ nga ndërkombëtarët, turistët e huaj, vizitorët, investimet e huaja;
- Mungesë mekanizmasht dhe reklamimi i përkrahjes qeveritare për sektorin turizmit në nivel vendi dhe lokal, mungesë e aktiviteteve turistike, mungesë strategji për zhvillim të turizmit, mungesë uebfaqeje për promovim të turizmit, jo menaxhim i mirëfillt i qendrave të vizitorëve në komuna të ndryshme; mungesë promovimi e trashëgimisë kulturo-historike; mungesa ende e rrjeteve të Hoteleve ndërkombëtare, mungesa e statistikave, niveli jo i kënaqshëm në lidhje me mjedisin, lumenjtë, pyjet, mbeturinat;

Kërcënimet:

- Mungesa e bashkëpunimit në lidhje me zhvillim të turizmit (qeverisje qendrore dhe lokale;
- Klima jo e favorshme e të bërit biznes, duke u rradhitur thuasje në vend të fundit (për shkak të klimës politike dhe paraqitje e informacioneve negative në arenën ndërkombëtare, mos-stabilitet politik në nivel vendi duke pasur parasysh situatën politike të brishtë, e cila po ndikon shumë në imazhin negativ të Kosovës;
- Deri më tani nuk ka strategji dhe koordinim të mirëfilltë zhvillimin e turizmit në nivel vendi dhe lokal;
- Buxheti shumë i vogël për sektorin e turizmit në nivel vendi dhe lokal;
- Jo perspektiva dhe mungesa e trajnimeve dhe shkollimit dedikuar industrisë së turizmit dhe hotelierisë;
- Jo fokusimi në projekte komunale, jo trajnimi i stafit nga departamenti i sektorit të turizmit;
- Mungesa i iniciativave për zhvillimin e ndonjë produkti turistik , mungesa e një përfaqësi adekuat nga një shoqate dedikuar vetëm nga turizmi; mungesa i interesimit edhe nga komuniteti lokal;
- Infrastruktura e pazhvilluar;
- Vëmendje, interesim dhe fleksibilitet shumë i ulët për të përdorur fondet e ndara nga organizata ndërkombëtare për projekte në fushën e turizmit;

KONKLUZIONE DHE REKOMANDIME

Nga ajo që u tha më lart, lirisht mund të konkludojmë se kjo Komunë po ballafaqohet me probleme të mëdha, si nga ruajtja e trashëgimisë kulturo-historike dhe natyrore, mos identifikimi i strategjive të mirëfillta, mos caktimi i prioritetëve në lëmin e turizmit, politika të paqarta që kanë të bëjnë me zhvillimin e turizmit, inkuadrimin e kuadrave jo profesional në lidhje me zhvillimin e produkteve turistike, menaxhimin joadekuat turistik, infrastruktur teknike e pamjaftueshme, investime kapitale, duke mos i dhënë një koncept dhe qasje të drejtë zhvillimit të qëndrueshëm të turizmit në mungesë të strategjive adekuate të marketingut. Kushtet, pozita gjeografike, potencialet, klima dhe me një investim modest në infrastrukturë, mendoj se do jetë një pikënisje bazë e kësaj Komunë me një atraktivitet superior turistik dhe rekreativ duke stimuluar turizmin malor, transit, arkeologjik, rritjen e të hyrave, punësimin, mirëqenies sociale dhe duke i rritur edhe perspektiven e kësaj Komune. Pra, bazuar në ato të dhëna simbolike që kemi mbi potencialet dhe kapacitetet turistike që posedon vendi për këtë komunë, mund të konkludojmë se Turizmi në këtë zonë mund të jetë shumë atraktiv, ku do të gjeneroj të hyra të mëdha dhe do të ndikoj në uljen e papunësisë jo vetëm për Komunën e Kamenicës, por për të gjithë Kosovën.

Turizmi në ditët e sotme është një faktor i domosdoshëm dhe ka një impakt të madh për zhvillimin e një vendi, sektor kryesor i ekonomisë më profitabil nga të gjitha industritë e tjera, si dhe ka një trend rritjeje të lartë në dekadat e ardhshme, krijimin e vendeve të reja të punës, gjenerimin e të hyrave financiare dhe duke pasur parasysh këtë trend, fokusi ynë primar duhet të jetë tek ky sektor dhe jo vetë në nivelin lokal, por edhe nga niveli qëndror. Pasi që Kosova nuk posedon qasje direkte dhe nuk posedon det, me plot kuptimin e fjalës mund të konkludojm se që të gjithë fokusin duhet ta kemi orientuar tek resurset tjera turistike, sidomos në turizmin malor që posedon një potencial shumë të mirë në këtë segment, po ashtu në trashëgiminë historike dhe kulturore, natyrore duke krijuar një hapësirë shumë të mirë dhe atraktive për investimin dhe krijimin e produkteve turistike atraktive për turistët.

Industria e turizmi egziston që nga kohët e hershme dhe tani në ditët e sotme zënë një vend kyç jo vetëm në ekonominë tonë, por gjithë botën, kështu që duke pasur parasysh potencialet e shumta natyrore dhe kushteve të favorshme klimatike, ajrit, bukurive të rralla natyrore intensiteti i struktureve së ndërmarrjeve hoteliere në Komunën momentalisht mund të themi se është në rritje nga viti në vit, por ende larg kriterëve për të përmbushur kërkesat e tregut dhe stimulimin e tërheqjes së turistëve të huaj. Pra, sot gjithnjë e më shumë, turizmi po shndërrohet në sektor kryesor të ekonomisë me gjenerim të të hyrave financiare dhe krijim të mundësive për vende të reja pune.

Duke marrë parasysh zonat me potencial turizmi që ekzistojnë në Komunën tonë ky punim analizon Komunën e Kamenicës, sidomos fshatrat malore si një zonë turizmi në shumë segmente të investimeve, si në investimet për energji me erë, kushte dhe pozitë të shkelqyeshme për ndërtimin e qendrave rehabilituese, spitaleve, fabrikave të ndryshme, qendër të skijimit me të gjitha tiparet e një qendre moderne (teleferik modern, kapacitet dhe hapësirë optimale), ferma të ndryshme me një hapësirë gjigante të kullosave, hapësirë për spitale dhe qendra rehabilituese të cilat këto kushte natyrore nuk ofrojnë komunat e tjera. Krahas trajtimit të çështjeve të lartpërmendura është shumë e rëndësishme që përpjekjet për zhvillimin e turizmit të orientohen tashmë në rrethana konkrete dhe strategji të mirëfillta dhe në këtë mënyrë, kjo zonë mund të ketë shpresë dhe optimizëm për rritjen e konkurrencës së industrisë së hotelierisë, e cila jo vetëm që do të rritë numrin e turistëve, por do të kontribuojë gjithashtu në zhvillimin e përgjithshëm ekonomisë Kosovare në përgjithësi.

BIBLIOGRAFIA

1. Koteski, J & Jakovlev, Z 2014
2. P.Kombol. T, Radovi zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin, UDK 008+338.48 str.48 prema: Gratton. C, and G. Richards (1996)
3. The Economic Context of Cultural Tourism: Greg Richards (ed) Culture Tourism in Europe, CAB international, str: 77, prema: Myerscoogh, J.(1988) The Economic Importance of Arts in Britain, Policy Studies Institute, London;
4. UNWTO Tourism Highlights, 2017 Edition; (UNWTO, Pikat kryesore të turizmit, Edicioni 2017)
5. UNWTO (2017). Trendet globale të turizmit.
6. <https://www.cbd.int/financial/doc/tourism-greeneconomy.pdf> - Tourism in the Green Economy;
7. Plani Zhvillimor Komunal – Kamenicë, fq. 20
8. M.Gashi, (1987), Bazat e turizmit–turizëm dhe hoteleri për shkollë të mësimi, Prishtinë,
9. [www.ammk-rks.net/repository/docs/AH - Kamenice.pdf](http://www.ammk-rks.net/repository/docs/AH_-_Kamenice.pdf)
10. <https://ask.rks-gov.net/sq/agjencia-e-statistikave-te-kosoves/add-news/kapacitetet-e-turizmit-njesite-akomoduese-ne-kosove-2016>
11. <http://komunat-ks.net>
12. [Ministria për Mjedis dhe Planifikim Hapësinor Instituti për Planifikim Hapësinor- Komuna e Kamenicës](#)

Simbolizmi tek këngët solo të kompozitorëve shqiptarë të gjysmës së dytë të shekullit XX

PhD.cand. Vita Guhelli

Universiteti i Sofies“ New Bulgarian University”
Departamenti i Muzikës

Abstrakt

Simbolizmi tek këngët solo të kompozitorëve shqiptarë të gjysmës së dytë të shekullit XX

Teza ime paraqet një hulumtim mbi simbolizmin tek këngët solo të kompozitorëve shqiptarë të gjysmës së dytë të shekullit XX.

Synimi kryesor i këtij hulumtim është zbërthimi i simbolizmit dhe i disa elementeve të tjera estetike tek disa veprave muzikore(formës së këngëve solo) të një komuniteti artistik muzikor shqiptarë që jeton dhe krijon në një periudhë plot dritëhije e censurë,regjim totalitar monist,jodemokratik,të ideologjisë komuniste.Simbolizmi si frymë në artin muzikor shqiptarë,fare pak është elaboruar, por nuk ka botime ose libra që shtjellojnë simbolizmin në artin muzikor në përgjithësie aq më pak në këngët solo.

Kjo tezë kërkon ndjeshmëri në trajtim,duke e ditur arsyen e lindjes apo aplikimit të simbolizmit në krijimtarinë e këtyre kompozitorëve.Simbolizmi në letërsinë shqipe dhe muzikën profesionale në gjysmën e dytë të shekullit XX ishte pasqyrim i shpirtit të artistit shqiptarë.Kjo është arsyeja kryesore pse kam vendosur të bëj një studim në këtë fushë.

Një arsye tjetër për përcaktimin tim në këtë temë është rrugëtimi im profesional-koncertal i cili është i koncetruar në këngët solo të kompozitorëve shqiptarë.Nga hulumtimi im në këtë fushë, mund të konkludoj se simbolizmi në muzikën profesioniste shqiptare të gjysmës së dytë të shekullit XX,ka ngjyrimë të guximshme harmonike e formale muzikore,ngjashëm me vendet e zhvilluara evropiane dhe botërore,por ka cilësitë karakterizuese apo dalluese. Një karakteristikë tjetër që bënë diferencën në krijimtarinë e kësaj periudhe të muzikës shqiptare është mishërimi me stilin letrar të simbolizmit.

Fjalët kyqe: Simbolizmi, këngët solo, kompozitorët shqiptarë, ideologjia, komuniste

Hyrje

Rrugëtimi i zhvillimit të krijimtarisë muzikore të popullit shqiptar ishte i vendosur në rrethana jo të favorshme historike.Muzika profesioniste shqiptare filloi të zhvillohej relativisht vonë,nuk e kishte mundësinë që të zhvillohej normalisht si te popujt e përparuar evropian sepse ju kishin mohuar kushtet jetike:Liria dhe arsimimi.

Shqipëria fitoi pavarësinë nga sundimi turk në vitin 1912. Ajo nuk njohu stilet e epokave të ndryshme si rilindjen, barokun, klasicizmin, romantizmin nëpër të cilat kaloi muzika evropiane dhe arriti të hynte në historinë botërore me krijimtarinë e sukseshme e mjaft të larmishme.

Mbarimi i luftës së dytë botërore (1945) solli ndryshime të mëdha sistimore, politiko-ekonomike dhe shoqëro-kulturore në disa shtete evropiane, ku u vendos rendi socialist. Në këtë periudhë kultura muzikore si dhe kultura në përgjithësi, zhvillohet në rrethana krejtësisht të reja.

Me ardhjen e regjimit komunist në Shqipëri arti krijues në përgjithësi do të jetë i bazuar kryekputë në ideologjinë marksiste leniniste. Rendi i ri me planet dhe programet e tij të mbështetura në platformën ideo-estetike të ideologjisë marksiste leniniste vendosi ligje të reja.

Kjo ideologji me programet partiake të saj kërkonte nga krijuesit që të hartonin vepra artistike që "do të jenë të kuptueshme për masat e gjera popullore". Art proletar, jo dekadent pro perëndimor borgjez e reaksionar të ndonjë ideologjie tjetër sidomos asaj religjioze.

Përmbytja e veprave do të jetë fuqimisht e mbështetur në "realitetin e jetës së lumtur që po ndërtonte partia në krye me diktatorin Enver Hoxha. Ato duhet të lavdëronin rendin shoqëror me çdo kusht dhe të himnizonin çdo veprim që bënte shteti dhe partia. I ashtuquajtur "Realizmi socialist".

Kompozitorët dhe poetët shqiptarë të gjysmës së dytë të shekullit XX që jetuan krijuan në këtë ideologji, ishin nën ndikimin e shkollës ruse, e cila luftonte muzikën formaliste, abstrakte, atonale, e papërmbytje. Ajo diktonte jo vetëm krijimtarinë e tyre muzikore por dhe vetë identitetin e tyre, prandaj ata në mes të këtij udhëkryqi të pashpresë gjetën një lloj mbështetje në të ashtuquajturin – Simbolizëm i cili është drejtim i veçantë në poezinë moderne që paraqitet së pari në Francë në vitin 1886 botuar në gazetën Figaro të Parisit.

Ajo merr hapa gjigant më 1890 dhe përhapet në të gjitha letërsitë evropiane. E zhvillon vlerën unike të fjalës simbol.

Nëpërmjet vargjeve, poeti krijon një realitet të ri, poetik, që dallohet nga bota reale dhe të pavarur nga bota që na rrethon. Poeti thellohet në botën e mistershme dhe simbolike të shprehjes poetike dhe qëndron larg realitetit të përditshëm si dhe nevojave të drejtpërdrejta të këtij realiteti.

Në mungesë të shprehjes së mendimit dhe krijimit të lirë, në mënyrë simbolike këta poet e kompozitor shqiptarë shfaqën mllëfin e tyre, revolucionin e brendshëm që përjetonin thellë vetes, kundër sistemit komunist që po e vriste shpirtin krijues të artistit shqiptar.

Cilat janë tiparet dalluese të simbolizmit në këngët solo të kompozitorëve shqiptarë dhe të kompozitorëve të tjerë evropianë dhe botërorë?

Duke iu referuar metodologjisë krahasuese: mbi temën e disertacionit me titull “Simbolizmi në këngët

solo të kompozitorëve shqiptarë të gjysmës së dytë të shekullit XX”

(Përmes kësaj metode, ne lehtë mund të gjejmë rezultatet e dëshiruara që tregojnë frymën simbolike të muzikës dhe specifikimet e tjera të këngëve solo në muzikën shqiptare, europiane dhe asaj botërore)

Simbolika në muzikë, është një dukuri jo e lehtë për tu zbërthyer. Përcaktimi i saj kërkon analizë të thellë dhe njohje të gjuhës semantike muzikore. Fryma simbolike kërkon një instikt të veçantë përtej asaj që shihet qartë. Ne duhet të vërejmë një kuptim të dytë që ndodhet mes rreshtave, e vargjeve të poetit, duhet të hulumtojmë mbi çdo shënim që gjindet në partiturë, brenda çdo tingulli të përpiqemi të bashkëndejmë gjendjen emocionale të kompozitorit dhe të gjejmë misterin që pasqyron tingulli. Kur një pjesë e vargjeve ose një pasazh muzikor është në gjendje të shprehë diçka përtej asaj që në perceptimin e parë dallohet, mund të thuhet se është simbolike.

Në këngët solo nuk është e lehtë të qartësosh linjën melodike të interpretuesit duke synuar të zbërthesh formën simbolike, në krahasim me përcjelljen instrumentale e cila zbërthehet duke arsyetuar shkallën, karakterin harmonik e ritmik. Mund të vërejmë që një pasazh i zymtë, me përmbajtje lirike, që shpreh një gjendje emocionale të rënduar, nuk pasqyrohet nga instrumenti përcjellës me tinguj të vrazhdë, por me tinguj të qetë dhe shprehës. Bashkëveprimi i interpretuesit dhe shoqëruesit në instrument simbolizon mendimet e shprehura në vargje, me anë të mjeshtorisë kompozicionale.

Nga pikëpamja dinamike, muzika në krijimtarinë e këtyre kompozitorëve është simbol i ngjarjeve, përjetimeve emocionale, përpyekjeve personale dhe perceptimeve për jetën. Por në një këndvështrim tjetër, trajtim të veçantë kërkon aspekti shumëdimensional simbolizmit muzikor për shkak të faktit se muzika përfaqëson më shumë se thjesht muzikë për dëgjuesin, dhe ky instikt i të zbërthyerit të mesazhit simbolist është i rëndësishëm për artin e mirëfilltë muzikor. Bashkëveprimi i poezisë, këngëtarit dhe instrumentistit varet drejtpërdrejt nga qasja e aspektit interpretues, e cila është kuptimplotë vetëm kur perceptohet në thelb vepra muzikore.

Këngët solo të kompozitorit gjerman Johanes Brahms, kanë një karakteristikë mjaft të veçantë, përcjellja pianistike në aspektin kompozicional e interpretues në raport me pjesën e solistit kanë linja paralele të cilat kompozitori ka dashur ti nivelizoj, duke mos i dhënë prioritet pjesës solo të interpretuesit siq ngjanë zakonisht me strukturën e ndërtimit të këngëve solo në përgjithësi.

Përzgjedhja e përmbajtjes tekstuale të veprave të tij ishte e ndikuar nga gjendja e tij momentale emocionale, edhe sa i përket vlerës letrare ato kanë qenë të diskutueshme, por prap duke iu referuar në tërësi gjuhës së tij shprehëse ato kanë një rol të padiskutueshëm në pasurinë e muzikës vokale.

Një ndër temat më të konsumuara në këngët e tij solo janë dashuria e humbur, dashuria e porealizuar.

Tek kënga e tij solo “Von ewiger Liebe” kemi atmosferë të zbehtë të gërshetuar me pesimizëm, ku djaloshi i dashuruar mendon se nuk është mjaftueshëm i mire për vajzën që dashuron.

Në aspektin interpretues e teknikë ka shumë kërkesa si për pjesën solo të interpretuesit ashtu dhe për përcjelljen pianistike. Këto këngë solo nuk përfaqësojnë frymën simbolike, më shumë paraqesin peisazh përrshkrues, dhe emocione njerëzore.

Ndërsa në këngët solo të kompozitorëve shqiptarë të gjysmës së dytë shekullit XX prioritet kishte vija melodike mbi të cilën ndërtohet edhe harmonia përcjellëse pianistike, simbolizmi është kryefjalë e vargjeve të përzgjedhura nga kompozitorët, dhe ato më shumë shprehin një ndjenjë të unifikuar të masave të gjera të popullit sesa ndjenja ose perceptime individuale, gjithmonë duke iu referuar përmbajtjes tekstuale e cila në raport me muzikën dominon, sepse pasha e fjalës ishte me e rëndësishmja për artistin simbolist.

Mesazhi që synohet të përcillej, nuk i arrinte pritshmëritë sepse në këtë art simbolist, quajtur ndryshe elitarë, është e vështirë të zbrëthesh misterin brenda saj. Në mënyrë figurative mund të themi se kemi koloritë të zbehtë të ngrave të jetës në të dyja portretet që krahasojmë, natyra e vet këngës solo dhe muzikës vokale në përgjithësi i jep komoditet më të madh shprehës kompozitorit.

Në shtatë folk-këngët spanjolle, në titullin original “Siete canciones populares españolas” të kompozitorit Manuel de Falla, dallojmë melodi të cilat janë kryesisht të kompozuar në origjinalitetin e këngëve popullore spanjolle, një karakteristikë kjo e përbashkët me këngët solo të kompozitorëve shqiptarë të gjysmës së dytë të shekullit XX, të cilat ishin të kompozuar në inspirimin e muzikës burime shqiptare të trevave të veriut dhe jugut të Shqipërisë.

Manuel de Falla po ashtu nuk është i distancuar nga ngjyrimi simbolist, këngët solo të tij mbështesin origjinën e frymëzimit kompozicional, dhe poashtu kuptimin e brendshëm të fjalëve, rëndësia e përmbajtjes tekstuale në raport të njejtë me përmbajtja kompozicionale e shpesh here me një nuance më të theksuar ajo e para, është një tipar dallues i asaj që përfaqëson simbolizmi.

Kënga solo “Asturiana” është një vajtim i trishtuar, “Jota” një përrallë e dashurisë së fshehtë, “Nana” një ninullë, e cila paraqet këngët e krahinës andaluziane dhe ka një ndjenjë të veçantë orientale ndaj saj. “Polo” poashtu një këngë e egër andaluziane me figuracione të ashpra të instrumentit shoqërues nga këngëtarja që ka zbuluar dashurinë dhe të gjitha dhimbjet e saj. Një këngë e thellë e cila identifikon muzikën origjinale të Manuel de Falla, një muzikë e gjallë, emocionuese dhe mban një aromë spanjolle. Poashtu këngët solo të kompozitorëve shqiptarë gjysmës së dytë të shekullit XX, kanë një muzikë origjinale, të bazuar nga melosi popull shqiptarë, por fryma e këtyre këngëve është herë herë e ngjyrosur me akorde jashtëtonale, harmoni të guximshme dhe kromatikë, dhe më të rezervuara në aspektin interpretues.

Ndërsa kënga solo “Tus ojos los negros” (Sytë e tu të zezë) për soprano dhe piano me tekst nga Cristóbal de Castro, e kompozuar nga Manuel de Falla është një këngë dashurie pasionante, përfaqëson një epokë stilistike të hershme të këtij kompozitori, pasi më vonë stili i tij do të merrte një kthesë krejt tjetër, devotshmëria në fenë krishtere do të pasqyrohej edhe në përmbajtjen e krijimtarisë së tij.

Në këngët solo të kompozitorit Georg Enescu, vërehet dukshëm figura simbolike në përmbajtjen tekstuale, ka momente kur i këndohet lirshëm dashurisë, një veçori dalluese kjo me përmbajtjen tekstuale të këngëve solo të kompozitorëve shqiptarë të gjysmës së dytë shekullit XX, ku dashurisë i këndohet në nuanca të vogla, shumë të mbuluara në petkun e figurave stilistike.

Nuk mungon përshkrimi i errësirës e cila simbolizon vetminë, ndjenjat e thyera të dashurisë. Tek kënga solo “Languir me fais” (You make me Languish) e kompozitorit Georg Enescu shpreh në formë simbolike vuajtjen e ëmbël të dashurisë me vargjet “më detyron” të dua ankthin tim dhe më ndalon të ndjehem i dëshpëruar nëse vuaj”, vërtet këto vargje janë paradoksale, por arsyetohen në botën enigmatike semnatike kur fjalet kane kuptim të dyfishtë dhe ato shkrihen në artin e simbolizmit.

Mitologjia e cila njihet si element përbërës i shumë përmbajtjeve të frymës simbolike na shfaqet edhe tek këto këngë solo, por kemi një pike dalluese mjaft karakterizuese në mes të përmbajtjes së këngëve solo të kompozitorëve shqiptarë dhe të kompozitorëve të vendeve tjera si përshembull: përmendja e perëndive nga mitologjia greke.

Disa nga këto këngë i referohen malit më të lartë të Greqisë, Olimp, e cila ishte selia qendrore e këtyre perëndive. Në vargje figuron hyjnesha e dashurisë dhe e bukurisë Afroditë, e cila tek këngët solo të kompozitorit George Enescu duke iu referuar mitologjisë romake na paraqitet me emër Venera (Venus). Në mënyrë simbolike shfaqet relacioni i saj si perëndi dhe historia e dashurisë me një njeri të vdekshëm, Adonisin. Pra, në një logjikë të gjuhës semantike, e bukura qjellore ka pikë takimi me krijesën tokësore, e arritshmja në rrugët labirinte gjen të paarritshmen, ndërsa përdorimi i figurave stilistike është mjaft i theksuar. Hiperbolizohet vajza që poeti paraqet në zemrën e një djalë të dashuruar duke e quajtur atë Venus, pra perëndeshë.

Tek kënga solo “Një dhuratë për Anne, me titullin original “Estreines à Anne” të kompozitorit George Enescu citoj: “Unë ju jap si një dhuratë të vitit të ri zemrën time e cila është plagosur rishtas” Në formë figurative shprehet dashuria ndaj të dashurës, të cilës autori i vë emër “Anne” duke e sjell në formë reale çiltërsinë e ndjenjës njerëzore.

Sërish në zbërthimin semantik dhurata e vitit të ri nënkupton krishtlindjen, ritin e këmbimit të kartolinave, dhuratave, për nder të kësaj feste, e cila nuk figuron në përmbajtjen e këngeve solo të Shqipërisë moniste të viteve 1944-1991.

Në këtë kontekst përmbajtja e këngëve solo të kompozitorëve shqiptar ishte tërësisht jofetare, laike, aryeja mund të jetë qështja krijuese estetike e poetit, por nuk përjashtohet mundësia e rrethanave politike, regjimit komunist dhe doktrinës së ashtuquajtur “realizëm socialist” i cili nuk lejonte praktikimin e asnjë besimi fetar dhe krijimi veprave me tematikë fetare ishte i ndaluar.

Në mënyrë figurative: “Relegjion quhej shteti i krijuar monist dhe vetëm atij duhej besuar, lutur për çdo gjë” Ndërsa në kontekstin e gjerë të elementit mitologjik hasim ngjajshmëri në zbërthimin simbolist si peisazhe të elementit stilistik krahasues, po ashtu ngjyrimi i personazhit me epitete frymëzuar nga përmbajtje të mitit, legjendave që i përkasin vendeve prej nga këta autorë kanë prejardhjen.

Në aspektin kompozicional tendencat evropiane dhe botërore të kompozitorëve të shekullit XX ishin të përqendruara në harmoninë e stilit dodekafonik, muzikën atonale në përgjithësi, po ashtu kjo tendencë përfshinte të ashtuquajturën “këndim në të folur”. Arnold Schönberg në ciklin e këngëve “Pierrot lunaire” për këndim recitues, piano dhe ansambël të vogël kamertal, përdor këtë lloj teknike ku performuesi këndimin duhet ta shëndrroj në melodi të të folurit, dhe ai këtë e realizon duke iu përmbajtur ritmit saktësisht sikur të këndonte, duke qenë saktësisht i vetëdijshëm për ndryshimin midis një tingulli të kënduar dhe një toni të folur.

Ky kompozitor nuk përdor teknikën e dymbëdhjetë tingujve megjithëse muzika e kësaj vepre është atonale. Nga kjo tendencë kemi dallime rrënjësore në krahasim me konceptin e ndërtimit të këngëve solo të kompozitorëve shqiptarë të gjysmës së dytë të shekullit XX, ku këndimi në stilin “Belcanto” ishte pasqyrimi ideal që i përgjigjej asaj forme.

Temë qendrore e veprës “Pierrot Lunaire” është artisti, bota e të menduarit dhe shkëndija krijuese e cila simbolizohet nga hëna, përbëhet nga elementi grotesk poashtu. Kemi tre pika kordinale të stilit lirik, tragjik dhe nuance të humorit. Një frymë simbolike shumëdimensionale nuk na paraqitet tek përmbajtja e cikleve të këngëve solo të kompozitorëve shqiptarë të gjysmës së dytë të shekullit XX.

Individualiteti krijues është i theksuar tek kompozitorët shqiptarë më shumë në aspektin estetik krijues ndërsa tek bashkohësi i tyre Arnold Schönberg individualitetin e tij krijues është e pozicionuar në parime të reja reformuese. Lirimi i tij nga harmonia kadenciale tradicionale tek vepra “Pierrot lunaire” i mundësoi që të përdorë të gjitha dymbëdhjetë tonet të pakufizuara nga hierarkitë konvencionale. Por edhe pse ky kompozitor krijoi një gjuhë të re tonale, në retrospektivë ai kompozoi mbi traditën e tij gjermane, ashtu si kompozitorët shqiptarë.

Gjatë kësaj periudhe kishte kompozitor të cilët ishin të mbështetur në parimet formale klasike e veqanërisht në kontrapunktin disonant. Një ndër ta ishte Paul Hindemith, i cili kujdes të veçantë i kushtoi trajtimit të melodisë, anës horizontale nga e cila rrjedhin akordet disonant e deri tek mos përcaktimi i tonalitetit.

Luigi Dallapiccola pasqyron tendecën e muzikës së shekulli XX e cila nuk ishte homogjene në pikëpamje të orjentimeve stilistike. Ky kompozitor në fillim kompozoi në stilin impresionist e neoklasik, kurse në vazhdim kalon në serialin dodekafonik dhe në muzikën atonale si përshembull në veprën e tij “Cinque frammenti di Saffo” për zë e orkestër.

Një tendencë të ngjajshme në synimin e ngjyimeve moderne të shekullit XX, por të shprehur në formë simbolike, kishin kompozitorët shqiptarë Tonin Harapi e sidomos Feim ibrahimi në vitet e fundit të krijimtarisë së tij, por në këtë aspekt nuk mund të krahasojmë avansimin që kishte marrë ndërtimi i strukturës kompozicionale i kompozitorëve evropianë dhe botërorë të shekullit XX, me strukturën kompozicionale në përgjithësi të kompozitorëve shqiptarë të cilët u shkolluan në një sistem komunist që ekspresionizmin e atonalizmit dodekafonik të muzikës shekullit XX, e kishte përjashtuar nga historia botërore muzikore.

Literatura:

Lippman, Arthur Edward., 1953. *“The Musical Quarterly”* London, :England: Oxford University Press

Benward, Bruce and Saker, Marilyn., *“Music in Theory and Practise”* 8th Ed. New York: McGraw-Hill, 2009.

Langer, K. Sussane., 1957 (Reprint *“Philosophy In A New Key”* (A study in the symbolism of reason, rite and art) London, England: London, Harvard University Press

Shetuni, Spiro., 2014 *“Muzika profesioniste shqiptare”* :Dukuri të shekullit XX Denver, Colorado: Outskirts Press

Neginsky, Rosina., 2010 *“Symbolism, its Origins and its Consequences”* UK: Cambridge Scholars Publishing

Emerson June., 1994 *“The music of Albania”*. North Yorkshire England: Emerson Edition.

Lamperti, Battista Giovanni., 2012 (Reprint) *“The Technics of Bel Canto”* Eastford, CT: Martino Fine Books

Garzia, Manuel., 1894. *“Hints of singing”*. London: E. Ascherberg, New York, E. Schuberth

Garcia, Manuel II., Paschke, Donald., 2016 (Reprint) *“A Complete Treatise on the Art of Singing”*: Part One. New York: Da Capo Press, 1894

Rudi, Rafet., 2002. *“Sprova Estetike”*: Muzika e shekullit XX”. Peje .Kosove: Dukagjini

Faktorët që ndikojnë në përvetësimin e gjuhës së huaj

Prof. Dr. Jusuf MUSTAFAI

FACULTY OF ISLAMIC STUDIES – SKOPJE,

e -mail: jusuf.mustafai@fshi.edu.mk

Abstract

The need for foreign language acquisition for communication purposes has been increasing lately. Our students need language skills to be able to live, work and survive in a multicultural and multilingual environment. This demand stemming from the globalization of the economy necessitates the learning and acquisition of language for communication purposes at school banks. This is achieved only through the provision of teacher-student interaction, the creation of student-centered learning and the use of authentic language in the classroom. The acquisition of language skills and the handling of practical problems that arise during this process are the subject of this paper. Language acquisition is not just a process that depends on the teacher and his methods. It is a very complex process, with the main role being played by the learner with his / her traits, learning strategies, learning environment and culture, his / her attitude towards the school in general and foreign language in particular.

Keywords: foreign language, student, methods, communication, information

Abstrakt

Kohëve të fundit gjithnjë e më shumë rritet nevoja për përvetësimin e gjuhës së huaj për qëllime komunikimi. Nxënësve tanë ju duhet përvetësimi i gjuhës për të qenë të aftë të jetojnë, punojnë dhe të mbijetojnë në një ambient multikulturor dhe shumëgjuhësh. Kjo kërkesë që rrjedh nga globalizimi i ekonomisë sjell si domosdoshmëri mësimin dhe përvetësimin e gjuhës për qëllime komunikimi që në bankat e shkollës. Kjo arrihet vetëm me anë të sigurimit të ndërveprimit mësues-nxënës dhe nxënës-nxënës, të krijimit të mësimin me në qendër nxënësin dhe përdorimit të gjuhës autentike në orën e mësimin. Përvetësimi i aftësive gjuhësore dhe trajtimi i problemeve praktike që dalin gjatë këtij procesi janë objekt i këtij punimi. Përvetësimi i gjuhës nuk është thjesht një proces që varet nga mësuesi dhe metodat e tij. Ai është një proces shumë i ndërlikuar, ku rolin kryesor e zë nxënësi me tiparet e tij, strategjitë e të nxënit, ambienti dhe kultura e të mësuarit, qëndrimi i tij ndaj shkollës në përgjithësi dhe gjuhës së huaj në veçanti.

Fjalët kyçe: gjuha e huaj, nxënësi, metoda, komunikimi, informacioni

I. Faktorët që ndikojnë në përvetësimin e gjuhës së huaj

Në përvetësimin e gjuhës, rol të rëndësishëm luajnë edhe disa faktorë që ndikojnë tek nxënësi. Studimi i faktorëve që ndikojnë tek nxënësit në përvetësimin e gjuhës së huaj kanë të bëjnë kryesisht me pyetjen: Si mund të marrë nxënësi informacionin e gjuhës që studion?

Punimi fokusohet në efektet e llojeve të ndryshme të informacionit gjuhësor hyrës dhe mbi ndikimin e kontekstit shoqëror në të cilin përdoret gjuha.

Informacioni hyrës: Mendohet se faktori i parë kryesor që ndikon në përvetësimin e gjuhës është informacioni hyrës që merr nxënësi i gjuhës së huaj. Stephen Krasheni e vendos theksin te rëndësia që ka informacioni hyrës²⁶. Sipas tij sa më shumë të lexojë dhe të dëgjojë nxënësi, aq më shumë efekt pozitiv do të ketë në përvetësimin e fjalorit, gramatikës dhe shkrimit. Informacioni hyrës është gjithashtu mekanizmi me anë të cilit njerëzit mësojnë gjuhën sipas modelit të gramatikës universale.²⁷

Informacioni dalës: Por ndërsa Krasheni i jep rëndësi vetëm informacionit hyrës, ai kundërshtohet nga studiues të tjerë, sipas të cilëve informacioni dalës është po aq i rëndësishëm në përvetësimin e gjuhës. Informacioni dalës i siguron nxënësit fidbekun e nevojshëm, i bën të përqendrohen tek forma e asaj që thonë, i ndihmon të përmirësojnë njohuritë e tyre²⁸ *Efektet shoqërore:* Procesi i mësimi të gjuhës mund të jetë shumë stresues dhe ndikimet pozitive apo negative të shoqërisë që na rrethon mund të jenë kritike. Një aspekt që ka pasur vëmendje të veçantë është raporti i roleve gjinore në përvetësimin e gjuhës. Studime të shumta në të gjithë kulturat gjuhësore kanë treguar se femrat, në përgjithësi, gëzojnë përparësi ndaj meshkujve. Disa studiues kanë propozuar që kjo është e lidhur me rolet gjinore. Disa studiues kanë tendencë të injorojnë aspekte të caktuara të fushës, ndërsa të tjerët i shqyrtojnë ato aspekte pjesë - pjesë.

Megjithëse kërkimet mbi përvetësimin e gjuhës së dytë janë përqendruar tek aspektet njohëse, gjuhëtarët kanë trajtuar edhe rolin që luan aspekti shoqëror. Ka pasur shumë arritje gjuhësore për rolin e ambientit shoqëror në përvetësimin e gjuhës. E përbashkëta e kërkimeve është fakti se gjuha nuk është një fenomen tërësisht psikologjik. Kërkimet sociolinguistike e shikojnë kontekstin shoqëror në të cilin mësohet gjuha, si pjesë të rëndësishme për të kuptuar sa më mirë procesin e përvetësimit. Po në të njëjtën mënyrë Rod Ellisi identifikon tre lloje të strukturës shoqërore të cilat mund të ndikojnë në përvetësimin e gjuhës së dytë: vendndodhja sociolinguistike, faktorë të veçantë shoqërorë, si dhe faktorët situativë.²⁹

²⁶ Krashen, Stephen (2004). The Power of Reading, Second Edition, Littleton: Libraries Unlimited.

²⁷ Cook, Vivian (2008). Second Language Learning and Language Teaching, London: Arnold. fq.215

²⁸ Skehan, Peter.1998). A Cognitive Approach to Language Learning, Oxford University Press

²⁹ Ellis, Rod (2008). The Study of Second Language Acquisition, Oxford University Press fq 281

E para i referohet rolit që ka gjuha e dytë në shoqëri, pra nëse flitet nga një pjesë e madhe apo e vogël e popullsisë, nëse përdorimi i saj është i gjerë, apo i kufizuar tek rolet funksionale, apo nëse shoqëria është bilingue apo monolingue.³⁰ Gjithashtu ka rëndësi nëse gjuha e dytë mësohet në mënyrë natyrale apo në ambient shkollor. Ka edhe faktorët të tjerë shoqërorë, të cilët kanë ndikim në përvetësimin e gjuhës së dytë dhe përfshijnë moshën, gjininë, statusin shoqëror dhe identitetin etnik, madje ky i fundit ka tërhequr së tepërmi vëmendjen e studiuesve. Faktorët situativ janë ata të cilët varrojnë midis çdo ndërveprimi shoqëror. Kjo varet nga statusi shoqëror i folësit edhe mënyra se si adresohemi. Nëse dikush ka një status të lartë, përdorim gjuhë formale, nëse flasim me miqtë tanë përdorim gjuhë joformale. Studimi i faktorëve të tjerë që ndikojnë tek nxënësi për të përvetësuar gjuhën angleze kanë të bëjnë kryesisht me pyetjet: Si i fitojnë nxënësit aftësitë gjuhësore dhe komunikuese në gjuhën angleze? Si përdoret informacioni i marrë nga ana e nxënësit?

Sipas kërkimeve të fundit, një vend të rëndësishëm në mësimin e gjuhës së huaj e zënë faktorët njohës.³¹ Këta të fundit kanë të bëjnë me proceset mendore në përvetësimin e gjuhës, me shpjegimin e natyrës së njohjes së gjuhës nga ana e nxënësit. Kjo fushë kërkimesh studion modele të ndryshme teorish njohëse të mësuarit. Këto teori e shohin përvetësimin e gjuhës së dytë si një mekanizëm më të përgjithshëm të mëimit, të cilat i mësojnë teorinë se përvetësimi i gjuhës si një proces unik është i ndryshëm nga llojet e tjera të mëimit.

Modeli kryesor i aftësisë njohëse sipas të gjitha kërkimeve në përvetësimin e gjuhës së dytë mbetet ai kompjuterik³². Ky model përbëhet nga tre faza, ku secila prej tyre ka rolin e vet. Tek e para lexuesi e vendos informacionin hyrës në memorien afat- shkurtër. Pasi ky informacion përpunohet kalon tek memoria afatgjatë. Faza e fundit është riprodhimi (apo ri dalja) e informacionit të marrë. Studimet mbi ligjërimin janë fokusuar në mënyrën se si riprodhohet gjuha, si ndikohen tre aspektet e të folurit: vështirësia, saktësia dhe rrjedhshmëria. Nga të tria më tepër rëndësi i jepet rrjedhshmërisë. Strategjitë e komunikimit janë strategji, të cilat lexuesi i përdor në mënyrë të vetdijshme për të dalë nga situata gjatë ndonjë të papriture që has gjatë komunikimit.

³⁰ Siegel, Jeff (2003). "Social Context" In Doughty, Catherine; Long, Michael The handbook of second language acquisition, Malden, MA: Blackwell. fq.178.

³¹ Van Patten, Bill; Benati, Alessandro G. (2010) Key Terms in Second Language Acquisition London: Continuum. fq.5

³² Ellis, Rod (2008). The Study of Second Language Acquisition, Oxford University Press fq. 405-406

Edhe pse bazohet tek faktorët njohës, teoria socio kulturore shpjegon se si gjuha e dytë përvetësohet me anë të ndërthurjes së anës socio kulturore të gjuhës. Thelbi i gjuhës është të jesh në gjendje të përcjellësh ndjenjat dhe mendimet tek një person tjetër. Koncepti i komunikimit është themeli i teorisë socio kulturore në mësimin e gjuhës, e cila është edhe një nga teoritë e përvetësimit të gjuhës së dytë. Sipas kësaj teorie gjuha mund të përvetësohet duke i lejuar nxënësit të shoqërojnë dhe ndërveprojnë me nxënës të tjerë ose me folësit autoktonë të gjuhës që ata po mësojnë.

Ndërveprimi gjithashtu duhet të ndodhë brenda kontekstit të gjuhës që mësohet. Kjo teori vazhdon më tej duke sugjeruar se mënyra më e mirë e përvetësimit është të mësohet në vendin ku përdoret dhe të ndërveprohet me folësit autoktonë. Në klasë kjo teori mund të zbatohet përmes veprimtarive shoqërore që stimulojnë kontekstin kulturor të gjuhës³³. Në lidhje me mënyrën e përvetësimit të gjuhës ka nxënës të cilët mësojnë shpejt dhe arrijnë gati-gati në nivelin e përvetësimit të gjuhës njësoj si folësit vendas, por ka edhe nga ata të cilët mësojnë më ngadalë dhe kanë probleme që në fazat e para të përvetësimit dhe kjo mund të jetë njësoj si për ata të cilët jetojnë dhe punojnë në vendet gjuhë folëse, apo edhe për ata që e mësojnë si gjuhë të dytë apo të huaj.

Mosha në të cilën studiohet gjuha e dytë apo e huaj është trajtuar tek hipoteza e periudhës kritike të përvetësimit të gjuhës, sipas së cilës pas moshës 12 vjeç humbet aftësia për të mësuar mirë një gjuhë të huaj. Ky pohim është kundërshtuar, sepse sipas studimeve, të rriturit mund ta përvetësojnë po aq mirë gjuhën, gati sa edhe folësit autoktonë, në shqiptim dhe rrjedhshmëri. Sidoqoftë studimet theksojnë faktin se fëmijët e përvetësojnë më mirë gjuhën e huaj se sa të rriturit³⁴.

Vëmendje e veçantë i është kushtuar edhe strategjive që përdor lexuesi për të mësuar gjuhën e dytë apo të huaj. Strategji konsiderohet çdo renditje e organizim me një qëllim të caktuar i veprimeve të përzgjedhura nga një individ për të përmbushur një detyrë që i caktohet, apo merr përsipër ta kryejë.

³³ <http://www.learning-theories.com/vygotskys-social-learning-theory.html>

³⁴ Penfield & Roberts.(1959).The critical period hypothesis was formulated for first-language acquisition

Strategjitë zënë një vend të rëndësishëm, për këtë arsye aftësia strategjike është sugjeruar si komponenti kryesor i aftësisë komunikuese³⁵. Strategjitë ndahen në strategji të nxënës dhe strategji të komunikimit. Strategjitë e të nxënës janë teknikat që nxënësi përdor për të përmirësuar të nxënës nëpërmjet përdorimit të kujtesës apo përdorimit të fjalorit. Strategjitë e komunikimit janë ato strategji, të cilat nxënësi i përdor për të kuptuar të tjerët, madje edhe kur nuk e di formën e saktë të fjalës.

- *Faktorët emocional:* Qëndrimi i nxënës gjatë procesit të nxënës është parë gjithmonë si diçka tepër e rëndësishme për përvetësimin e gjuhës së dytë apo të huaj. Është provuar se ankthi ka treguar se luan pjesën e vet për të pasur ose jo një përvetësim të suksesshëm të gjuhës. Edhe personaliteti i nxënës ka ndikimin e vet. Mënyra se si është formuar karakteri i tyre dhe stilet e të nxënës ndikojnë tek suksesi i përvetësimit të gjuhës së dytë.³⁶
- *Motivimi:* Vilma Tafani³⁷ thekson se motivimi është gjithashtu një faktor tjetër i rëndësishëm. Motivimi individual i nxënës ka tepër rëndësi për të pasur sukses në mësimin e gjuhës. Studimet kanë treguar se motivimi i brendshëm që ka nxënësi për të mësuar një gjuhë është më efikas se sa motivimi i jashtëm siç mund të jetë shpërblimi apo lavdërimi. Edhe interesi i nxënësve është gjithashtu i rëndësishëm, sepse lidhet me motivimin dhe hyn tek faktorët psikologjikë.
- *Ambienti në klasë:* Me anë të studimeve janë bërë përpjekje për të vlerësuar efikasitetin e mësimdhënies dhe rolin e saj në përvetësimin e gjuhës. Marrëdhëniet midis nxënësve dhe mësimdhënës nga ana e mësuesit ndikojnë shumë tek mbarëvajtja e nxënësve për të mësuar gjuhën. Mësuesit duhet të praktikojnë në klasë veprimtari në bazë të personalitetit të nxënësve. Hulumtimet kanë treguar se shumë teknika tradicionale janë jashtëzakonisht joefikase. Për Lightbown³⁸ një çështje që duhet diskutuar është efikasiteti i mësimdhënies, që duhet të jetë i qartë dhe të ketë një efekt konstruktiv përveç dhënies së informacionit.

³⁵ Canal, M. Swain, M (1980) "Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing" Applied Linguistics 1 (1): 1-47

³⁶ Erton, I. (2010). Relations between personality traits, language learning styles and success in foreign language achievement H. U. Journal of Education, 38, 155-126

³⁷ Tafani, Vilma. (2003). Language Teaching and Learning Methodology SHBLU fq.37-38

³⁸ Lightbown, P. (1990). Process-product research on second language learning in classrooms cited in The study of SLA' (Rod Ellis)

Pavarësisht faktit se studimet mbi përvetësimin e gjuhës së dytë janë fokusuar më tepër tek të mësuarit në një ambient natyral, janë bërë gjithashtu kërkime për të parë përvetësimin e gjuhës në klasë. Ky lloj studimi lidhet ngushtë me edukimin gjuhësor të nxënësit, bazohet mbi të dhëna dhe statistika dhe kryesisht përqendrohet tek efektet që ka mësimdhënia tek nxënësi dhe jo se çfarë bën mësuesi.

Këto kërkime kanë qenë të një spektri të gjerë. Janë bërë shumë përpjekje për të matur efikasitetin e praktikave mësimore për çdo nivel të gjuhës dhe çdo metodë të mësimdhënies. Studimet kanë treguar se mënyra tradicionale e mësimit të gjuhës me anë të rregullave gramatikore dhe dhënies së fjalorit janë joefikase, sepse nuk i japin nxënësit mundësinë për të komunikuar. Më tepër se sa të mësojë rregulla, nxënësit duhet t'i jepet mundësia ta përdori gjuhën për qëllime komunikimi.

I. 2 Vështirësitë që hasin nxënësit në komunikim

Studimi i gjuhës angleze kryhet në pjesën më të madhe të vendeve jo anglisht folëse në shkolla si pjesë e kurrikulave, por edhe nëpër qendrat për studimin e gjuhëve të huaja. Anglishtja si gjuhë e huaj mësohet, ose për ta dhënë provim si pjesë e rëndësishme e arsimimit të çdokujt, ose si provim i kurrikulës mësimore, ose për të studiuar jashtë vendit apo për të punuar në kompani të huaja. Gjuha angleze është praktika e jetës, sepse ajo gjen përdorim në të gjitha fushat duke përfshirë artin, shkencën humane dhe shoqërore, tregtinë, diplomacinë etj. Nxënësit që mësojnë gjuhën e huaj flasin rrjedhshëm gjuhën amtare dhe përpiqen që të njëjtën gjë ta bëjnë edhe me gjuhën angleze, por ata hasin vështirësi.

Edhe në vendin tonë gjuha angleze ashtu si gjuhët e tjera është pjesë e kurrikulës mësimore. Nuk ka studime sa i përket vështirësive që hasin nxënësit në gjuhën angleze, por ka tekste mbi didaktikën³⁹ e gjuhëve të huaja, mësimdhënien e gjuhës angleze, aspekte të mësimdhënies, strategjitë e mësimdhënies si dhe studime mbi arsimimin e gjuhës angleze në shkollat tona. Gjithashtu ka studime dhe tekste mbi leksikologjinë,¹¹⁵ artikuj të ndryshëm nga studiues të gjuhës angleze dhe gjuhës shqipe mbi mësimdhënien e gjuhës angleze në vendin tonë, të cilat janë udhëzues shumë të mirë për mësuesit e gjuhës së huaj⁴⁰.

³⁹ Didaktika e Gjuhëve të Huaja.(2008). Grup autorësh

⁴⁰ A Course in English Lexicology (2011) Stefanllari Ilo Sh. B. Geer.

Gjithashtu një bazë drejtuese për mësimdhënien e gjuhëve të huaja duke përfshirë dhe gjuhën angleze është edhe “Kudri i Përbashkët Evropian i Referencave për Gjuhët”⁴¹ si dhe “Kurrikula Kombëtare e Gjuhëve Moderne” për arsimin publik parauniversitar, e cila trajton objektivat e mësimdhënies së gjuhës së huaj në vendin tonë, si dhe përmbajtjen dhe qëllimet e synuara të çdo programi të gjuhëve duke trajtuar të gjitha tiparet e mësimdhënies së një gjuhe. Gjithashtu, ka pak studime mbi eksperiencat dhe vështirësitë që hasin nxënës të ndryshëm nga vende të ndryshme për përvetësimin e gjuhës dhe komunikimin. Gjithsesi vështirësitë kryesore që hasin nxënësit në përgjithësi, pavarësisht vendit në të cilin ata studiojnë gjuhën angleze, mendohet të jenë kryesisht si pasojë e shkallës, në të cilën gjuha amtare e tyre ndryshon nga gjuha angleze.

1.3. Vështirësi nga ana gramatikore dhe fonetike

Studime të ndryshme japin këndvështrime të ndryshme mbi llojet e vështirësive që hasin nxënësit gjatë mëimit të gjuhës. Nuk ka studime të veçanta mbi problemet e përvetësimit të shprehive komunikative, por janë parë në përgjithësi vështirësitë që hasin nxënësit e gjuhës angleze si gjuhë e huaj, duke parë kryesisht shkaqet e përgjithshme që ndikojnë në përvetësimin e gjuhës dhe në komunikimin. Shkaqet lidhen me shqiptimin, fonetikën, gramatikën, leksikun, përdorimet e shprehjeve idiomatike etj. Delia dhe Tabaku theksojnë se nxënësit kanë perceptimet e tyre sa i përket vështirësive që hasin në gjuhën angleze në krahasim me gjuhët e tjera. Në përgjithësi nxënësit mendojnë se gjuha angleze është më e vështirë se gjuhët e tjera dhe pjesa më e vështirë qëndron tek përvetësimi i gramatikës apo komunikimit, sepse ata e kanë të vështirë ta flasin gjuhën ashtu si folësit autoktonë.

Nga studimet del se problemet kryesore në komunikim janë si pasojë e vështirësive që nxënësit hasin me sintaksën dhe shqiptimin, për shkak të ndikimit që ka gjuha amtare. Kjo njihet me termin interferencë gjuhësore. Sipas studiuesve jo të gjitha i atribuohen gjuhës amtare, sepse gabime të tilla si mos vendosja e - s tek veta e tretë njëjës e bëjnë pothuajse të gjithë nxënësit që flasin gjuhë të ndryshme. Disa nxënës mund të kenë perceptime të ndryshme kulturore për sa i përket mëimit të gjuhës së huaj. Gjithashtu ndryshimet kulturore në mënyrën e komunikimit dhe preferencat janë të rëndësishme.

⁴¹ Kudri i Përbashkët Evropian i Referencave për Gjuhët.(2006). MASH

Ja disa nga vështirësitë që japin studiues të ndryshëm: Në orët e gjuhës angleze nxënësit bëjnë kryesisht gabime në shqiptim duke u ndikuar kryesisht nga theksi i gjuhës amtare. Nxënësit shqiptarë bëjnë gabime kryesisht për shkak të ndikimit të gjuhës shqipe. Si shembull mund të përmendim: *shtimin e L që e shqiptojnë LL* si në gjuhën shqipe, fjala *classroom*, *r e* pazëshme e shqiptojnë të zëshme, *d* apo *t*, harrimi i përdorimit të-s në vetën e tretë njëjës në kohën e tashme, shtimi i-ë etj.

Nxënësit, të cilëve gjuha e tyre u ofron fjalë të cilat në pjesën më të madhe mbarojnë me zanore kanë tendencën që edhe fjalëve angleze t'u shtojnë zanore në fund. Zanoret e pazëshme shqiptohen si të zëshme. Disa rrokje të tilla si *en, in, on, an, un,* shqiptohen si homofone.⁴² Nxënësit kanë probleme edhe me theksin e fjalëve. Për shembull, në disa variante të gjuhës angleze rrokjet *in, en, an, on* shqiptohen si homofone që janë, saktësisht të ngjashme. Folësit autoktonë zakonisht mund të dallojnë *able, unable, enable*, për shkak të pozicionit të tyre në një fjali, por kjo është më e vështirë për anglishtfolësit e papërvujtë. Kjo ndodh edhe me nxënësit, të cilët kanë tendencë t'i theksojnë këto zanore të patheksuara kur flasin.

Nëse në *gjuhën angleze* theksi bie te rrokja e parë apo e dytë kur janë shumë rrokjeshe, kjo ndryshon në *gjuhën shqipe*, e cila e ka theksin në rrokjen e parafundit në pjesën më të madhe të fjalëve. Ndodh që nxënësit i lexojnë fjalët anglisht me theksin e gjuhës shqipe. Shumica e nxënësve kanë tendencë përdorimin e formës së fortë të shqiptimit të fjalëve.

Gjuha angleze ka shumë fjalë që shqiptohen në dy mënyra, në varësi të theksit. Ato janë parafjalë, përemra, folje ndihmëse dhe lidhëza. Shumë nxënës tentojnë të përdorin format e forta të shqiptimit duke theksuar zanoren. Në gramatikë vështirësitë qëndrojnë në kohën e foljeve. Në gjuhën angleze ka relativisht një numër të madh kohësh me disa dallime mjaft delikate, të tilla si dallimi ndërmjet "*unë hëngr*" "*I ate*" dhe të "*Unë kam ngrënë*." "*I have eaten*". Edhe përdorimi i foljeve ndihmëse për pjesën më të madhe të nxënësve është i vështirë. Këto përfshijnë mohimet (p.sh. *He hasn't been drinking* Ai nuk ka qenë duke pirë.), krijimi i fjalisë pyetëse (p.sh. *Has he been drinking?* A ka qenë ai duke pirë?), përgjigjet e shkurtra pohuese *Yes, he has* Po, ai ka. Vështirësi hasen në përdorimin e foljes ndihmëse *do* (me bëre) *do/does/did* -bëjë/bëni/ë që përdoret për të formuar kohën e tashme dhe të kryerën e thjeshtë, por jo për të formuar pjesoren e foljes *to be* (me qenë).

⁴² Difficulties for learners English as a foreign or second language

Kasper dhe Rose⁴³ kanë hulumtuar sekuencën e përvetësimit të tipareve pragmatike. Ata mbështesin faktin se vështirësitë e përvetësimit të gjuhës së huaj kalohen duke e përdorur gjuhën si mjet komunikimi. Pra nga sa pamë më lart vështirësitë e nxënësve që studiojnë anglishten si gjuhë e dytë, apo e huaj janë gramatikore dhe leksikore. Por po të vëzhgojmë me kujdes klasat e gjuhës angleze në nivele të ndryshme vërejmë se gabimet, nuk janë thjesht gramatikore apo shqiptimi, por edhe gabime të përdorimit të fjalëve në kontekst.

Gjuha angleze ka një numër të konsiderueshëm foljesh modale, ku secila prej tyre ka një mori përdorimesh. Të tilla mund të përmendim foljen *do, can, must have to should shall, will, might, would, ought to* përdorimet e të cilave shpesh krijojnë konfuzion për nxënësit. Anglishtja ka shumë shprehje idiomatike, të cilat paraqesin vështirësi për nxënësit. Si të tillë mund të përmendim përdorimin e foljes kryesore të fjalisë në formë të ndryshme si : "*try to learn*", " "*avoid learning*" dhe "*help learn*", të cilat u krijojnë shumë vështirësi nxënësve. Një shembull tjetër është dallimi idiomatik midis "*make*" dhe "*do*": "*make a mistake*", jo "*do a mistake*"; dhe "*do a favor*", jo "*make a favor*", në përdorimin e të cilave nxënësit hasin vështirësi.

Nxënësit kanë probleme edhe me shqiptimin e nyjës shquese si dhe me përdorimet e tyre. Disa nga ndryshimet midis nyjave shquese apo joshquese dhe përdorimet e tyre janë të thjeshta për t'u mësuar, por disa të tjera jo, veçanërisht nëse gjuha e parë e nxënësit mund të mos ketë nyje, apo i përdor ato në mënyrë të ndryshme nga gjuha angleze. Në gjuhën angleze ato përdoren shpesh, kështu që nxënësi has vështirësi për t'i mësuar. Kjo ndodh edhe me nxënësit tanë.

Shprehjet frazale - mund të krijojnë shumë probleme, sepse kanë kuptime të ndryshme dhe përveç kësaj ndryshojnë kuptimin shumë prej tyre kur e njëjta merr kuptim tjetër në variantin britanik dhe atë amerikan. Përdorimi i saktë i parafjalëve në gjuhën angleze shpesh krijojnë konfuzion dhe kthehet në eksperiencë lodhëse për nxënësit. Si shembull mund të përmendim parafjalë të tilla si "*at*" (*turn at, meet at, start at*), "*on*" (*come on, rely on, turn on*), "*in*" (*listen in, turn in, step in*) "*up*" (*make up, give up, look up, turn up, get up*), "*of*" (*think of, because of, in the vicinity of*), të cilat përdoren në mënyra të ndryshme dhe në kontekste të ndryshme dhe është e vështirë të mbahet mend kuptimi i saktë i secilës prej tyre.¹²⁶

⁴³ Kasper, G and Rose, K.R (2002) Pragmatic Development in a Second Language Learning, 52, Supplement 1

Huazimet nga gjuhët e tjera kanë pasur një ndikim të konsiderueshëm në gjuhën angleze. Ilo Stefanllari në tekstin “*A Course in English Lexicology*”⁴⁴ thekson se gjuha angleze është pasuruar me një numër të konsiderueshëm njësisish leksikore për shkak të kontakteve të rregullta me gjuhë dhe kultura të tjera. Huazimet kanë ndikuar në strukturën semantike të shumë fjalëve. Një numër i konsiderueshëm fjalësh të huazuara kanë ndikuar strukturën morfologjike dhe formimin e fjalëve. Gjithashtu fjalët e huazuara nga këto gjuhë janë asimiluar në gjuhën angleze si nga ana fonetike, gramatikore ashtu dhe nga ajo leksikore. Problem përbën edhe prejardhja e fjalëve, fjalët e përbëra dhe zhargoni që përdoret në jetën e përditshme. Për shumë nxënës, gjuha angleze që flitet në klasë është shumë e ndryshme nga gjuha angleze në situata reale. Kjo paraqet vështirësi për nxënësit që nuk kanë mundësi ta mësojnë gjuhën në vendet anglishtfolëse. Kjo është e vërtetë edhe për nxënësit tanë.

□ *Ndryshimet midis gjuhës së shkruar dhe gjuhës së folur:*

Ashtu siç ndodh edhe me gjuhën shqipe, edhe në gjuhën angleze gjuha e shkruar përdor një regjistër më formal se sa gjuha e folur, prandaj nxënësit hasin vështirësi. Nxënësit hasin më shumë vështirësi kur shkruajnë se sa kur flasin. Diapazoni i llojeve të komunikimit është i gjerë dhe përshtatet sipas llojit të komunikimit, pra ligjërim me gojë ose me shkrim dhe në rastin e këtij të fundit shprehitë që përdoren përshtaten sipas kërkesës dhe llojit të detyrës. Kur shkruhet përdoren fjali të gjata, tepër të sakta nga ana gramatikore pra ndryshe nga ligjërimi me gojë ku përdoret edhe elipsi. Në Didaktikën e gjuhëve të huaja përkthehet se të folurit dhe të shkruarit ndryshojnë shumë nga njëra-tjetra, sepse të folurit ndodh në çast (vendoset në atë çast se çfarë do të themi), ndërsa të shkruarit ka një audiencë.

Germëzimi është një aspekt tjetër që paraqet vështirësi, për shkak të ndryshimeve që kanë ndodhur ndër vite me gjuhën angleze deri në stadin si gjuhë standarde që është sot. Rol luajnë edhe ndryshimet në shkrimin e fjalëve dhe ndikimet e fjalëve të huaja kryesisht nga familje të tjera të gjuhëve indoevropiane kryesisht nga frëngjishtja, latinishtja, greqishtja me ndryshime në shqiptim dhe germëzim. Germëzimi shkakton vështirësi, sepse së pari dikush mund të dijë të shqiptojë një fjalë, por nuk është në gjendje ta shkruajë atë, pra ta germëzojë, por mund të ndodh edhe e kundërta, e di si shkruhet, por jo si shqiptohet. Nxënësit mund të jenë në gjendje të kuptojnë anglishten e folur, por kur shkruajnë bëjnë gabime në strukturat e fjalisë dhe gramatikën, sepse rregullat dhe strukturat gramatikore të gjuhës amtare nuk janë të njëjta. Shpesh mësuesit vënë re se nxënësit kanë probleme me shkrimin e fjalive sipas kërkesave gramatikore që kërkohen në të shkruar.

⁴⁴ Stefanllari Ilo . (2011). *A Course in English Lexicology*. Sh. B. Geer.fq.85-86.

Përfundim:

Në këtë punim paraqitëm disa faktorë që ndikojnë në përvetësimin e gjuhës së huaj siç janë ato socio kulturorë dhe psikologjikë. Paraqitëm gjithashtu një pasqyrë të problemeve të përvetësimit të gjuhës. Edhe pse ka studime të ndryshme për sa i përket vështirësisë dhe problemeve që hasin nxënësit e gjuhës angleze, ato janë të njëjta. Pra, bazuar nga sa pamë më lart tek konkluzionet e gjuhëtarëve edhe pse ka hipoteza të shumta mbi mënyrën e përvetësimit, dalin në përfundimin se vështirësitë kalohen kur gjuha përdoret në ndërveprim. Të mësuarit e çdo fjale, shprehje, idiome në mënyrë të saktë, në një përdorim të saktë në kohën dhe në momentin e duhur, i bën nxënësit të kalojnë këto vështirësi. Dhe mund të themi se kjo është e vërtetë jo thjesht për gjuhën e huaj, por edhe për gjuhën tonë. Mandej trajtuam studimet mbi gjuhën, format dhe funksionet gjuhësore në lidhje me mësimin e gjuhës për qëllime komunikimi. Komunikim do të thotë përdorimi i gjuhës për qëllime të ndryshme: për të bërë kërkesa, për të dhënë këshilla, për të rënë dakord, për të kundërshtuar, për të nxitur njerëzit të bëjnë gjëra të ndryshme e kështu me rradhë.

Bibliografia:

- Krashen, Stephen. (2004). the Power of Reading, Second Edition. Littleton: Libraries Unlimited.
- Cook, Vivian. (2008). Second Language Learning and Language Teaching. London: Arnold.
- Skehan, Peter. (1998). A Cognitive Approach to Language Learning. Oxford University Press
- Ellis, Rod. (2008) The Study of Second Language Acquisition. Oxford University Press.
- Siegel, Jeff. (2003). "Social Context". In Doughty, Catherine; Long, Michael. The handbook of second language acquisition. Malden, MA: Blackwell.
- Van Patten, Bill; Benati, Alessandro G. (2010). Key Terms in Second Language Acquisition. London: Continuum.
- <http://www.learning-theories.com/vygotskys-social-learning-theory.html>
- Penfield & Roberts.(1959).The critical period hypothesis was formulated for first-language acquisition
- Didaktika e Gjuhëve të Huaja.(2008). Grup autorësh.
- A Course in English Lexicology.(2011). Stefanllari Ilo, Sh. B. Geer.
- Kuadri i Përbashkët Evropian i Referencave për Gjuhët. (2006). MASH
- Kurrikula Kombëtare e Gjuhëve moderne për Arsimin Parauniversitar. Ministria e Arsimit dhe Shkencës. Grup Autorësh.(2000).
- Delija, Shpresa & Tabaku, Elida, Th. .(2009). Language Teaching Methodology. Geer.
- Difficulties for learners English as a foreign or second language
- Kasper, G. and Rose, K.R. (2002). Pragmatic Development in a Second Language. Language Learning, 52, Supplement 1.

MËSIMDHËNIA NË FUNKSION TË MËSIMIT TË GJUHËS PËR QËLLIM KOMUNIKIMI

Prof. d-r. Jusuf MUSTAFAI

Faculty Of Islamic Studies – Skopje, E-Mail: Jusuf.Mustafai@Fshi.Edu.Mk

Abstract

When we talk about teaching in the first place we are talking about the concept of teaching in general and the principles of teaching in terms of the method of teaching language for communication purposes. According to studies on the application of this method, teaching goes through several processes. It is accomplished through a carefully designed lesson plan. There are generally some principles that are followed for applying this method and if we look at the opinions of researchers they are the same. In the first place is the use of functional activities and interactive social activities. Introducing the situation or context through dialogue or minidiialogue preceded by motivational elements that link the dialogue to the students' experience and interest.

Key words: Teaching, learning, communication, function, language.

Abstrakt

Kur flasim për mësimdhënien në rradhë të parë flasim për konceptin e mësimdhënies në përgjithësi dhe për parimet e mësimdhënies në këndvështrimin e metodës së mësimi të gjuhës për qëllime komunikimi. Sipas studimeve për zbatimin e kësaj metode, mësimdhënia kalon në disa procese. Ajo realizohet me anë të një plani mësimor të hartuar me kujdes. Në përgjithësi ka disa parime që ndiqen për zbatimin e kësaj metode dhe po të shohim mendimet e studiuesve ato janë të njëjta. Në rradhë të parë është përdorimi i veprimtarive funksionale dhe veprimtarive shoqërore ndërvepruese. Prezantimi i situatës apo kontekstit nëpërmjet dialogut apo minidiialogut, duke u paraprirë nga elemente motivues që lidhin dialogun me eksperiencën dhe interesin e nxënësve.

Fjalët kyçe: Mësimdhënia, mësimi, komunikimi, funksioni, gjuha

1.1 Parimet e mësimdhënies efikase në funksion të mësimi të gjuhës për qëllime komunikimi

Përdorimi i veprimtarive interpretuese dhe njohëse duke filluar nga ai i drejtuar nga mësuesi deri tek ai me zgjedhje të lirë nga ana e nxënësit bën që ata të përfshihen në mënyrë aktive në këtë proces. Studimi i shprehjeve bazë të komunikimit në dialog, përdorimi i figurave, objekteve reale apo dramatizimi për të sqaruar kuptimin është një aspekt tjetër. Mësimdhënia nuk është thjesht një veprim nga ana e mësuesit, sepse ai luan thjesht një pjesë të këtij procesi, pjesa tjetër luhet nga nxënësi⁴⁵. Murphy⁴⁶ thekson se nxënësit duhet të marrin pjesë aktive në veprimtari që kërkojnë zgjidhjen e problemeve përmes bashkëpunimit, veprimtarive shkrimore me një qëllim të caktuar, diskutimi i temave me interes të përbashkët, zhvillimin e leximit me anë të përdorimit të materialeve autentike.

⁴⁵ Delija, Shpresa & Tabaku, Elida, Th.(2009). Language Teaching Methodology.Geer. Tiranë. Fq.89.

⁴⁶ Murphy, G. L. (2000). Explanatory concepts. In R. A. Wilson & F. C. Keil (Eds.),

Përveç karakteristikave të mësipërme, Richards⁴⁷ dhe Rodgers përshkruajnë disa elementetë po aq të rëndësishëm, duke përfshirë përpjekjet për të bërë detyrat, koordinimin e punës së një grupi nxënësish për të analizuar situatën reale, përdorimin e gjuhës autentike, krijimi i një situatë të këndshme të krijuar në klasë.

Të gjitha këto karakteristika plotësojnë parimin e mësimi të gjuhës për qëllime komunikimi: të ndihmohen nxënësit të mësojnë një gjuhë nëpërmjet komunikimit të mirëfilltë dhe kuptimplotë, i cili përfshin një proces të ndërtimit krijues, për të arritur rrjedhshmërinë. Në këtë mënyrë, në aspektin e veprimtarive në klasë, ajo përfshin punën në grup, detyrat me nxjerrje informacioni si dhe projekte të ndryshme mësimore.

Mësimdhënia për qëllime komunikimi i kushton rëndësi faktit se nxënësit duhen mësuar se si ta përdorin gjuhën që ata synojnë të mësojnë në një shumëllojshmëri kontekstesh dhe i kushton rëndësi mësimi të funksioneve të gjuhës. Aftësia për komunikim nga ana e nxënësve mund të përkufizohet si aftësia për të aplikuar njohuri në aspektin formal dhe sociolinguistik të gjuhës, me performancë të mjaftueshme për të komunikuar. Kjo metodë shpesh quhet një arritje e gjerë e të mësuarit, e cila ka një qartësi të përcaktuar të vendndodhjes dhe praktikimit në klasë. Si e tillë ajo shpesh përcaktohet si një listë e përgjithshme parimesh apo tiparesh.

Mësimdhënia mund të bëhet më efikase nëse nxënësve u krijohen kushtet për rritjen e mësimnxënies së tyre. Edhe Nunan⁴⁸ në studimin e tij mbi parimet e zbatimit me efikasitet të kësaj metode, jep një listë karakteristikash dalluese, të cilat kanë të bëjnë me mësimin e komunikimit përmes ndërveprimit:

- Prezantimin e teksteve autentike në procesin mësimor.
- Dhënia e mundësive për përvetësim.
- Përdorimin e eksperiencës personale si element i rëndësishëm kontribues i të nxënit në klasë.
- Lidhjen e njohurive të marra me realitetin.

Çdo praktikë e mësimi që zhvillon aftësinë komunikuese në një kontekst autentik quhet formë e pranueshme dhe fitimprurëse për nxënësin. Mësimi i gjuhës për qëllime komunikimi merr në klasë formën e punës në çift apo në grup, kërkon negociim dhe ndërveprim midis nxënësve, veprimtari me bazë influencuese që i inkurajon nxënësit të zhvillojnë besimin e tyre, veprimtari me role në të cilat nxënësit praktikojnë dhe zhvillojnë funksionet e gjuhës, dhe gjithashtu veprimtari për shqiptimin dhe gramatikën.

Karakteristika më e dukshme e mësimi të gjuhës për qëllime komunikimi është se çdo gjë që bëhet ka një qëllim komunikues. Nxënësit e mësojnë gjuhën nëpërmjet veprimtarive komunikuese të tilla si: lojërat gjuhësore, puna me role, zgjidhja e detyrave.

Veprimtaritë janë tërësisht komunikative. Sipas Morrow⁴⁹ ato kanë tre gjëra të përbashkëta: Informacionin, zgjedhjen dhe fedbackun. Mësimdhënia dhe mësimnxënia arrihet nëpërmjet komunikimit, pra të folurit, dëgjimit, shkrimit dhe leximit⁵⁰.

Pjesa më e madhe e kohës në klasë kalohet duke u përpjekur të komunikohet. Komunikimi përfshin aftësitë gjuhësore dhe shoqërore të njerëzve. Përveç asaj që thuhet, është e rëndësishme edhe se si thuhet. Toni i zërit, lartësia e zërit janë pjesë të procesit komunikues. Nëse duam të kemi komunikim dhe mësimnxënie, të gjithë pjesëmarrësit duhet të kenë njohuri, aftësi e mënyra.

⁴⁷ Richards, J., & Rodgers, T. (2001). *Approaches and methods in language Teaching* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

⁴⁸ Nunan D. (1991). *Basic Features Of CLT*. Oxford University press

⁴⁹ Morrow & Johnson (1981). *Communication in the classroom*. Essex Longman. fq 90

⁵⁰ Larsen- Freeman Diane (2000). *Techniques and Principles in Language Teaching* O.U. press. Fq.129

Mësuesi nuk duhet të merret me vënien e rregullit në klasë, por me nxitjen e nxënësve që të marrin pjesë në diskutime.

Një studim tjetër mbi arritjen e komunikimit është bërë nga Andrew Simon, ku sipas tij duke e vënë theksin tek komunikimi egziston gjithashtu mundësia që shkëmbimet e të folurit të jenë autentike dhe të kuptimta. Një mësues i përgatitur mirë, do të sigurojë një mjedis për të zbatuar qëllimin e kësaj metode, kështu që ndërveprimet e klasës duhet të jenë reale dhe të kuptimta, por gjithmonë mësuesi duhet të jetë pranë nxënësit, që gjuha të kuptohet dhe të flitet saktë. Sipas Simon çdo mësues i gjuhës angleze duhet të ketë parasysh se me anë të kësaj metode duhet t'i bëjë nxënësit të komunikojnë në gjuhën angleze dhe duhet të dijë se riprodhimi i një gjuhe do të zhvillohet në një skenë të improvizuar.

Holliday⁵¹ përdor termin “*strong method*” (metodë e fortë) për të përcaktuar një qasje kulturore që i përfshin nxënësit të angazhohen në vetë gjuhën (dmth funksionet e gjuhës, komponentët e kuptimit,) nëpërmjet përdorimit funksional të gjuhës (p.sh. përshkrimet e teksteve, aktet e të folurit, etj). Ky përkufizim duket sikur është në përputhje me versionin e mësimit të bazuar tek detyrat e përshkuara nga Jane Willis⁵² dhe përpunuar më tej në një studim të saj të titulluar “*A framework for task-based learning*”, pra “*Një kornizë për të mësuarin e bazuar tek detyrat.*” Autorja argumenton se kjo qasje mbështetet në dy parime kryesore. Së pari, ajo përqendrohet rreth detyrave, se sa të çështjet gjuhësore.

Ekzistojnë përkufizime të ndryshme për fjalën detyrë, megjithatë, duke pasur parasysh fokusin e këtij punimi është e mjaftueshme të thuhet se detyrë është çdo veprimtari që gjeneron një nevojë të vërtetë për të përdorur gjuhën. Ndryshe nga ushtrimet gramatikore, detyrat sipas teorisë së Willisit theksojnë rrjedhshmërinë dhe jo saktësinë. Përsa i përket përdorimit të detyrave marrëse, veprimtaritë në leximin intensiv dhe ekstensiv si dhe veprimtaritë dëgjimore rrisin komunikimin nga ana e nxënësit. Parimi bazë i mësimdhënies është zhvillimi i komunikimit me anë të veprimtarive komunikative, duke pasur gjithashtu edhe orë të gjuhës angleze ku praktikohen aftësitë gjuhësore marrëse siç është dëgjimi, p.sh. dëgjimi i një kënge, anekdote, leximi i një artikulli gazete, duke e vendosur theksin tek kuptimi i përgjithshëm, i cili ka për qëllim të zhvillojë arritjen nga lart- poshtë të të kuptuarit të gjuhës së folur dhe të shkruar.

Së dyti, ndërsa fokusi është në procesin e mësimit të bazuar tek detyrat, Richards dhe Rogers argumentojnë se mësimi do të zhvillohet vetëm nëse ekziston një lloj qëllimi komunikues, që përfshin formën dhe kuptimin⁵³. Për këtë qëllim, nxënësit e gjuhës së dytë apo të huaj priten të praktikojnë aftësitë e tyre produktive mjaft shpesh në një klasë ku bazohemi tek detyrat për arritjen e komunikimit. Për t'i bërë nxënësit të thonë që të shkruajnë diçka në gjuhën e caktuar, mësuesi përdor detyra të ndryshme spontane, të ngjashme me jetën reale, ligjërimore të tilla si (p.sh. anketa, role, debate, zgjidhja e problemeve, kuice, lojëra, etj.), në të cilat nxënësit ndjehen më të lirshëm për të folur. Duke marrë pjesë në veprimtaritë e ndryshme nxënësit inkurajohen për të zhvilluar krijimin e një sistemi kuptimor⁵⁴. Forma gjuhësore që ata do të përdorin për të përcjellë mesazhin nuk është thelbësore. Po kështu, udhëzimet gramatikore dhe korrigjimi i gabimeve nuk përbëjnë përparësi.

⁵¹ Holliday, Adrian. (1994). *Appropriate methodology and social context*. New York: Cambridge

⁵² Willis, J. (1996). *A framework for task-based learning*. U.K.: Longman Addison-Wesley. fq. 176

⁵³ Richards, J. C. & Rogers, T. S (1986). *Approaches and methods in language teaching: A description and analysis*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

⁵⁴ Willis, J., & Willis, D. (1996). (Eds.). *Challenge and change in language teaching*. Oxford: Heinemann ELT.

Schmitt përsa i përket mësimdhënies studimit të fjalorit, argumenton se detyrat që kanë për bazë rritjen e komunikimit japin pak udhëzime se si të merren për fjalorin, ato më tepër orientojnë si ta përdorim atë në funksion të gjuhës⁵⁵. Pra, mënyra më praktike nënkupton që fjala duhet të mësohet në kontekst. Dhe sigurisht nga ana e mësuesit mund të përdoren lojëra të ndryshme, gjëgjëza, fjalëkryqe.

Një fakt tjetër për mësimdhënie efektive qëndron tek aplikimi i veprimtarive komunikative në klasat me numër të madh nxënësish. Është e nevojshme që gjithashtu të jepet edhe koha e duhur për kryerjen e veprimtarive komunikuese. Mësuesit janë të shqetësuar për efikasitetin e veprimtarive për mësimin e gjuhës për qëllime komunikimi, kur kjo zbatohet në klasat me numër të madh nxënësish. Skehan⁵⁶ argumenton se për shkak se theksi vihet shumë tek rrjedhshmëria, ndonjëherë nxënësit rrezikojnë të priren ndaj një zgjidhje strategjike, duke mos i kushtuar shumë vëmendje ndryshimeve strukturore apo saktësisë në të folur.

❖ *Trajtimi i komponentëve bazë të mësimdhënies efektive*

Sipas studimeve të bëra, kur flitet për mësimdhënie efektive e cila ka tiparet dhe parimet e veta, përveç mënyrës të zbatimit sa më të mirë nëpërmjet veprimtarive dhe detyrave komunikuese, të cilat u përmendën më lart, rol tjetër kryesor luajnë edhe mënyra se si tre komponentët bazë të mësimdhënies efektive zbatohen. Këto komponentë të procesit mësimor janë: shpjegimi, të pyeturit dhe dhënia e fidebekt.

Strategjitë e mësimdhënies varen nga metodat e mësimnxënies të përdorura nga nxënësit. Me t'u përcaktuar metodat përcaktohen edhe strategjitë. Në përdorimin e strategjive të ndryshme të mësimdhënies, fokusi është tek mënyra e të nxënësve nga ana e nxënësve të cilat sigurojnë një pjesëmarrje aktive. Veprimtaritë që kanë në bazën e tyre komunikimin dhe informacionin e plotë janë përdorur për të arritur këto strategji.

Mësimi i drejtpërdrejtë, puna në grup dhe zhvillimi i aftësive të menduarit kritik zhvillojnë aftësitë e nxënësve në procesin e të nxënësve. Kur shpjegohet, duhet të përdoren disa strategji. Para së gjithash shpjegimi duhet të jetë: i saktë dhe i qartë. Mësuesi duhet të përdorë teknika të ndryshme si: rrethqarku (breinstorming apo rrahje mendimesh) si një formë e mirë për nxemje. Para shpjegimit të temës së re, duhet bërë një përmbledhje e temës së mëparshme. Një shpjegim i dobët i bën nxënësve të jenë konfuz, kështu që u krijon probleme në mësimnxënje. Kur shpjegohet diçka e re duhet bërë interesante për të tërhequr vëmendjen e nxënësve. Nuk duhet folur shumë shpejt që ata të kuptojnë atë që flitet. Gjithashtu është e rëndësishme të mos jepen shumë gjëra në të njëjtën kohë. Prandaj, në prezantimin e materialit të ri është mirë të përdoren hapa relativisht të vogla, të cilat ndjekin njëra-tjetrën, duke filluar nga praktika, përpunimi, detyrat dhe përmbledhja. Të pyeturit është një tjetër pjesë e rëndësishme e mësimdhënies efektive. Kjo është një nga teknikat më të zakonshme të mësimdhënies. Arsyet pse mësuesit pyesin janë të ndryshme. Westwood⁵⁷ thekson se pyetjet bëhen për arsye të ndryshme:

- ✓ Lehtësimin e pjesëmarrjes së nxënësve në komunikim
- ✓ Përqëndrimin e vëmendjes tek pikat kryesore të temës që trajtohet

⁵⁵Schmitt, N. (2000). Vocabulary in Language Teaching. New York: Cambridge University Press.

⁵⁶ Skehan, P. (1996). A framework for the implementation of task-based instruction. Applied Linguistics

⁵⁷ Westwood, P. (2008). What teachers need to know about teaching methods. Victoria: ACER Press, Australia Council for Educational Research Ltd. Fq.61

- ✓ Vlerësimin se sa kanë kuptuar nxënësit si dhe stimulimin e dhënies së mendimit nga ana e nxënësit.
- ✓ Rishikimin e përmbajtjes thelbësore.
- ✓ Kontrollon sa të vëmendshëm janë nxënësit.

Pyetjet ndërtohen duke iu përshtatur aftësive të nxënësve. Mosha dhe aftësitë e nxënësve e bëjnë një ndryshim të tillë. Në ditët e sotme, pyetjet duhet të bëhen për të motivuar nxënësit. Ato duhet të përdoren për të zhvilluar aftësinë e nxënësit për të menduar dhe aftësimin e tij për t'i praktikuar njohuritë. Nga pyetjet marret feedback se sa kanë kuptuar nxënësit.

Feedbacku si pjesë e procesit mësimor është shumë i rëndësishëm për mësuesit dhe nxënësit. Është i rëndësishëm gjatë shpjegimit për përvetësimin e njohurive të dhëna në atë orë mësimi. Pra, feedbacku është thelbësor për çdo njësi të procesit mësimor. Një mësues i mirë e përdor feedbackun për arsye të ndryshme që janë përmendur më lart, pra feedbacku mund të përdoren me gojë, si një përgjigje për një detyrë që nxënësi ka bërë. Nëse përgjigjja e nxënësit është e saktë, vjen shpërblimi "mirë", nëse nxënësi jep përgjigje të gabuar vjen feedbacku për korrigjim të menjëhershëm. Kur ajo është një detyrë me shkrim mësuesi jep me shkrim ku ka gabuar, përgjigjen e saktë, kështu që herës tjetër nxënësi pasi ka parë gabimet e para i përmirëson në punën e ardhshme. Pra, siç e shohim, nga studiues të ndryshëm ka këndvështrime të njëjta përsa i përket parimeve të një mësimdhënie efikase ku në qendër është nxënësi. Përsa i përket arritjes së komunikimit, si parimi kryesor zbatimi me efikasitet i të gjitha hallkave aftësojnë nxënësin të komunikojë.

I.2. Tekstet dhe mësimdhënia

Në çdo klasë të gjuhës angleze rolin kryesor për mësimin e gjuhës e luan teksti. Trajtimi i një teksti për qëllime komunikimi, ndryshon nga një mësues tek tjetri, sepse kjo varet nga shumëllojshmëria e teksteve të ofruara, niveli gjuhësor dhe metodologjia e mësimdhënies. Tekstet luajnë rolin më të rëndësishëm për të mësuar një gjuhë të huaj.

Teksti duhet të jetë interesant, tërheqës dhe të ketë shumëllojshmëri informacioni. Duke qenë se qëllimi i këtij studimi është komunikimi, problemet dhe vështirësitë që hasin nxënësit nga të cilat një pjesë e mirë varet nga teksti, atëherë do të përqëndrohemi tek teksti dhe roli që luan ai në komunikim. Do të fokusohemi tek disa pyetje të tilla si: *Çfarë lloj tekstesh duhet të përdorim? Cilat janë kriteret e përzgjedhjes së një teksti? Kush duhet ta zgjedhë tekstin? Cili është roli i materialeve autentike për rritjen e komunikimit?*

Ka qëndrime pothuajse të njëjta nga studiues të ndryshëm përsa i përket tekstit që përdoret në orët e gjuhës angleze. Një mësues duhet të zgjedhë një tekst në bazë të nevojave dhe nivelit gjuhësor të nxënësve. Një mësues vlerëson një tekst në bazë të nevojave të nxënësve, por ndonjëherë edhe në qoftë se ka shumë mundësi të zgjedhjes tekstet nuk kanë po të njëjtën pritshmëri. Clark⁵⁸ dhe Starr mbështesin mendimin se ndonjëherë një tekst mund të mos tërheqi vëmendjen e nxënësit kur ka mungesë të informacionit bazë që është thelbësor për një fillestar, ose për një nxënë të sapoardhur në klasë, për të kuptuar se çfarë po studion.

⁵⁸ Clark, Leonard H & Starr, Irving (1991), Secondary and Middle School Teaching Methods, Macmillan Publishing Company New York. p. 404

❖ *Kriteret për përzgjedhjen e teksteve*

Sipas Wallace⁵⁹ është shumë e rëndësishme që çdo mësues të bëjë disa pyetje para se të zgjedhë një tekst edhe nëse janë për shembull tekste 3-4 të cilat i ofrohen. Teksti i zgjedhur duhet të përmbushë disa kriteret të ndryshme. Teksti duhet t'u mundësojë nxënësve ngjarje që ata hasin në jetën e tyre të përditshme (puna, miqtë, tema të ndryshme dhe interesante). E nevojshme është që teksti t'i japë nxënësit kënaqësi personale ku ai të bëjë një vlerësimin estetik dhe analiza kritike. Tekstet gjithashtu mund t'i shërbejnë nxënësit si guidë për jetën e përditshme (në shtëpi, në shkollë, në vendin e punës etj.). Tanner⁶⁰ thekson se duhen marrë parasysh disa pyetje përpara se të zgjidhet një tekst:

- *A do të më ndihmojë ky tekst që të arrij objektivat e caktuara?*
- *A është ky tekst i përshtatshëm që të rrisë njohuritë e nxënësve?*
- *A është e lehtë për mësuesin për ta përdorur?*
- *Është përmbajtja e saktë?*
- *Nëse unë përdor këtë libër do të ndihmojë nxënësit e mi më vonë për nivelin e shkollës së mesme apo të nivelit universitar?*
- *Sa autentik është komunikimi në libër? A është gjuha si ajo që përdorim në jetën reale? Informacioni që jepet në tekst është koherent?*
- *A është autori kompetent në këtë fushë?*
- *Është niveli gjuhësor i përshtatshëm për klasën?*
- *A mbulon ky tekst të gjitha aftësitë gjuhësore (p.sh. leximin, të folurit, dëgjimin dhe shkrimin)?*
- *A ka materiale shtesë (kasetë, libër punë)? Sa të dobishme janë këto materiale shtesë?*
- *A i përshtatet ky tekst programit mësimor ?*

Për të gjithë një tekst duhet që të jetë një mjet për të mësuar strukturën specifike të gjuhës dhe fjalorin, të promovojë leximin strategjik të jetë në nivelin e duhur gjuhësor. Të jetë autentik dhe i shfrytëzueshëm në klasë në mënyrë që të ofrojë një sërë veprimtarish komunikative. Temat dhe çështjet që trajtohen duhet të lidhen me jetën e përditshme të lexuesit (ndjenjat, emocionet, festimet etj.) Përvetësimi i aftësive gjuhësore është një nga qëllimet e programeve të gjuhës së huaj.

Përveç asaj që ofrohet, një mësues duhet të jetë gjithmonë në kërkim të teksteve të reja të cilat mundësojnë një mësimdhënie efikase e një mësimnxënie të kënaqshme. Ka shumë mënyra për të gjetur një tekst. Mësuesi mund të mbështetet tek rekomandimet nga mësuesit e tjerë, bibliotekarët, librashitësit dhe nxënësit. Gjithashtu mund të bëhen kërkime në një librari në mënyrë të rregullt për të parë botimet më të reja apo edhe abonimin në revista të ndryshme me tregime për fëmijë, të cilat janë në gjuhën angleze, pa lënë mënjanë edhe informacionet e shumta që jepen në internet.

❖ *Nocioni i origjinalitetit*

Nocioni i origjinalitetit mbetet problematik. Meinhofi⁶¹ thekson se një interpretim strikt i origjinalitetit do të përfshijë copa origjinale të gjuhës së shkruar apo të folur, e cila ndodh

⁵⁹ Wallace, Catherine. (1992), Reading. Oxford . Oxford University Press. p.145

⁶⁰ Rosie Tanner & Catherine Green.(2001).Tasks for teacher education.Coursebook analyses, fq.94

⁶¹ Meinhof, U, (1987). "Predicting aspects of a strategic model of text comprehension" in T.Bloor and J. Norrish (eds.): Written Language. London:CILT.

natyrshëm mes folësve autoktonë, prandaj edhe mund të pranohet si "*akt i vërtetë komunikues*". Sapo tekstet, pavarësisht nga përdorimi i tyre origjinal, sillen në klasë për qëllime pedagogjike e humbasin origjinalitetin.

Meinhofisugjeron që nxënësit të marrin pjesë vetë në përzgjedhjen e teksteve. Kështu që duke ditur nevojat e nxënësve apo edhe duke i pyetur për preferencat e tyre, mund të bashkëpunohet për t'u dhënë atyre tekstet më të mira. Të kesh tekste autentike do të thotë të përdorësh materiale shtesë të tillë si libra, gazeta në gjuhën angleze, revista që janë një burim i mirë i gjuhës reale. Larsen⁶² thekson se për të kapërcyer këtë problem, pra që të ekspozojmë nxënësit tek gjuha reale, në një sërë situatash, metoda e mësimit të gjuhës për qëllime komunikimi kërkon përdorimin e materialeve autentike në gjuhën angleze. Para se të zgjidhet një material duhet të merren parasysh roli i materialeve autentike në rritjen e komunikimit si dhe informacionet kulturore të përfshira në të. Edhe pse klasa nuk është një situatë e jetës reale, materiale t autentike zënë një vend të rëndësishëm.

Materialet autentike i japin lexuesit mundësinë për të marrë informacion të vërtetë dhe të dijë se çfarë po ndodh në botën që i rrethon ata. Marrja e informacionit nga një tekst i vërtetë është shumë motivues, rrit interesin e nxënësve në gjuhën e vërtetë. Nuttall⁶³ e mbështet këtë ide duke nënvizuar: "Tekstet autentike motivojnë nxënësin sepse janë dëshmi që tregojnë, se gjuha reale përdoret për qëllime reale nga njerëzit."

Origjinaliteti i cili përfshin lidhjen e tekstit me qëllimet e nxënësve në klasë është prioritet. Për Breen⁶⁴ materialet e prodhuara nga folësit origjinale cilësohen si autentike. Është e rëndësishme të përcaktohet autenticitetin si termi i saktë në kontekstin e mësimit të gjuhës me qëllim komunikimin, si koncept relativ, në të cilën përfshihen folësit origjinalë. Origjinaliteti mund të kategorizohet me përdorimin e teksteve autentike që mund të përdoren si input për nxënësit. Detyrat e bazuara në materialet autentike çojnë në mësimnxënie të suksesshme. Breen thekson më tej se origjinaliteti varet nga tekste të larmishme, sepse nxënësit janë të ndryshëm, kanë qëllime të ndryshme dhe nivele gjuhësore të ndryshme. Para se të zgjidhet një tekst duhet të merren parasysh disa gjëra. Para së gjithash tekstet autentike përcaktohen si tekste të jetës reale që nuk janë shkruar për qëllime pedagogjike. Ato janë shkruar për folësit autentikë dhe përmbajnë gjuhën e vërtetë. Ato janë materiale që janë prodhuar për të përmbushur disa qëllime sociale në komunitet në kontrast me tekstet joautentike që janë të dizenuara për të mësuar gjuhën. Gjuha në tekstet joautentike është artificiale, e cila fokusohet në diçka që duhet mësuar në mënyrë mekanike nga ana e nxënësve.

Struktura e gjuhës artificiale ofron fjali, të cilat nuk hasen në jetën reale. Në gjuhën e folur ato janë të dobishme për të mësuar strukturat, por nuk janë shumë të mira për të përmirësuar aftësitë gjuhësore të leximit. Krejt e kundërta ndodh me tekstin autentik i cili e bën përdorimin e gjuhës së vërtetë nëpërmjet komunikimit. Widdowson⁶⁵ parashtron disa pikpyetje në lidhje me tekstin të tilla si:

- A është shkruar dhe strukturuar mirë për të rritur aftësinë në të lexuar?
- A është interesant, i lexueshëm?
- A janë dhënë konceptet në mënyrë të qartë?
- A është i përmirësuar?
- A është autori kompetent në këtë fushë?

⁶² Larsen, Diane, Freeman, (2000), Techniques and Principles in Language Teaching, Oxford. Oxford University press. fq.131-137.

⁶³ Nuttall, (1976), Teaching Reading Skills in a Foreign Language, Oxford. University Press. Fq..172.

⁶⁴ Breen, (1985). Authenticity in the language Classroom. Applied Linguistic.6/1fq..60-70

⁶⁵ Widdowson, H.G, 1978, teaching language as communication, Oxford University Press.

Widdowson vazhdon më tej duke paraqitur këndvështrimin e tij mbi nocionet *origjinale* dhe *autentike*. Në shembullin e parë ai i referohet gjuhës, së folësve autoktonë, ndërsa me autentike ai kupton një përgjigje ndaj folësve realë të gjuhës ndaj vetë gjuhës. Origjinaliteti është një ndërveprim midis lexuesit dhe tekstit.

❖ *Vlerësimi dhe mësimdhënia e teksteve të vështira për nxënësit*

Kur prezantohet një tekst i ri, përdorim gjejnë edhe shtojcat dhe materialet ndihmëse. Gjithçka ndihmon, që nga tabela e përmbajtjes, indeksi, fjalori, hyrja. Nxënësit duhet që t'i lexojnë të gjitha këto, përpara se ta përdorin tekstin. Nxënësit mësohen t'i përdorin këto mjete për të organizuar leximin dhe të menduarit e tyre, që të arrijnë qëllimet e studimit të tyre. Pyetja që ngrihet është e thjeshtë: Si do t'i udhëzojmë nxënësit ta mësojnë tekstin? Së pari duhet marrë parasysh niveli gjuhësor, teknikat, strategjitë dhe metodologjia e re e mësimdhënies. Problemi duhet të shihet para së gjithash me atë çfarë nxënësit quajnë të vështirë. Për dikë janë fjalët e reja në një leksion, ose fjalë të reja në një tekst leximi. Për disa të tjerë është gramatika e ndërlikuar, apo struktura e fjalive shumë të gjata. Mësuesi duhet t'u ofrojë nxënësve strategji të reja të nxënies. Në qoftë se në një pjesë leximi ka shumë fjalë të reja, nxënësit duhet të lexojnë herën e parë për të marrë njohuri të përgjithshme dhe pastaj të lexojnë për një qëllim të caktuar. Fry⁶⁶ është i mendimit se për të kuptuar një tekst merret si kriter gjatësia e fjalive. Për një fëmijë është e vështirë të lexojë një tekst prandaj duhet mësuar se si ta kuptojnë atë, cilat janë qëllimet e këtij teksti, çfarë presim prej tyre, cilat janë gjërat që fëmijët duhet të mësojnë dhe si t'i mësojnë ato.

❖ *Tekstet dhe nivelet gjuhësore*

Në planifikimin për të përdorur një tekst në klasë, mësuesit duhet të kenë të qarta objektivat dhe synimet e tyre. Këto qëllime mund të jetë të lidhura me proceset e njohurive, qëndrimeve apo vlerave. Ato janë idetë themelore apo konceptet mbi të cilat përvojnë e tekstit dhe përdorimi i tij do të përqëndrohen. Përveç kësaj, mund të përdoren tekste të standartizuara për të gjetur nivelin, në të cilin nxënësit mund të lexojnë. Kjo ndihmon mësuesit për të identifikuar qëllime të qarta pedagogjike për praktikimin e tyre në klasë. Në praktikë mësuesit tërhiqen nga çdo perspektivë me masë më të madhe apo më të vogël, duke u bazuar tek qëllimet e tyre mësimore. Mësuesit, të cilët janë drejtuesit e mësimdhënies, në përgjithësi pranojnë se një numër i caktuar i opsioneve metodologjike ekzistojnë, por ata udhëzohen në një moment të veçantë nga një busull, që përbëhet nga një sërë vlerash, njohurish dhe përvojash dhe kjo pasqyrohet edhe tek rezultatet e të nxënësve⁶⁷.

Guariento⁶⁸ dhe Morley theksojnë se materialet autentike mund të përdoren shumë mirë në një klasë me nivel gjuhësor mesatar. Kjo mund t'i atribuohet faktit se në këtë nivel shumë nxënës zotërojnë një kapacitet të mjaftueshëm fjalësh të gjuhës së huaj dhe pothuajse të gjitha strukturat gjuhësore. Gjithashtu ata janë të mendimit se këto mund të përdoren edhe në nivele më të ulta gjuhësore, por nxënësit duke mos ditur shumë fjalë nuk ndjehen shumë të motivuar.

⁶⁶Fry, E, (1977), “Fry’s readability graph: clarification, validity, and extension to level 17’. Journal of reading (1968) fq.11:587.

⁶⁷ Larsen, Freeman, Diane, (2000), Techniques and Principles in Language Teaching. Oxford. Oxford University press. fq. 184

⁶⁸ Guariento, W. & Morley, J. (2000). Text and task authenticity in the EFL classroom. ELT Journal 55(4), fq.347

Chaves⁶⁹ i kundërshton këto ide, sepse sipas vëzhgimit të tij, edhe në nivele më të ulta gjuhësore mund të përdoren shumë mirë materiale autentike, sepse nxënësit kënaqen duke i përdorur, dhe u mundëson atyre ndërveprimin dhe përdorimin e gjuhës reale. Materialet mund të jenë pak të vështira, nëse flitet për situata dëgjimore, por në raste të tjera ato janë interesante, edhe pse nuk mund t'i kuptojnë të gjitha.

Përfundim:

Ky punim synon të paraqesë ndërlidhjen e procesit të mësimdhënies në funksion të komunikimit, shtjellon procesin e mësimdhënies efektive në lidhje me të mësuarin e gjuhës në funksion të komunikimit. Këtu trajtohet koncepti i mësimdhënies, tiparet karakteristike që mundësojnë një mësimdhënie bashkëkohore me në qendër nxënësin. Më pas trajtohet teksti si bazë e mësimdhënies dhe bëhet një paraqitje e tipareve që duhet të ketë një tekst i gjuhës angleze që t'u shërbejë si mësuesve ashtu edhe nxënësve për t'i ndihmuar ata të arrijnë komunikimin. Rëndësi të veçantë përveç tekstit zë edhe përdorimi i materialeve autentike, ndihmëse të cilat ndihmojnë nxënësin të aftësohet në të gjitha aftësitë gjuhësore. Poashtu trajtohet roli dhe detyra e mësuesit në klasë me në qendër nxënësin, ku i lihet më shumë hapësirë për të folur dhe ndërvepruar. Bëhet një paraqitje e strategjive dhe teknikave më efikase që të ndihmojnë nxënësit në procesin e mësimnxënies dhe përvetësimit të gjuhës. Efikasiteti i mësimdhënies jepet me anë të rëndësisë së fidbekut në të gjithë këtë proces si dhe roli i rëndësishëm i tij si për procesin e mësimdhënies.

⁶⁹ Chavez, M. (1988). Learner's perspectives on authenticity. *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 36(4), fq.27.

Bibliografia:

- Delija, Shpresa & Tabaku, Elida, Th. (2009). Language Teaching Methodology. Tiranë.
- Murphy, G. L. (2000). Explanatory concepts. In R. A. Wilson & F. C. Keil (Eds.),
- Richards, J., & Rodgers, T. (2001). Approaches and methods in language Teaching (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Nunan D. (1991). Basic Features Of CLT. Oxford University press
- Morrow & Johnson (1981). Communication in the classroom. Essex Longman.
- Larsen-Freeman Diane (2000). Techniques and Principles in Language Teaching O.U. press.
- Holliday, Adrian. (1994) Appropriate methodology and social context. New York: Cambridge
- Willis, J. (1996). A framework for task-based learning. U.K.: Longman Addison Wesley.
- Richards, J. C. & Rogers, T. S (1986). Approaches and methods in language teaching: A description and analysis. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Willis, J. & Willis, D. (1996). (Eds.). Challenge and change in language teaching. Oxford: Heinemann ELT.
- Schmitt, N. (2000). Vocabulary in Language Teaching. New York: Cambridge University Press.
- Skehan, P. (1996). A framework for the implementation of task-based instruction.
- Westwood, P. (2008). What teachers need to know about teaching methods. Victoria: ACER Press, Australia Council for Educational Research Ltd.
- Clark, Leonard H & Starr, Irving (1991), Secondary and Middle School Teaching Methods, Macmillan Publishing Company New York.
- Wallace, Catherine. (1992), Reading. Oxford . Oxford University Press.
- Rosie Tanner & Catherine Green. (2001). Tasks for teacher education. Coursebook analyses. Meinhof, U, (1987). "Predicting aspects of a strategic model of text comprehension" in T. Bloor and J. Norrish (eds.): Written Language. London: CILT.
- Larsen, Diane, Freeman, (2000), Techniques and Principles in Language Teaching, Oxford. Oxford University press.
- Nuttall, (1976), Teaching Reading Skills in a Foreign Language, Oxford. University Press.
- Breen, (1985). Authenticity in the language Classroom. Applied Linguistic. 6/1

FAKTORËT QË NDIKOJNË NË ZHVILLIMIN E TURIZMIT

Rast studimor Kosova

FACTORS INFLUENCING TOURISM DEVELOPMENT

Kosovo Case Study

XHELIL BEKTESHI, Phd. candidate¹

St. Clement of Ohrid University of Bitola, Faculty of Tourism and Hospitality, Ohrid-Northern Macedonia

NEVRUZ ORUQI, Phd. candidate²

St. Clement of Ohrid University of Bitola, Faculty of Tourism and Hospitality, Ohrid-Northern Macedonia

Abstract

The purpose of this paper is to analyze the determinants of customers' preferences towards the choice of place for hiking and accommodation in the tourism sector. The purpose of this study is to design a model of behavior of young clients in Kosovo. Based on earlier studies there are a large number of factors that influence the behavior of clients regarding the final decision such as: price of accommodation, adaptability, proximity to the intended place for the walk.

Nowadays, tourism is considered one of the most important sectors in modern world economies. Although considered a seasonal business in most countries, this type of business is still considered a very powerful tool in the country's economic growth efficiency. Kosovo, as a country with underdeveloped economies, has been increasing recently and is showing that this country has the potential to continue development in this sector by directly affecting the overall socio-cultural and economic development of the country. This paper attempts to make a contribution in this regard, including the period from 1999 to 2019, sufficient evidence to note the impact of this sector on economic growth. Our recommendation during this paper is that the private sector, the public sector, governmental, non-governmental organizations and voluntary organizations become an active and sustainable part of the sector in strengthening this segment and seeing its role in the economy as a whole.

Key words: *tourism, economic development, culture, Kosovo.*

Abstrakti

Qëllimi i këtij punimi është analizimi i përcaktimit të preferencave të klienteve ndaj zgjedhjes së vendit për shetitje dhe akomodim në sektorin e turizmit. Ky studim me tutje ka për qëllim dizajnimin e modelit të sjelljes së klientëve të rinj në Kosovë. Bazuar në studime të më herëshme ekzistojnë një numër i madhë i faktorëve që ndikojnë në sjelljen e klientëve lidhur me vendimin përfundimtar siç janë: çmimi i akomodimit, përshtatshmëria, afërsia me vendin e synuar për shetitje.

Në ditët e sotme, turizmi llogaritet njëri nga sektorët më të rëndësishëm në ekonominë moderne botërore. Edhe

pse në shumicën e vendeve konsiderohet si biznes sezonal, prap se prap po ky lloj biznesi po konsiderohet si një mjet shumë i fuqishëm në efikasitetin e rritjes ekonomike të vendit. Kosova si një vend me ekonomi jo shumë të zhvilluar, kohëve të fundit po shënon një rritje në këtë drejtim dhe po tregon se ky vend ka potencial për të vazhduar zhvillimin në këtë sektorë duke ndikuar direkt në zhvillimin e përgjithshëm socio-kulturor dhe ekonomik të vendit. Ky punim tenton të jap kontribut në këtë drejtim, duke përfshirë periudhën prej vitit 1999 deri në vitin 2019, dëshmi e mjaftueshme e për të vërejtur ndikimin e këtij sektori në rritje ekonomike. Rekomandimi ynë gjatë këtij punimi është që sektori privat, sektori publik, organizatat qeveritare, jo qeveritare dhe organizatat vullnetare të bëhen pjesë aktive dhe e qëndrueshme e këtij sektori në fuqizimin e këtij segmenti dhe të shihet roli i tij në ekonominë në përgjithësi.

Fjalët kyqe: *turizmi, zhvillimi ekonomik, kultura, Kosova.*

Hyrje

Kohët e fundit, roli i turizmit në zhvillimin ekonomik të një vendi ka qenë fokusi i studimit dhe kërkimit. Në përgjithësi është vërtetuar se turizmi ka qenë i rëndësishëm edhe në aspektin social si një mjet i rëndësishëm i zgjerimit të kontakteve socio-ekonomike dhe kulturore gjatë gjithë historisë njerëzore. Gjatë viteve të fundit, shumë vende në zhvillim dhe të zhvilluara e kanë konsideruar turizmin si një opsion për zhvillimin e qëndrueshëm të kombeve të tyre. Rëndësia e turizmit si një kontribues i ekonomisë, rritja është aq e pranuar gjerësisht që nga viti në vit në të gjithë botën, një investim masiv vazhdon të derdh në zhvillimin e saj. Turizmi është shfaqur nga një aktivitet relativisht i vogël në një nga industritë më të mëdha të botës dhe në një sektor ekonomik global në rritje më të shpejtë të ekonomisë botërore që nga vitet 1960 e këtej.

Ardhja e turistëve ndërkombëtarë ka treguar një rritje të pandërprerë nga 25 milionë në vitin 1950, në 681 milion në vitin 1980, në 438 milionë në vitin 1990 dhe në 681 milion në vitin 2000.

Arritjet turistike ndërkombëtare Gazeta Evropiane e Shkencave Shoqërore - Vëllimi 18, Numër 4 (2011) 519 ishin 880 milion dhe pranimet përkatëse ndërkombëtare të turizmit ishin 852 milionë dollarë në vitin 2009. Ardhjet turistike në pjesën e Azisë dhe Paqësorit ishin 181 milion dhe marrja korresponduese e turizmit ishte 204 milionë dollarë amerikanë.

Sipas vlerësimeve të UNWTO, ardhjet turistike ndërkombëtare në mbarë botën u rritën me 7% ndërmjet janarit dhe qershorit 2010. Për vitin e plotë 2010, UNWTO parashikon një rritje në arritjet e turistëve ndërkombëtarë prej rreth 3 deri në 4 përqind. Në vitin 2010, turizmi pritet të gjenerojë 21.7 përqind të prodhimit të brendshëm bruto të botës; 10 përqind e investimeve kapitale globale; 9 përqind e punësimit në mbarë botën; dhe 22.2 përqind të eksporteve botërore të mallrave dhe shërbimeve. Të gjitha këto luajnë një rol të rëndësishëm të sektorit të turizmit në rritjen afatgjatë të vendeve pritëse anëmbanë globit.

Turizmi sot është bërë një segment i rëndësishëm i ekonomisë mbarë kombëtare që kontribuon ndjeshëm në zhvillimin e qëndrueshëm të vendit. Viset shqipëtare kanë arritur të bëhen vendi më i preferuar në mesin e udhëtarëve vendas dhe të huaj. Turizmi ekspozon udhëtarët ndërkombëtarë në kulturën e ndryshme të Kosovës. Sektori i turizmit ka qenë i dobishëm në gjenerimin e këmbimit të huaj, punësimit sezonal, mundësitë dhe të ardhurat familjare për vendasit, siç ka në shumë ekonomi në zhvillim. Kështu, zhvillimi i sektorit të turizmit duket të ketë qenë aq i rëndësishëm sa zhvillimi i sektorëve të tjerë të ekonomisë në Kosovë. Avantazhi më i madh i

industrisë së turizmit është se mund të gjenerojë punësim maksimal dhe mundësi të reja për punësime dhe mund të sjell mundësinë e zhvillimit të infrastrukturës.

Zhvillimi i përgjithshëm i çdo vendi varet veçanërisht nga përmirësimi i rrugëve, automjeteve, komunikimit, furnizimit me ujë, aeroporteve dhe stacioneve hekurudhore. Progresi ekonomik dhe industria varet plotësisht nga zhvillimi i përgjithshëm i vendit. Dhe turizmi luan një rol kryesor, rol në këtë avancim të përgjithshëm të infrastrukturës. Turizmi ndihmon direkt bujqësinë dhe industrinë e tjera. Në vendet e zhvilluara, p.sh. në Indi, industria e turizmit ndihmon në gjenerimin e vendeve të punës si p.sh. rreth pesë milionë vende pune; turistët e huaj blejnë artizanat me vlerë rreth 10 miliardë në vit. Turizmi është pra, një motor i madh i rritjes për ekonominë në botë. Sot turizmi është industria më e madhe e shërbimeve në botë, me një kontribut prej 6.23 për qind në Bruto Produktit Kombëtar të vendit (PBB) dhe duke siguruar 8.78 për qind të totalit të punësimit.

Sipas të dhënave nga Agjensioni i Statistikave të Kosovës, kapacitetet e akomodimit në Kosovë, rezultojnë gjithnjë në rritje ku tashmë kanë arritur numrin në 465 struktura akomoduese aktive, me 195 hotele aktive me 4300 dhoma dhe 7000 shtretër, të pasur me 182 motele me mbi 2150 dhoma dhe 2900 shtretër, të cilat këto kontribuojnë në kushte më të mira për turizëm.

Ndër kapacitetet më të mira për turizëm, Prishtina si kryeqytet ofron kapacitetin më të madh, duke pasuar me Pejën, Prizrenin, Ferizajin e kështu me radhë.

Ndër kapacitetet më të mira që ofrojnë janë kryesisht hotelet me pjesëmarrje 42% të njësive akomoduese dhe motelet me 39%, duke u pasuar me 19% strukturat tjera akomoduese, si bujtina, hostele, hapësira për kamping dhe apartamente për vizitorë. Me këto kapacitete që posedon Kosova, rreth sektorit të akomodimit në Kosovë, ndikojnë në punësim sa do në një përqindje të vogël, siç kemi vetëm 24% femra të punësuar duke krahasuar me vende tjera të zhvilluara kjo normë e punësimit të femrave kalon mbi 60%.

Shqyrtimi i Literaturës

Studiuesit vazhdimisht po zgjerohen në studimet e tyre në lidhje me sektorin e turizmit, sepse po shihet si një sektor shumë i rëndësishëm i cili në mënyrë direkte po ndikon në zhvillimin e vendit dhe përmes këtij zhvillimi po rriten të hyrat e vendit dhe po zhvillohet vet sektori i turizmit në periudha afatgjatë. Këtë efekt pozitiv të turizmit në rritjen ekonomike, gjejm te shumica e studiuesve si (Lee and Known, 1995; Khan et al, 1995; Oh, 2005). Duke pasur parasysh ndikimin e tillë pozitiv të turizmit në rritjen ekonomike, shumë hulumtues kanë hetuar marrëdhëniet midis zhvillimit të sektorit të turizmit dhe rritjes ekonomike në një vend. Bazuar në studimet Balaguer dhe Cantavella – Jorda (2002), lidhur me turizmin në Spanjë, identifikuan rolin e sektorit të turizmit në zhvillimin afatgjatë të vendit. Po ashtu, në lidhje me sektorin e turizmit në Turqi vazhdojnë të bëhen hulumtime të ndryshme, sipas Zortuk (2009) po ashtu kemi gjetur lidhje pozitive në mes të turizmit dhe rritjes ekonomike në periudhë afatgjatë. Greqia, ka vërtetuar se ka lidhje pozitive në mes të turizmit dhe rritjes ekonomike të vendit Drisakis (2004). Tajvani dhe Korea po ashtu janë dy vende të cilat kanë të zhvilluar turizmin gjë e cila vërtetohet vazhdimisht përmes hulumtimeve të ndryshme (Kim et al, 2006; Khalil et al, 2007).

Turizmi ndërkombëtar njihet se ka një efekt pozitiv në rritjen ekonomike afatgjatë përmes kanaleve të ndryshme. Së pari, turizmi është një kontribues kryesor dhe më i rëndësishëm i këmbimit valutor që kontribuon në mallrat

kapitale që mund të përdoren në procesin e prodhimit (McKinnon, 1964). Qëllimi i shumë vendeve është të rrisë fitimet në valutë të huaj të përdorura për të paguar për importet dhe për të ruajtur nivelin e rezervave ndërkombëtare. Në të vërtetë, kontributi i turizmit në bilancin e pagesës, llogaritur si një përqindje e eksporteve totale, është veçanërisht e lartë, për ishujt e vegjël. Në vitin 2005, p.sh. Bahamas, Makau, Vanuatu dhe Samoa paraqitën vlerat mbi 60% (Nation master, 2010). Përveç kësaj, destinacionet më të vizituara (Franca, Shtetet e Bashkuara, Kina dhe Italia) arritën vlera nën 10%, me përjashtim të vetëm të Spanjës (18.4%, sidomos Spanja renditet e treta si destinacion përbrenda, UNWTO, 2010). Së dyti, turizmi luan një rol të rëndësishëm në nxitjen e investimeve në infrastrukturën e re, kapitalin njerëzor dhe konkurrencën.

Sektori i turizmit bazohet në katër faktorë kryesorë të prodhimit: kapitali njerëzor dhe fizik, teknologjia dhe burimet mjedisore.

Kapitali njerëzor është një nga shtyllat kryesore të turizmit dhe kështu, ky aktivitet ekonomik mund të konsiderohet si një mundësi për të krijuar vende të reja pune. Siç raporton WEF (2007), vetëm në vitin 2006 sektori i udhëtimit dhe turizmit ka prodhuar 8.2% të totalit të punësimit të fjalës, duke siguruar 234 milionë vende pune. Sipas UNWTO (2009), turizmi është përgjegjës për 300 milionë vende pune të drejtpërdrejta dhe të tërthorta dhe përfaqëson 13% të GDP-së botërore. Prandaj, për shumë vende të zhvilluara, turizmi është bërë pjesë e rëndësishme e ekonomisë lokale.

Kapitali njerëzor përfshin aftësitë, arsimin dhe aftësimin profesional që janë të gjitha elementet që mund të rrisin efikasitetin dhe konkurrencën (Blake et al., 2006). Kapitali fizik, që përfshin një gamë të gjerë të infrastrukturës private dhe publike, si aeroportet, portet, rrugët, hotelet dhe restorantet, është një tjetër prodhues kryesor i produktivitetit dhe tregtisë (Sakai, 2009). Megjithatë zgjerimi i infrastrukturës së re është një kërkesë vendimtare për të arritur një sistem turizmi konkurrues, shumë destinacione turistike përballen me sfidën për të gjetur ekuilibrin e duhur midis zgjerimit të furnizimit dhe një rruge të qëndrueshme rritjeje (Vanegas dhe Croes, 2003; Capó et al., 2005).

Teknologjia është më tej faktor i rëndësishëm për rritjen e produktivitetit dhe efikasitetit. Kjo është edhe më e vërtetë në një ekonomi globale ku teknologjia e informacionit dhe komunikimit krijon shumë sfida dhe ende shumë mundësi për destinacione turistike. Duke pasur parasysh një mjedis të tillë ekonomik dinamik, bizneset e turizmit mund të bëhen më konkurruese nëpërmjet bashkëpunimit (Feng dhe Morrison, 2007; Lemmetyinen dhe Go, 2009). Së treti, turizmi stimulon industritë e tjera ekonomike nëpërmjet, drejtpërdrejtë, indirekt dhe efektet e nxitura. Një rritje në shpenzimet e turizmit do të çojë në shtesë aktiviteti në industritë e lidhura dhe variacioni i përgjithshëm që lidhet me të do të jetë më e madhe se injektimi fillestar në shpenzime. Megjithatë, përfitime të tilla për të ekonomia janë mjaft të vështira për t'u matur duke pasur parasysh natyrën heterogjene të këtij aktiviteti ekonomik. Llogaria që përfshin një grup të paracaktuara përkufizime që u lejojnë shteteve të kuptojnë dhe vlerësojnë turizmin brenda ekonomisë së tyre të përgjithshme në një mënyrë homogjene (Spurr, 2009). Së katërti, turizmi kontribuon në krijimin e punësimit dhe rritjen e të ardhurave. Turizmi është një burim kyç i punësimit që aktivizon të ardhurat për banorët nëpërmjet efekteve shumëfishuese. Turizmi ndërkombëtar, rrit shpenzimet por financon bizneset lokale. Një pjesë e këtyre të ardhurave ndahen për duke shlyer faktorët e prodhimit (p.sh. pagat, qiratë, pagesat e interesit) dhe një pjesë bëhet fitim.

Këto të ardhura shtesë pastaj aktivizojnë konsumin e ri që prodhon përfitime të mëtejshme ekonomike dhe të ardhura në mesin e ekonomisë lokale - agjentët. Megjithatë, kontributi i sektorit të mikpritjes në ekonomin lokal mund të mos jetë homogjene. Andriotis (2002), p.sh., tregon këtë nëse në njërin anë, firmat në shkallë të gjerë

mund të rrisin të ardhurat e sektorit publik, përmes një niveli më të lartë të taksimit, nga ana tjetër, ata kanë tendencë të tregtisë më pak me furnizuesit vendas. Prandaj, autori arrin në përfundimin se për të rritur lokaliteti në efektet shumëfishuese, aktiviteti i turizmit duhet të aktivizojë një pjesëmarrje më të lartë të investitorët lokalë, krijojnë më shumë mundësi punësimi për vendasit dhe nxitje ekonomike me shitësit lokal dhe shitësit me shumicë. Së pesti, turizmi shkakton ekonomitë pozitive në shkallë dhe fushëveprim (Andriotis, 2002; Kroje, 2006). I ndihmon bizneset për të zvogëluar koston mesatare të tyre për njësi të prodhimit si madhësia, shkalla ose rritet. Ky i fundit ndihmon bizneset për të ulur koston totale mesatare të tyre si rezultat i rritjes së numri i mallrave të ndryshëm të prodhuar. Si kërkesë ndërkombëtare e turizmit rritet, firmat hoteliere tentojnë të zgjerojnë madhësinë e tyre dhe të sigurojnë llojshmerin mbi bazen e tregut. (Weng dhe Wang, 2004).

Metodologjia e punimit

Ky studim është një studim përshkrues, i natyrës kuantitative, i cili na ndihmon për të identifikuar dhe analizuar arsyet pse klientët preferojnë një vend ose tjetrin për të pushuar kur vendosin të bëjnë turizëm në Kosovë. Mostra për këtë hulumtim përfshinte 80 vende turistike, moshat e të cilëve shkonin nga 16-54 vjet nga Kosova, dhe vendet tjera. Pyetësorët u përdorën për mbledhjen e të dhënave primare i cili përfshin pyetje të mbyllura dhe për të vlerësuar përgjigjet. Ku shkalla Likert është përdorur në shumicën e pyetjeve. Shkalla Likert e vlerësimit është e ndarë në 5 pika si 1=nuk pajtohem aspak, 2=nuk pajtohem, 3=indiferent, 4=pajtohem, dhe 5=pajtohem plotësisht. Klasifikimi i pyetësorit është bërë kryesisht në ndarjen e popullsisë sipas gjinisë, ku shpërndarja e frekuencave dhe tabelat e grafikoneve janë përdorur për të vlerësuar rezultatet. Gjatë këtij punimi është përdorur regresioni linear i cili na tregon për lidhjen pozitive ose negative në mes të variablave, po ashtu është përdorur edhe koeficienti Cronbach's Alpha për të analizuar besueshmërinë e të dhënave.

Përshkrimi i variablave dhe hipotezat

Gjatë këtij punimi, do të ngriten disa hipoteza të cilat në bazë të hulumtimit priten të vërtetohen ose jo. Për secilën hipotezë është ngritur edhe hipoteza zero dhe hipoteza një.

Hipotezat:

H₁: *Turista- vizitorë kemi më tepër ndërkombëtarë sesa vendor;*

H₂: *Çmimi i produktit ka ndikim në vendimmarrje;*

H₃: *Komoditeti është faktor i rëndësishëm për turizëm;*

Gjatë kësaj pjese të punimit do të përshkruajmë disa pyetje kryesore që kemi përdorur gjatë hulumtimit të bërë, siç janë disa nga to:

	Numri i respondentëve		
	PO	Nganjëherë	JO
Vizitorë vendor ose ndërkombëtar	78%	10%	12%
Çmimi i produktit si faktor në vendimmarrje	76%	12%	10%
Komoditeti	82%	8%	9.10%

Tabela1: Përshkrimi i respondentëve

Nga tabela e mësipërme, shihet se vizitorët ndërkombëtar ndaj atyre vendor, janë më të shpeshtë nga ata që frekuentojnë vendet më të përshtatshme për turizëm në krahasim me vizitorë vendor. Çmimi i produktit u tregua

shumë i rëndësishëm krahas asaj si marim vendim, për shkak se kjo shihet të jetë reflektim i asaj se si njerëzit dëshirojnë të pushojnë mirë. Në vazhdim me një pjesëmarrje mjaftë të vogël gati vetëm 10% të cilët nuk i kanë dhënë rëndësi çmimit kur ata vendosin të bëjnë një pushim. Faktori i komoditetit u tregua mjaftë significant me një pjesëmarrje me 80%, gjë e cila tregon se shumica e njerëzve besojnë se duhet të investojmë si një mënyrë më e lehtë për t'u akomoduar mirë.

Korniza teorike e punimit

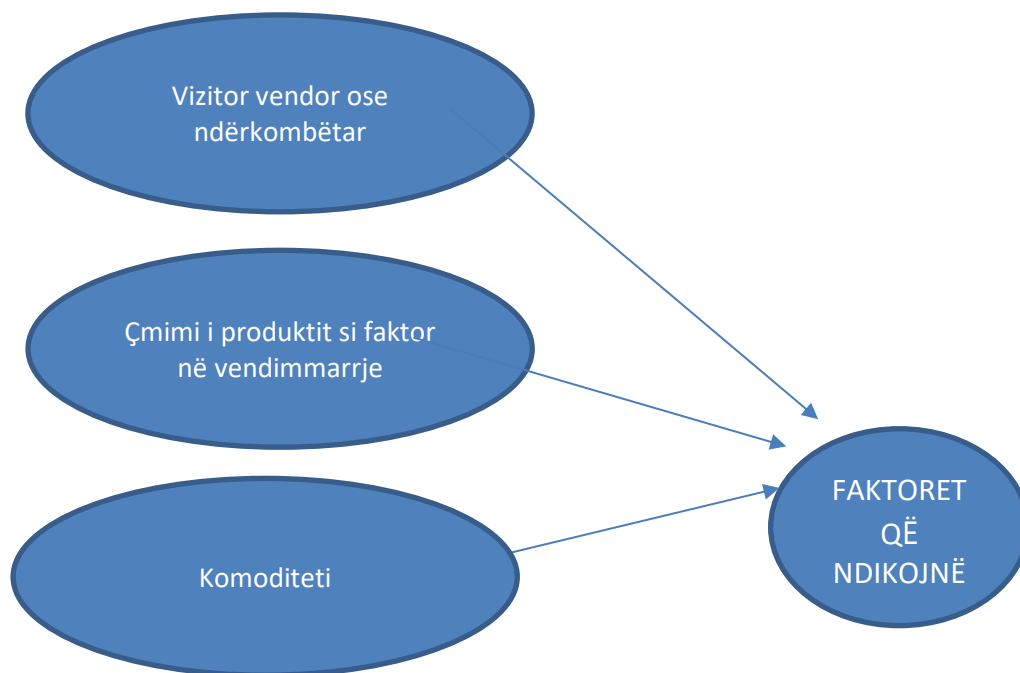

Figura 1: Paraqitja e kornizës teorike të punimit

Përshkrimi i variablave të përdorura nga analizat e bëra

Regresioni linear për variablat e diskutuara, është i shtruar në këtë mënyrë sa që paraqitet variabla e varur dhe variabla e pavarur, e cila na tregon se sa një variabël ndikon në tjetrën.

Variable	B	Adjusted R-Square	Sig
Klient vendor ose ndërkm.	.325	.116	.000

Tabela e mësipërme, tregon analizën e regresionit ndërmjet preferencave të konsumatorit ndaj klientëve vendore dhe ndaj klientëve ndërkombëtarë. Koeficienti Beta (B) ka vlerën .325 me signifikançen .000 e cila tregon një lidhje positive në mes të klientëve dhe ndikimit në turizëm.

Variable	B	Adjusted R-Square	Sig
Çmimi i produktit	.412	.354	.000

Tabela e mësipërme, tregon një analizë të regresionit ndërmjet çmimit të produktit dhe turizmit. Treguesit e

përfutur si Beta (B) koeficienti është .412 me vlerën e signifkancës .000 e cila tregon një lidhje pozitive në mes të këtyre variablave.

Variable	B	Adjusted R-Square	Sig
Komditeti	.409	.311	.000

Tabela e mësipërme, tregon lidhshmërinë në mes të komoditetit dhe arsyeshmërisë, këto dy variabla kanë lidhje pozitive në mes veti e cila gjithë edhe tregohet përmes koeficientit Beta (B) me vlerë .409 me vlerë signifkance .000 e cila tregon një lidhshmëri pozitive ndërmjet veti.

Diskutimi dhe Konkluzioni

Turizmi është një sektor në rritje më shumë turistë që ndikojnë në zhvillimin e vazhdueshëm të këtij sektori në botë por edhe në Kosovë. Edhe pse, Kosova, është vend me hapësirë të vogël gjeografike, me pasurinë natyrore dhe humanizmin që ka, ofron mundësi të favorshme për zhvillimin e disa llojeve të turizmit qofshin ato vetem tranzit, me afatgjatë, rajonal ose edhe ndërkombëtare. Kosova, ka mjaftë vende të cilat mund t'i zhvilloj dhe të investoj në to, duke i bërë si pika kyqe për vizitor vendor por edhe ndërkombëtarë, të shfrytëzuara për sport, pushim, kulturë, arsim e edukim.

Qëllimi i këtij punimi të bërë lidhur me faktorët që ndikojnë në zhvillimin e turizmit, ishte zbulimi i faktorëve që ndikojnë në vizitën e vendeve turistike në Kosovë, qoftë nga vizitorët vendor dhe ata ndërkombëtar, sa ndikon çmimi në përzgjedhjen e një pushimi nga ana e vizitorëve, do të thotë në marrjen e vendimit dhe komoditeti a është faktorë që ndikon në këtë turizëm. Duke u mbështetur në literaturën përkatëse, kemi vënë në pah dallimet ndërmjet karakteristikave demografike të klientëve dhe mënyrës se si ata vendosin të pushojnë. Po ashtu, edhe për të zbuluar marrëdhëniet ndërmjet karakteristikave demografike të konsumatorëve dhe shprehive të tyre të pushimit.

Nga studimi i bërë kemi ardh në përfundim se 54% e respondentëve janë meshkuj dhe 46% e femra të anketuara janë ndërkombëtare krahas atyre vendore.

Rasti Studimor – Subjekti afarist “Nartel”

Lidhur me këtë punim, kemi marrë si rast studimor subjektin afarist “Nartel”, i themeluar në vitin 1985, në fushën e akomodimit gjë e cila ndikon në rritjen e turizmit dhe është ende aktivë me 38 të punësuar, prej të cilëve, 30 janë femra dhe 8 janë meshkuj. Kapaciteti i pranimit të vizitoreve/turisteve është kapacitet mjaft i mirë me gjithsej 34 dhoma që përfshijn 45 shtretër.

Bazuar në këto kushte dhe kapacitete të cilat posedon ky hotel, numri i vizitorve vazhdon të rritet prej vitit në vit, ku vetëm në vitin 2019 ky numër ka lëvizur prej 3000 – 5000 veta. Lokacioni i përshtatshëm i hotelit ndihmon që të ketë rritje të vazhdueshme të vizitorëve nga e gjithë Kosova, Shqipëria, Macedonia e Veriut, përfshirë këtu edhe Evropën Perëndimore. Koha e frekuentimit nga vizitorët nuk dallon shumë nga muaji në muaj, pothuajse gjatë gjithë vitit kemi një trend të njëjtë të vizitorve, me qëndrimin mesatar të vizitorëve prej 3 netë deri në 6 netë. Në rast se kemi ndonjë fluks më të madh të vizitorëve, qoftë për konferenca, takime ose delegacione me të huaj, gjithsesi “Nartel” është mjaftë bashkëpunues me hotele tjera, gjë e cila ndikon pozitivisht në relacionet me konkurentet në Prishtinë dhe më gjërë.

E gjithë kjo punë dhe ky sukses i arritur deri më tani është arritur fal një personeli i cili ka përgaditje të lartë shkollore, gjë që i ndihmon në planifikim dhe koordinim të detyrave, poashtu ndihmon vizitorët në komunikim qoftë me komunitetin vendor ose me komunitetin ndërkombëtar.

Referenca

Andriotis, K. (2002). Scale of hospitality firms and local economic development-evidence from Crete. *Tourism Management*, 23(4), 333-341.

De Mooij, M. (2004). Consumer behavior and culture. Thousand Oaks: Sage.

Elliott, G.R. and Camoron, R.C. (1994), “Consumer perception of product quality and the country of origin effect”, *Journal of International Marketing*, Volume 2(2), pp. 49-62.

Lee, C. C., & Chang, C. P. (2008). Tourism development and economic growth: A closer look at panels. *Tourism management*, 29(1), 180-192.

Song, H., & Li, G. (2008). Tourism demand modelling and forecasting- A review of recent research. *Tourism management*, 29(2), 203-220.

Song, H., & Witt, S. F. (2012). *Tourism demand modelling and forecasting*. Routledge.

<http://hotelnartel.com/> contact@hotelnartel.com Tel: +38345707080.

FUNKSIONIMI I MEDIAVE NË MAQEDONINË E VERIUT DHE RESPEKTIMI I ETIKËS GJATË INFORMIMIT

Doc.dr.Dashmir Idrizi

Universiteti i Tetovë- Fakulteti Juridik-Gazetari

FUNCTIONING OF MEDIA IN NORTHERN MACEDONIA AND RESPECTING ETHICS INFORMATION

Abstract

Ethics is the study and evaluation of human behavior in the light of moral principles. It deals with matters of what is good and what is bad, how we can distinguish between them, whether good and evil are the same for all; how can we make strong decisions that can help or inflame others?

The ethics of journalism is the basis of professionalism in the media. It should be the strongest point of a journalist, but it has managed to be the component that leaves much to be desired, starting from the basic information which is almost never given exactly for a certain event that happened, until the violation of human rights by journalists themselves. In debates on ethics in journalism, public opinion plays a special role.

Now we have more information than quality, there we see that we are no longer dealing with journalistic ethics. Ethics should be the strongest point of a journalist, but it is the component that leaves much to be desired, starting from the basic information which is almost never given exactly for a certain event that has occurred, until the violation of rights of man by the journalists themselves.

Keywords: media, ethics, journalists, public, principled....

Abstract

Etika është studimi dhe vlerësimi i sjelljes njerëzore në dritën e parimeve morale. Ajo merret me çështjet se çfarë është e mirë dhe çfarë është e keqe, si mundemi ne të bëjmë dallimet mes tyre, a është e mira dhe e keqja e njejtë për të gjithë; si mundemi të bëjmë vendime të forta që mund të ndihmojnë apo pezmatojnë të tjerët?

Etika e gazetarisë është bazë e profesionalizmit në media. Ajo duhet të jetë pika më e fortë e një gazetari, mirëpo ka arritur që të jetë komponenti që le shumë për të dëshiruar duke filluar që nga informacioni bazë i cili pothuajse nuk jepet asnjëherë i saktë për një ngjarje të caktuar të ndodhur, deri tek cënimi i të drejtave të njeriut nga vet gazetarët. Në debatet mbi etikën në gazetari, opinioni publik luan një rol të veçantë.

Tani kemi më shumë sasi informacionesh se sa cilësi, aty e shohim se më nuk kemi të bëjmë me etikë gazetareske. Etika duhet të jetë pika më e fortë e një gazetari, mirëpo ajo është komponenti që le shumë për të dëshiruar duke filluar që nga informacioni bazë i cili pothuajse nuk jepet asnjëherë i saktë për një ngjarje të caktuar të ndodhur, deri tek cënimi i të drejtave të njeriut nga vet gazetarët.

Fjalët kyçe: media, etikë, gazetarë, publikë, parimor....

HYRJA

Etika është studimi dhe vlerësimi i sjelljes njerëzore në dritën e parimeve morale. Ajo merret me çështjet se çfarë është e mirë dhe çfarë është e keqe, si mundemi ne të bëjmë dallimet mes tyre, a është e mira dhe e keqja

e njëjtë për të gjithë?;

Si mundemi të bëjmë vendime të forta që mund të ndihmojnë apo pezmatojnë të tjerët?

Etika e gazetarisë është bazë e profesionalizmit në media. Ajo duhet të jetë pika më e fortë e një gazetari, mirëpo ka arritur që të jetë komponenti që le shumë për të dëshiruar duke filluar që nga informacioni bazë i cili pothuajse nuk jepet asnjëherë i saktë për një ngjarje të caktuar të ndodhur, deri tek cënimi i të drejtave të njeriut nga vet gazetarët.

Në debatet mbi etikën në gazetari, opinionin publik luan një rol të veçantë. Përderisa publiku konsumon vazhdimisht prodhimin medial, pranuesit pra opinionin publik i takon të analizojë se kush dhe si po e keqpërdor, kush po e instrumentalizon atë. Mirëpo kohëve të fundit duke pasur parrasysh mediat sociale ku nuk është më koha e komunizmit që nuk vinte në shprehje "liria e shprehjes" ku informacionet ishin "te ndrydhura" edhe materialet që dilnin të shtypura dilshin nën kontrollin e censurës.

Por fatkeqësisht sot jemi në kohë kur siduket kemi liri të tepëruar, çdo njeri ka të drejtën e fjalës në të cilën ja vlen-apo sja vlen të përmenden ato i publikojnë, as që brengosen se e dëmtojnë dikend apo jo, edhe mediat sociale ku jo medoemos çdo njeri që ka kryer fakultetin për gazetari mund të jetë gazetar, mjafton që të hapësh një faqe dhe të shpërndash informacione nga më të ndryshmet dhe e shohim që jemi në ai "bum" gazetaresk ku lëmë për të dëshiruar shumë nga ana profesionale.

Tani kemi më shumë sasi informacionesh se sa cilësi, aty e shohim se më nuk kemi të bëjmë me etikë gazetareske. Etika duhet të jetë pika më e fortë e një gazetari, mirëpo ajo është komponenti që le shumë për të dëshiruar duke filluar që nga informacioni bazë i cili pothuajse nuk jepet asnjëherë i saktë për një ngjarje të caktuar të ndodhur, deri tek cënimi i të drejtave të njeriut nga vet gazetarët.

FUNKSIONIMI I MEDIAVE NË MAQEDONINË E VERIUT DHE RESPEKTIMI I ETIKËS GJATË INFORMIMIT

1. RAPORTIMI I PËRGJEGJSHËM DHE ETIKË PËR FËMIJËT ADOLESHENTË

Fëmijët dhe të rinjtë i kanë të gjitha të drejtat sikurse edhe të rriturit, ndërsa përveç asaj kanë të drejtë të jenë të mbrojtur nga çfarëdo lloj dëmi. Parimet bazë të UNICEF-it, kur bëhet fjalë për raportim për fëmijë dhe të rinjë janë si vijojnë:

1. Dinjiteti dhe të drejtat e secilit fëmijë duhet të respektohen në të gjitha rrethanat;

2. Gjatë intervistimit dhe raportimit për fëmijët është e nevojshme që t'i kushtohet vëmendje të drejtës së privatësisë dhe diskrecionit, të dëgjohen mendimet e tyre, të marrin pjesë në marrjen e vendimeve që kanë të bëjnë me ta dhe të mbrohen nga çdo e keqe ose hakmarrje;

3. Interesat më të mira për çdo fëmijë duhet të jenë të mbrojtura mbi të gjitha interesat e tjera, duke përfshirë edhe përfaqësimin për problemet e fëmijëve dhe promovimin e të drejtave të tyre;

4. Gjatë tentativës që të konstatohen interesat më të mira të fëmijëve, është e nevojshme që t'i kushtohet rëndësi adekuate të drejtës së fëmijës që t'i shprehë pikëpamjet e tij, në pajtueshmëri me moshën dhe pjekurinë e tij;

5. Është e nevojshme të konsultohen ata të cilët e njohin për së afërmi situatën e fëmijës dhe që kanë qasje më të lehtë deri te ajo, për pasojat e mundshme shoqërore dhe kulturore për çfarëdo lloj raportimi;

6. Të mos publikohen storje ose fotografi që mund t'i sjellë në situatë rreziku fëmijët, vëllezërit ose motrat e tyre, apo bashkëmoshatarët e tyre, madje as kur ndërrohet identiteti i tyre, kur mjegullohen fytyrat, ose kur aspak nuk përdoret identiteti i tyre.¹

Nga ana tjetër, Media Wise, UNICEF dhe Federata Ndërkombëtare e Gazetarëve kanë ndërmarrë iniciativë ndërkombëtare për të promovuar mirënjohjen se gazetarët luajnë rol pozitiv në zhvillimin e qasjeve të reja në përfaqësimin mediatik të fëmijëve, promovimin e të drejtave të tyre dhe për kontributin drejt përpjekjeve për ngritjen e vetëdijes profesionale rreth nevojës për çrrënjësuesjen e të gjitha formave të eksploatimit të fëmijëve.

Në një numër të madh kodesh etike, mediet paralajmërohen rreth raportimit diskriminues ose për rreziqet nga inkurajimi i diskriminimit në bazë të përkatësisë gjinore, orientimit seksual, religjionit, gjuhës, e të tjera. Njëkohësisht, disa prej tyre në këtë listë e shtojnë edhe "moshën", që u jep bazë gazetarëve që të thirren në këtë pjesë, kur bëhet fjalë për raportimin rreth temave që kanë të bëjnë me fëmijët. Megjithatë, kjo pjesë më shumë ka të bëjë me njerëzit e moshuar se sa me fëmijët.

Në Kodin për Etikë të Gazetarëve të Sllovenisë, kërkohet që gazetarët të kenë "sidomos taktikë dhe të jenë më të vëmendshëm kur raportojnë për incidente, ngjarje tragjike në familje, sëmundje, fëmijë dhe adoleshentë". Në Kartën për përgjegjësitë e gazetarëve në Itali ka një pjesë të veçantë e cila ka të bëjë me fëmijët ose njerëzit e kategorive të prekshme, me ç'rast potencohet se "gazetari i respekton të gjitha parimet që janë të konfirmuara në Konventën e OKB-së për të drejtat e fëmijëve të vitit 1989, për mbrojtjen e fëmijëve, për mbrojtjen

¹ Selmani, Naser-Shoqata e Gazetarëve të Maqedonisë Rey D.Johannes-Raportimi etik i mediave në Evropë dhe Maqedoni, f.55,Shkup

Sipas asaj që është nënvizuar në Qëllimet e zhvillimit mijëvjeçar, profesionistët mediatikë duhet të synojnë që të përqendrojnë vëmendjen në temat që i tangojnë fëmijët në shoqëri, si janë, për shembull, kushtet sociale, çrrënjësia e urisë dhe çështje të tjera si arsimi, qëndrueshmëria dhe të tjera. Në Udhëzimet e UNICEF-it, mes tjerash, theksohet fuqishëm nevoja që të mos stigmatizohen fëmijët, të sigurohet konteksti i vërtetë për temat që kanë të bëjnë me fëmijët, të mbrohet identiteti i tyre, si dhe të konfirmohet vërtetësia e asaj që e thotë vetë fëmija, pa dallim nëse kjo do të bëhet me fëmijë të tjerë apo me njerëz të rritur.

2. RAPORTIMI I PËRGJEGJSHËM DHE ETIKË GJATË KONFLIKTEVE

Mediat shpeshherë janë mes elementeve të para në shoqëri të cilat keqpërdoren gjatë kohës së konflikteve. Madje edhe para se të ndodhë vetë konflikti, palë të ndryshme këmbëngulin që të vendosin kontroll ndaj medieve, me qëllim që të ndikojnë ndaj informatave dhe qëndrimeve në drejtim të interesave të tyre. “Ata të cilët nuk i shijojnë drejtpërdrejtë dhe personalisht konfliktet, bëhen pjesë e tyre pikërisht për shkak të mediave”.

Përkundër shfrytëzimit aktiv të mediave nga ana e palëve të ndryshme në konflikt, ata mund të kontribuojnë edhe vetë, pa vetëdije, drejt përplasjes. Provokimi i tillë pasiv i dhunës më së shpeshti ndodh kur gazetarët kanë aftësi të dobëta profesionale, kur kultura mediatike nuk është e zhvilluar mjaftueshëm, ose kur nuk ka pasur mjaftueshëm ose nuk ka ekzistuar fare histori e pavarësisë në punën e medieve. “Në kushte të tilla, gazetarët mund të përforcojnë mllefin dhe të promovojnë stereotipe, edhe përkundër asaj që qëllimet e tyre nuk janë në atë drejtim, ose nuk janë të manipuluar nga ndonjë trup i jashtëm. Skenari i tillë është më i rrallë sesa situatat kur mediet janë të manipuluar në mënyrë aktive, por gjithsesi, nuk është skenar më pak i rrezikshëm”.

Disa teoricienë konsiderojnë se si propagandë në media vlerësohet edhe përqendrimi mbi deklaratat e liderëve. Kjo përfshin përsëritjen e qëndrimeve qeveritare, pa bërren e komenteve, me çka “gazetarëve u mundësohet të pohojnë se janë neutralë për shkak se, thjesht, kanë përcjellë informata. “Mungesa e informatave në cilëndo fazë të konfliktit mundëson manipulimin e njerëzve, rritjen e mosbesimit dhe frikës. Aftësia që të merren vendime mbi bazën e informimit të mirë e përforcon shoqërinë, strukturat demokratike dhe perspektivat për zhvillim pozitiv në të ardhmen.

Pikërisht për këtë shkak Deklarata Mijëvjeçare e Kombeve të Bashkuara e thekson nevojën “për sigurimin e lirisë që mediat të mund të realizojnë rolin e tyre thelbësor dhe të drejtën e opinionit që të ketë qasje te informatat”.

3. ETIKA NË RRJETET SOCIALE DHE PORTALET E VENDIT

Etika nuk mund të jetë “Off”, kur je On-Line

Të shkruash për etikën Online është sa e lehtë, aq edhe e vështirë. E lehtë sepse jemi ende në eksplorimet e para të këtij fenomeni, dhe na lejohej të gjithëve të bëjmë vëzhgimet tona lirshëm, duke u përpjekur të kuptojmë dhe dokumentojmë sesi funksionon “Njeriu Online”. Nga ana tjetër, pikërisht aty qëndron edhe vështirësia, pasi Online nuk ka ligje si të fizikës apo të natyrës, të cilat do të na orientonin.³

Mënyrat sesi i përdorim rrjetet sociale varet nga ne, nëse përdoren siç duhet kemi përfitime të mira nga to, por gazetaria duhet bërë pa dhunuar, pa fyerje, pa pasoja psikologjike dhe trauma tek të tretët që nuk kanë lidhje me këtë.

Zgjedhja etike për mënyrën e përdorimit të internetit është sidomos e rëndësishme për atë përqindje të vogël të përdoruesve që krijojnë përmbajtjen të cilën shumica konsumojnë online. Shprehja e famshme “With Greater Power Comes Greater Responsibility” është posaçërisht e aplikueshme për këtë kategori pasi janë ata që orientojnë opinionin publik. Kur burime të ndryshme të informacionit online respektojnë trinomin e informimit, edukimit dhe argëtimit, zgjedhjet pozitive etike janë vetë evidente.

Disa nga vlerat që duhet të përpiqemi të kontribuojmë në rrjetë, në mënyrë që të ndihmojmë në emancipimin e shoqërisë janë:

a. Pjesëmarrja, pasi nxitja e qytetarëve për kauza të ndryshme, si mjedisi, diskriminimi, ndihma sociale, është plotësisht e mundshme përmes rrjeteve sociale, madje është më e lehtë ta çosh fjalën se kurrë më parë. Krijimi i një shoqërie më pjesëmarrëse është njëra nga sfidat kryesore për ata nga ne që e shohin përvojën online si një zgjatim të përgjegjësisë qytetare që kemi.

b. Besueshmëria është joetike për të patur komunikim cilësor përmes mediave online. Nuk ka rëndësi nëse je një media e konsoliduar apo një individ që komunikon përmes Twitterit nga celulari... duhet të jesh i besueshëm. Dhe besueshmëria është e lehtë kur mesazhi i komunikuar online është gjithmonë i ndershëm. Nuk mund ta vendosësh emrin tënd, dhe punën tënde në shërbim të njerëzve apo tjetrit, dhe të pretendosh më pas

² Po aty, f.58

³ <https://internetisigurte.org/rreziqet/rrjetet-sociale/>

besueshmëri. Nuk mund të cenosh etikën dhe pastaj të kërkosh të konsiderohesh etik. Kjo kam frikë, është e pamundur.

c. Përgjegjësia është një tjetër element shumë i nevojshëm në komunikimin etik online. Kur individ vendos të komunikojë online duke marrë autorësinë e fjalëve të tij, pra duke dalë nga anonimat – atëherë ky individ shpall se funksionon online me përgjegjësi të plotë, dhe kjo e vendos atë në grupin e komunikuesve etikë. Fshehja nën Anonimat nga ana tjetër është për disa mundësi e përkryer për të abuzuar.

d. Privatësia është ana tjetër e monedhës.

e. Identiteti që secili prej nesh krijojmë për veten tonë online është në thelb të gjithë përvojës. Kush jemi online? Si sillemi? Çfarë bëjmë? Janë tre pyetjet e para që mund të bëjmë për të filluar të kuptojmë identitetin tonë online. Ne të gjithë përfundojmë me një identitet online, sado i njohur apo i errët të jetë ky. Është mirë kur këtë identitet e ndërtojmë vet, në bazë të vlerave të mbara etike dhe në kërkim të të mirës sociale.

Është e rëndësishme të theksohet se duhet të forcohen dhe shtohen ato iniciativa online që do ta emancipojnë shoqërinë njerëzore për ta përdorur internetin përtej Instagram-it apo Snapchat-it apo çfardo lloj rrjeti tjetër social. Është koha për t'i ndërgjegjësuar njerëzit për qytetarinë online, dhe rëndësinë e saj të madhe, po aq të madhe do të thosha sa të qenit qytetar në jetën e përditshme.

Duhet inkurajuar dhe ndihmuar ato nisma që kanë për qëllim të mirën e përbashkët, përmes pjesëmarrjes së shtuar të qytetarëve në çështjet e qytetit.

4. LAJMET E RREME

Çështja e lajmeve të rrejshme të shpërndara në SHBA gjatë fushatës së fundit presidenciale, lajme këto që u konfirmuan se shpërndaheshin nga Velesi i Maqedonisë, ka bërë që këtë qytet ta vizitoj një punëtorë i Facebook. Murtadha Al-Tameemi, inxhinier softuerik, tregon rreth qëndrimit të tij në Maqedoni, si edhe vizitës së veçantë që ia ka bërë qytetit të Velesit. Ai thotë se ka ardhur në Maqedoni pa patur asnjë dijeni për këtë vend, duke mos ditur as si ta shqiptoj emrin e Shkupit, mirëpo thekson se ka hasur në mirësjelljen e popullit, edhe pse vendi përmendet si prodhues i lajmeve të rreme dhe ka nxitje për në ISIS.⁴ Al-Tameemi ka qëndruar tre ditë në Maqedoni në një punëtorë me shoqërinë civile. Në ditën e parë inxhinjeri i Facebook ka takuar tre gra që janë marrë me zhvillimin e një programi për viktimat e ngacmimit, që njihet si bulizëm, si edhe gazetarë të cilët synojnë një qasje të bazuar në fakte për gazetarinë.

Në ditën e dytë, Tameemi ka vizituar Velesin qytet ky në Republikën e Maqedonisë së Veriut ku ka takuar një person i cili ka hapur disa portale të rrejshme dhe ka pranuar se ka qenë i paguar për të krijuar më shumë se 100 faqe interneti, që tani publikon lajme senzacionale që shënjestrojnë ultrakonservatorët në SHBA. Krijuesi i faqeve të internetit është treguar moskokçarës për ndikimin e keq të punës që bën, duke e krahasuar me programet e Facebook, edhe pse e ka konsideruar si diçka joetike.⁵

"Kryesisht në Maqedoni lajmet e rreme vijnë gjatë fushatave, që lajmet janë se njëra parti e sulmon tjetrën, se sa shumë portale aktivizohen gjatë kësaj fushate dhe brenda ka sulme të ndryshme brenda grupacioneve të një subjekti politik. Mirëpo ky nuk është rasti i vetëm, raste të tilla hasim në xhdo hap unë e kisha parë shqetësimin më të madh, sepse kjo formë e informacioneve të rrejshme tek ne por edhe në rang global ka bërë racionalizimin dhe ato pak figura publike që i kemi me vlera dhe kontribut edhe ato atakohen për interesa të caktuara të marim politikën, përceptimi është për të keq, ne që meremi me këtë krahas atyre të këqijve ka disa lavdata për dikë dhe ne jemi për natyrën që të gjuajmë lajmin e zi, nuk ka figurë politike e historike që nuk shahet e ofendohet duke nisur nga Skenderbeu gjithë ideologjitë e mundëshme "vlerëson në opinionin e tij mbi lajmet e rreme Arben Ratkoceri nga gazeta Koha.

Andaj mendimi im është që në një të ardhme të afërt Republika e Maqedonisë së Veriut duhet të sjell ligj me të cilin do të rregullohej publikimi i informacioneve në faqet e ndryshme të internetit portale, rrjete sociale e kështu me radhë.

Pasi kështu do ti kishim eliminuar shpifjet, ofendimet dhe keqinformimin apo dezinformimin e publikut.

5. ANKET ONLINE

Për të qenë me korekt me punën e mediave dhe se sa ato janë në shërbim të popullit dhe sa e respektojnë etikën qoftë nëpër edicionet e informative apo në zhanret e tjera të cilat transmetohen para opinionit të gjërë. Ne realizuam një anketë përmes formës elektronike, dhe petjeve tona na u përgjigjën 300 qytetar të moshave të ndryshme.

Nga anketa e zhvilluar dolën rezultatet si vijon.

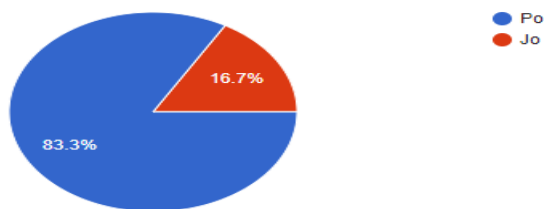
⁴ <https://www.koha.net/tech/20106/cfare-jane-lajmet-e-rreme/>

⁵ <https://www.koha.net/tech/20106/cfare-jane-lajmet-e-rreme/>

Në pyetjen tonë:

1. A jeni ndjekës i mediave? (qofshin ato të shkruara apo elektronike)

30 responses

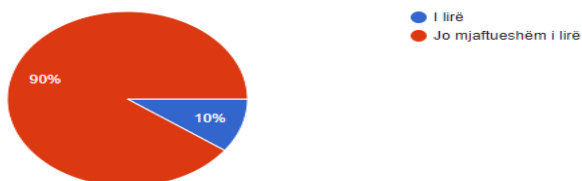

Grafikoni nr.1

Në pyetjen e parë, ku të anketuarit janë pyetur se a janë ndjekës të mediave (qofshin ato të shkruara apo elektronike), shohim se nga numri i përgjithshëm i të anketuarëve prej 300 personave, 83.3% prej tyre që janë ndjekës të rregullt dhe 16.7% që nuk janë.

Me lirinë e shtypit nënkuptojmë që gazetarët të jenë të lirë të ushtrojnë profesionin e tyre. Sa është i lirë shtypi për shprehjen e problematikave shoqërore, sociale, ekonomike apo dhe ato politike ?

30 responses

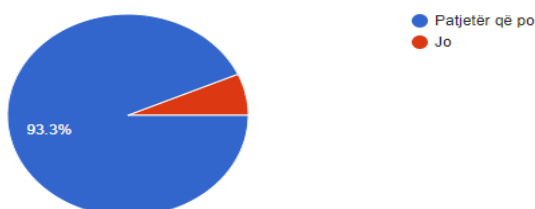

Grafikoni nr.2

Në pyetjen e dytë, të anketuarit të cilët janë pyetur se shtypi sa ka liri për shprehjen e problematikave shoqërore, sociale, ekonomike apo dhe ato politike janë përgjigjur 90% se sështë shtypi mjaftueshëm i lirë dhe vetëm 10% se është i lirë.

A duhet të jenë gazetarët më të kujdesshëm kur raportojnë lajme, veçënisht për tema sensitive(aksidente,konflikte,vrasje, vetëvrasje etj)?

30 responses

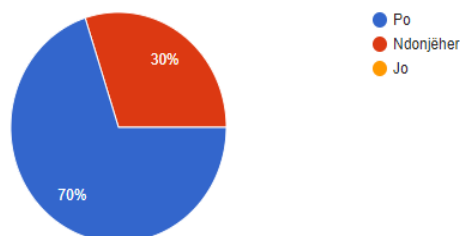
Grafikoni nr.3

Gjithashtu edhe në pyetjen e tretë, të anketuarit janë përgjigjur në mënyrë elektronike ku po edhe këtu

shumica dmth 93.3% , janë pajtuar se gazetarët duhet të jenë më të kujdesshëm kurr raportojnë për tema sensitive dhe vetëm 6.7% mendojnë se nuk duhet të jenë më të kujdesshëm.

A mendoni se lajmet,postimet që bëhen në rrjetet sociale duhet të përmbajnë më shumë etik në brendsinë e tyre?

30 responses

Grafikoni nr.4

Përgjigjen e fundit e kemi pak më ndryshe sepse të anketuarit kanë pasur mundësi të përgjigjen në tre varriante, në pyetjen që vijon se a mendojnë ata se lajmet apo postimet që bëhen në rrjetet sociale, duhet të përmbajnë më shumë etik në brendësinë e tyre. Ata janë përgjigjur me PO-70%, JO-30% dhe Ndonjëher-30%. Këtu shohim se jo të gjithë mendimet e njerëzve për të njëjtat pyetje janë të njëjta.

Lirishtë mund të përfundojmë se edhe të anketuarit tone janë të mendimit ashtu siç e tham edhe më lartë se disa nga gazetarët e veçanarishtë ato të portaleve dhe rrjetëve të ndryshme sociale janë të pakujdesshëm në publikimin e informacioneve.

6.PËRFUNDIM

Si përfundim ne mund të themi se etika është jo vetëm puna profesionale e gazetarit por edhe morale, se sa moralisht ai vepron në profesionin e tij. Nëse marrim shembull një rast kur ne ndodhemi në rrugë dhe në atë moment ndodhë ndonjë aksident dhe person i aksidentuar ka nevojë për ndihmë, varet prej neve se do të vepronim së pari moralisht apo profesionalisht, ajo është në dorën e gazetarit. Është më me rëndësi jeta e njeriut apo informimi i publikut në pik të parë. Mirëpo edhe si të jetë vendimi ynë në raste të tilla ne përsëri duhet të kemi parasysh kodekset e etike të gazetarëve që i kemi cekur më lartë sepse duke u bazuar tek to nuk besoj se mund të hasim në gabime në ushtirimin e profesionit duke mos menduar për interesat personal, por duke menduar në pik te parë për intereast e publikut. Media fiton respektin e publikut vetëm nëse ajo kthet në një tribunë të së vërtetës, duke nxjerrë në dritë të opinionit publik të vërtetën e gjithçkaje.

Sot ne më shumë shohim denoncime nga vetë publiku, duke luajtur ato rolin e gazetarëve se sa vetë gazetarët. Media është pushteti i katërt në vend, kështu që duhet dhe të silllet si e tillë.

LITERATURA E SHFRYTËZUAR

1. Blerim Reka (2002), Etikë Gazetarie me të Drejtën e Medias, Prishtinë.
2. Dashmir Idrizi, Komunikimi me publikun-Tetovë- Luma Grafix- 2016
3. Naser Selmani, Shoqata e Gazetarëve të Maqedonisë Johannes D. Rey, Fondacioni Konrad Adenauer (2016), Raportimi etik i medieve në Evropë dhe Maqedoni, Shkup.
4. Dashmir Idrizi- Skripta- "Praktika profesionale (TV, Radio, Shtypi)-UT; Tetovë 2012

Web faqe:

1. <http://presscouncil-ks.org/wp-content/uploads/2015/04/Hulumtimi-ne-Mediat-Sociale-Udhezues-Per-Etiken-.pdf>
2. https://en.wikipedia.org/wiki/Social_media
3. <http://www.uniteforsight.org/evaluation-course/module15>
4. <https://internetisigurte.org/rreziqet/rrjetet-sociale/>
5. <http://www.institutemedia.org/inbox-b-salaj.html>

6. <https://www.reporter.al/manualidrejtise/LIRIA%20E%20SHPREHJES%20DHE%20E%20MEDIAS.html>
7. <https://al.ejo-online.eu/etika-dhe-cilesia/etika-ne-media-dhe-pergjegjesia-e-publikut>

Socio-economic and legal aspects of post penal assistance in Republic of North Macedonia

PhD Cand Armend ASLLANI⁶

PhD Llokman HEBIBI⁷

Abstract

Rehabilitation is a very complex process, a conglomerate of activities and actions, large processes of institutional correction.

With the post penal assistance we mean actions and techniques of methodological, pedagogical, psychological and social nature taken against the convicted person before leaving the penitentiary institutions and directly after his release in order to ensure its integration straight forward and successful involvement in life in freedom. Post penal assistance has got two phases, it's interior and exterior. On the inside we are dealing with the preparatory stage for the release of person sentenced. While this treatment its greater achievement has got it when people who are sentenced start to live in freedom, this means exterior aid. Here we are dealing with forms and types of post penal assistance, which is regulated by law for the enforcement of sanctions and the most important are: the provision of material assistance, food and housing, health insurance, finding jobs etc. In this paper we will see how it is organized and operates post penal (treatment) assistance in R.Macedonia, with detailed examination of positive domestic legislation, we will be introduced closer to the characteristics, principles and opportunities for involvement of people in freedom, and also we will have statistical data.

Keywords: post penal assistance, socialization, treatment, reintegration

“Aspektet socio-ekonomike dhe juridike të ndihmës postpenale në Republikën e Maqedonisë së veriut”

Abstract

⁶ Business Administration Faculty, State University of Tetova armend.asllani@unite.edu.mk

⁷ Business Administration Faculty State University of Tetova llokman.hebibi@unite.edu.mk

Risocializimi paraqet një proces mjaft të ndërlikuar, një konglomerat të aktiviteteve dhe veprimeve, proceseve të mëdha të riedukimit institucional.

Me ndihmën postpenale nënkuptojmë veprimet dhe teknikat e ndryshme metodologjike të natyrës pedagogjike, psikologjike dhe sociale që ndërmerren ndaj personit të dënuar para daljes nga institucionet penitenciare dhe direkt pas daljes në liri me qëllim që të sigurohet integrimi i tij i drejtë dhe i suksesshëm dhe inkudrimin në jetën e lirisë.

Ndihma postpenale kalon nëpër dy faza, ajo e brendshme dhe e jashtme. Në të brendshmen kemi të bëjmë me fazën përgatitore për lirim të personave të dënuar në jetën në liri.

Ndërsa jehona më e madhe e ndihmës (tretmanit) postpenale është kur personat e dënuar gjenden në jetën në liri, d.m.th ndihma e jashtme postpenale. Këtu kemi të bëjmë me format dhe llojet e ndihmës postpenale, që është e rregulluar me ligjin për ekzekutimin e sanksioneve dhe ndër më të rëndësishme llogariten: dhënia e ndihmës materiale, siguri i ushqimit dhe strehimit, siguri shëndetsor, gjetja e vendeve të punës etj. Në këtë punim do të shohim se si është e organizuar dhe funksionon ndihma (tretmani) postpenale në R.M-së, me shqyrtim të detajuar të legjislacionit pozitiv vendas, do të njihemi më afër me karakteristikat, parimet dhe mundësitë për kycje të personave në liri, do të kemi paraqitje tabelare të të dhënave statistikore dhe të ndryshme.

Fjalët kyçe:ndihma postpenale, risocializim, tretman, riintegrim

1.Karakteristikat e ndihmës postpenale

Ndihma postpenale si formë mjaft e rëndësishme institucionale dhe njëherit fazë përmbyllëse e risocializimit, ka një rëndësi të madhe në sistemet penitenciare. Nga fakti i njohur se shoqëria personin njëherë të dënuar, apo recidivistin e etiketon në konotacion sa më të mundshëm negativ, krijohen situata jo të këndshme për personat e liruar. Perceptimi dhe interpretimi i gjendjes së krijuar, do të ketë vështirësitë e veta dhe personat e dënuar, do të ballafaqohen me problemet e paarritura të adaptimit social, kulturor dhe ideologjik. Me të vërtetë tanimë nga etiketimet paraprake dhe krijimin e situatave tjera rënduese, personat e liruar, futen në një lavirinth, ku riintegrimi dhe format tjera riedukuese institucionale, nuk do të mundën të kenë realizim pozitiv.

Duhet theksuar se, nevoja e tretmanit postpenal është në varshmëri direkte me suksesin e tretmanit riedukues në institucionet penitenciare gjatë kohës së vuajtjes së dënimit, sa më efikas të jetë tretmani brenda në institucion në pavarësimin dhe aftësimin e personave të dënuar për jetë autoktone dhe të begatshme morale, aq më e vogël do të jetë doza e aplikimit të tretmanit postpenal dhe anasjelltas⁸.

Në vazhdim, do të paraqesim disa probleme, me të cilët ballafaqohen personat e dënuar gjatë daljes në liri:

- Ndjenja e frikës, jo siguri së momentit të ballafaqimit me realitetin e daljes dhe takimit me jetën në liri. Këtu kemi të bëjmë me një situatë tejet të ndërlikuar, ku disa persona të dënuar dalin në liri me vendosshmërinë për të jetuar në pajtim me aktet juridike të shtetit, të jetojnë një jetë të ndershme normale, të tjerët dalin në liri me ndjenjën e frikës dhe turpit se si mjedisi (rrethi), do të sjelljet ndaj tyre⁹.
- Tjetër problem, paraqet vuajtja e dënimit, në institucionet ndëshkimore-korrektuese. Kohëzgjatja e dënimit, në institucionet penitenciare paraqet një stereotip të sjelljes, në rastet e regjimit të rreptë dhe izolimit në institucionet, ku ekziston një numër i madh i ndëshkimeve me heqje lirie dhe dallime të shprehura, me jetën në liri dhe natyrisht se këto elemente e vështirsojnë inkudrimin e personave të dënuar në jetën në liri¹⁰.
- Poashtu si problem tjetër relevant, paraqiten edhe rastet e disa personave të dënuar, kur gjatë daljes dhe përballjes me lirinë ndjejnë frikë, pasiguri, turpërohen gjatë takimeve me familjen, miqt etj. Këto dukuri shfaqen nga pasojat e vuajtjes së dënimit nëpër burgje, ambientit izolues, kohëzgjatja, mandej etiketimet e ndryshme që i'u bëhen gjatë daljes e kështu me rradhë. Prandaj që ky problem të evitohet duhet një tretman i posaçëm postpenal¹¹.
- Vështirësitë që do t' i hasin gjatë daljes në liri në aspektin social. Këtu bëjnë pjesë problemet ekzistenciale, problemet materiale, problemet e gjetjes së vendeve të punës dhe shumë e shumë vështirësi të tjera, ku me të vërtetë tretmani postpenal edhe këtu është më se i nevojshëm¹².

⁸ Arnaudovski. L, *Penologija, nauka za izvr{uvawe na krivi~nite sankcii*, fq.283

⁹ Ibid, fq. 284

¹⁰ Johnson. E, *Crime, Corection and Society*, fq.666-667 cituar sipas Arnaudovski. L, *Penologija, nauka za izvr{uvawe na krivi~nite sankcii*, fq.285

¹¹ Arnaudovski, L. *Penologija, nauka za izvr{uvawe na krivi~nite sankcii*, fq.285

¹² Ibid, fq.285

2. Parimet

Parimi i humanitetit nënkupton një sërë aktivitetesh pozitive, tretmaneve, sjelljeve drejt respektimit maksimal të integritetit psiko-fizik, vetive dhe dinjitetit njerëzor të personave të dënuar. Ky parim ka një rëndësi të veçantë në sistemet penitenciare të vendeve demokratike.

Me anë të këtij parimi, personat gëzojnë të drejtën e prezumpcionit të pafajësisë, mandej edhe kur personat shpallen të fajshëm dhe me faktin e vendosjes nëpër inst. ndëshkuese, vuajtja e dënimit, sjellja e personelit ndaj tyre, tretmanet riedukuese që bëhen në institucionet korrektuese-ndëshkuese, gjithmonë janë në frymën e humanitetit ndaj personave të dënuar. Personat e dënuar gëzojnë të drejtat të pamohueshme njerëzore. Në shumë vende të botës, ku kemi sistem bashkëkohor modern, ekziston edhe trajtimi human dhe respektimi i personalitetit dhe dinjitetit të personave të dënuar. Këtu kemi të bëjmë me respektimin e vetive njerëzore, ruajtjen e integritetit psikik dhe fizik, respektimin në aspektin e dinjitetit moral e kështu me radhë.

Parimi i humanitetit duhet theksuar se përpos aplikimit të saj gjatë privimit të personave nga liria, mandej gjatë vuajtjeve të dënimeve me burg, tretmaneve institucionale riedukuese, duhet të aplikohet edhe gjatë tretmanit postpenal. Nga kjo vërehet qartë se parimi i humanitetit është në përputhshmëri të plotë, me procesin e risocializimit. Kjo d.m.th se trajtimi human, ndaj personave të dënuar, si në fazën institucionale riedukuese dhe atyre postpenale është faktor kyç në realizimin sa më efikas të procesit të risocializimit.

Ky parim i humanitetit, qëndron në pranimin dhe përfilljen e personave të dënuar nga shteti, respektivisht nga qendrat për punë sociale në gjetjen e vendeve të punës, ndihmës materiale, strehimin e tyre të përkohshëm dhe shumë forma tjera të tretmanit postpenal. Me dhënien e ndihmës postpenale personave të dënuar, që njëherit paraqet edhe vazhdueshmërinë e tretmanit riedukues institucional, personat e dënuar më lehtë integrohen, adaptohen apo me një fjalë bëhen anëtarë të dobishëm në shoqëri.

Parimi i ndihmës postpenale- Sipas këtij parimi, personave të dënuar, të cilët kanë qëndruar një kohë të gjatë në institucionet korrektuese, para se të lirohen nga mbajtja e mëtejme e dënimit, duhet t'u sigurohet një ndihmë që pa probleme dhe vështirësi të kyçen në jetën në liri¹³. Më se i njohur është fakti, se personat e dënuar, posa të dalin nga institucioni korrektues hasin në probleme, vështirësi dhe pengesa të ndryshme, për çka shtrihet nevoja e ndihmës dhe kujdesit ndaj tyre¹⁴. Ky parim, ka të bëjë me ndihmën rreth punësimit të personave të dënuar, rreth vendosjes dhe sigurimit të banimit, ndihmës materiale, ndihmës për vazhdimin e mjekimit shëndetsor etj¹⁵.

Parimi i individualizimit- Njëra nga parimet bazike gjatë aktivitetëve postpenale është qasja individualizuese për personin e liruar¹⁶. Të gjithë llojet e ndihmës postpenale, duhet të kenë kujdes, që gjatë ofrimit të tyre të bazohen në parimin, të cilët do t'iu dalin përballë atyre personave që me të vërtetë kanë nevojë¹⁷.

3. Mundësitë për kyçe në jetën në liri

Në ligjin për ekzekutimin e sanksioneve, në nenin 207 theksohen disa forma (lloje) të ndihmës postpenale, por numri i tyre nuk është i kufizuar, për arsye se organet kompetente, në rastin konkret qendrat për punë sociale për raste të ndryshme të natyrës specifike, të mundën të japin edhe forma tjera të ndihmës, përveç atyre që janë taksativisht të numëruara në ligj¹⁸. Këtu përmenden: strehim të përkohshëm dhe sigurim të ushqimit; sigurim shëndetsor; zgjedhja e mjedisit të ri ku do të jetojë personi i dënuar; rregullimi i rrethanave familjare; kryerja e shkollimit; dhënia e ndihmës materiale për mbulimin e nevojave më të nevojshme; si dhe forma të tjera të ndihmës dhe mbështetjes.

3.1. Strehim të përkohshëm dhe sigurim të ushqimit

Të shumta janë rastet, kur personat e dënuar, pas daljes nga institucionet ndëshkuese-korrektuese gjenden në atë situatë, ku nuk do të mundën të sigurojnë ushqim dhe strehimore personale. Këtu bëhet fjalë për ato që nuk kanë familje, ose përshkak dezoorganizimit të tij, ose vet personi, i cili nuk dëshiron të kthehet dhe të jetojë një jetë normale në familjen e tij¹⁹.

Personat e dënuar në institucionet ndëshkuese-korrektuese, kalojnë nëpër faza të ndryshme të tretmaneve riedukuese, riintegruese me qëllim që nestra pas daljes të mund përsëri të bëhen anëtarë të përshtatshëm të shoqërisë, të gëzojnë të drejtat e barabarta qytetare si personat e tjerë. Mirëpo me daljen dhe momentin e parë të

¹³ Halili. R, *Penologjia, shkenca mbi ekzekutimin e sanksioneve penale*, fq.212

¹⁴ Ibid, fq.212

¹⁵ Ibid, fq.212

¹⁶ Sulejmanov. Z, *Penologjia*, fq.769

¹⁷ Ibid, fq.769

¹⁸ Ibid, fq.761

¹⁹ Ibid, fq.761

ballafaqimit me jetën në liri, ekziston mundësia që shumë prej personave të dënuar të hasin këtë problematikë të mosekzistimit të ndonjë vendi për të shkuar dhe natyrisht se situata e tillë e krijuar sjell dyshimin e efikasitetit dhe realizueshmërisë së llojeve të tretmaneve riedukuese dhe riintegruese.

Shoqëria, respektivisht qendrat për punë sociale duhet të punojnë në këtë drejtim, duke i'u mundësuar këtyre personave të dënuar gjetjen e ndonjë vendstrehimi të përkohshëm dhe sigurimin e ushqimit, derisa këta të gjejnë ndonjë formë për t' u përshtatur në mënyrë autonome, më konkrete me nevojat e përditshme dhe me mundësitë e tjera shoqërore. Edhe pse në vendin tonë nuk ekziston ende ndonjë vendstrehimore e lartpërmendur për personat e dënuar, shpresojmë se në një të ardhme sa më të shpejtë, do të zgjidhet kjo çështje e rëndësishme²⁰.

3.2.Trajtimi mjekësor për personat e dënuar

Një formë tjetër e ndihmës, që duhet aplikuar është edhe trajtimi mjekësor për personat e dënuar. Në raste të ndryshme, kur personat e dënuar pas daljes, iu përkëqësohet gjendja e tyre shëndetsore dhe nga pamundësia e tyre për t'u kujdesur për veten, qendrat për punë sociale në vend duhet të rregullojnë këtë çështje me të gjitha format e parapara, duke i vendosur nëpër ente të ndryshme shëndetsore dhe duke i'u siguruar edhe sigurim shëndetësor përkatës²¹. Qendrat për punë sociale duhet të jenë të përgatitur për rastet e këtilla, nga arsyeja se izolimi nëpër institucionet ndëshkuese-korrektuese, kohëzgjatja, etiketimet pas daljes, humbja e statusit social janë disa nga faktorët që ndikojnë në përkëqësimin e gjendjes shëndetsore dhe trajtimi mjekësor për këto situata është më se i nevojshëm.

3.3.Zgjedhja e mjedisit të ri, në të cilën do të jetojë personi i dënuar

Qendrat për punë sociale atyre personave, të cilët kanë nevojë për këtë lloj ndihme i'u ndihmojnë gjatë zgjedhjes së një mjedisi të ri për të jetuar. Kjo zgjedhje bëhet duke i'u përshtatur niveleve dhe bindjeve profesionale, morale, kulturore, sociale të personave të dënuar dhe normalisht, se qendrat për punë sociale marrin edhe pëlqimin paraprak të personit të dënuar me rastin e zgjedhjes së një mjedisi të ri²².

Faktorët kryesor që ndikojnë në kërkimin e kësaj ndihme janë:

- a)koha e kaluar në institucionin ndëshkimor-korrektues;
- b)etiketimi që i'u bëhet personave të dënuar gjatë daljes në jetën në liri;
- c)prishja e raporteve familjare, si dhe faktorë të tjerë.

a)*Koha e kaluar në institucionin ndëshkimor-korrektues*- Me vetë faktin e izolimit në muret e burgjeve, gjasat për mbyllje të personave të dënuar, në vetvete dhe depersonalizimi i tyre janë reale. Personat e dënuar, gjatë vuajtjes së dënimit afatgjatë, krijojnë në vete një mospërshtatshmëri gjatë daljes në jetën në liri.

b)*Etiketimi që i'u bëhet personave të dënuar gjatë daljes në jetën në liri*- Vuajtja e dënimit me burgim personave të dënuar i'u sjell një të metë, apo një pasojë, e ajo është etiketimi i kriminelit apo delikuentit, ku shoqëria, respektivisht mjedisi ku pretendon personi i dënuar të kthehet direkt pas daljes në liri, me vështirësi e pranon si të tillë dhe në këtë mënyrë e vështirëson veprimin e personit të dënuar, si një qytetar i lirë. Nga kjo arsye, personave të dënuar i'u mbetet që të kërkojnë ndihmën e zgjedhjes së një mjedisi të ri, ku do të jetojnë dhe veprojnë më lirë.

c) *Prishja e raporteve familjare*- Një pjesë e personave të dënuar, para hyrjes në institucionet ndëshkimore-korrektuese, duke qenë në liri, ato i çrregullojnë raportet me anëtarët e familjes, por kjo ndodhë edhe gjatë hyrjes në institucionet ndëshkuese. Duke mos pasur mundësi që pas daljes të jetojnë, apo të ballafaqohen me ato situata konfliktuoze dhe të prishura familjare, personat e dënuar kërkojnë ndihmën e zgjedhjes së një mjedisi të ri nga qendrat për punë sociale.

3.4. Rregullimi i rrethanave familjare

Mosfunksionimi në gjirin familjar në aspektin e ngrohtësisë familjare, ndershmërisë, sinqeritetit, respektimit dhe mirëkuptimit, sjell në dyshim pranimin në kuptim të plotë të personit pas daljes në jetën në liri. Është më se e kuptueshme, se personit të dënuar i nevojitet mjedisi i shëndoshë familjar, ku ai do të gjejë ngrohtësinë dhe dashurinë e nevojshme²³. Organet kompetente, më konkretisht qendrat për punë sociale bëjnë hulumtimin e faktorëve që kanë sjellur deri tek prishja e raporteve familjare dhe përpjekjet për rregullimin e tyre.

Aktiviteti i qendrave drejtohet kah ato çrregullime në familje që lindin nga sjelljet sociopatologjike dhe

²⁰ Ibid, fq. 762

²¹ Ibid, fq. 762

²² Ibid, fq. 762

²³ Ibid, fq.763

kriminalitetit të prindërve të ish personit të dënuar, mandej përshkak kushteve të këqija materiale dhe jetësore (strehimore) në familje, përshkak raportit të keq dhe mungesës së mbikqyrjes dhe kontrollit në familje etj²⁴.

Në zgjidhjen e këtyre detyrave, organi përgjegjës duhet të veprojë me një kujdes të posaçëm dhe konspirativ, për arsye se me intervenimin e tij dëpërtohet në sferën më intime të jetës së njeriut, ku çdo hap i gabuar mundet t'i prishë raportet në familje²⁵.

3.5. Gjetja e vendeve të punës

Problemi kryesor, me të cilën ballafaqohen personat e dënuar, pasi që të lirohen, është edhe çështja e punësimit. Edhe pse jo vetëm në R.M-së, por edhe më gjërë çështja e punësimit paraqet një nga problemet kryesore të çdo qytetari të lirë²⁶. Meqë, puna ka luajtur edhe rolin më të rëndësishëm të procesit të risocializimit, përmes së cilës është ndikuar në përmirësimin dhe ndryshimin pozitiv të sjelljes dhe shprehive të personit të dënuar, ajo si e tillë duhet t'i sigurohet edhe pasi të lirohet nga institucioni, me qëllim që ajo t'i ndihmojë që ai të sigurojë ekzistencën, të formojë familje, të kujdeset për të dhe mos të jetë ajo faktor që ai sërish t'i kthehet krimit²⁷.

Nocioni i punësisë, përcaktohet si mundësi reale për realizimin e mundit të njeriut edhe atë, si kushtë themelor për ekzistimin e tij dhe plotësimin e nevojave themelore, sociale dhe ekonomike²⁸. Ndërsa papunësia nënkupton konceptin e kundërt, nga ajo që parasheh punësia.

Në shoqërinë tonë, si faktorë më të përhapur lidhur me papunësinë paraqiten:

-*Rritja e nivelit tekniko-teknologjik të procesit të prodhimitarisë* (këtu me anë të këtyre pajisjeve teknologjike, aktivitetet e punës kryhen më shpejtë dhe më thjeshtë dhe në këtë mënyrë reduktohet numri i punëtorëve)²⁹.

-*Rritja e përqindjes së popullsisë* (në kushtet kur përqindja e popullsisë rritet më shpejtë, respektivisht pa përcjelljen adekuate të rritjes së përqindjes së investimeve depozitare për hapjen e vendeve të reja të punës, problemi i papunësisë merr një shprehje më të manifestuar)³⁰.

-*Procesi i urbanizimit* (kalimi i vrullshëm i popullsisë rurale nëpër qytetet, ku ajo fuqi punëtore nuk mundet deri në fund të absorbojë, sikur përshkak numrit të saj gjithnjë e më të madh, ashtu edhe përshkak përbërjes profesionale)³¹.

- Faktorë tjetër dhe mjaft i përhapur është edhe *prodhimi (profilimi) i kuadrove masive*, e që nuk është i përcjellur me krijimin adekuat të mundësive të tyre, për punësim dhe natyrisht kemi të bëjmë edhe me profile të kuadrove jo të përshtatshëm³².

Gjetja e vendeve të punës edhe tek personat e dënuar, paraqet një komponentë tejet të rëndësishme. Gjatë daljes nga institucionet ndëshkimore-korrektuese, personat e dënuar ballafaqohen me probleme të sferave të ndryshme, prandaj edhe ky lloj i ndihmës paraqet një modus rehabilitimi të mirë, ku humbja e vetbesimit, përballja me problemet e rënda sociale, kulturore dhe vlerat tjera shoqërore vështirë vijnë në shprehje.

3.6. Kryerja e shkollimit të filluar

Formë tjetër e ndihmës dhe mjaft e rëndësishme shoqërore është edhe përfundimi i shkollimit të filluar. Arsimimi paraqet bazën e forcimit dhe prodhimit të vlerave të mirfillta shoqërore, ekonomike, artistike, kulturore etj.

Me anë të shkollimit, personi aftësohet, që t'i tejkalojë të gjitha sfidat që ofron jeta, ku në kushtet e tanishme janë të shumta dhe dinamike përshkak zhvillimit të shpejtë të teknikës dhe teknologjisë³³.

Personave të dënuar shoqëria duhet t'iu mundësojë kushte që të vazhdojnë shkollimin dhe aftësimin edhe pas daljes në liri në atë mënyrë ku materialisht do të ndihmojë në shkollimin e tyre ose do t'iu mundësojë që me anë

²⁴ Ibid, fq.763

²⁵ Ibid, fq.763

²⁶ Osmani, A, *Komentari i ligjit për ekzekutimin e sanksioneve*, fq.232

²⁷ Ibid, fq.232,233;

²⁸ Sulejmanov. Z, *Penologjia*, fq.764

²⁹ Ibid, fq. 764

³⁰ Ibid, fq. 764

³¹ Ibid, fq. 765

³² Ibid, fq. 765

³³ Ibid, fq.769

3.7. Dhënia e ndihmës materiale për nevojat personale

Kjo ndihmë gjen aplikim vetëm tek ato persona, të cilët kërkojnë dhe që kanë nevojë për sendet elementare siç janë: ushqimi, veshmbathja, strehimi i përkohshëm, ngrohja etj³⁵. Sipas Sulejmanovit, për realizimin e qëllimit kryesor të ndihmës postpenale është e nevojshme realizimi i disa supozimeve, të cilët janë:

- Ndihma postpenale me realizimin e saj, duhet të fillojë në atë moment, kur personi i dënuar arrinë në institucionin ndëshkimor-korrektues për vuajtjen e dënimit me burgim dhe duhet të vazhdojë deri atëherë kur i është e nevojshme³⁶;
- Personit të dënuar, ndaj të cilit është e drejtuar ndihma, duhet të jetë subjekt aktiv jo vetëm në risocializimin personal, por edhe në riintegrimin e tij në shoqëri³⁷;
- Është e nevojshme një marrëveshje e fortë, për rolin e disa subjekteve shoqërore, në procesin e realizimit të ndihmës, si dhe koordinimin planifikues të aksioneve për realizimin e tyre³⁸;
- Më tutje është e rëndësishme, që kujdesi për personat e liruar të mos qëndrojë vetëm në duart e disa subjekteve shoqërore të caktuara me ligj, por të transformohet në obligim të shoqërisë gjithëpërfshirëse³⁹;
- Informimi i opinionit më të gjërë, për qëllimet dhe problemet e kryerjes së sanksioneve penale dhe aktiviteteve postpenale, si dhe ndërrimin e kahjeve (drejtimeve) të qëllimeve të tyre drejt realizimit të këtyre ideve humane, në raport me personat e dënuar⁴⁰;
- Zgjidhja e problemeve kadrovike, të qendrave profesionale jashtinstitucionale, të cilët merren me realizimin e aktiviteteve postpenale si dhe krijimin e bazës më të gjërë materiale për realizimin e detyrave të tyre⁴¹.

4. Aspektet socio-ekonomike, juridike të ndihmës postpenale

Ndihma postpenale, si formë tretmani në sistemin tonë penitenciar, është përfshirë për herë të parë në vitin 1951 në ligjin mbi ekzekutimin e dënimeve, masave të sigurisë dhe masave edukative-korrektuese. Me këtë ligj, parashihen formimet e bordeve të ndryshme nëpër qytete dhe rrethina, ku në esencë do të kenë detyrimet sociale, punët dhe sigurimet shëndetësore, arsimimin, qendrat për punësim etj⁴².

Funksionimi i ndihmës postpenale në R.M-së është paraqitur më detalisht në Ligjin për ekzekutimin e sanksioneve (Gaz.Zyrtare e R.M-së nr.2/2006, 57/2010) edhe atë në nenet 207, 208 dhe 209.

Institucioni ndëshkues (burgu) tre muaj para lirimit të personave të dënuar, në të cilën i'u është e nevojshme ndihma pas daljes në liri, e njofton qendrën për punë sociale, sipas vendbanimit, respektivisht vendqëndrimit të personave të dënuar, për ditën, se kur duhet të lirohet dhe do të tregojë llojin e ndihmës që është më se e nevojshme për përfshirjen e tij më të suksesshme në jetën në liri⁴³.

Nëse personi i dënuar nuk ka veshje personale, veshje të poshtme ose këpucë dhe as mjete për blerjen e tyre, institucioni i siguron (ofron) këtë lloj veshje pa asnjë kompenzim⁴⁴.

Pas lirimit nga burgu, personi i dënuar mundet të drejtohet deri te gjykatësi ekzekutues, për dhënie të ndihmës dhe mbështetjes⁴⁵.

Gjykatësi për ekzekutimin e sanksioneve penale, bashkëpunon me qendrën për punë sociale, në të cilën mundet me një konstatim me shkrim t'i urdhërojë për ndërmarrjen e masave të nevojshme nga neni 207, paragr. 1 të këtij ligji⁴⁶.

³⁴ Ibid, fq.769

³⁵ Ibid, fq.769

³⁶ Ibid, fq. 770

³⁷ Ibid, fq. 770

³⁸ Ibid, fq. 770

³⁹ Ibid, fq. 770

⁴⁰ Ibid, fq. 770

⁴¹ Ibid, fq. 770

⁴² Sulejmanov. Z, *Penologija*, fq. 757; Arnaudovski. L, *Penologija, nauka za izvršuvawe na krivi~nite sankcii*, fq.45

⁴³ Ibid, neni 207, paragrafi 2

⁴⁴ Ibid, neni 208

⁴⁵ Ibid, neni 209, paragrafi 1

⁴⁶ Ibid, neni 209, paragrafi 2

Duhet potencuar faktin se raporti mbi punën e Departamentit për mbikëqyrje mbi zbatimin e ligjeve dhe rregulloreve të tjera, në fushën e mbrojtjes sociale në vitin 2008, të përgatitura nga Ministria e Punës dhe Politikës Sociale, në janar 2009, vëren se: "Qendra për Punë Sociale, përshkak të mungesës së burimeve të veta dhe të aftësive materiale, nuk i'u ofron personave ish-të burgosur strehim dhe ushqim, trajtim, këshilla për zgjedhjen e një vendi apo vendbanimi, rregullimin e marrëdhënieve familjare, gjetjen e punësimit, përfundimin e trajnimit, të holla për mbulimin e nevojave më të rëndësishme, dhe forma të tjera të ndihmës dhe mbështetjes, në kundërshtim me nenin 207 të Ligjit mbi ekzekutimin e sanksioneve. Qendra ofron vetëm një ndihmë të njëfishtë (në një turnus)"⁴⁷.

Lidhur me çështjen e strehimit të përkohshëm dhe ofrimin e të ushqyerit praktika në Republikën e Maqedonisë tregon se një ndihmë e tillë nuk është dhënë nga një autoritet kompetent⁴⁸.

Gjëja më e rëndësishme për personat e dënuar, është familja. Pas lirimit nga institucionet penitenciare familja është ajo që duhet të pranojë, të mbështesë dhe të inkurajojë personin e dënuar, se nëse kjo nuk ndodh atëherë vëhet në dyshim procesi riintegruar i personave të dënuar⁴⁹.

Gjithashtu, duhet theksuar se edhe puna si një nga format e ndihmës postpenale është mjaft e rëndësishme në jetën e personave të dënuar, sidomos për rehabilitimin e tyre⁵⁰. Gjatë përpjekjeve të tyre për gjetjen e ndonjë vendi të punës, ato japin informacione jo të vërteta, vetëm se të tjerët mos të kuptojnë për sjelljet e tyre të mëparshme kriminale⁵¹. Me gjetjen e vendit të punës personi ish i burgosur do të ketë një jetë më të harmonizuar dhe balansuar dhe kështu më shpejt dhe më sigurt do të arrijë fazën e riintegritimit dhe risocializimit.

Në Republikën e Maqedonisë, sipas të dhënave nga ana e Entit statistikor shtetëror në vitin 2009, vetëm shtatë persona ish-të burgosur ishin të punësuar nga gjithsej 1643 persona të liruar⁵².

Personat pas lirimit prej institucioneve penitenciare

Personat në qendrën për punë sociale pas shfrytëzimit të shërbimeve

QPS (qendra për punë sociale)	„Pa përgjigje“		Vendosje në kujdestari të fëmijës pa kujdesin		Ndihmë për individin		Kujdes shtëpiak dhe ndihmë për individin dhe familjen	
Berovë	4	1,51	0	0	0	0	0	0
Manastir	1	0,38	0	0	0	0	0	0
Veles	25	9,43	0	0	0	0	0	0
Vinicë	1	0,38	0	0	0	0	0	0
Dibër	1	0,38	0	0	0	0	0	0
Kavadarci	20	7,55	0	0	0	0	0	0
Kumanovë	1	0,38	0	0	4	1,51 %	0	0
Negotinë	17	6,42	0	0	0	0	0	0
Prilep	17	6,42	0	0	0	0	0	0
Radovish	12	4,53	0	0	0	0	0	0
Sveti Nikollë	13	4,91	0	0	3	1,13 %	0	0
Shkup	4	1,51	28	10,57 %	0	0	0	0
Instituti për	0	0	0	0	0	0	1	0,38 %
Totali	116	43,77 %	28	10,57 %	7	2,64 %	1	0,38 %

⁴⁷ Gruevska-Drakulevski. A, *Postpenal Assistance of Ex-Prisoners*, fq.15
<http://www.mts.gov.mk/?ItemID=B6EDC0F4A3F5164ABCBABAE0F3A70D5>

⁴⁸ Gruevska-Drakulevski. A, *Postpenal Assistance of Ex-Prisoners*, fq.15

⁴⁹ Ibid, fq.16

⁵⁰ Ibid, fq.18

⁵¹ Ibid, fq.18

⁵² Ibid, fq.19

QPS	Vendosje në kujdestari të personave tjerë sipas ligjit për ndihmë sociale		QP Detski Dom 11 Tetori - Shkup	
Berovë	0	0	0	0
Manastir	0	0	0	0
Veles	0	0	0	0
Vinicë	0	0	0	0
Dibër	0	0	0	0
Kavadarci	0	0	0	0
Kumanovë	0	0	0	0
Negotinë	0	0	0	0
Prilep	0	0	0	0
Radovish	0	0	0	0
Sveti Nikollë	0	0	0	0
Shkup	0	0	0	0
Instituti për	1	0,38 %	1	0,38 %
Totali	1	0,38 %	1	0,38 %

QPS	Qendra ditore për njerëzit që përdorin apo abuzojnë me drogë dhe me substanca të tjera psikotropike		Ndihmë sociale në të holla		Ndihma financiare në një turnus (e njëfishtë)	
Berovë	0	0	1	0,38 %	0	0
Manastir	0	0	0	0	0	0
Veles	2	0,75 %	0	0	0	0
Vinicë	0	0	0	0	0	0
Dibër	0	0	0	0	0	0
Kavadarci	0	0	0	0	0	0
Kumanovë	0	0	0	0	2	0,75 %
Negotinë	0	0	0	0	0	0
Prilep	0	0	0	0	0	0
Radovish	0	0	0	0	0	0
Sveti Nikollë	0	0	0	0	0	0
Shkup	0	0	0	0	50	18,87 %
Instituti për veprimtari	0	0	0	0	0	0
Totali	2	0,75 %	1	0,38 %	52	19,62 %

QPS	Udhëzime (Rekomandime) nëpër qendra adekuatë këshilluese		Sigurim të intervenimit dhe tretmanit adekuat psiko-social		Udhëzime (Rekomandime) nëpër qendra adekuatë këshilluese	
Berovë	0	0	0	0	0	0
Manastir	0	0	0	0	0	0
Veles	0	0	0	0	0	0
Vinicë	0	0	0	0	0	0

Dibër	0	0	0	0	0	0
Kavadarci	0	0	0	0	0	0
Kumanovë	0	0	2	0,75 %	0	0
Negotinë	0	0	0	0	0	0
Prilep	0	0	0	0	0	0
Radovish	0	0	0	0	0	0
Sveti Nikollë	0	0	0	0	0	0
Shkup	0	0	24	9,06 %	0	0
Instituti për	1	0,38 %	0	0	1	0,38 %
Totali	1	0,38 %	26	9,81 %	1	0,38 %

QPS	Udhëzime (Rekomandime) nëpër qendra adekuatë këchilluese		Kujdestari për personat që i'u është marrur ose kufizuar shërbimet familjare		Harmonizimi i marrëdhënieve familjare	
Berovë	0	0	0	0	5	1,89 %
Manastir	0	0	0	0	0	0
Veles	0	0	0	0	0	0
Vinicë	0	0	0	0	0	0
Dibër	0	0	0	0	0	0
Kavadarci	0	0	0	0	0	0
Kumanovë	0	0	0	0	0	0
Negotinë	0	0	0	0	0	0
Prilep	0	0	0	0	0	0
Radovish	0	0	0	0	0	0
Sveti Nikollë	0	0	1	0,38 %	1	0,38 %
Shkup	0	0	0	0	0	0
Instituti për	1	0,38 %	0	0	0	0
Totali	1	0,38 %	1	0,38 %	6	2,26 %

QPS	Dhënia e ndihmës financiare për mbulimin e nevojave më të domosdoshme		Forma të tjera të ndihmës		Puna në teren (kontrollim në shtëpi)	
Berovë	1	0,38 %	3	1,13 %	2	0,75 %
Manastir	0	0	0	0	0	0
Veles	0	0	0	0	0	0
Vinicë	0	0	0	0	0	0
Dibër	0	0	1	0,38 %	0	0
Kavadarci	0	0	0	0	0	0
Kumanovë	0	0	0	0	0	0
Negotinë	0	0	0	0	0	0
Prilep	0	0	6	2,26 %	0	0
Radovish	0	0	0	0	0	0
Sveti Nikollë	0	0	0	0	0	0
Shkup	0	0	0	0	0	0

Instituti për	0	0	0	0	0	0
Totali	1	0,38 %	10	3,77 %	2	0,75 %

QPS	Evidencë për shfrytëzuesit e të drejtave të ndihmës sociale dhe dokumentacioni për punën profesionale		Punë profesionale këshilluese		Zhvillimi i formave të vetëndihmës	
Berovë	0	0	3	1,13 %	1	0,38 %
Manastir	0	0	0	0	0	0
Veles	0	0	0	0	0	0
Vinicë	0	0	0	0	0	0
Dibër	0	0	0	0	0	0
Kavadarci	0	0	0	0	0	0
Kumanovë	0	0	0	0	0	0
Negotinë	1	0,38 %	0	0	0	0
Prilep	0	0	0	0	0	0
Radovish	0	0	0	0	0	0
Sveti Nikollë	0	0	0	0	0	0
Shkup	0	0	1	0,38 %	0	0
Instituti për veprimtari sociale	0	0	1	0,38 %	0	0
Totali	1	0,38 %	5	1,89 %	1	0,38 %

QPS	Totali	Totali
Berovë	20	7,55 %
Manastir	1	0,38 %
Veles	27	10,19 %
Vinicë	1	0,38 %
Dibër	2	0,75 %
Kavadarci	20	7,55 %
Kumanovë	9	3,40 %
Negotinë	18	6,79 %
Prilep	23	8,68 %
Radovish	12	4,53 %
Sveti Nikollë	18	6,79 %
Shkup	107	40,38 %
Instituti për veprimtari sociale	7	2,64 %
Totali	265	100,00 %

Siç mund të shihet nga këto të dhëna, nëpër Qendrat për Punë Sociale, numri i shfrytëzuesve të ndihmës postpenale është i zbehtë, duke pasur parasysh se këto janë dosje aktive të shfrytëzuesve, ndërsa numri i personave të liruar është shumë më i madh nga numri i shfrytëzuesve. Vlen të theksohet se numri më i madh i shfrytëzuesve, sipas të dhënave në këto tabela është në Shkup, 103 persona, ndërsa 4 janë "pa përgjigje" d.m.th. nuk kanë fituar asnjë formë të ndihmës, ndërsa në Veles, Kavadarci, Negotinë, Prilep, Radovish, Sv.Nikollë, numri i personave

që i'u është ofruar ndihmë është shumë më i vogël nga numri që kanë kërkuar ndihmë. Gjithashtu, si formë më e aplikuar e ndihmës është paraqitur ndihma materiale (financiare) e njëfishtë d.m.th në një turnus, psh. në Shkup këtë ndihmë e kanë fituar 50 persona të dënuar, në Kumanovë 2.

KONKLuzion

- Risocializimi paraqet një proces mjaft të ndërlikuar, një konglomerat të aktiviteteve dhe veprimeve të riedukimit institucional. Nga kjo mund të konstatohet, se ndihma postpenale paraqet një formë serioze drejt realizimit të risocializimit.
- Personat e dënuar gjatë daljes në liri ballafaqohen me këto probleme: ndjenja e frikës, jo siguri së momentit të ballafaqimit me realitetin e daljes dhe takimit me jetën në liri; mandej vuajtja e dënimit në institucionet ndëshkimore-korrektuese, ku kohëzgjatja e dënimit në institucionet penitenciare paraqet një stereotip të sjelljes në rastet e regjimit të rreptë dhe izolimit në institucionet ku ekziston një numër i madh i ndëshkimeve me heqje lirie dhe dallime të shprehura me jetën në liri; si problem tjetër lajmërohet edhe rastet e disa personave të dënuar, kur gjatë daljes dhe përballjes me lirinë ndjejnë frikë, pasiguri, turpërim gjatë takimeve me familjarët, miqtë etj. Mandej kemi problemet ekzistenciale, materiale, problemet e gjetjes së vendeve të punës, si dhe probleme të tjera.
- Për personat e dënuar gjatë daljes nga institucionet ndëshkimore-korrektuese është më se e nevojshme ndihma e shtetit, këtu nënkuptohet ndihma institucionale, respektivisht qendrat për punë sociale duhet që t'u ndihmojnë personave të sapoliruar në dozë të madhe varësisht nevojave dhe formave adekuatë të ndihmës.
- Llojet e ndihmës dhe numri i ofrimit ndaj personave të dënuar, në të gjithë vendin tonë është mjaft i zbehtë. Shteti duhet t'u ndajë mjete të mjaftueshme qendrave për punë sociale, lidhur me problematikën e ndihmës postpenale për personat e dënuar, si dhe duhet të angazhohen puntorë të aftë social nëpër qendrat për punë sociale, që e njohin mirë sferën penitenciare.
- Në Ligjin për ekzekutimin e sanksioneve, duhet të ketë ndërhyrje ligjore në nenin 209 paragr. 1 dhe 2, d.m.th të ndryshohet mundësia e personave të dënuar për mbështetjen tek Gjykatësi për ekzekutimin e sanksioneve lidhur me ndihmën dhe të sjellet një nen ku ndihma postpenale, apo tretmani postpenal të jetë i detyrueshëm për secilin person që del nga institucioni ndëshkues.
- Që të kemi risocializim të suksesshëm për personin e dënuar, duhet që të ekzistojë një seriozitet dhe koordinim mjaft i mirë, ndërmjet organeve kompetente për ofrimin e ndihmës postpenale.
- Gjithashtu dëshiroj të theksoj se, duhet të ndërmerren iniciativa të palodhshme lidhur me formimin e organizatave, që do të ofrojnë ndihmë postpenale në vend.

BIBLIOGRAFIA

1. Arnaudovski, L.(1988). *Penologija, nauka za izvr{uvawe na krivi~nite sankcii*, Praven Fakultet, Skopje.
2. Gruevska-Drakulevski, A.(2012). Postpenal Assistance of Ex-Prisoners, Iustinianus Primus Law Review, N.04, vol.III, Skopje.
3. Halili, R.(2005). *Penologija,shkenca mbi ekzekutimin e sanksioneve penale*, Prishtinë.
4. Johnson, E. (1974). *Crime, Corection and Societ*, Illinois.
5. KraleV, T.(2001). *Zatvor*, NIO Studentski zbor, Skopje.
6. Ligji për ekzekutimin e sanksioneve, Gaz.Zyrtare e R.M, nr. 2/2006, 57/2010
7. Osmani, A.(2013). *Komentari i ligjit për ekzekutimin e sanksioneve*, Shkup.

8. Sulejmanov, Z.(1999). *Penologija*, Skopje.

9. Шурбановски, Н.(1993). *По затворот каде?*, НИО Студентски збор, Скопје.

THE PHENOMENON OF DOMESTIC VIOLENCE

Prof. Dr. Jetmire Zeqiri
Universiteti i Tetovës- Fakulteti Juridik

Abstract

Domestic violence is considered an old wound of society, often times still unresolved, which has resisted the development that society has made around the world, not leaving behind the democratic development of Albanian society. In the unwanted reality it is inevitable that every day does not mark another victim, woman, mother, wife or sister! Beyond the many questions that never get answered by other family members, the arrest and the relevant punishment of the author, in Albanian society it is preferable to give ideas, factual circumstances accurately conveyed or not, the in-depth biography of the victim or the author . Simply put, after a serious crime before facing justice, a "public trial" takes place which tends to categorize society into individuals who support the victim and individuals who for various reasons support the author's severe reaction. It is at this point that a clash emerges between the masculine and the feminist currents, which, while fanatically defending their ideas, leave room for doubt in the element of "gender equality" that is most preferred to be achieved today.

Domestic violence is an act of physical, sexual or psychological abuse of a family member by another member for the purpose of control. Family members include two persons who are engaged or married to each other, who are cohabiting with each other without being married, persons who have a common primary family and who are related by blood, marriage or adoption or are in a relationship of care. including parents, grandparents, children,

grandchildren, siblings, aunts, uncles, grandchildren, or cousins; or two persons who are the parents of a common child⁵³.

Keywords: violence, physical, psychological, physical, sexual, psychological, victimization, etc.

Llojet e dhunës familjare

Në shumicën e rasteve, keqtrajtuesi është anëtar mashkull i familjes, kurse viktimja është femër. Në një numër të vogël të rasteve keqtrajtuesi është raportuar të ketë qenë kunat ose vjehërr, shumë më rrallë keqtrajtuese është bashkëshortja⁵⁴.

Ka disa forma të manifestimit të dhunës familjare (DhF), dhe ato zakonisht mund të jenë:

- keqtrajtim fizik;
- keqtrajtim seksual;
- keqtrajtim emocional dhe psikologjik;
- izolim;
- keqpërdorim ekonomik.

Keqtrajtimi fizik

Keqtrajtimi fizik nënkupton dhunën fizike jo të rastit e cila është kryer nga keqpërdoruesi. Keqtrajtimi fizik përfshin shkaktimin e lëndimeve trupore, qoftë të lehta ose të rënda, si dhe çdo lëndim fizik i cili mund t'i shkaktojë viktimës frikë për mirëqenie fizike. Ka keqtrajtim fizik edhe kur dikush detyrohet me forcë të largohet nga vendbanimi i vet. Keqtrajtimi fizik përfshin sjelljet e tilla si shtyrje, rrahje me shuplakë, me dorë, me këmbë, kafshim, përdorja e veglave ose armëve, si dhe veprime të tjera të cilat kanë për pasojë frikën, lëndimin ose vdekjen. Është një model i rëndomtë që në rastet e dhunës fizike në familje, keqpërdorimi vetëm sa bëhet më i rëndë dhe shtohet në marrëdhëniet familjare.

Keqtrajtimi seksual

Keqtrajtimi seksual do të thotë ndeshje seksuale pa pëlqim ose ndeshjet në familje kur dikush është ose nën trynë, (të shprehur ose të nënkuptuar), ose detyrohet për veprim seksual. Nëse njëri nga personat është nën moshën 16-vjeçare ose midis 16 e 18-vjeçare ose fëmijë, bir për shpirt, thjeshtër, nip ose mbesë prej motre i personit tjetër, gjithmonë merret me mend se ai ose ajo nuk mund të japë pëlqim, dhe kështu veprimi seksual përbën keqtrajtim në çdo rrethanë. Keqtrajtimi seksual përfshin sjelljet siç janë ledhatimi, felacion, ose cunnilingus, ose depërtimi anal ose vagjinal. Ai mund të përfshijë edhe shfrytëzimin duke detyruar dikë që të bëjë fotografi të natyrës seksuale (porno), ose duke e detyruar dikë për prostitucion. Sidomos të rëndësishme për diskutimin e DhF-së është kategoria e *dhunimit me sulme fizike* si formë e dhunimit në martesë, kur lëndimi seksual kombinohet me rrahje fizike dhe keqtrajtim psikologjik. Mirëpo, ka forma të tjera të dhunës "specifike seksuale" kur lëndimi seksual nuk bëhet së bashku me lëndimin fizik, por më tepër shihet si formë parësore e detyrimit në ç'rast viktimizohet partneri. Dhuna fizike që përdoret është e tillë sa që detyron viktimën të ketë marrëdhënie seksuale, dhe duket se motivohet së pari nga dëshira për ta mbisunduar dhe kontrolluar viktimën. Në shumë raste të këtilla, vrazhdesia dhe shtrëngesa mbështeten nga fajtori në bindjen se ai ose ajo ka të drejtë të ketë marrëdhënie seksuale me bashkëshorten ose bashkëshortin e vet sipas kushteve që ai ose ajo i cakton vetë. Me rëndësi është të mos harrohet se pëlqimi për të pasur marrëdhënie seksuale si pasojë e frikës nga dhuna është formë e detyrimit dhe se në këto raste keqtrajtuesi konsiderohet se ka kryer akt krimi. Poashtu është edhe një lloj tjetër i dhunimit në marrëdhëniet martesore që duhet të hetohet, në rastet kur individët me mënyrat e sjelljes së tyre devijuese bëjnë nxitjen seksuale. Kjo përfshin zakonisht seksin e sforcuar obsesiv; kur nga viktimja kërkohet të kenë një numër të jashtëzakonshëm të akteve seksuale, ose të kenë marrëdhënie seksuale si formë të sjelljes sadiste, të vrazhda ose të shfrenuara. Kështu, pa pëlqimin aktiv, akti bëhet kriminal sipas natyrës. Dhunuesi është fajtor për marrëdhënie të dhunshme seksuale kurse personi në anën tjetër të krimit është viktimja.

⁵³Rregullorja e UNMIK-ut 2003/12, mbi mbrojtjen kundër dhunës në familje, (Rregullore) neni 1.1.

⁵⁴ Po aty.

Keqtrajtimi emocional mund të përkufizohet si deklaram verbal ose akt fizik që shkatërron sedrën e viktimës. Ky keqtrajtim, që manifestohet qoftë me etiketime, përqeshje, kërcënime, qoftë me forma të tjera të dhunës verbale, është formë sistematike dhe e qëllimshme e degradimit të viktimës. Partneri keqtrajtues ushtron kontroll të fuqisë mbi viktimën e cila më vonë e humb sedrën e vet, ndihet e pasigurt por njëherësh frikësohet të jetë e braktisur, ose detyrohet të ndihet sikur e meriton atë keqtrajtim.

Si pasojë e keqtrajtitit emocional të përsëritur, viktimë i nënshtrohet më vonë ndjenjës së varësisë dhe përfundimisht do të ndihet e pavlefshme. Një formë e rëndomtë e keqtrajtitit psikologjik që duhet të ceket paraqitet në marrëdhëniet kur dhuna ka ndodhur në të kaluarën. Në këto raste, keqtrajtimi emocional merr formën e kërcënimeve të përsëritura, që mund të shkaktojnë shqetësim dhe frikë të madhe. I ashtuquajtur “shkallim psikologjik” është tejet terrorizues sepse viktimë përjeton terror, ankth dhe pasiguri. Viktimë bëhet e paaftë të parashikojë se kur mund të ndodhë dhuna, në çfarë forme, dhe nëse fare do të ndodhë. Shqetësimi i viktimës për parashikimet, që shkaktohet nga kërcënimet mund të jetë aq i mundimshëm sa edhe vetë dhuna.

Izolimi

Izolimi është karakteristik për rastet e DhF-së kur bartësit e krimit bëjnë përpjekje për t’i kontrolluar rrethanat e viktimës. Shkeljet e tilla mund të përfshijnë izolimin e viktimave nga anëtarët e familjes dhe kufizimin e lirisë së lëvizjes së saj. Keqbërësit mund t’i kufizojnë kontaktet personale të viktimës me botën jashtë familjes, duke mos leju⁵⁵ar viktimën të bisedojë me dikë për problemet e keqtrajtitit duke e bërë të paftë madje edhe për ta dalluar keqtrajtimin. Me një shkallë të tillë të kontrollimit të përcaktuar nga keqtrajtuesi, ai ose ajo bëhet burim i mundshëm i ngushëllimit si dhe i poshtërimit.

Keqpërdorimi ekonomik

Po kështu, keqbërësit përveç që kontrollojnë rrethanat fizike të viktimës duke e izoluar atë nga miqtë dhe familja, ata shpesh do të gjejnë mënyra të tjera për t’ia kontrolluar paratë. Dihet që paratë i sigurojnë individit mundësi dhe pavarësi. Mohimi i qasjes në financa i jep keqbërësit më shumë mundësi të kontrollojë viktimën. Megjithatë, ky lloj i kontrollit ia largon viktimës mundësinë që të kontrollojë jetën e vet. Meqenëse paratë dhe financat janë shpesh burim i tensioneve të përgjithshme në familje, kjo mund të shfrytëzohet nga keqbërësi si një pikë e ndezjes së dhunës. Për shembull, kur keqbërësit kontrollojnë të gjitha paratë në familje, viktimë vihet në pozitën që të detyrohet të kërkojë para për të mbajtur familjen, gjë që së pari ri-forcon mungesën e pavarësisë, dhe së dyti mund të shkaktojë konflikt të cilin keqbërësi e shtyp me dhunë.

Modelet e përshkallëzimit të dhunës: “Cikli i dhunës”

Rrethanat e secilës viktimë zakonisht nuk përpunohen plotësisht me grupin e kategorive të keqtrajtitit⁵⁶. Për shembull, ka raste kur viktimë keqtrajtohet fizikisht ose edhe seksualisht. Meqë secila gjendje e viktimës është e veçantë, kategoritë formale të keqtrajtitit mund të shihen më së miri pasi të jenë vendosur parametra të gjerë brenda të cilëve mund të kuptohet dhe përshkruhet situata e viktimës dhe nevoja e saj për ndihmë. Poashtu duhet të kihet parasysh se keqtrajtimi i viktimës rrallë mund të jetë ngjarje që ndodh “vetëm njëherë”, por më shumë është pjesë e një modeli që përsëritet në vazhdimësi. Një metodë e rëndomtë e përshkrimit të modelit të keqtrajtitit të marrëdhënive është “cikli i dhunës”: Së pari është një periudhë e ngritjes së tendosjes, e cila mund të përfshijë edhe keqtrajtimin verbal, keqtrajtime të vogla fizike si dhe përpjekje nga viktimë që të qetësojë partnerin e vet, ndonëse rrallë me sukses. Pas kësaj shfaqet dhuna, që vijon me një periudhë të brejtjes së ndërgjegjes kur keqbërësi përpigjet të bindë viktimën për dashurinë e vet dhe premtos se nuk do të ketë telashe më tutje. Ky është një model i rëndomtë i dhunës në familje. Fatkeqësisht, është poashtu e zakonshme që viktimë të ketë sulme të dhunshme të cilat bëhen më mizore në çdo cikël⁵⁷.

Treguesit e dhunës në familje të viktimë

Ndonjëherë të viktimat mund të identifikohen dhe njihen shenjat e ndryshme të keqtrajtitit, të cilat mund të ndahen në shenja fizike, emocionale dhe psikologjike. Një zyrtar i shërbimit social (ZShS) i cili është njoftuar që

⁵⁵ Shih Rregulloren 2003 /12 nenin 1.1(f) mbi kufizimin e paligjshëm të lirisë së lëvizjes së personit tjetër.

⁵⁶ Walker (1979)

⁵⁷ Po aty.

një grua mund të jetë në rrezik nga DhF-ja, duhet të shikojë çdo shenjë të paraqitur me dyshim. Ai, gjithashtu është me rëndësi që t'i dallojë simptomat e tilla veç e veç në mënyrë që të depërtojë në situatën dhe të gjejë format më të mira për përkrashjen e viktimave.

Treguesit fizikë të dhunës në familje

shenjat fizike të keqtrajtimit mund të përfshijnë lëndime që janë të paqëllimta dhe(ose) janë shëruar dobët për shkak të mungesës së kujdesit. Llojet e rëndomta të këtyre lëndimeve janë:

- shembjet, gërvishtjet dhe gërvishtjet e vogla, si dhe ndrydhjet a përdredhjet; lëndimet e kokës, qafës, gjoksit; prerjet vetvetiu të dorës ose krahëve; lëndimet gjatë shtatzënisë; vende të shumta të lëndimeve; lëndime të përsëritura ose kronike; dhembje kronike, dhembje psikologjike (dhimbje të shkaktuara nga ngarkesat psikologjike, zakonisht jo-specifike sipas natyrës), ose dhembje për shkak të shpërndarjes së traumave pa dëshmi fizike; sëmundje seksuale të bartura; dëmtim i organeve seksuale dhe i anusit – kjo shpesh është shenjë ose pasojë e keqtrajtimit seksual dhe e mungesës së kontrollit gjatë marrëdhënieve seksuale etj.

Stresi, kronik pas-traumatik, çrregullime ose depresione të tjera shqetësuese:

- çrregullim i gjumit dhe i oreksit; lodhje, rënie e përqendrimit; dhembje kronike e kokës; ankesa nga dhembja e stomakut dhe dhembje gastrointestinale; dridhje, marramendje dhe gulçim (një shqetësim jo-specifik i lëkurës, pa ndonjë shkak të qartë); dhembje jo-tipike e gjoksit.

Treguesit emocionalë të dhunës familjare

- Sedër e përrulur; ndjenjë e izolimit dhe e pamundësisë për t'ia dalë mbanë; përpjekje ose gjeste për vetëvrasje; depresion; sulme panike dhe shenja të tjera shqetësuese; keqpërdorim i alkoolit dhe i drogës; reagim ose shqetësim nga stresi pas-traumatik etj.

Treguesit e sjelljes të dhunës familjare

- viktimat mund të duket e frikësuar, e turpëruar, i vë lak së vërtetës ose ndihet e zënë ngushtë; partneri e shoqëron viktimën, insiston që të ngelin të afërt dhe u përgjigjet të gjitha pyetjeve që i drejtohen atij; ngurron të flasë ose nuk pajtohet me partnerin e vet; ndjenjë e tepruar e përgjegjësisë personale për marrëdhënie, duke përfshirë edhe vetëfajësimin për dhunën e partnerit të vet.

Gratë dhe dhuna familjare – pse është vështirë të zhdukët dhuna?

Pyetja që shtrohet aq shpesh, “Pse ajo nuk ikën prej aty?” mbështetet në supozimin e padrejtë se ikja do t'i jepte fund dhunës. Kjo poashtu supozon se viktimat e dhunës nuk e gëzon të drejtën të ketë shtëpinë e vet, dhe se keqbërësi ka të drejtë t'i largojë të tjerët prej aty. Ka shumë arsye pse dikush është i shtrënguar të qëndrojë në marrëdhënie keqtrajtuese, ndonëse mund të jetë vështirë që të tjerët ta kuptojnë plotësisht për shkak se dinamika Brenda marrëdhënieve është shumë më e fuqishme për ata që janë në marrëdhënie sesa për ne që mund të shohim nga jashtë. Prapëseprapë, këto dinamika janë të vërteta. Në vijim po japim vetëm disa nga arsyet që tregojnë se sa mund të jetë e vështirë të braktiset një gjendje shkallmuese:

- Mungesa e resurseve dhe e mbështetjes sociale janë pengesat më të rëndësishme që viktimat e gjendjes shkallmuese të bëhet e pavarur dhe të braktisë ushtruesin e dhunës.
- Dashuria. Viktima ende mund ta dashurojë keqtrajtuesin dhe t'i kujtojë kohët e mira të marrëdhënieve të tyre.
- Shpresa. Viktima mund të shpresojë se premtimet e partnerit për të ndërprerë veprimin janë reale dhe se marrëdhëniet mund të bëhen si kanë qenë para se të fillonte dhuna.
- Turpi. Viktima mund të ndihet e turpëruar kur të dëgjojnë të tjerët se çka po ndodh në këtë marrëdhënie.
- Izolimi. Shkatërrimi i lidhjeve të dhunuesit me miqtë dhe familjen mund ta bëjë viktimën të varur ekonomikisht dhe psikologjikisht nga partneri keqtrajtues.
- Problemet praktike me rastin e braktisjes: mungesa e strehimit ose e vendit të menjëhershëm për strehim; qëndrimet e shkurtra në strehimore ku hapësira është e kufizuar - mungesa e kohës së mjaftueshme që të ndërmarrë këtë hap; mungesa e ndihmës ligjore, e vendosjes, e punës, e kujdesit për fëmijën, e policisë dhe e ndihmës gjyqësore.
- Frika nga hakmarrja e sulmuesit. Më shumë viktimat të keqtrajtuara vriten derisa përpiqen të ikin nga keqbërësit e tyre sesa në çdo kohë tjetër.

- Trysnia kulturore. Shumë individë u përkasin grupeve të identifikuar ose besojnë fuqishëm në disa praktika, përfshirë edhe nevojën për të mbetur në marrëdhënie martesore, pa marrë parasysh se çka ndodh. Te gratë, trysnia shpesh bëhet mbi to që të përpiqen të mbajnë familjen së bashku. Nëse nuk vepron ashtu, ose nëse ikën, mund të shkaktojë shkëputjen nga kultura.

Shumë arsye të tjera mund t'i kontribuojnë viktimës të ndihet e mashtruar në marrëdhënie dhe e paaftë “vetëm të ikën.” Për secilin individ arsyet mund të jenë të veçanta në situatat e tyre, dhe ata shpesh nuk shohin asnjë zgjidhje tjetër. Por, sa më shumë sisteme të përkrahjes që të ketë në shoqërinë tonë për t'u ndihmuar viktimave nga keqtrajtimi, aq më shumë ka të ngjarë që t'i braktisin marrëdhëniet keqtrajtuese dhe të mos kthehen.

Efektet e dhunës familjare tek fëmijët

Jeta në familjen ku mbizotëron dhuna familjare është jashtëzakonisht me strese për fëmijët. ZShSja duhet të jetë vigjilent për të gjitha shenjat e rrezikut të cilat mund të tregojnë shqetësim, që të mund të ndërhyjnë sipas nevojës për t'i mbrojtur të gjitha viktimat e DhF-së. Të gjithë fëmijët që jetojnë në shtëpitë ku paraqitet dhuna familjare mund të ndikohen nga kjo përvojë. Fëmijët do të ndikohen në mënyra të ndryshme, në bazë të faktorëve vijues, prandaj ZShS-ja duhet të jetë i vetëdijshëm për faktorët e tillë që të punojë në mënyrë përkatese me secilin fëmijë veç e veç. Disa nga faktorët janë:

- interpretimi i tyre i përvojës (ndikon sipas moshës);
- si janë mësuar të mbijetojnë dhe t'ia dalin me stresin;
- sa ka përkrahje (miq, farefis, të rritur të tjerë);
- mundësia e tyre për të pranuar përkrahjen dhe ndihmën nga të rriturit.

Efekti i kësaj dhune te fëmijët mund të shihet në mënyra të ndryshme. Çdo fëmijë individual mund të përjetojë diçka nga këto që vijnë, dhe ka mundësi t'i nënshtrohet vuajtjeve të ndryshme në kohë të ndryshme:

Reagimet e mundshme emocionale:

- Të ndihet fajtor/e për keqtrajtim ose pse ai nuk ndërpritet;
- Keqardhje për familjen dhe për humbjet personale;
- Konfuzion përkitazi me ndjenjat konfliktuale midis prindërve;
- Frikë nga braktisja, nga të shprehurit e ndjenjave, nga e panjohura, ose nga lëndimi personal;
- Zemërim për dhunën dhe kaosin në jetën e anëtarëve të familjes;
- Depresion, një ndjenjë pse nuk mund të ndihmojë dhe pse i mungon fuqia;
- Keqardhje për ngjarjet dhe dinamikën e krijuar në shtëpi.

Manifestim i mundshëm kognitiv (njohës):

- Besimi se është përgjegjës/e për dhunën;
- Fajësimi i të tjerëve për sjelljet e veta;
- Besimi se është e pranueshme të sulmohen njerëzit që kujdesen për të, vetëm që të marrë atë që do, të shprehë zemërimin e vet, të ndihet i fuqishëm, ose që t'i detyrojë të tjerët t'ia plotësojnë nevojat;
- Sedra e ulët;
- Të mos kërkojë atë që i nevojitet, e lere më atë që do;
- Mungesa e besimit;
- Bindja se të ndihesh i zemëruar është gjë e keqe, për arsye se njerëzit lëndohen;
- Stereotipat e ngurosurat se çfarë do të thotë të ishe djalë, vajzë, burrë, grua, bashkëshort, bashkëshorte;

Shenjat e sjelljes (shpesh të shikuara në skajshmëri të kundërta):

- Fëmijët mund të luajnë një rol ose të tërhiqen;
- Ata mund të arrijnë shumë ose të arrijnë shumë pak;
- Refuzimi për të shkuar në shkollë;
- Përkujdesja: më shumë brengosen për të tjerët se për vete – zëvendësimi i prindit;
- Armiqësorë ose të ngathët;
- Mbrojtje rigide (i rezervuar, sarkastik, mbrojtës, "të menduarit bardh e zi");
- Kërkojnë vëmendje të tepër (shpesh përdorin sjellje të skajshme);
- Urinojnë në shtrat dhe kanë ankthe;
- Sjellje jashtë kontrollit, nuk janë në gjendje t'i caktojnë kufijtë e vet ose t'i ndjekin drejtimet;

Manifestimet sociale:

- Izolimi nga miqtë ose të afërmit ose përfshirja e tepruar shoqërore për të shmangur jetën në shtëpi; Marrëdhëniet shpesh të acaruar, fillojnë me intensitet dhe përfundojnë në mënyrë të papritur; Vështirësi në të besuar, posaçërisht ndaj të rriturve; Aftësi të dobëta të zgjidhjes së konfliktit dhe të zbutjes së zemërimit; Mund të jenë pasivë me shokët (kolegët), ose trembin shokët (kolegët); Inkuadrohen në marrëdhënie eksploatuese, qoftë si keqbërës ose si viktimë; Loja me shokët (kolegët) bëhet jashtëzakonisht e ashpër, duke u futur në aktivitete të lojërave me rrezikshmëri të lartë.

Çrregullimet fizike:

- Ankesa somatike (trupore); kokë dhembje, dhembje të barkut); Nervozë, të shqetësuar dhe të papërqendruar (shumë shpesh diagnostifikohen gabimisht me çrregullime hiperaktive të mungesës së vëmendjes (Attention Deficit Hyperactivity Disorder - ADHD); të lodhur, Të përgjumur; Shpesh të sëmurë; Higjienë personale të dobët; Ngecje në detyrat e zhvillimit (urinon në shtrat, thith gishtin e madh – varësisht nga mosha); Mos ndjeshmëri ndaj dhembjes; Lëndim i vetvetes etj.

Perfundimi

Duhet të jetë e qartë që nga fillimi kur bisedohet për karakteristikat e dhunës familjare që të kërkohen shpjegime për këtë dukuri, sepse dhuna ndaj grave ose burrave brenda marrëdhënieve familjare është e papranueshme. Pa marrë parasysh se cilat janë rrethanat; kurrë nuk ekziston gjendja që dhuna të jetë e pranueshme; nuk ka rrethana lehtësuese. Diskutimi në këtë doracak mbi shkaqet e dhunës në familje nuk është arsye për veprimet e keqtrajtimit, por më shumë qasje praktike për të kuptuar këtë dukuri në mënyrë që të punohet me keqbërësin për t’ia penguar

veprimet. Aktualisht, teoria më gjithëpërfshirëse për të kuptuar kontekstin dhe rrënjët e shkaqeve të dhunës familjare është ajo që njihet si “perspektivë ekologjike”⁵⁸, për të cilën thuhet se është ndërveprim midis historisë personale, gjendjes sociale dhe rrethanave politike dhe kulturore që i japin mundësi keqtrajtimit, por jo thjesht vetëm njëri nga këta faktorë⁵⁹.

Të kuptuarit e plotë të dhunës familjare do të përfshijë marrjen parasysh të më së paku 4 faktorëve: Së pari, ka faktorë të rrezikut personal, siç janë dëshmimi i dhunës familjare nga fëmija, i cili keqtrajtohet seksualisht ose mungesa e figurës së babait përgjegjës. Së dyti, ka rëndësi të vërehen faktorët madhorë, të cilët janë faktorë të rrethanave të keqtrajtimit në marrëdhënie me viktimën, siç janë mbizotërimi i mashkullit në marrjen e vendimeve, kontrolli ekonomik nga mashkulli, konflikti martesor dhe përdorimi i alkoolit. Së treti, marrja parasysh e ekzosistemit do të thotë trajtimi i faktorëve brenda strukturës së institucioneve shoqërore formale dhe joformale të cilat ndikojnë në gjendjen, siç janë papunësia, izolimi shoqëror dhe shoqërimi me delinkuentë. Së katërti, është jashtëzakonisht me rëndësi t’i kushtohet vëmendje sistemit madhor, grupit të gjerë të vlerave dhe besimeve kulturore që depërtojnë dhe informojnë tri shtresat e tjera të ekologjisë shoqërore dhe përfshijnë një përkufizim të njerëzimit i cili mund të përmbledhë mbisundimin dhe agresionin, aderimin në rolet tradicionale të gjinive, një kuptim i së drejtës ose i posedimit të gruas nga mashkulli, miratimi i dënimit fizik të grave dhe mbështetja kulturore e përdorimit të dhunës për t’i zgjidhur konfliktet ndër-personale.

⁵⁸ Shih për shembull Heise, L.L. (1998), Dhuna kundër grave: një kornizë ekologjike e integruar, në *Dhuna kundër grave* 4 292-290.

⁵⁹ Po aty.

Literatura

Portali BalkanWeb, më 31/08/2017. Marrë online: <http://www.balkanweb.com> (aksesuar më 24/09/2017).

Portali BalkanWeb, më 24/09/2017. Marrë online: <http://www.balkanweb.com> (aksesuar më 24/09/2017).

Tamo, A. dhe Karaj, Th. Korrik 2005 “Dhuna kundër Fëmijëve në Shqipëri” Qendra e Zhvillimeve Humane, Tiranë, fq 16.

14 Pikat e programit dhe informacione të tjera mund t’i gjeni në faqen e internetit: , AI Index: ACT 77/012/2006.

Ligj nr.9669, datë 18.12.2006 “Për masa ndaj dhunës në marrëdhëniet familjare”.

Parag.132 i vendimit, Aplikim nr. 33401/02, Strasburg datë 09/06/2009.

Aplikim nr.55354/11, Strasburg datë 23/02/2016.

Parag.76 i vendimit, Aplikimi nr.41237/14, Strasburg datë 02/03/2017.

IV INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
Cultural Heritage And Identity As Favorable Development Potentials
PUBLIC INFORMATION

Dr.Sc.SHQIPE KASTRATI
eagle59-1@live.com

Director of LSSchool "Besim Nrecaj"- Prizren,Kosova

ABSTRACT

KOSOVO RADIOFONIAL AND TELEVISION MEDIA

Kosovo, after a century of rule by the Serbian regime and the communist father, and a hard-fought war with full of contradictions, came out of a closed circle of foreign violence and ideology.

A society that experienced the horrors of a genocide that emerged from the post-communist system faced many difficulties.

Thanks to the involvement of political parties and the considerable support of the international community of democratic countries, we are heading for another path, leaving much pain and destruction but with a sound goal and a clear vision for the future.

On this journey, we need fair information and guidance to take the lead in transforming new institutions based on pluralistic and meaningful politics.

But for this to happen, the radio and television media in Kosovo itself as the most powerful media had to be transformed.

Keywords: genocide; the post-communist system; the international community; the media...

HYRJE

Kosova pas një periudhe një shekullore të regjimit serb dhe ati komunist dhe një lufte të vështirë me përplot kundërthenje doli nga rrethi i mbyllur i dhunës dhe ideologjisë së huaj.

Një shoqëri që përjetoi tmerret e një gjenocidi, e dalë nga sistemi postkomunist u ballafaqua me vështërsi të shumta.

Falë anagzimit të subjekteve politike dhe përkrahjes së konsiderueshme të bashkësisë ndërkombëtare të vendeve demokratike ecëm drejtë një rruge tjetër duke lënë pas shumë dhëmbje e shkatërime por më një synim të shëndosh dhe vizion të qartë drejtë së ardhmës.

Në këtë rrugëtim na është nevojitur një informim i drejtë dhe një udhërrëfyes për të marrë drejtimin e ndërtimit të institucioneve të reja të mbështetura në politikën pluraliste dhe kuptimplotë.

Informimi apo komunikimi është shtylla e shoqërisë sonë, duke na mundësuar krijimin e marrëdhënieve me persona të tjerë dhe sjelljen e ndryshimit në shoqëri.

Pa informacion, zotësia për të përparuar në botën profesionale dhe në vetë jetën tonë, do të ishte e pamundur. Por që kjo të ndodhë, vetë mediat radiofonike dhe televizive në Kosovë si medime më të fuqishme duheshin të

Për ta paraqitur në rrafshin real atë që sot quhet sistem i informimit publik në Kosovë, do të duhej veçuar aspekte të ndryshme dhe më saktësisht do të duhej përcaktuar se çka në fakt nënkupton ky sistem?

Realisht shikuar sistemi i ri i informimit në Kosovë është krijuar mbi bazën e një vullneti të përzier ndërkombëtar dhe vendor dhe mbi të gjitha mbi një sistem, rrënjët e të cilit kanë kohë që kanë kaluar.

Mediat e sotme në Kosovë megjithatë ende ndodhen ndërmjet asaj që quhet tradicionalizëm dhe koncept modern i gazetarisë, ndërmjet vazhdimësisë dhe shkëputjes e rinisjes së një modeli tjetër gazetar dhe në luftën që dikur është quajtur luftë brezash ose gjeneratash.

STACIONET E MEDIAS RADIOFONIKE DHE TELEVIZIVE NË KOSOVË

Roli i mediave në Kosovë është vital ndoshta më shumë tani sesa ndonjëherë më parë.

Mediat duhet të jenë forum për shkëmbime dhe shprehje të mendimit të përgjegjshëm dhe mjet për arsimimin e popullatës për dobitë dhe vlerat e demokracisë dhe shoqërisë civile.

Derisa ndërtohen muret e shoqërisë, mediat luajnë një rol me rëndësi vitale në themelimin e institucioneve të mira dhe me përgjegjësi, të vetëqeverisjes në Kosovë.

Stacionet e medias radiofonike dhe televizive mund të jetë një faktor vendimarrës në marrëveshjet e punës, ngritjet e biznesit ose kompanisë suaj, por edhe në marrëdhëniet ndërkombëtare. Se sa është i rëndësishëm komunikimi dhe informimi i mediave në publik, vërtetojnë edhe shembujt e disa momenteve në historinë e njerzimit, si ajo e Marthin Luther King me fjalimin e tij "I have a dream" në të cilin fjalim frymëzoi një popull të tërë duke prishur barrierat e racizmit. Pa udhëheqjen dhe fjalimin e tij do të nevojiteshin edhe 10 vite të tjera për të sjellë barazi mes racave, apo Deklarimin e të Drejtave të Njeriut nga Shtetet e Bashkuara të Amerikës për të cilin mjaft kontribui fjalimi i Eleanor Roosvelt, kemi edhe rastin e Nelson Mandela me fjalimin e tij "An idea for which I am prepared to die" ndihmoi në nxitjen e opinionit kundrejt padrejtësive të aparteidit etj.

Historia ka treguar që rëndësia e mediave dhe Komunikimi në Publik ka bashkuar njerëz dhe ka sjellë ndryshime të mëdha.

Në Kosovën e pasluftës sektori mediatik filloi punën në vitin 2000. Gjer në vitin 2006 ishte i administruar nga Misioni i OSBE-së në Kosovë, e pas 2006 themelohet Komisioni i Pavarur për Media (KPM), ku nga 2009 KPM nis procesin e licencimit.

Në formulimin e politikave dhe procedurave të licencimit KPM zbaton standard europiane. Rregullat e licencimit janë bërë për të siguruar që secili subjekt transmetues i shërben interesit të gjërë public, zbaton disa kërkesa të profesionalizimit dhe nuk ndërhyjnë në transmetimin e subjekteve tjera transmetuese.

KPM-ja licencon mediat elektronike. Sipas Ligjit të KPM-së⁶⁰, përkatësisht neni 11.2 ajo ka autoritet për të filluar rregullimin e operatorëve Kabllorë dhe Digjital.

Licenca transmetuese ipet përkohësisht për të përdorur frekuencën sipas kushteve të caktuara. Kushtet e caktuara janë tri llojesh:

1. Rregullat e përgjithshme të operimit që aplikohen për të gjitha subjektet transmetues.
2. Kushtet teknike të veqanta për secilin subjekt transmetues, siq janë frekuencat për tu përdorur, niveli i fuqisë dhe lokacioni.

⁶⁰ <http://www.kpm-ks.org/>

3.Formati i programit për secilin subjekt transmetues.

Nëse një subjekt transmetues shkel Ligjin për Komisionin e Pavarur për Media dhe Transmetim, kushtet e licences së vetë, apo cilëndo Rregullore të KPM-së, atëherë KPM-ja ka autoritetin që të ndërmarrë masa disiplinore, që nga vërejtjet formale, gjer ke sanksionet financiare.

Në Kosovë egzistojnë 110 subjekte transmetuese të licencuara përkohësisht, të cilat janë në process të licencimit afatgjatë. Prej tyre është një transmetues publik, që ka një kanal televiziv dhe dy radiostacione, dy televizione private komerciale me transmetim nacional si dhe dy radiostacione me mbulesë nacionale. Poashtu egzistojnë edhe subjekte transmetuese të kategorizuara si subjekte me fuqi të ulët, të destinuara për nevojat e popullatës minoritare dhe mbulojnë disa lokacione të vogla gjeografike. Realisht shikuar sistemi i ri i informimit në Kosovë është krijuar mbi bazën e një vullneti të përzier ndërkombëtar dhe vendor dhe mbi të gjitha mbi një sistem, rrënjët e të cilit kanë kohë që kanë kaluar.

Sot në Kosovë vazhdojnë të dalin gazeta dhe të lulëzojnë dhjetëra televizione e radiostacione, disa me frekuenca kombëtare dhe të tjerat me ato vendore, shtrohet për diskutim një tjetër çështje, sa në të vërtetë ato janë të afta të kryejnë misionin primar të tyre, atë informimit. Nga transmetuesit, 66 janë në gjuhën shqipe, 32 në gjuhën serbe, boshnjake, turke dhe rome. Si trashëgim nga e kaluara, Kosova është e ndarë në pesë regjione transmetuese.⁶¹

Ne kemi nevojë akute për një gazetari profesional, për një gazetari që të sigurojë një informacion me cilësi të lartë. Mediat, megjithatë, kontribuojnë si ndryshues të qëndrimeve dhe opinioneve, të cilat, tashmë ekzistojnë. Por këtu bëhet fjalë për ndryshime të vogla.

Pra, mediat mund të ndryshojnë qëndrimet. Mirëpo, nëse vjen deri tek ndryshimi i qëndrimeve, mendimeve, atëherë këtu mund të flitet se këto qëndrime, nuk “funksionojnë” sa duhet.

Zbulimi i një të fshehure apo kryerja me sukses e ndonjë tregimi të panjohur për lexuesin, e bënë atë më të përshtatshëm për ndryshime në shoqëri. “Derisa këto sekrete të mos jenë të zbuluara, lexuesit apo shikuesit, do ta kenë më të vështirë për të ndryshuar”, - pohon Rayan George, gazetar amerikan shumëvjeçar i gazetarisë hulumtuese.⁶²

Mediat konsiderohen të jenë shumë efektive në ndërtimin e qëndrimeve, opinioneve të reja. Dhe kjo për faktin pasi që shoqëria paraprakisht nuk ka ndonjë mendim apo qëndrim. Aty ku më parë nuk ka ndonjë qëndrim, opinion për një zgjidhje politike, ekonomike..etj., mediat janë shumë efektive në “vaksinimin” e mëvonshëm të qëndrimeve, mendimeve. Mungesa e qëndrimeve, ideve sjell që mediat të jenë efektive në strukturimin e ndodhive. Mediave shqiptare, si në të kaluarën, u imponohet “detyrimi dhe obligimi” ndaj politikave ditore. Edhe sot, si më parë, idetë liberale të lirisë dhe pavarësisë së shtypit refuzohen, dhunohen e ndalohen. Edhe sot kërkohet të drejtohet dhe të kontrollohet forma dhe përmbajtja e informimit dhe lajmit...!? Rast konkret kemi pozitën mediale në Kosovë. Pa dyshim, mediat tona kanë edhe mëkatet e tyre. Ky fenomen, ka me vite të tëra që, nëpërmjet analizave mbi mediat, është kritikuar dhe gjykuar. Të tjerët janë radiotelevizione në nivel lokal. Mediat lokale zhvillimin më të hovshëm e kanë marrë që nga paslufta në Kosovë. Dikur para lufte secila qendër ka pasur nga një radio lokale, mirëpo tani mediat lokale nga paslufta kanë marrë hov të zhvillimit.

Perspektivat e mediave lokale, menjëherë pas luftë, radiot, kanë pasur një përsepektivë të sukseshme. Kurse me kalimin e kohës dhe me digjitalizmin e teknikës, perspektiva ka kaluar tek televizionet. Mirëpo, krizat e fundit që

⁶¹ <http://www.kpm-ks.org/>

⁶² Ryan, George. “Investigative reporting take time and tell the secrets”. Quill. June 2001. f 42

kanë përfshirë botën domosdoshmërisht se kanë përfshirë edhe Kosovën. Në këtë drejtim më së shumti e kanë pësuar pikërisht mediat lokale. Ngase shumica për të mos thënë ekskluzivisht të gjithë mbijetojnë nga reklamat, krizat ekonomike dëmtojnë shumë të ardhmen mediale. Roli i mediave domosdo se është i madh.

Nëse është thënë dikur se mediat konsiderohen "forca e shtatë", tani më ato nuk janë forca e shtatë po forca e tretë menjëherë pas pushtetit dhe pas ligjëshmërisë.

Perspektiva pritet që të shtohet për mediat për dy arsye kryesore.

E para sepse bota gjithnjë e më shumë po lidhet me teknologjinë më të re ;

derisa e dyta, refleksioni i botës moderne po lidhet me informimin.

Mediat lokale padyshim se tek ne pas lufte kanë marrë vendin e rëndësishëm dhe si duhet.

Kjo u pa edhe gjatë fushateve zgjedhore, kur mediat kanë pasur rëndësi gadi primare në orjentimet e simpatie deri në simpatitë votuese.

Nuk duhet harruar se vetë media dhe industrializimi i saj lindi si një fenomen i mirëfilltë urban.

Është qyteti ai që e ka të pamundur të bazohet më në një komunikim sy më sy, sikur ka qenë karakteristikë e zonave rurale tradicionale. Qyteti është një hapësirë që mbledhë çdo ditë e më shumë individë dhe grupe që nuk kanë asnjë njohje me njëri-tjetrin.

Në këtë drejtim mediat lokale po fuqizohen tëthuash ditëpër ditë. Roli në jetën politike dhe shoqërore i mediave po bëhet gjithnjë e ma i pranishëm sidomos në Kosovë, pasi që tradita e fjalës publike po merrë përmasat origjinale. Kurse profesionalizmi i mediave lokale ende është larg standardeve evropiane, por me një insunatë për të shkuar kah profesionalizimi i këtyre mediave.

Zbulimi i një të fshehure apo kryerja me sukses e ndonjë tregimi të panjohur për lexuesin, e bënë atë më të përshtatshëm për ndryshime në shoqëri. Mediat duhet poashtu të përkrahin vizionin demokratik të shoqërisë dhe të mbështesin përpjekjet për themelimin e sundimit të ligjit dhe shoqërisë civile nëpër gjithë Kosovën. Me fjalë tjera, zgjedhur të mbahen përgjegjës ndaj njerzve që i kanë vendosur ata në detyra. Mediat duhet të jenë roje jo vetëm i qeverisë por edhe i atyre elementeve të shoqërisë të cilët mundohen të nënvlerësojnë vlerat demokratike për themelimin e të cilave po punojnë kosovarët. Edhe në demokracitë Shoqëria ka nevojë për media e cila veprimtarinë e bazon në përgjegjësi.

Për përgjegjësi, nuk duhet rregull shoqërore e as ligj. "Principet duhet të vijnë në shprehje para rregullave dhe ligjit"⁶³ Por, principet mund të jenë edhe të orientuara gabimisht.

Në mungesë të një qeverie e një rregulli medial dhe si pasojë e situatës aktuale, nuk vepron as gjykata e cila do të merrte në shqyrtim ankesat nga publikimet e ndryshme.

Në Kosovë, roli i mediave si "roje e qeverisë" është më i rëndësishëm së kurrë më parë. Posa të shprehin njerëzit vullnetin e tyre demokratik në zgjedhje, është punë e mediave dhe organizatave civile që të punojnë çdo ditë të sigurohen se zëri i popullit vazhdon të dëgjohet. .

Kjo e arsyeton formimin e një organi me pjesëmarrjen e përfaqësuesve të shumicës së mediumeve dhe aty të promovohet nevoja e ndërtimit të medias objektive dhe të mos lejohet publikimi i spekulimeve dhe informative të pabazuara. Ky do të ishte një hap i parë, për të vazhduar më tutje me miratimin e rregullave apo ligjeve të cilat do të sanksiononin informimin joobjektiv ose nxitës. Tani është përgjegjësi e medias për t'i matur pasojat e

⁶³ Poncet, Charles. Seminar "Gazetaria dhe Demokracia". 9 qershor 2000. Gjenevë.

“Me qëllim që të bëjnë zhurmë, liderët kanë nevojë për fjalën e zëshme të mediave,” thekson Charles Poncet.⁶⁴ Thelbi i sistemit demokratik nuk është pushteti, as monologu, por qytetari dhe dialogu i qytetarit me të ngjashmit e tij. Pushteti në demokraci ka një status të veçantë, është i definuar qartë, dhe sa më i kufizuar që është ai probabiliteti për të abuzuar me të është ma i vogël.

Dialogu është thelbi ekspozues i demokracisë, përkatësisht përmes tij konvertohet pushteti në autoritet dialogues, ku qytetarët realizojnë vetveten e tyre dhe të tjerët në komunitet. Derisa dialogu është pjesa thelbësore, jo çdo dialog dhe komunikim shtrohet si duhet. Reklama politike është njëra prej formave komunikuese dhe, në të njëjtën kohë, manipuluese masive e qytetarëve.

Në mes të shumë gjërave të reja që liria solli në Kosovë, u mundësua gjithashtu që të hapen një numër i konsiderueshëm i televizioneve, gazetave dhe sidomos radiove. Në fillim ato paraqiteshin si të balancuara politikisht. Por më vonë ato morën orientime politike, ku promovonin liderë dhe parti politike.

Aktualisht në Kosovë veprimtarinë e tyre e zhvillojnë vetëm tri televizione kombëtare. Pavarësia e tyre redaktuese shpesh vihet në pikëpyetje dhe këtë për një numër arsyesh. Televizioni Publik (RTK) ka një numër të konsiderueshëm të burimeve financiare. Mbase kjo vlerësohet të jetë arsyeja pse shpesh ata duket të mbajnë anën e palëve të caktuara politike.

Një vështirësi tjetër me të cilën ky medium përballët është edhe monitoimi i pandërprerë nga ana e UNMIK-ut. Së fundi, mund të vërehet që ky është mediumi më i përkdhelur nga ana e Qeverisë së vendit, p.sh. Qendra Informative e Kosovës⁶⁵ është burim i informacioneve për Kosovën dhe Europën Juglindore, dhe e afert me LDK-në.

Përveq ngjarjeve ditore, në këtë website ekziston edhe arkivi i lajmeve që daton nga viti 1997.

Agjencia e Lajmeve „Kosova Live”⁶⁶ është agjenci e pavarur lajmesh në Kosovë që sjell më të reja nga Kosova dhe në lidhje me Kosovën. Kjo agjenci mbështetet nga kontributet e fondacioneve nga Zvicra, Gjermania e Austria.

Mund të gjejmë edhe lajme të shkruara dhe disa emisione në arkivë. Shumëkush beson se televizioni KTV (Kohavision) është medium që udhëhiqet nga fryma politike e partisë ORA. Por, në fakt edhe pa ekzistimin e këtij subjekti politik ky medium është vërejtur të orientohet që të shërbejë si opozitë konstruktive e secilit pushtet. Kronikat televizive mundohen të kapin pikat e dobëta të qeverive, me shpresën se ato do të sjellin ndryshime në rrjedhat politike.

Radiotelevizioni 21 jep një pasqyrë krejt tjetër. Ashiqare, ky television në mënyrë perfekte i përshtatet secilit pushtet, pavarësisht se kush është në të. Kjo mund të vërehet sidomos pas zgjedhjeve të fundit. Edhe aktivitetet më të parëndësishme të kryeministrit Thaqi përbëjnë lajmin kryesor për këtë medium. Megjithatë, të trija televizionet mundohen të fshehin mirë orientimet e tyre, por që shpesh dalin haptas në shesh.

Ekzistojnë rreth 100 radio-stacione në Kosovë. Shumica prej tyre janë lokale. Vetëm Radio Kosova dhe Radio Dukagjini mbulojnë tërë territorin e Kosovës. Kjo e fundit udhëhiqet nga një biznesmen i fuqishëm, i cili ka lidhje

⁶⁴ Ryan, George. “Investigative reporting take time and tell the secrets”. Quill. June 2001. f 42

⁶⁵ © KPM 2000-2010

⁶⁶ www.kosovalive.com

të caktuara me një parti politike prej nga edhe rrjedh ai. Lokalizmat në këtë rast luajnë rol mjaft të rëndësishëm. Ekstrem në rastin e mediave paraqet radio, „Kosova e lire”.

Në të mund të dëgjohen etiketime, fyerje dhe linçime për njërin anë, dhe himne e lavde për një krah tjetër politik. Ndryshe nga radiot tjera, kjo radio i jep shumë hapësirë komenteve politike të përpiluara vet. Madje, aty u censurohet kënga edhe atyre artistëve që pretendohet se i takojnë një krahu të caktuar politik.

Të tjera radio udhëhiqen nga biznesmenë lokalë që udhëhiqen nga preferencat e tyre partiake, sepse edhe varen nga sponsorimet e ndryshme. Gazetat, defitivnisht, janë mjeti më i fortë politik që përdorin politikanët në Kosovë.

Radiotelevizioni 21 dikur ka qenë radioja e parë shqipëtare në internet, tani ofron edhe programin e vet televiziv në website⁶⁷. Në faqet e gazetave shpesh herë hasim ideologji, polemika, fyerje të individëve, fyerje të institucioneve, të liderëve të tyre, dhe skandale të llojeve të ndryshme. Për ta paraqitur në rrafshin real atë që sot quhet sistem i informimit publik në Kosovë, do të duhej vecuar aspekte të ndryshme dhe më saktësisht do të duhej përcaktuar se cka në fakt nënkupton ky sistem? Realisht shikuar sistemi i ri i informimit në Kosovë është krijuar mbi bazën e një vullneti të përzier ndërkombëtar dhe vendor dhe mbi të gjitha mbi një sistem, rrënjët e të cilit kanë kohë që kanë kaluar.

MEDIAT DHE POLITIKA

Politika dhe mediat nuk mund të ekzistojnë pa njëra-tjetrën. Politikanët kanë nevojë që të promovojnë ideologjitë e tyre dhe i shfrytëzojnë mediat për të arritur këtë qëllim. Ndërkohë, mediat duhet të ekzistojnë disi. Ato financohen dhe sponsorizohen në shumë raste nga partitë. Por nuk mund të themi gjithmonë që politika përfiton më shumë nga mediumet, përderisa edhe këto të fundit nuk do të kishin ndonjë kuptim pa pasur informacione nga jeta politike, ngase njerëzve u interesojnë zhvillimet në këtë fushë shumë të rëndësishme për rregullimin e jetës së tyre. Pra me një fjalë mediat shikohen si një derë e madhe për promovim politikash. Mediat e sotme në Kosovë megjithatë ende ndodhen ndërmjet asaj që quhet tradicionalizëm dhe koncept modern i gazetarisë, ndërmjet vazhdimësisë dhe shkëputjes e rinisjes së një modeli tjetër gazetar dhe në luftën që dikur është quajtur luftë brezash ose gjeneratash.

Sot në Kosovë vazhdojnë të dalin gazeta dhe të lulëzojnë dhjetëra televizione e radiostacione, disa me frekuenca kombëtare dhe të tjerat me ato vendore, shtrohet për diskutim një tjetër çështje, sa në të vërtetë ato janë të afta të kryejnë misionin primar të tyre, atë informimit. Mirëpo mediat kosovare, të tilla si janë sot, gjenden ndërmjet një gjysmëprofesionalizmi dhe amatorizmi të plotë. Pra, sot, ne mund të jemi edhe gazetar dhe redaktor të vetvetes; gazetarë të çkyçyr nga kërkesat tradicionale të mediave dhe gazetarisë profesionale. Vazhdimisht është duke u eksperimentuar me mediat e reja ku shfrytëzuesit dërgojnë përmbajtjen, dhe ku lexuesit janë vetë gazetarët. Ne kemi nevojë akute për një gazetari profesionale, për një gazetari që të sigurojë një informacion me cilësi të lartë. Mediat, megjithatë, kontribuojnë si ndryshues të qëndrimeve dhe opinioneve të cilat tashmë ekzistojnë. Por këtu bëhet fjalë për ndryshime të vogla. Pra, mediat mund të ndryshojnë qëndrimet. Mirëpo, nëse vjen deri tek ndryshimi i qëndrimeve, mendimeve, atëherë këtu mund të flitet se këto qëndrime, nuk “funksionojnë” sa duhet. Mediat konsiderohen të jenë shumë efektive në ndërtimin e qëndrimeve, opinioneve të reja. Dhe kjo për faktin pasi që shoqëria paraprakisht nuk ka ndonjë mendim apo qëndrim.

Ndërtimi dhe forcimi Televizionit Publik dhe Televizioneve kombëtare, si dhe i atyre lokale, i japin impulse

⁶⁷ www.radio21.com

Cilët jemi ne dhe çfarë bëjmë? Cilët janë aspiratat tona? Si duhet të përshtatemi me botën që na rrethon, me qëllim që të vazhdojmë të përmbushim rolin tonë, duke u bërë njëkohësisht edhe kompetitivë? Cilat janë pasojat e zgjedhjeve tona, për shoqërinë, qytetarët dhe publikun?

Për ta kuptuar më mirë këtë, duhet ta ndërtojmë diskutimin tonë në mënyrë të atillë që ky i fundit, të jetë i kuptueshëm për të gjithë. “Vlerat e së shkuarës na mësojnë se çfarë ka të drejtë të ketë çdo qytetar, cilido qoftë vendi i tij në shoqërinë apo vendin ku banon”⁶⁸.

Radio Televizioni Publik është një instrument që i drejtohet çdo njërit qytetar.

Ai nxit pjesëmarrjen në jetën publike, zhvillon dijet, zgjeron horizontet dhe i lejon secilit të kuptojë më mirë vetveten, duke kuptuar botën dhe të tjerët. Në këtë vend takim, të gjithë qytetarët ftohen dhe trajtohen si të barabartë, pavarësisht nga statusi social apo ekonomik. Misioni dhe detyrimet e tij, nuk vijnë si rezultat i besnikërisë apo ekzistencës së statutit.

Qëllimi vlerave demokratike dhe Televizioni

Ai ka të bëjë me luftën për mbrojtjen e disa vlerave të domosdoshme për shoqërinë, individët dhe demokracinë, duke iu drejtuar jo vetëm teleshikuesve, por gjithë qytetarëve, duke nxitur dinamizmin intelektual të shoqërisë. Por detyra e tij nuk kufizohet vetëm tek informimi dhe zhvillimi kulturor. Ai duhet gjithashtu të zhvillojë imagjinatën dhe të zbavitë, duke pasur kujdes cilësinë, e cila duhet ta dallojë atë nga transmetuesit komercialë. Televizioni Publik duhet të japë shembull guximi dhe risish, bile edhe duke rrezikuar.

E, nëse arrin të zhvillojë gjini apo ide që mbajnë vulën e tij, ai mund t’u imponojë standarde të larta edhe kanaleve të tjerë. Në shoqërinë tonë në transformim, liberalizimi i hapësirës së komunikimit, ka lejuar shtimin e transmetuesve audiovizualë, por jo gjithnjë atë të mesazheve të duhur. Kanalit të vetëm publik, i duhet të përballojë konkurrencën e kanaleve private, të cilat kujdesen më shumë për përfitime, sesa për kulturë. Ne që prej vitesh punojmë dhe japim kontributin tonë aty, e ndjejmë se teleshikuesi po afrohet gjithnjë e më shumë tek ne, por mendoj se strukturës aktuale të programeve, përqendruar rreth evenimenteve më të rëndësishme që pasqyrojnë imagjinatën kolektive dhe rrezatojnë kulturën e vendit tonë dhe vendeve të ndryshëm, dokumentarëve, momenteve të mëdha sportive si: kampionatet botërore, lojërat olimpike dhe konceptimit të ri të informacionit, nga njëra anë, duhet t’i shtohen edhe emisionet më të thelluar dhe debatet. Europa është e rëndësishme, dhe për të ardhmen e të gjithë evropianëve, është i nevojshëm të ngjallet një debat rreth identitetit tonë, ndryshimeve që ne kemi me njeri-tjetrin, pikëpamjeve të përbashkëta dhe aspiratave tona. Çfarë shoqërie kemi vendosur ne të ndërtojmë për fëmijët tanë? Çfarë vlerash duhet t’ju transmetojmë atyre? Çfarë premtimesh kemi bërë e duhet t’i mbajmë? Mediat e shërbimit publik, duke qenë një mjet komunikimi social, kanë një ndikim të fuqishëm mbi cilësinë e jetës që kemi vendosur t’u trashëgojmë fëmijëve tanë.

Le ta vazhdojmë pra, rrugën e mirë që kemi nisur, ta perceptojmë realitetin ashtu siç është, të kuptojmë se si mund të ofrojmë shërbim më të mirë dhe të kapërcejmë vështirësitë që kemi përpara. Të kombinojmë zhvillimin me vazhdimësinë, duke bërë të hyjë në lojë dija individuale dhe ndërveprimi shoqëror, konfrontimi i ideve dhe bashkëpunimi. Cilat janë disa nga strategjitë për të arritur qëllimin tonë: Rritja e efikasitetit, lehtësimi i strukturave, riorganizimi i personelit, formimi i punonjësve, politikat e inkurajimit dhe motivimit për punonjësit

⁶⁸ Larry King Geleceğe Dair Konuşmalar (Günümüzün En Provakatif Kişilikleriyle Söyleşiler) Borusan 1999 faqe 3

REZYME

Roli i mediave duhet të jetë kritik dhe ato nuk duhet të jenë të subordinuara nga pushteti. Pengesat të cilat e vështirësojnë zhvillimin normal të mediave në Kosovë janë mungesa e infrastrukturës ligjore për media, nënshtrimi i mediave nga qarqe të ndryshme të pushtetit, prezenca e tregut medial të çrregulluar, profesionalizmi i ulët i disa mediave dhe mungesa e gazetarisë hulumtuese. Profesionalizimi i ulët madje ndikon edhe në tirazhin e vogël të gazetave si dhe në besimin e qytetarëve ndaj këtyre gazetave.

Për tju shmangur kësaj ndoshta do të ishte mirë që të bëhej liberalizimi i tregut medial në Kosovë. Me këtë nënkuptohet që mediat në Kosovë të mos bëhen pre e ndonjë grupi të veçantë politik, por të krijojnë veprimtari të pavarur.

Epoka numerike na vë përpara sfidave të reja, hap mundësi të reja, por do të sjellë edhe probleme të reja. Televizioni numerik, satelitor apo kabllor, do të na lejojë të shohim më shumë programe, me cilësi më të mirë teknike. Ai nuk duhet parë si një media e re, por si një mjet i ri transmetimi që do të zëvendësojë televizionin analog.

Kosova po përballët me probleme të shumta, janë ato duke filluar nga papunësia, korrupsioni, varfëria e tejskajshme, zhvillimin ekonomik, problemet me infrastrukturë, mungesa e ligjeve përkatëse etj, janë këto çështje që mediat sadopak mundohen t'i reflektojnë në opinion publik për përmirësim të gjendjes. Faktorë shumë i rëndësishëm për zbutjen e papunësisë është zhvillimi ekonomik dhe çrrënjësia e korrupsionit, e cila është prezente edhe në institucione tona. Roli i sektorit civil në luftë kundër korrupsionit mund të jetë i rëndësishëm.

Një numër shumë i vogël i OJQ-ve kanë marrur përkrahje nga format dhe mundësitë e ndryshme për veprim anti-korrupsion.

Jo kot MEDIA AUDIOVIZIVE u quajt, „SUPERFUQI E II-të”, sepse duke iu falemnderu këtyre mediave, faktorit ndërkombëtar, djemve trima të UQK-së Kosova po përjeton lirinë.

BIBLIOGRAFIA

1. Prof. Dr. Franc Vreg, *Drustveni Komuniciraje-Zagreb, 1975*

2. Prof. Dr. Ibrahim Berisha, *Media*

3. Dushan Sllavković, *Bazat e gazetarisë dhe informimit-Prishtinë- 1978*

4. Vlladisl Jisel, *Informisanje u praksi-Nr. 10/ 1971*

5. Danilo Zhender. *Zanrovi u nasoj stampi-Revista nr. 10 /1967*

6. Bashkim Ramadani, *Gazetaria Radio-Televizive" Dispenz 2203*

7. Larry King *Geleceğe Dair Konuşmalar (Günümüzün En Provakatif Kişilikleriyle Söyleşiler) Borusan 1999*

8. Bülent Çaplı - *Fili Tarif Etmek: Özel Televizyona Beş Kala- İmge Kitabevi*

9. Jane Chapman- *Comparative Media History: An Introduction - 1789 to the Present - Polity Press 2005*

10. ¹ <http://www.kpm-ks.org/>

THE SOCIOLOGICAL ASPECT OF MINOR'S DELINQUENCY

Prof. Dr. Jetmire Zeqiri
Universiteti i Tetovës- Fakulteti Juridik

Abstract

This study aims to explore the phenomenon of juvenile delinquency in Northern Macedonia from a sociological perspective. The objectives of this study are: (a) to examine contemporary and previous literature on the phenomenon of juvenile delinquency in the international and national context; (b) analyze the impact of family factors on juvenile delinquency in northern Macedonia; (c) analyze the impact of the peer group on juvenile delinquency; (d) analyze the impact of social and post-war factors on juvenile delinquency; (e) analyze the impact of the educational level of juveniles on their delinquency in Macedonia; (f) to identify mechanisms for mitigating the phenomenon of juvenile delinquency currently in place. Initially, the study focuses on the analysis of secondary data, existing literature on juvenile delinquency, the causes and factors that affect it in the international context, and then the analysis is focused on the context of the country's society.

Keywords: delinquents, minors, sociopathological, microgroup factors, etc.

Familja dhe delikuenca e të miturve

Sjellja e individit motivohet dhe ndikohet nga pjesëmarrja e tij në një grup të caktuar shoqëror apo nga identifikimi i tij me grupin shoqëror. Ekzistojnë grupe të ndryshme shoqërore të cilat ndikojnë në sjelljet e të rinjve. Tre grupe më të rëndësishme dhe më të lehta për t'u identifikuar, janë grupet parësore, dytësore dhe grupet referente. Grupi parësor është relativisht i vogël, një grup i afërt që karakterizohet nga ndërveprime të drejtpërdrejta. Grupi dytësor zakonisht është grup më i madh që karakterizohet nga ndërveprime më formale, që rëndom organizohen për një qëllim konkret. Grupi referues është grupi me të cilin individit zotëron një ndjenjë të fuqishme të identifikimit, pa marrë parasysh a është anëtar i atij grupi (Tompson dhe Binam, 2014).

Familja është faktor i pazëvendësueshëm në edukimin e gjeneratës së re. Ajo, si kolektiv i vogël, i vë bazat fillestare të formimit të personalitetit të fëmijës dhe të edukatës së tij, të cilat shkollës dhe institucioneve të tjera shoqërore u shërbejnë si pikëmbështetje dhe pikënisje për hapat dhe ndikimet e mëtejshme. Në këtë vështrim familja përbën faktorin më të rëndësishëm ndikues në edukimin e fëmijëve, aq më tepër që një numër i madh njerëzish prej lindjes deri në vdekje jetojnë në bashkësinë familjare. Zhvillimi i fëmijëve është primare në një familje. Familja është faktori i parë që ndikon në zhvillimin e personalitetit të individit. Familja mund të ndikojë dhe të japë efekte të dyfishta në aspektin e zhvillimit, formimin e vazhdueshëm dhe fillimin e jetës së një të riu. Familja normale përfaqëson një faktor të rëndësishëm dhe parësor në devijimin e sidomos delikuençën tek personat e rinj. Te këto familje theksohet harmonia e shëndoshë e jetës, përcaktimi i aktiviteteve tek anëtarët e familjes.

Nga ana tjetër, efekte negative japin familjet të cilat jetojnë në kushte të vështira materiale, zënka familjare, ku është i pranishëm alkoolizmi, prostitucioni, droga, si të tillë këta nuk janë në gjendje të kontrollojnë sjelljet e fëmijëve të tyre.

Këto raste kryesisht paraqiten tek familjet kur prindërit jetojnë të ndarë, kur është gjallë vetëm njëri prind, në familjet ku prindërit janë shumë të angazhuar me punë dhe në këtë rast fëmijët janë të lënë anash. Në këtë faktor mund të rendisim faktorin material: pasuri-skamje. Grupet problematike kryesisht i hasim në vendet e papambetura ku zotëron skamja.

Mituria është faza e ndryshimeve të mëdha biologjike dhe psikologjike. Në këtë periudhë forca fizike arrin kulmin. Në të vërtetë, për shkak të ndërtimit jo të mirë të personalitetit të personit të mitur, ai është i prirur të bie nën ndikime, të cilat mund të nxisin paraqitjen dhe zhvillimin asocial të tij dhe sjellje anti-sociale. Këtu shtrohet pyetja:

çfarë kushtesh edukative në fëmijëri ndikojnë në zhvillimin e sjelljes agresive? Janë zbuluar katër faktorë të rëndësishëm:

1. Faktori i parë lidhet me raportin bazë emocional të familjes, para së gjithash mungesa e ngrohtësisë dhe kujdesit ndaj fëmijëve, e zmadhon rrezikun se më vonë këta fëmijë do të bëhen armiqësorë dhe të dhunshëm.
2. Faktori i dytë i rëndësishëm është liria që i jepet fëmijës dhe lejimi i sjelljeve të dhunshme në fëmijëri. Nëse nuk ekziston kufiri i qartë i sjelljes, atëherë këta fëmijë në shkollë fillojnë të sillen dhunshëm edhe me nxënësit tjerë.
3. Faktori i tretë lidhet me zbatimin e metodave edukuese “verifikim i forcës” nga ana e prindërve, siç është dënimi fizik dhe motivimi i dhunës. Kjo vërteton se “dhuna sjell dhunë”.
4. Faktori i fundit por jo pa rëndësi, është temperament i fëmijës. Fëmija me temperament aktiv “të rrëmbyer”, është më prirur të bëhet i dhunshëm në krahasim me fëmijën me temperament më të qetë (Beljanski, 2009).

Familjet me vetëm një prind janë ato familje tek të cilat mungon njëri prind. Kjo mungesë mund të jetë e përhershme ose e përkohshme prandaj këto familje nuk e kryejnë funksionin e plotë të socializimit ndaj të rinjve. Familjet me vetëm një prind, në literaturën sociologjike ndryshe quhen *si shtëpi të prishura* dhe kontribuojnë në shkaqet e delikuencës së të miturve. Këto familje mund të krijohen si pasojë e divorcit apo vdekjes së njërit prind dhe për fat të keq ka mjaft në Kosovë. Teoritë e të mësuarit social dhe kontrollit social kanë vendosur një lidhje midis shtëpive të prishura, pra familjeve me një prind, nga njëra anë, dhe delikuencës, nga ana tjetër (Tompson dhe Binam, 2014). Talkot Parsons ishte i mendimit që divorci është jofunksional për zhvillimin e personave të rinj meshkuj, sepse krijon shqetësim në lidhje me identitetin e tyre mashkullor.

Sipas tij, ky ankth çon në mashkullorësi kompulsive, respektivisht në mbitheksim të atyre që konsiderohen karakteristika “mashkullore”, që mund të rezultojnë në sjellje antisociale (Shih: Tompson dhe Binam, 2014). Krahasuar me djemtë prindërit e të cilëve kanë qëndruar të martuar, djemtë me prindër të divorcuar mendohet se shfaqin më shumë probleme të sjelljes antisociale dhe jokompliante rreth moshës 10 vjeç (Hetherington, 1989).

Gjithashtu edhe *statusi shoqëror i familjes* apo përkatësia shtresore e saj është një nga variablat që shërbejnë si shkak i paraqitjes së delikuencës së të miturve. Edhe pse dukuria e delikuencës është e pranishme në të gjitha shtresat, hulumtimet sociologjike tregojnë se të rinjtë që vijnë nga shtresat e ulëta janë më të prirur për sjellje delikuede. Shtresa shoqërore e familjes ndikon edhe në socializimin që përjetohet brenda grupit familjar. Në preokupimet kryesore të shtresës më të ulët bënë pjesë: shqetësimi, fortësia, dinakëria të cilat çojnë në delikuencë. Edhe *madhësia e familjes dhe rendi i lindjes së fëmijëve* ka lidhje me delikuencën e të miturve. Në familjet e mëdha ekziston mungesë e të mirave materiale, e disiplinës dhe edukimit e socializimit efektiv. Në këto familje mbizotëron pakënaqësia ekonomike, lidhje jo të fuqishme të sjelljeve ndërvepruese mes anëtarëve të familjes, disiplina dhe kontrolli familjar sipërfaqësor të cilat e orientojnë të riun drejt delikuencës. Edhe rendi i lindjes së fëmijëve, sipas shumë sociologëve, është një variabël i fuqishëm lidhur me gjasën e paraqitjes së delikuencës. Fëmijët e parë zakonisht janë më të lidhur me prindërit dhe e pranojnë më lehtë mënyrën e jetesës së prindërve se sa fëmijët që lindin më vonë. Sipas Loreta Blerer dhe Salovej, fëmijët e lindur të parët kanë më pak gjasa të përfshihen në delikuencë meqenëse ata zakonisht kanë marrëdhënie të mira dhe komunikim me të rriturit dhe i përvetësojnë rregullat që i vendosin prindërit e tyre. Fëmija i lindur i pari mund të paraqitet në rolin e “prindit të tretë”, për vëllezërit e motrat më të rinj dhe kështu identifikohet më fuqishëm me rolet e të rriturve në krahasim me fëmijët e lindur më vonë (Tompson dhe Binam, 2014). Sipas këtyre sociologëve edhe tek fëmijët e fundit gjasat janë më të vogla për sjellje delikuede. Sipas tyre gjasat më të mëdha për t’u marrë me sjellje delikuede janë fëmijët e mesëm në rendin e lindjeve sepse kontrolli ndaj tyre është më i vogël.

Në mesin e shumë faktorëve që janë pjesë e socializimit familjar është edhe *disiplina prindërore*. Disiplina familjare si pjesë e socializimit ekspozohet përmes tre kategorive tipologjike të prindërve:

1. Prindërit autoritaristë, të cilët ushtrojnë kontroll dhe bindje rigoroze ndaj fëmijëve. Kjo formë e socializimit nuk është efektive dhe gjasa është më e madhe për shfaqje të sjelljeve delikuede. Kjo karakteristikë është pjesë përbërëse e familjeve të shtresave të ulta apo të varfra.

2. Prindërit tolerues karakterizohen nga tipare toleruese dhe autonomi më e madhe ndaj të rinjve. Kjo është karakteristikë e familjeve të shtresave të mesme.

3. Prindërit me autoritet, të cilët përdorin inkurajimin pozitiv, dënime më të rralla dhe pozicion autonom brenda kufijve të arsyeshëm që është karakteristikë e shtresës së mesme të lartë (Po aty).

Profili psikologjik i delikuentëve të mitur është i shumëllojshëm. Ata rrjedhin nga familje të varfra, por edhe nga familjet e pasura. Në familjet e varfra problemi qëndron në atë se prindërit nuk kanë kohë të merren me fëmijët e tyre, sepse ata mbajnë barrën se si të jetojnë të nesërmen.

Pra, është me rëndësi të madhe mënyra e edukimit dhe e socializimit, e cila realizohet brenda familjes. Është me rëndësi të madhe se si i ofrohen karakteristikat e para edukuese fëmijës në fëmijërinë e hershme nga ana e prindërve. Atmosfera relaksuese, liberale dhe marrëdhënia e përzemërt e prindërve ndaj fëmijëve, të cilat janë rezultat i harmonisë familjare ndikon mjaft pozitivisht në socializimin parësor tek të rinjtë, dhe se përmes këtij socializimi të rinjtë do të bëhen personalitete me dinjitet dhe të përshtatshëm për nevojat e shoqërisë. Fëmijët i duan të dy prindërit dhe identifikohen pjesërisht edhe me njërin edhe me tjetrin dhe prandaj konflikti mes prindërve shpesh nxit konflikt edhe në vetë fëmijën. (Rot, 1977). Pra fëmijës, në kohën e socializimit parësor, prindërit i shërbejnë si model dhe identifikohet me ta. Në familjet në të cilat nuk ka atmosferë të ngrohtë familjare, e cila vjen si pasojë e varfërisë, zënkave të përditshme, përdorimit të alkoolit, substancave narkotike, dhunës familjare etj. nuk mund të ketë edukim dhe socializim të mirëfilltë, prandaj ata të rinj që vijnë nga këto familje do të jenë persona neurotikë të cilët do të jenë të dëmshëm jo vetëm për familjen e tyre por edhe më gjerë për mbarë shoqërinë.

- **Ndikimi i migrimit në delikuencën e të miturve**

Grupe të ndryshme studiuesish edhe në kontekstin ndërkombëtar kanë nxjerrë në pah lidhje mes migrimit dhe delinkuencës së të miturve dhe adoleshentëve. Një studim interesat i Titzmann dhe disa autorëve të tjerë tregoi se adoleshentët emigrantë raportojnë nivele më të larta të delinkuencës se adoleshentët vendas (Titzmann dhe të tjerë, 2014). Po kështu Susan Terrio, eksploroj dukurinë e delinkuencës së të miturve rumunë në rrugët e Parisit, Lionit dhe Nisës në Francë dhe nxori në pah se mungesa e mundësive për punë dhe edukim, në kontekstin e këtyre qyteteve, i çon të miturit migrantë drejt delinkuencës dhe devijancës (Terrio, 2004). Sikurse lëvizjet migruese jashtë kufijve të një shteti, ashtu edhe ato brenda të njëjtit shtet përbëjnë një nga faktorët që ndikojnë në paraqitjen e sjelljeve delikuede të të miturve. Lëvizjet migruese në përgjithësi janë përpjekje të individëve për një jetë më të mirë. Këto lëvizje shpeshherë janë pasojë e industrializimit, i cili kërkon fuqi punëtore për nevojat e industrisë së vendit. Shpeshherë ndodh që kjo popullatë të mos gjejë punë dhe të mosintegrohet në mjedisin e ri social, në të cilin zhvendoset. Si pasojë e mospërshtatjes dhe mosintegritimit, paraqiten shenjat e para të sjelljeve devijante, veçanërisht tek të rinjtë, duke filluar nga format më të lehta e deri te ato më të rënda.

Në lidhje me lëvizjet nga zonat rurale drejt atyre urbane, lipset të thuhet se jeta më dinamike në qytet sjell ndryshime në raportet njerëzore, në atomizimin dhe individualizimin e marrëdhënieve midis njerëzve. Mënyra e të jetuarit në zonat urbane ndryshon edhe komunikimin brenda familjes pikërisht për shkak të dinamizmit të jetës, e cila dallon shumë nga zonat rurale, ku njerëzit jetojnë me farefisni, njihen midis tyre, i njohin problemet e njëri-tjetrit dhe janë më të solidarizuar në ndarjen e së mirës dhe të keqes.

- **Delikuenca e të miturve dhe sistemi arsimor**

Sistemi arsimor është një nga institucionet kryesore, i cili e ka për detyrë transmetimin e diturive, shkathtësive dhe vlerave kulturore e normative ndër breza. Qëllimi i sistemit arsimor është socializimi i të rinjve përmes së cilit më vonë ata do të integrohen në shoqëri dhe do të përgatiten për një jetë shoqërore konform ligjeve dhe sistemit normativ të shoqërisë. Sistemi arsimor së bashku me kuadrin arsimor, tekstet shkollore dhe kurrikulat, ka obligim dhe përgjegjësi t'i mësojë dhe edukojë të rinjtë në frymën e vlerave të sistemit shoqëror. Edhe pse sistemi arsimor ofron kushte për arsimim të barabartë për të gjithë, një pjesë e nxënësve devijojnë nga fryma e këtyre rregullave dhe rregullave shoqërore. Këta të rinj shpeshherë shkollën e kuptojnë si një hapësirë për konflikte dhe konfrontime, ku më pas do të zhvillohen disa forma të sjelljeve devijante. Shpeshherë shkollat bëhen arenë e konfrontimeve dhe konflikteve mes të rinjve ku delinkuentët e mitur do të ndeshen me një reagim të fuqishëm të shoqërisë e cila i kundërshton dhe i dënon këto sjellje, të cilat e dëmtojnë imazhin jo vetëm të shkollës por edhe mbarë shoqërisë. Shkolla, përveç familjes, përbën një agjent tjetër shumë të rëndësishëm për socializimin e të fëmijëve dhe të rinjve. Ajo është institucioni i parë i shoqërisë, jashtë familjes, së cilës i besohet arsimimi dhe edukimi formal institucional e cila e ka për detyrë transmetimin e vlerave konjitive dhe normative. Sipas Emil Durkemit arsimi përbëhet nga socializimi metodologjik i brezit të ri. Ai paraqet ndikimin që gjeneratat e të rriturve ushtrojnë mbi ata, të cilët nuk janë të përgatitur për jetë shoqërore. Arsimi ka për synim që të nxisë dhe të zhvillojë tek fëmija disa gjendje të veçanta fizike, intelektuale dhe morale, që ia i kërkon shoqëria politike si një tërësi. Nga qenia egoiste dhe asociale që sapo ka lindur, shoqëria duhet sa më shpejt të jetë e mundur të krijojë një tjetër qenie, të aftë për të jetuar një jetë morale dhe shoqërore (Shih: Tompson dhe Binam, 2014).

Në institucionet edukativo-arsimore jo rrallë fëmijët-nxënës të nënshtrohen dhunës së grupmoshave të tyre, në forma të ndryshme, dukuri që njihet si bullizmi, por edhe dhunës nga të rriturit. Pasojat i bartin të gjithë, ata të cilët e përjetojnë dhunën, ata të cilët sillen dhunshëm por edhe ata të cilët janë të pranishëm në situata ku përdoret dhunë. Disa studiues kanë evidentuar se dhuna me armë zjarri e ushtruar në shkollat e SHBA bëhej nga fëmijë që kishin dalë jashtë rrjedhës - fëmijë të palumtur, në kërkim të vendit të tyre, fëmijë që kanë vuajtur për shkak të talljes dhe fyerjes (Witkin e të tjerë, 1998: 16-17).

Mbrojtja e fëmijëve dhe nxënësve nga dhuna në institucionet edukative-arsimore paraqet një proces të ndërlikuar në të cilin duhet të marrin pjesë të gjithë aktorët, fëmijët, nxënësit, prindërit si dhe bashkësia lokale. Prandaj, detyrë prioritare e shkollave është që të krijojnë kushte për sigurinë dhe mbrojtjen nga dhuna e fëmijëve gjatë rritjes. Dhuna ndërmjet fëmijëve dhe rinisë në shkolla paraqet problem serioz dhe i preokupon të gjithë, e sidomos

hulumtuesit, shkencëtarët, teoricienët dhe praktikuesit, qeveritarët dhe jo-qeveritarët, shkencëtarët, humanistët dhe shumë organizata tjera profesionale.

Përveç familjes, shkolla është vendi ku fëmijët kalojnë shumicën e kohës. Në shkollë shumica e fëmijëve përballen me botën në të cilën kërkojnë të kenë pozicion sundues sikurse e kanë edhe në familje. Prej tyre kërkohet aftësia e përshtatjes në mjedisin e ri, pranimi dhe respektimi i disa rregullave të reja dhe një sistemi të ri të vlerave. Shkolla fillore është njëra nga shkallët e para në të cilën manifestohen format e rrezikshme të sjelljeve sociale. Por, çrregullimi i sjelljeve më së shumti shprehet tek të miturit e rritur, të cilët kryejnë vepra penale, tek ata që kthehen në recidivistë, ata që shoqërohen me persona të tjerë asocialë, që braktisin shtëpinë etj. Njëra nga karakteristikat kryesore është ikja nga shkolla dhe shmangja nga obligimet shkollore. Sjelljet agresive në vitet e para të shkollimit përbëjnë një nga treguesit se në të ardhmen ata fëmijë prirën të kryejnë sjellje delikuede.

Me fjalën dhunë nënkuptojmë shkaktimi i dëmit dikujt tjetër me qëllim ose pa arsye. Sjellja me të cilën shkaktohet dëmi mund të jetë në forma të ndryshme, madje edhe e ndërlikuar për aq sa është komunikimi i përgjithshëm njerëzor, por megjithatë mund të dallojmë disa forma kryesore si: verbale dhe jo-verbale dhe mund të përbëjnë lëndime fizike, dëme materiale, apo lëndim psikik si frikësimi, turpi, izolimi social dhe të ngjashme.

Dhuna në shkollë është dhuna, e cila ndodh brenda shkollës. Kjo lloj dhune paraqitet në disa mënyra: dhunuese, veprime të bandave, abuzim fizik, shqetësim verbal, abuzim seksual, shqetësim jo-verbal, dhuna ndaj arsimtarëve, dhuna nga arsimtarët, dhuna e personave të tjerë ndaj nxënësve, vandalizmi, shkatërrimi i pronës shkollore.

Fëmijët në shkollë janë pre e shqetësimeve dhe sulmeve nga grupmosha e tyre. Dhuna ndërmjet fëmijëve gjithnjë është më e dukshme nëpër shkolla dhe mund të ndahet në:

- dhunë fizike (goditja, shtyrja, dhe ngacmime tjera të ngjashme),
- dhunë verbale (ngacmimet, fyerjet, përhapja e thashethemeve, përqeshje të vazhdueshme dhe emërimi me emra nënçmues),
- dhunë emocionale (përgjashtimi i qëllimshëm i viktimave nga aktivitetet e përbashkëta të klasës apo grupeve - injorimi),
- ngacmimet seksuale (kontakte të padëshiruara fizike dhe ofendime),
- dhunë kulturore (ofendime në baza të kulturës, fesë, racës dhe kombëtare),
- dhunë ekonomike (vjedhja dhe zhvatja e parave).

Jo rrallë, madje mund të thuhet se është dukuri e shpeshtë në shkollat e sotme, kur fëmijët keqtrajtohen nga shokët e tyre moshatarë. Viktimat tipike janë nxënësit, të cilët sulmohen nga fëmijët e tjerë, por nuk ua kthejnë ngacmimin dhe durojnë e tërhiqen. Përgjithësisht këta fëmijë janë më të dobët fizikisht, shumë të ndjeshëm, të shqetësuar, të frikësuar dhe të tërhequr. Ata janë të pasigurt, dhe në rast sulmi reagojnë duke qarë dhe tërhiqen. Dhuna e grupmoshës është njëra nga format e cila në kohët e fundit është paraqitur dhe po ndërmerren masa për parandalimin e saj. Sjelljet agresive të cilat manifestohen tek këta fëmijë dhe të rinj, fatkeqësisht fillojnë shumë herët në fëmijërinë e tyre, dhe si të tilla kanë prirje të vazhdojnë edhe gjatë rritjes, madje edhe në moshën e rritur. Agresiviteti fizik paraqitet në moshën parashkollore nëse nuk i kushtohet kujdes i veçantë, si pasojë e ndikimeve të këqija nga rrethi shoqëror, grup moshave, dhunës në televizor dhe rritjes së nivelit të hormoneve mashkullore, pastaj vazhdon edhe në fëmijërinë e vonë si dhe në fillim të adoleshencës (Basic, 2009). Hulumtuesit, duke pasur parasysh marrëdhëniet dhunuese brenda grupeve, kanë dalluar disa grupe nxënësish: njëri grup është ai i cili raporton se janë viktimë, grupi i dytë raporton se janë dhunues, e përveç këtyre ekziston edhe grupi i cili në një çast paraqitet si dhunues e në një tjetër si viktimë (Plut dhe Popadic, 2007). Një element i rëndësishëm që çon drejt sjelljeve delinkuede është edhe presioni për sukses arsimor. Studiuesit Liu dhe Lin në një hulumtim në shoqërinë kineze evidentuan se kërkesat për sukses dhe për rezultate të shkëlqyeshme, që vendosen para adoleshentëve meshkuj, si dhe pamundësia për ta përballuar këtë presion, mund t'i çojë disa të rinj drejt formave delinkuede dhe devijante të sjelljes (Liu dhe Lin, 2007). Në studimin e tyre ata paraqesin disa ngjashmëri edhe me rezultate të ngjashme nga studime në SHBA (po aty).

- **Narkomania si dukuri e sjelljes delikuede të nxënësve në shkollë**

Narkomania apo varësia nga droga është varshmëri e fortë e personit për substanca psiko-aktive e cila paraqitet si një lloj dëshire për përdorimin e saj. Në vitin 1957 Organizata Botërore e Shëndetësisë e ka përcaktuar narkomaninë si në vijim: si gjendje periodike apo intoksikim kronik e cila përsëritet duke marrë drogë (OBSH, 1957). Dallohen tri lloj vartësish: psikike, fizike dhe gjendja tolerante. Pavarësisht nga natyra, fuqia e vartësisë varet nga disa faktorë: lloji i drogës dhe përbërja farmaceutike, shpeshësia e përdorimit, sasia dhe kohëzgjatja e konsumimit, nga vartësia personale e përdorimit si dhe mjediset familjare dhe shoqërore”.

Sipas mënyrës së trajtimit të shpeshë të drogës me dispozita ligjore mund t'i ndajmë në ligjore dhe joligjore. Në grupin e drogave ligjore bëjnë pjesë alkooli dhe nikotina, ngjitësi, si dhe barëra të tjera (barëra për qetësim, kundër dhimbjes, për gjumë etj.). Drogat mund të ndahen edhe sipas ndikimit psiko-aktiv: në psiko-depresive, psiko-stimulative dhe halucinogjene.

Ekspertët mjekësorë vërtetojnë se asnjëra nga drogat nuk është e parrezikshme, përkundrazi, ajo lë pasoja të rënda edhe në aspektin mendor edhe në shëndetin fizik. Është karakteristike se një numër i madh narkomanësh që shkojnë në shkollë, sidomos në 10 vitet e fundit, përgjatë të cilave merret droga edhe nga nxënësit e shkollave fillore, e lënë mësimin në mënyrë masive. Vihet re një rënie e tyre nga mësimet, një ecuri shkollore në rënie, në të shumtën e herëve këta nxënës janë të prirur të ikën nga mësimi, por edhe kur janë aty, ndihen të paimentuar. Nëse i thërret mësuesi ata duken të befasi sikur të ishin duke ëndërruar apo janë të përgjumur. Nuk i marrin parasysh kritikën e mësuesve. Në disa raste janë të gatshëm të polemizojnë me mësuesit, duke thënë se mësuesit nuk i duan ata dhe nuk janë objektivë në vlerësim, dhe i akuzojnë mësuesit që ata kanë nxënësit të preferuar e ata ndihen të lënë pas dore. Ata shumë herë ikën nga orët e lëndëve të vështira dhe numri i mungesave të paarsyeshme rritet. Shpesh këto mungesa i arsyetojnë përmes vërtetimeve mjekësore, të cilat jo rrallë janë të falsifikuara. Disa nga këta nxënës largohen nga shkolla për shkak të notave të dobëta dhe mungesave të paarsyeshme apo ata e braktisin shkollën vet. Një numër më i vogël i narkomanëve, për të qetësuar prindërit dhe ndërgjegjen e tyre regjistrohen me korrespondencë në shkolla të ndryshme, por në të vërtetë këta persona i kalojnë provimet kohë pas kohe apo edhe mbesin nxënës të përhershëm. Disa shkolla në bashkëpunim me mjekët dhe ekspertët policorë organizojnë takime me nxënës prindër, arsimtarë se si të njihen me çështjen e narkomanisë apo si të pengohen fëmijët nga droga apo si ta ndërpresin konsumimin e saj. Duke shfrytëzuar metodat e grupeve paralele, Stevan Petrović dhe M. Janša, kanë krahasuar narkomanët me delinkuentët, domethënë, dy grupe të formave të ndryshme me sjellje të devijuara (Petrović, 1972). Rezultati i hulumtimeve ka treguar se ka dallime domethënëse në mes të këtyre dy grupeve të personaliteteve me sjellje të formave sociale të devijuara. Personat e predisponuar për delikuentë dhe forma të delikuentëve shpesh kanë sjellje që dallohen në moshën e re si në pikëpamjen psikologjike ashtu edhe në zhvillim. Delikuentet kanë pasur zhvillim të suksesshëm dhe kushte më të mira në pikëpamjen e përshtatjes. Personaliteti i delikuentit është më i ruajtur, ndërsa përshtatja me realitetin është më e shëndoshë sesa tek narkomanët.

Nën ngarkesat e mëdha delinkuenti zgjedh mënyra të tjera të sjelljes, në krahasim me ato që zgjedh narkomani, konfliktet e rralla të prindërve tek njerëzit delinkuentë iu mundësojnë atyre zhvillim të qetë. Në një masë të caktuar shprehet ndjenja e detyrimit, kjo iu mundëson në përqindje më të madhe që të kryejnë shkolla profesionale dhe të sigurojnë ekzistencën si dhe në raport me punën kryesisht janë shumë korrekt. Tek narkomanët, zhvillimi i personalitetit kohë pas kohe ndërpritet, shënon regres në fazën e zhvillimit që nga fëmijëria hershme (Po aty).

A është shkolla e aftë të menaxhojë dukurinë së narkomanisë në mes të nxënësve? Është vështirë të merret përgjigje precize për këtë pyetje të rëndësishme sepse lidhur me këtë lëmë nuk ka studime dhe njohuri, prandaj nuk shihet se në ç'mënyrë reagon shkolla. Ndërsa, përvoja e parandalimit të alkoolizmit në shkolla na bën të kuptojmë se, në rastin e paraqitjes së narkomanisë, shkolla qysh në fillim vepron në mënyrë të gabuar. Nëse besojmë se fjala është për një dukuri të parëndësishme,

shkolla si institucion i kualifikuar dhe i organizuar, nuk ndërmerr asgjë për parandalim, por i tërë aktiviteti i saj është amatoresk dhe i pamjaftueshëm.

Numri i përdoruesve të drogës është në rritje, sidomos në mesin e të rinjve, në mesin e nxënësve të shkollave të mesme, por edhe tek nxënësit në klasat e fundit të shkollës fillore. Droga dhe përjetimi i saj në mbarë vendin, fatkeqësisht është duke zënë vend në argëtimin e të rinjve dhe është e pranishme deri në atë masë sa që p.sh. marihuana mund ta nuhatet në secilin vend ku mbledhen të rinjtë.

- **Ndikimi i bashkëmoshatarëve në sjelljet delinkuente**

Bashkëmoshatarët gjithashtu përbëjnë një nga agjencitë e socializimit, e cila pavarësisht se ç'është ky grup, cili është sistemi i vlerave të tij, do të kanalizojë dhe orientojë edhe sjelljet e të rinjve të cilët që iu bashkëngjiten. Grupmosha 14-18 vjeç paraqet një periudhë të veçantë dhe specifike dhe karakterizohet nga zhvillimi i aftësive biologjike dhe psikologjike të individit. Në këtë drejtim një kontribut mjaft të madh ka dhënë shkolla e Çikagos si pjesë e sociologjisë amerikane që ndërlidhet me universitetin e Çikagos, shkollë e cila ka lënë gjurmë të thella në hulumtimin e këtyre dukurive. Kjo shkollë i ndërlidh këto dukuri të karakterit socio-patologjik dhe kriminal me atë që e quanin asociacion diferencial. Ideja e asociacionit diferencial është shumë e thjeshtë. Në një shoqëri që përmban shumë nënkultura të ndryshme, disa mjedise sociale prirën të nxisin veprimtari të paligjshme ndërsa të tjerët jo. Individët bëhen kriminelë prej shoqërimit me të tjerët, që janë bartës të normave kriminale. Sipas Sutherlendit (përfaqësues i shkollës së Çikagos) në pjesën më të madhe sjellja kriminale mësohet brenda grupeve të moshës së vogël sidomos të grupeve të moshatarëve (Shih: Giddens, 2004). Sipas kësaj teorie, veprimtaritë devijante kriminale mësohen dhe dalin nga nevojat dhe vlerat e njëjta. Pra, në aspektin sociologjik, bashkëmoshatarët kanë ndikim tek të rinjtë që ata të bëhen kriminelë me sjellje devijante apo njerëz të devotshëm. Kjo grupmoshë në aspektin sociologjik është një grup shoqëror që vepron sipas rregullave dhe një sistemi të veçantë të vlerave, të cilës shoqëria duhet t'i kushtojë rëndësi dhe kujdes të madh për shkak se bëhet fjalë për një periudhë delikate të zhvillimit biologjik dhe psikologjik të të rinjve. Në këtë periudhë këta të rinj janë në kërkim të identitetit të tyre dhe kërkojnë të jenë të pavarur nga mbikëqyrja familjare prandaj shumë dijetarë flasin për *kulturën e moshatarëve*. Dy mekanizmat kryesorë që lidhen me ndikim e bashkëmoshatarëve janë: shoqërimi me bashkëmoshatarë me sjellje devijante dhe refuzimi nga bashkëmoshatarët. Në vitin 1931 në Çikago në SHBA, rreth 80 për qind e të miturve të arrestuar për kryerjen e akteve kriminale, i kryenin këto akte në bashkëpunim me të mitur të tjerë (Shaw dhe McKay, 1931). Ndërsa të dhënat që tregojnë se refuzimi nga bashkëmoshatarët është një faktor risku për sjelljet antisociale, janë relativisht të reja krahasuar me të dhënat për influencën që kanë bashkëmoshatarët në këtë kontekst. Kërkimet e fundit kanë treguar se të miturit e refuzuar nga bashkëmoshatarët janë shumë herë më të rrezikuar për të shfaqur sjellje antisociale në mënyrë të përsëritur në të ardhmen, krahasuar me fëmijët që nuk kanë qenë të refuzuar (U.S. Department of Justice, 2004).

Aty ku mungon kujdesi i duhur i familjes dhe i shkollës për sjelljet e fëmijëve, aty rrethi shoqëror merr rolin mbizotërues dhe ushtron ndikim vendimtar mbi fëmijët, i cili për fat të keq në mjaft raste ka efekt negativ. Duke u ndodhur në terren të lirë dhe pa përkujdesje, të miturit nuk mund të vlerësojnë qartë rrugën që duhet ndjekur, prandaj bien lehtë nën ndikimin e rrethit shoqëror ose tundojnë njëri-tjetrin për të bërë gabime. Sipas të dhënave nga gjykatat për të mitur, në shumicën e rasteve të miturit kanë kryer një vepër të njëjtë me grup.

Ka të dhëna se të miturit shpesh edhe mund të organizohen nga të rriturit, të cilët "kujdesen me zell" për të miturit jashtë kontrollit të familjes dhe të shkollës (Shih: Tompson dhe Binam, 2014).

- **Sistemi mediatik dhe sjelljet devijante**

Sistemi mediatik kohët e fundit është bërë aq i fuqishëm, saqë ka ndikim të madh në orientimin e opinionit në drejtime të ndryshme si p.sh. në ndryshimin e qëndrimeve dhe formimin e botëkuptimit të ri.

Mediat, por edhe gazetarët si pjesë e pandashme e mediave, përfaqësojnë “sytë dhe veshët” e qytetarëve. Mjetet e komunikimit masiv qëndrojnë në garë të pandërprerë e nuk hezitojnë të japin informacion për krime që ndodhin ndërmjet të miturve, edhe pse, në masë të madhe, duke e prezantuar këtë lloj përmbajtjeje plot krime dhe gjakderdhje, ndikojnë në zhvillimin e vetëdijes së të miturve, në përmbajtjen e mendimeve të tyre e deri në kryerjen e veprave kriminale nga ana e tyre. Kur bëhet fjalë për raportin mes dukurive socio-patologjike dhe sistemit mediatik, mund të thuhet lirisht se ato mund të luajnë rol pozitiv por edhe negativ në shoqëri në përgjithësi dhe tek brezi i ri në veçanti. Efekti negativ i mjeteve të komunikimit masiv, më tepër vërehet te të rinjtë e moshës adoleshente sepse siç u tha edhe më lartë, ky zhvillim biologjik, te ata është mjaft specifik dhe me ndryshime tepër dinamike. Në literaturën sociopatologjike dhe kriminologjike thuhet se pornografia është hyrje në kriminalitet. Mund të thuhet lirisht se këto medime me këtë formë të veprimtarisë së tyre kanë ndikuar tek një pjesë e të rinjve që të ushtrojnë aktivitet devijant apo delikuent në shoqëri siç është prostitucioni, droga, dhunimet, abuzimi seksual etj. Në Kongresin të Dytë Botëror të kriminologëve të vitit 1961 për parandalimin e kriminalitetit, u arrit në përfundimin se, disa kategori të filmave kinematografikë, reklamave, përzierjeve sensacionale të reportazheve, literaturave lidhur me veprat dhe deliktet penale, programeve të dobëta të radios dhe televizionit, në disa vende, përbëjnë një faktor, i cili mundëson kriminalitetin e të miturve (Morris, 1975). Ndikimi i mjeteve të komunikimit

masiv në delikucenë e të miturve, është më i fuqishëm, sesa tek personat e rritur. Kjo mund të arsyetohet me gjendjen dhe zhvillimin psikiko-fizike të adoleshentëve dhe të rinjve. Televizioni, interneti dhe filmi u ofrojnë adoleshentëve zgjedhjen e stilit jetësor “të duhur” dhe mundësinë për imitim kolektiv të asaj gjëje që nuk është parë dhe dëgjuar. Moda “e re” shkatërron normat tradicionale, norma të cilat nga të rinjtë konsiderohen si barrierë themelore për të përmbushur nevojat e dëshirat e tyre. Kjo vjen edhe nga mos përdorimi si duhet i kohës së lirë. Teknologjia e re, e sidomos interneti kanë pasojë të paparashikuara, sidomos kur bëhet fjalë për grupet e të rinjve. Hulumtimet kanë treguar se meshkujt e rinj nga familjet punëtore, ku mungon figura e babait, bëhen të dhunshëm duke imituar sjelljet e personave që shohin në ekranet televizive përmes filmave, video lojërave dhe internetit. Do të ishte mirë që këto medime informuese të orientohen më tepër në imitim e emisioneve edukativo-arsimore, me anë të të cilave të rinjtë të përvetësojnë vlera pozitive, të cilat do shërbejnë si atyre, ashtu edhe të mbarë shoqërisë.

- **Roli i fesë dhe devijanca e të miturve**

Feja si formë e vetëdijes shoqërore në një farë mënyre ka ndikim të madh në qëndrimet dhe sjelljet si të individëve ashtu edhe të grupeve të ndryshme shoqërore. Në të gjitha religjionet botërore dhe librat e tyre të shenjta ka parime etiko-fetare, të cilat kërkojnë nga besimtarët që mos të kryejnë vepra dhe sjellje antinjerëzore dhe asociale të cilat i dëmtojnë proceset shoqërore. Shpeshherë këto parime fetare kanë shërbyer si orientim në sjelljet dhe veprimet njerëzore.

Të gjitha këto parime fetare, të cilat në vetvete janë normave shoqërore, kanë luajtur rol të madh në përcaktimin e marrëdhënieve ekonomike, politike, familjare etj. Funkcioni kryesor i fesë dhe institucioneve fetare përqendrohet në edukimin dhe socializimin e individëve dhe grupeve shoqërore në përputhje me vlerat shoqërore. Në aspektin socio-psikologjik parimet fetare kanë peshë të madhe tek individët. Feja është pjesë imanente e kulturës njerëzore. Disa sociologë religjionin apo etikën fetare e kanë marrë si faktor kryesor të zhvillimit të shoqërisë njerëzore. P.sh.; sociologu Emil Durkheim ka mbrojtur qëndrimin se feja luan një rol shumë të rëndësishëm në forcimin e kohezionit shoqëror; sociologu gjerman me famë botërore Maks Veber zhvillimin e kapitalizmit perëndimor edhe ngritjen e nivelit ekonomik të tij e bazon në etikën fetare etj (Shih: Giddens, 2004). Mund të thuhet se rëndësia e religjionit në kushtet e tanishme është mjaft e madhe si në aspektin individual ashtu edhe në atë shoqëror. Megjithatë ndikimi i fesë në grupmosha të ndryshme, është i ndryshëm. Përgjithësisht në sjelljet e të rinjve shumë pak demonstron edukata fetare. Mungesa e vlerave fetare në procesin e socializimit të të rinjve krijon kushte që të rinjtë të merren me aktivitete devijante dhe të bëhen persona delikuentë dhe të pa përshtatshëm si për familjen, mjedisin ku jetojnë dhe shoqërinë në tërësi. Shoqërinë bashkëkohore e karakterizojnë; vrasjet e përgjakshme, luftërat, varfëria e madhe, rreziku i urisë masive, tronditjet shpirtërore, shformimet mendore, devijimet seksuale, plaçkitjet dhe krimet, dhuna dhe terrori, njerëz të stresuar që në çdo katër minuta provojnë të bëjnë vetëvrasje (Bulaç, 2005). Krijohet përshtypja se njerëzit fetarë janë të devotshëm dhe në veprimet e tyre nuk ka manifestim të sjelljeve devijante. Në literaturën sociopatologjike dhe kriminologjike ka pasur orvatje për hulumtimin e raportit dhe ndikimit të religjionit në sjelljet devijante dhe kriminale. Mirëpo, në anën tjetër, hulumtimet që janë bërë tregojnë se individët që janë dënuar për vepra penale vijnë nga popullata dhe familjet që janë besimtarë dhe ku kultivohen vlerat etiko-fetare. Shpeshherë sjellje delikuede dhe kriminale shfaqen si pasojë e mostolerancës dhe konflikteve fetare. Në këtë drejtim flitet dhe diskutohet për dukurinë e keqpërdorimit të besimit, botëkuptimeve religjioze, për fanatizëm fetar, për ekskluzivitetin për konfliktet fetare dhe ekstremizmin në predikimin e mësimave dhe porosive fetare në botën bashkëkohore (Halili, 2014: 271). E gjithë kjo mund të ndërlidhet me aktet terroriste të cilat bëhen në emër të fesë dhe bindjeve fetare si p.sh.: veprimet terroriste në Francë, SHBA, Turqi etj. indoktrinimi dhe rekrutimi i të rinjve në luftërat xhihadiste etj.

- **Koha e lirë si një mundësi dhe shkak i sjelljeve delikuede**

Koha e lirë nënkupton kohën kur individët i plotësojnë dhe i formësojnë dëshirat e tyre personale. Kjo është pjesë e jetës së çdo njeriu, por ndryshon në varësi nga mosha, gjinia, profesioni, vendi ku jetojnë, zhvillimi shoqëror, interesi, qëllimet, rendi shoqëror dhe mundësitë e tij. Koha e lirë është pjesë përbërëse e aktivitetit njerëzor, është koha jashtë punës profesionale, familjare dhe obligimeve shoqërore, në të cilën individë, sipas dëshirës së tij i zgjedh format dhe përmbajtjet e pushimit, argëtimit dhe krijimtarisë. Koha e lirë si koncept u krijua paralelisht

me civilizimin dhe lindjen e klasave dhe mundësoi shkurtimin e kohës së punës me qëllim që punëtori të pushojë, të argëtohet dhe zbavitet.

Koha e lirë është një faktor shumë i rëndësishëm në zhvillimin e personalitetit të të rinjve. Mos-organizimi adekuat dhe efektiv i kohës së lirë në të shumtën e rasteve sjell mbylljen në vete të të rinjve, të cilët më pas demonstrojnë sjellje asociale. Koha e lirë shpeshherë krijon mundësinë për motivim të të rinjve për sjellje devijante. Është fakt se shumica e të rinjve që manifestojnë sjellje të ndryshme devijante, i praktikojnë ato gjatë kohës së tyre të lirë.

Koha e lirë e paorganizuar mirë, i çon ata në një monotoni dhe i bën të mendojnë se si ta tejkalojnë këtë monotoni. Lidhur me këtë, përkatësisht në pamundësi që kohën e lirë ta shfrytëzojnë në mënyrë adekuate p.sh. me lojë, argëtime të ndryshme, të rinjtë zgjedhin forma të tjera dhe kryejnë sjellje devijante.

Dëshira për përkatësi në një grup, tek një numër i caktuar të rinjsh mund t'i çojë ata deri në kryerjen e sjelljeve delikuate, p.sh: nevoja për argëtim, shoqëri, muzikë të rinjtë i mbledh në kafiteri, diskoteka dhe të ngjashme. Koha e lirë e shfrytëzuar në këtë mënyrë, qëndrimi në vende të tilla shpeshherë nënkupton përdorimin e alkoolit, llojeve të ndryshme të drogës dhe narkotikëve. Në të vërtetë alkoolizmi dhe narkomania janë grupet më të rëndësishme të sjelljeve të të rinjve dhe gati çdo herë ekziston lidhja mes tyre dhe sjelljeve delikuate. Në adoleshencë kjo dëshirë paraqitet në përmasa të mëdha e në fakt në këtë periudhë prindërit fillojnë të humbin kontrollin mbi fëmijët, edhe autoriteti i tyre bie. Vendin e tyre dhe përparësinë në vazhdimin e procesit të shoqërizimit e zënë bashkëmoshatarët. Hulumtimet bashkëkohore e konsiderojnë kohën e lirë si njërin nga faktorët më të rëndësishëm të mënyrës së jetesës asociale. Në këtë konstatim bëjnë pjesë edhe një numër i madh i kërkimeve empirike dhe përpjekjet serioze për të krijuar teori mbi kohën e lirë si faktor kriminogjen për motivimin e sjelljeve delikuate të të rinjtë. Koha e lirë përbën kështu një variabël sociologjik, i cili është objekt studimi dhe hulumtimi i sociologjisë së kohës së lirë. Shkolla si institucion edukativo-arsimor i brezave të rinj, në historikun e saj të gjatë, ka edhe një rol tjetër të caktuar për ndërtimin e kulturës për shfrytëzimin e kohës së lirë. Qëllimi kryesor i saj është që nxënësit në kohën e lirë të bartin vlera të caktuara me përmbajtje edukuese dhe socializim të drejtë, të luftojë monotoninë e kohës së kotë dhe të paorganizuar, dhe të kontribuojë në zhvillimin e personalitetit të rinjve dhe shfrytëzimin kreativ të kohës së lirë.

Prandaj këtu shtrohet pyetja: Në çfarë mënyre të rinjtë duhet të edukohen mbi kulturën e organizimit të kohës së lirë? Në të vërtetë shkolla është vendi i duhur. Aktivitetet cilësore jashtë mësimi krijojnë ndërveprime sociale mes të rinjve dhe ndikojnë në shoqërizimin e tyre. Kultura e shfrytëzimit të kohës së lirë ka edhe disa vlera të tjera. Ajo është njëra nga mjetet që mund të kundërshtojë sjelljet e ndryshme anti-sociale dhe anti-shoqërore. Prandaj, kultura e shfrytëzimit të kohës së lirë mund të ndikojë shumë në parandalimin e sjelljeve të tilla. (Brankovic, 2009).

Shfrytëzimi i kohës së lirë në mënyrë irracionale mund të ndikojë negativisht në personalitetin e të rinjve. Nëse nuk i kushtohet kujdes i veçantë shfrytëzimit të kohës së lirë, ajo do të kompensohet me të gjitha format negative dhe në mënyrë anarkike si më poshtë:

- nga fuqia pozitive dhe formimi i shumanshëm i personalitetit deri te mjetet e krijimit të klimës të depersonalizimit konformist;
- nga puna krijuese deri te shfrytëzimi pasiv i kohës dhe shfrytëzimit të epidemisë megalomane;
- nga interesimi dhe angazhimi i faktorëve shoqërorë dhe politikë deri tek monotonia dhe degjenerimi;
- nga përjetimi i lirisë deri tek obligimet e përditshmërisë dhe monotonia;
- nga aktivitetet demokratike të përcaktuara deri tek dirigjimi institucional dhe liberalizimi i tepruar;
- nga përparimi i kulturës së mirëfilltë dhe pasurimi i kulturës deri tek ekspansioni komercial i kësaj dhe shundit;
- nga ndikimi i zhvillimit të kreativitetit deri tek reproduktimi dhe imitimi;
- nga ndikimi individual dhe kolektivizimi deri tek vetmia dhe masivizimi;
- nga afirmimi i plotë njerëzor deri tek mohimet shoqërore (Budimir-Ninkovic, 2008).
- Mënyra anarkike e shfrytëzimit të kohës së lirë nga të rinjtë mund të krijojë një klimë të volitshme për paraqitjen e disa formave devijante si p.sh: narkomania, alkoolizmi, rrahjet, vjedhjet etj.

Nga ana tjetër konstatohet se plogështia dhe pasiviteti fizik dhe mendor në kohën e lirë kontribuon fuqimisht në paraqitjen e sjelljes delikuate. Mungesa e interesimit, vullnetit, dhe pasiviteti e krijojnë ndjenjën e fuqishme të monotonisë dhe vetmisë, e cila në momente të caktuara mund të shpërthejë dhe të ndërlihet me forma të ndryshme të dukurive sociopatologjike.

Sikurse u theksua gjendja aktuale e delinkuencës së të miturve vazhdon të jetë po aq problematike nga viti në vit, prandaj ata rekomandoj disa mekanizma për zbutjen e kësaj dukurie.

Sipas tyre është e rëndësishme:

- Të theksohet rëndësia e angazhimit dhe përfshirjes më të madhe të prindërve në procesin e edukimit të fëmijëve. Të forcohet roli i shkollës në shoqërizimin dhe edukimin e kësaj grupmoshe, rritje të profesionalizmit të mësuesve për t'i mbajtur të miturit të lidhur me shkollën dhe për t'i ndihmuar ata t'i largohen krimit dhe devijancës.

- Të hartohen e politika që të kenë në fokus formimin profesional afatshkurtër të të miturve që mbarojnë arsimin e detyrueshëm dhe nuk dëshirojnë të ndjekin më ciklin e edukimit formal. Sipas tyre përfshirja intensive e kësaj kategorie të miturish në kurse profesionale, falas për kategorinë në nevojë, si dhe krijimi i mundësive për punësim me kohë të pjesshme, përbën mundësi reale që kjo kategori të miturish të qëndrojnë larg rrugës së kriminalitetit dhe devijancës. Të ndërmerren më tepër masa edukuese, sesa ndëshkuese ndaj të miturve që kryejnë sjellje devijante dhe kundravajtje penale.

- Të forcohet roli i psikologëve, punonjësve socialë etj. në institucionet edukuese, si shkolla, qendra korrektuese etj. Të vihet theksi tek përmirësimi i standardit ekonomik të familjeve në nevojë në përgjithësi, pasi varfëria përbën një faktor të rëndësishëm që i nxit të miturit drejt devijancës. Hartimi dhe zbatimi i politikave me fokus familjet në nevojë, do të ndikojë në mënyrë të drejtpërdrejtë dhe të tërthortë në zbutjen e delinkuencës tek të miturit. Të integrohet dhe harmonizohet puna e të gjithë aktorëve të sipërpërmendur, familjes, shkollës, institucioneve të tjera shoqërizuese, OJF-ve dhe shtetit, për t'i kushtuar një vëmendje të veçantë kategorisë së të miturve, në mënyrë që ata të mbahen larg devijancës dhe kriminalitetit. Të organizohen dhe zhvillohen fushata për sensibilizimin e opinionit të gjerë për shkaqet, pasojat dhe format e parandalimit të dukurisë së kriminalitetit të të miturve, të bëhet përzgjedhja adekuate e programeve edukuese radiotelevizive për adoleshentët. Të rritet kontrolli për shfaqjen e filmave në media, si dhe ndaj qendrave të internetit vepër eliminimin e video-lojërave që përmbajnë skena të dhunës, të cilat i nxitin në masë të madhe të miturit për t'u identifikuar me aktorët e filmave.

BIBLIOGRAFIA

Aceski, I. (2000). *Sociologjia*. Shkup.

Brankovic, D. (2009). Kultura i slobodno vrijeme. *Naucna i duhovna utemljenot drustvenih reformi* .

Brown, S. (1991). *Criminology*. Ohio.

Durkheim, E. ([1895]1982). Në S. Lukes (ed.) *The Rules of Sociological Method and Selected Texts on Sociology and its Method*, trans. by W.D. Halls. New York: The Free Press.

Durkheim, E. (1963). *Pravila socioloske metode* . Beograd.

Ginter, K. (1996). *Kriminologija, voved vo osnovite*. Shkup.

Milutinovic, M. (1972). *Kriminologija*. Beograd.

Selmani, B. (2010). *Patologjia sociale dhe personaliteti*. Shkup.

**PLURALIZMI POLITIK NË MAQEDONINË E VERIUT - LINDJA,
ORIENTIMET DHE VEÇORITË E PLURALIZMIT DHE PARTIVE
POLITIKE**

Mr. Ilir Mustafa

Tetovo, Republic of North Macedonia,
ilirmustafa1993@gmail.com

Abstract

Political pluralism is one of the core values of representative democracy, by which competition between political parties to govern state power is assured and promoted. This value of democracy will come into effect only after the separation of North Macedonia from the former Yugoslav Federation. The peculiarity of Northern Macedonia, unlike other states of the former Yugoslavia, is that it abandoned political monism without war. The political transition brought about a large number of political parties that transcended civic interests, with the rapid development of pluralism leading to some parties having the same political platforms. The political parties in Northern Macedonia, although pro-democracy civic parties, have actually functioned as ethnic parties. Albanian political parties generally have no significant program differences, but internal conflicts and the dominant position of political party leaders have led to the creation of a relatively large number of political parties created by division or merging.

Keywords: *Political pluralism, political parties, representative democracy.*

Abstract

Pluralizmi politik është një ndër vlerat kryesore të demokracisë përfaqësuese, me anë të së cilit sigurohet dhe jetësohet konkurenca në mes partive politike për të udhëhequr me pushtetin shtetërorë. Kjo vlerë e demokracisë do gjejë zbatim vetëm pas shkëputjes së Maqedonisë së Veriut nga ish-Federata Jugosllave. Veçori e Maqedonisë së Veriut për dallim nga shtetet tjera të ish-Jugosllavisë është se ajo e braktisi monizmi politik pa luftë. Tranzicioni politik solli një numër të madhë të partive politike i cili tejkalonte interesat qytetare, ku nga intenziteti i shpejt i zhvillimit të pluralizmit ndodhte që disa parti të kenë platforma të njejta politike. Partitë politike në Maqedoninë e Veriut edhe pse shiten si parti qytetare realisht ato kanë funksionuar si parti etnike. Partitë politike shqiptare kryesisht nuk kanë dallime të theksuara programore, por konfliktet e brendëshme dhe pozita dominuese e kryetarëve të partive politike kanë sjell deri tek krijimi i një numri relativisht të madh të partive politike të krijuara me ndarje ose bashkimin e tyre mes veti.

Fjalët kyçe: Pluralizmi politik, partitë politike, demokracia përfaqësuese.

1. Lindja e Pluralizmit Politik në Maqedoni

Në Republikën e Maqedonisë së Veriut dhe në të gjithë territorin e Jugosllavisë vinte në shprehje vetëm monizmi politik. Edhe pse ekzistonin edhe disa parti politike ato ishin vetëm figurativisht sepse ato ishin nën hijen dhe kontrollin e potë të partisë komuniste. Gjatë fundit të shekullit XX të gjitha njësit federative të Jugosllavisë filluan qoftë me dhunë ose paqe, që të shkëputen prej Federatës dhe të formojnë shtetet e tyre të pavarura, e të përqafojnë demokracinë dhe pluralizmin politik. Maqedonia e Veriut ishte shteti i vetëm i cili u shkëput prej federatës në mënyrë paqësore. Realisht, Republika e Maqedonisë së Veriut ishte ndër republikat e fundit të Federatës Jugosllave e cila vendosi të orientohet prej monizmit politik në pluralizëm politik.⁶⁹ Kjo ndodhi si pasojë e kundërshtimit të madh nga Lidhja e Komunistëve të Maqedonisë, për arsye se me pranimin e pluralizmit politik do të cenoheshin interesat e tyre dhe pozita e tyre në pushtet nuk do ishte e sigurt. Megjithatë me 21 shtatorë të vitit 1990 pas shumë debatesh dhe kundërthëniesh Kuvendi i Republikës Socialiste të Maqedonisë miratoi amendamentet kushtetuese prej LVII deri LXXXI⁷⁰ me anë të së cilave u përcaktua liria e organizimit dhe veprimit politik dhe shteti kaloi prej monizmit politik në pluralizëm politik. Në të njëjtën ditë Kuvendi solli enë Ligjin për zgjedhjen dhe revokimin e deputetëve dhe këshilltarëve⁷¹, dhe kështu u hapën dyert për organizimin e zgjedhjeve të para shumëpartiake, me të cilat vjen në shprehje dhe fundi i monizmit politik. Kuvendi i RS të Maqedonisë aprovon 25 amendamente të Kushtetutës së RSM-së nga viti 1974, me çka bëhen ndryshime radikale në sistemin shoqëror-ekonomik dhe politik. Një gjë e tillë e shënon fillimin e tranzicionit të shtetit drejt sistemit të ri parlamentar dhe drejt krijimit të shtetit sovran dhe të pavarur.

⁶⁹ Tanja Karakamisheva, "Izbori i Izborni Sistemi", Shkup, fq. 246

⁷⁰ Amendamentet në kushtetutën e Republikës Socialiste të Maqedonisë, Gazeta Zyrtare nr. 28, 1990.

⁷¹ Ligji për zgjedhjen dhe revokimin e deputetëve dhe këshilltarëve, Gazeta Zyrtare nr. 28, 1990.

Mes tjerash me amendamentet kushtetuese mundësohet pluralizëm politik dhe pronësor⁷². Më 11 nëntor u organizuan zgjedhjet e para shumëpartiake dhe në bazë të tyre u formua edhe kuvendi i parë pluralist i Maqedonisë së Veriut. Kuvendi i parë pluralist mori tre vendime shumë të rëndësishme për të armen e shtetit, Deklaratën e Pavarësisë së Maqedonisë, referendumin për shtet të pavarur dhe Kushtetutën si akt më i lart juridik. Vlen të theksohet se organizimet politike të shqiptarëve nuk e përkrahen dhe e bojkotuan referendumin si dhe nuk e dhanë pëlqimin e tyre për Kushtetutën. Me sjelljen e Kushtetutës së Republikës së Maqedonisë me nenin 8 të saj, pluralizmin politik dhe zgjedhjet e lira, të drejtpërsëdrejti dhe demokratike i llogarit si vlera të rendit kushtetues së vendit⁷³. Me Kushtetutën e re Maqedonia e Veriut thihet në shtet demokratik ku pushteti i takon popullit, garanton lirit dhe të drejtat e njeriut, shtetin ligjor, kufizimin dhe ndarjen e pushtetit shtetëror, pluralizmin politik etj.

2. Partitë Politike Dhe Orientimi i Tyre Programor

a) *Lindja e partive politike maqedonase*

Me ndryshimet kushtetuese të cilat krijuan mundësi për pluralizëm në Maqedoni për një kohë shumë të shpejt u krijuan një numër i madh i partive politike, ku ndodhte që mes vete të kenë edhe program të njëjtë politik, për shkak të krijimit të tyre në periudha shumë të afërta kohore dhe mosnjohja e statuteve të njëra tjetres. Qysh në fillim u vërejt që numri i madh i partive politike i tejkalonte nevojat e vërteta të tregut politik. Pluralizmi politik në Republikën e Maqedonisë është zhvilluar me një intensitet të shpejt, këtë e dëshmon fakti se në gjyqin e Apelit në Shkup në periudhën kohore nga viti 1991 deri në vitin 1998, janë regjistruar 88 subjekte politike dhe shoqata qytetare.⁷⁴ Vetëm gjatë vitit 1991 janë regjistruar 21 parti politike. Veçori e pluralizmit politik në Maqedoni është se partitë politike janë të organizuara në baza etnike. Të gjitha përkatësit etnike në vend janë të përfaqësuara nga partitë e tyre të pastra etnikisht, edhe pse ato në statutet dhe programet e tyre paraqiten si parti të hapura për të gjithë, ato kanë për qëllim kryesor tërheqjen e votuesve të përkatësisë përkatëse. Qysh në fillim nga disa parti politike u proklamua ideja "shoqëri për të gjithë" mirëpo kjo ide nuk gjeti mbështetje nga elektorati dhe për një kohë të gjatë u shua, për tu ringjallur përsëri pas më shumë se 20 viteve ku edhe do të gjej përkrahje nga qytetarët. Sot numërojmë një numër të madh të partive politike, por ne do ti shtjellojmë vetëm ato më kryesore dhe ato që kanë lënë gjurmët e tyre në pluralizëm.

⁷² www.sobranie.mk/content/Парламентарен%20институт/Историја%20на%20парламентаризам-ALB.pdf

⁷³ Kushtetuta e R.M, neni 8, Gazeta Zyrtare e R.M nr. 52, 1991

⁷⁴ Jusuf Zejneli, "Parlamentarizmi në Republikën e Maqedonisë", Tetovë, 2013, fq. 51

Lidhja Socialdemokrate e Maqedonisë- LSDM është partia e cila e trashëgoj Lidhjen e Komunistëve të Maqedonisë, ku me ndryshimet kushtetuese u ndryshua edhe klima politike dhe kjo ndikoj edhe në Lidhjen Komuniste të Maqedonisë. Në qershor të vitit 1990 u formua Lidhja e Komunistëve të Maqedonisë- Partia për Transformim Demokratik. Në prej prillit 1991 kjo parti përsëri bëri ndryshime për ndërrimit e emrit të saj në LSDM. Vendimi për të ndryshuar emrin nga LKM-PTD në LSDM është marrë në Kongresin e 11-të të LKM-PTD⁷⁵. Kjo parti arriti që me sukses ti përdor të gjitha favoret si parti trashëguese, duke shfrytëzuar organizimin, financat si dhe burimet njerëzore të LKM-së. LSDM u përcaktua si parti e cila do të angazhohej për interesat e qytetarëve dhe ato shtetërore dhe do jetë parit për të gjithë qytetarët.. Me programin e saj ajo e llogarit vetën si parti e majtë, e cila do vepronte sipas parimeve bashkëkohore të social-demokracisë, e që bazohet në mirëqenie shoqërore e ekonomike. LSDM angazhohet për integrimin e vendit në NATO dhe BE, dhe ishte partia kryesore e bllokut maqedonas që bëri hapa konkret për vendosjen e miqësisë së mirë me shtetet fqinje dhe dha kontributin e saj për ndërrimit të emrit të Maqedonisë, si një ndër kushtet kryesore për integrimin perëndimor të vendit.

Gjithashtu në zgjedhjet e vitit 2016 ajo e proklamoi edhe konceptin qytetar me qëllim të prishjes së barrierave ndëretnike, dhe në radhët e saj u anëtarësuan edhe një numër i madh i qytetarëve jomaqedon, ku disa prej tyre u zgjodhën edhe si përfaqësues në Kuvend. Sot LSDM është një nga partitë më me ndikim në vend.

MAAK - Partia e parë politike që njeh pluralizmi i Maqedonisë është *Lëvizja për Aksion Mbarëmaqedonas-MAAK*. Kjo parti u regjistrua në qershor të vitit 1900. Ishte ndër partitë e para që u angazhua për pavarësimin e Maqedonisë. MAAK dallonte prej partive të tjera sepse ajo pretendonte se çështja e maqedonasve ishte ende e pazgjidhur, ajo proklamonte identitetin maqedonas si vazhdimësi e maqedonasve antik. MAAK do të angazhohet për mbrojtjen e interesave të maqedonasve që jetonin jasht territorit të shtetit veçanërisht në shtetet fqinje, me mënyra paqësore nëpërmes dialogut dhe bashkëpunimit. Kjo parti u radhit si parti e qendrës së djathtë si parti konservatore por ajo realisht ishte parti nacionaliste e së djathtës. Megjithatë kjo parti nuk arriti që të korte sukses në skenën politike, ku në asnjë cikël zgjedhor nuk arriti që të fitoj as edhe një mandat. Ajo dy herë ndërrojë emrin e saj dhe pas zgjedhjeve të vitit 2002 ajo u shkri në partin e VMRO-DPMNE-së.

⁷⁵ <http://www.sdsm.org.mk/Istorija-na-partijata.aspx>

VMRO-DPMNE është një ndër partitë kryesore të Maqedonisë. Më 5 gusht të vitit 1990 u regjistrua si parti politike VMRO-DPMNE (*Organizata e Brendshme Revolucionare Maqedonase- Partia Demokratike për Unitet Nacional Maqedonas*). Kjo parti veten e llogarit si vazhdimësi e VMRO-së si Organizata e Brendshme Revolucionare Maqedonase e cila luftoj për çlirimin e Maqedonisë nga pushtuesit osman, dhe për krijimin e Maqedonisë si shtet i pavarur, demokratik dhe ekonomin e lirë të tregut. VMRO-DPMNE ishte ndër partitë kryesore që mbështeti idenë për ndarjen e Maqedonisë nga Federata Jugosllave dhe krijimin e shtetit të pavarur dhe instalimin e demokracisë. Qëllimi i krijimit ishte "kthimi i dinjitetit dhe krenarisë së popullit dhe shtetit maqedonas" dhe "bashkimi i tërësishëm shpirtëror, politik, ekonomik dhe etnik i shtetit maqedonas të copëtuar, në Bashkimin European".

Kjo parti u angazhua për instalimin e demokracisë në shtet dhe zhvillimin e shpejt të ekonomisë së lirë të tregut dhe pronës private. Në fillimet e saj vërehet qartë një dozë e tepruar e nacionalizmit dhe platformës së saj nacionaliste radikale, por ajo gjatë viteve evoluoj dhe u moderua. Si qëllime dhe detyra të saja ajo llogarit: zhvillimin dhe prosperitetin e Maqedonisë së pavarur dhe sovrane, shteti ligjorë, ngritjen e dinjitetit dhe vlerave shpirtërore të popullit maqedonas, qytetarëve dhe shtetit Maqedonas, anëtarësimin e shtetit në NATO dhe BE⁷⁶ etj. Edhe pse vetën e llogarite si parti demo-kristiane ajo në realitet është një parti e djathtë nacionaliste. Përkundër qëllimeve statutare ajo tenton ta përforcoj lidhjen e maqedonasve me maqedonasit antik, dhe nuk ndërmori veprime për integrimin e vendit në NATO dhe BE duke mos vendosur raporte të mira fqinjësore dhe duke mos e zgjidhur problemin e emrit me Greqinë. Edhe pse proklamoi partneritet me shtetet perëndimore ajo në praktik është parti pro-serbe dhe pro-ruse. Kjo parti njihet për fjalorin e saj nacionalist dhe antishqiptar.

Partia Liberale-Demokratike- kjo parti u krijua si bashkim i dy partive, Partisë Liberale dhe Partinë Demokratike. Partia Liberale u formua më 1993 si vazhdimësi e Lidhjes së Forcave Reformiste të krijuar me iniciativë të kryeministrit të fundit të RSFJ-së Ante Markoviq. Partia Liberale u angazhua për idenë e "formimit të shoqërisë qytetare", me qëllim të zhvillimit shoqërorë në paqe dhe bashkëjetesës së popullit maqedonas me nacionalitetet tjera. Për Partia Liberale zhvillimi Decentralizimi dhe transformimi i shoqërisë maqedonase kishin rendësi të veçantë. Edhe Partia Demokratike u formua më vitin 1993, me idenë për bashkimin e të gjitha forcave demokratike pavarësisht cilës kombësi i takojnë, të cilat mbi të gjitha angazhohen për

⁷⁶ Statuti i VMRO-DPMNE, nr. 02-193/1, 2016, fq. 2-3.

interesat dhe mirëqenien e shtetit. Partia Demokratike u radhit si parti e djathtë me ideologji liberale. Më vitin 1997 në Shkup u mbajt Kongresi i bashkimit të PL-së dhe PD-së dhe u formua PLD.

Programi i PLD ishte një përzierje e programeve të dy partive të mëhershme. PLD u përcaktua për integrimin e vendit në strukturat euro-atlantike dhe në zhvillimin e shtetit ligjor, lirive dhe të drejtave të qytetarëve, krijimin e marrëdhënieve të mira me fqinjët, si dhe përmasimin dhe avancimin e marrëdhënieve ndëretnike si një detyrë më kryesore. Edhe pse kjo parti kishte një program shumë përparimtar, ajo nuk arriti që të qëndroj një kohë më të gjatë në skenën politike si rezultat i mospasjes sukses në proceset zgjedhore dhe më vitin 2000 u riformua Partia Liberale si parti e veçantë.

Gjatë gjithë pluralizmit politik janë formuar një numër i madh i partive politike, shumica e të cilave janë formuar edhe me anë të bashkimit apo shkëputjes nga ndonjë parti politike. Sot shumica e partive politike maqedonase ose kanë pushuar së ekzistuari ose janë shkri në koalicionet e partive më të mëdha politike. Si parti më të njohura të cilat janë krijuar me ndarje nga VMRO respektivisht LSDM dhe vazhdojnë jetën e tyre politike, janë VMRO-Popullore dhe PRSD-Partia e Re Socialdemokrate, të cilat janë parti të reja me politikan të vjetër. VMRO-popullore u krijua nga personat e pakënaqur nga udhëheqsha e VMRO-DPMNE dhe kjo ka një program politik thuajse të ngjashëm me partin nga e cila rrjedh. PRSD Poashtu u krijua nga pakënaqësi në LSDM, dhe kjo parti radhitet si parti e qendrës së majtë e cila do angazhohet për luftën kundër varfërisë.

b) Partitë politike të bashkësive më të vogla etnike në Maqedoni

Duke parë realitetin shumetnik të shtetit, edhe bashkësitë e tjera joshumicë si turqit, romët, boshnjakët, serbët shfrytëzuan ndryshimet kushtetuese për të qenë pjesëmarrëse në pluralizmin politik. Qysh në fillim të jetësimit të pluralizmit politik në Maqedoni, edhe minoritetet krijuan partitë politike të tyre me qëllim të përfaqësimit të bashkësive të tyre në jetën politike. Kështu këto parti i kanë dhënë një laramanitet pluralizmit politik në vend.

Turqit e Maqedonisë sot përfaqësohen me anë të disa partive ku më kryesore janë: Partin Demokratike të Turqve dhe Partia Lëvizja Turke. Të dy partitë politike kanë për qëllim mbrojtjen e interesave të turqve në Maqedoni, duke mbrojtur identitetin e tyre kulturor, zhvillimin e arsimit, përdorimin e gjuhëve etj. Për dallim nga Partia Demokratike e Turqve e cila angazhohet më shumë për interesat komunitetit turk, Partia Lëvizja Turke si parti majtiste

e llogarit vetën si parti pluraliste, multietnike, multikulturor dhe angazhohet për ngritjen e vlerave demokratike dhe zhvillimin e shtetit në të gjitha sferat e jetës.

Edhe romët kanë krijuar një numër të konsiderueshëm të partive politike, ku dy prej tyre dominojnë tek elektorati romë. Partia për Emancipimin e Plotë të Romëve u krijua në gushtë të 1990 dhe Bashkimi i Romëve të Maqedonisë që lindi më vitit 1996. Këta dy parti nuk dallojnë shumë nga njëra-tjetra dhe të dyja kanë për qëllim përfaqësimin e interesave të romëve. Dallimet në praktik qëndrojnë më shumë se cilit partner të koalicionit ata i bashkohen.

Përveç turqve dhe romëve, edhe vllahet dhe serbët kanë partitë e tyre politike, të cilat nuk është se dallojnë shumë nga partitë e tjera.

Partitë politike të minoriteteve për shkak të elektoratit më të vogël në numër dhe sistemit zgjedhorë ato nuk mundë që të vetëm të arrin pushtetin. Për këtë shkak për jetësimin e qëllimeve të tyre ata hynë në koalicione parazgjedhore me partitë më të mëdha maqedonase, me qëllim prekjen e pushtetit. Bashkësitë tjera joshumicë kanë pasur përfitime direkte politike prej veprimeve të shqiptarëve, qoftë prej konfliktit të armatosur të vitit 2001 ku me Marrëveshjen e Ohrit avancohen edhe të drejtat e të gjithë komuniteteve, qoftë në ligjin për përdorimin e gjuhëve dhe në të gjitha sferat e jetës politike. Edhe pse ata gjithmonë kanë përfituar në kurriz të shqiptarëve, partitë shqiptare nuk kanë arritur që partitë e minoriteteve ti kthejnë kah veti, dhe kështu ata gjithmonë kanë qenë të "strehuara" tek partitë maqedonase.

Pluralizmi politik tek shqiptaret e Maqedonisë

Shqiptarët e Maqedonisë pluralizmin politik nuk e pranuan vetëm si mundësi për krijimin e organizatave politike, por ai ishte mundësi e daljes prej errësirës politike për to. Ishte mundësi për shqiptarët të angazhoheshin për mbrojtjen e çështjes shqiptare në Maqedoni, sigurimin dhe avancimin e pozitës juridiko-kushtetuese dhe përmisimit të statusit të tyre si popullsi shtetformuese e jo si pakicë kombëtare.

Edhe pse nën pluralizëm politik grupet e qytetarëve kanë të drejtë në organizim politik, kjo gjë nga ana e maqedonasve shihej si "rrezik për shtetin dhe popullin maqedonas", dhe si rrjedhojë e kësaj ndaj shqiptarëve ushtrohej një presion i madh politik dhe psikik, në mënyrë që ato të hiqnin dorë nga organizimet e tyre politike. Maqedonasit në fillim të viteve nëntëdhjetë iu impononin shqiptarëve një organizim politik të huazuar dhe të kontrolluar si nga

brenda dhe nga jashtë.⁷⁷ Megjithatë shqiptarët përsëri krijuan partitë e tyre politike dhe për dallim nga partitë maqedonase, ato në fillim thirreshin si parti shoqërore ku në radhët e tyre do të mirnin pjesë edhe pjesëtarë të komunitete tjera. Sot kemi një numër të madh të partive politike shqiptare i cili i tejkalon nevojat e shoqërisë shqiptare në Maqedoni.

Partitë e para politike që do të krijoheshin nga shqiptarët gjatë fillimit të viteve 90 ishin: Partia për Prosperitet Demokratik dhe Partia Demokratike Popullore.

Partia për Prosperitet Demokratik- në prill të vitit 1990 në fshatin Xhepçisht të Tetovës u mbajt Kuvendi Themelues i PPD, kurse e njëjta do të regjistrohet më 25 maj të po të njëjtë vit. PPD është partia e parë politike e shqiptarëve në Maqedoni. PPD ngjalli një eufori të madhe tek shqiptarët, të cilët përveç si parti politike PPD e llogaritshin edhe si "Lëvizje mbarëpopullore të shqiptarëve të Maqedonisë". Ajo për një kohë shumë të shkurt arriti që të shtrinte ndikimin e saj në të gjithë territorin ku jetonin shqiptar dhe të formoj organet e saja partiake. PPD lindi si rezultat i nevojave të shqiptarëve gjatë shpërbërjes së Jugosllavisë.

Qëllimet e PPD ishin që krijimit të shtetit ligjor, definimi i statusit të shqiptarëve të Maqedonisë si popull shtet-formues, krijimin e një shoqërie të barabartë, zyrtarizimin e gjuhës shqipe përkrah asaj maqedonase, zhvillimin e arsimit shqip etj. Mediat dhe partitë politike maqedonase PPD-në e quajtën si parti etnike e cila tentonte që të destabilizonte shtetin unitar të Maqedonisë. PPD këtë e kundërshtoj me anë të programit të saj, ku Partia për Prosperitet Demokratik theksoj se është parti qytetare, parti e qytetarëve të përkatësisë kombëtare shqiptare, myslimane, turke, maqedonase etj. Këtë e dëshmoj edhe me zgjedhjen e Dushko Apostollovskit si sekretarë i parë i partisë i cili nuk i përkiste etnitetit shqiptarë. PPD theksonte se qëllimi i saj ishte prosperiteti i demokratik i të gjithë qytetarëve të vendit dhe se nuk është parti nacionale. Megjithatë ajo gjatë veprimit të saj politik vërehet se ishte parti politike që si pik kryesore kishte interesat e shqiptarëve, edhe pse në radhët e saj kishte edhe anëtarë të përkatësive të tjera etnike. Me zhvillimin shumë të shpejt të saj nuk u arrit që ajo të plotësoj interesat e të gjithë anëtarësisë së saj, dhe për këtë shkak do të fillojnë të krijohen grupacione brendapartiake, dhe do të ketë një luftë të brendshme e cila në fund do të rezultojë me shpëputjen e një pjese të partisë dhe formimin e një partie të re politike. PPD ishte partia e parë që mori pjesë në ekzekutiv që në konstituimit të parlamentit të parë pluralist. Si rezultat i ndarjes së saj në dy parti ajo do filloj ta humb primatin dhe në garat zgjedhore do të formoj koalicione parazgjedhore me qëllim të mbijetesës politike, por megjithatë ajo u shua

⁷⁷ Etem Aziri, "Partitë politike, zgjedhjet dhe sistemet zgjedhore", Tetovë, 2015, fq. 142.

përfundimisht në vitin e 2017 ku anëtarësia e saj, si e ndarë iu bashkëngjiti dy partive opozitare shqiptare.

Partia Demokratike Popullore- u krijua në Tetovë në qershor të vitit 1990. Me krijimin e PDP do të jetësohet pluralizmi politik edhe brenda shqiptarëve. PDP dallohej për angazhimin e saj që të jetësonte realizimin e vetëvendosjes së popullit shqiptarë në territorin e ish-Jugosllavisë, si një nga të drejtat natyrore që duhet ti takoj çdo populli. PDP kishte një program mjaft të pasur dhe vizionar.

Programi politik i PDP parashihte një Maqedoni të barabartë për të gjithë nacionalitetet, si shtet qytetar dhe binacional, si e vetmja mundësi për artikullimin e interesave të shqiptarëve PDP ishte partia e parë e cila llogaritte se çështjet me rëndësi të veçantë që i prekin interesat e popullsisë joshumicë duhet që të zgjidhen me anë të konsenzualitetit. Ajo u angazhua për përdorimin e gjuhës shqipe në çdo nivel të arsimit dhe për krijimin e Universitetit të Tetovës. PDP edhe pse parti e re, ajo nuk kishte dallime të theksuara programore nga PPD, dhe deri diku qëllimet politike ishin të njëjta, pasi që të dy partitë politike angazhoheshin për mbrojtjen dhe avancimin e interesave të shqiptarëve të Maqedonisë brenda territorit të shtetit. Si pasojë e kësaj edhe një sërë veprimesh politike do të ishin veprime të përbashkëta të të dy subjekteve politike. PDP gjithmonë ngeli si parti sekondare nën primatin e PPD.

PPD dhe PDP u ishin parti që angazhoheshin për avancimin e interesave shqiptare në vend, ato bënë përpjeke të përbashkëta në vazhdimësi me qëllim arritjen e objektivave të tyre. Kuvendi i parë plural solli 3 vendime të rëndësishme për vendin edhe atë: Deklaratën për pavarësi, Referendumin për shtet të pavarur dhe Kushtetutën e shtetit. Asnjëra nga këto akte nuk gjeti përkrahje tek faktori politik shqiptarë, ngase sipas tyre ato nuk i përfaqësonin interesat e tërë shoqërisë dhe ishin diskriminuese ndaj shqiptarëve. Deklaratën e pavarësisë partitë shqiptare e llogaritën si akt politik por jo edhe juridik dhe ato qëndruan indiferent ndaj saj. Me qëllim që të jetësohen përcaktimet e Deklaratës për pavarësi të RSM, Kuvendi i RSM, në bazë të nenit 318 paragrafi 8 nga kompetencat e tij, sipas Kushtetutës së PSM të vitit 1974, si bartës kryesor i të drejtave dhe detyrimeve të RSM mori vendim për mbajtjen e referendumit në vitin 1991.⁷⁸ Referendumi u mbajt më 8 shtator 1991 i cili u bojkotua nga popullsia shqiptare. Më 17 nëntor 1991 Kuvendi miratoi edhe Kushtetutën si akti më i lart i shtetit, gjatë përpilimit të së cilës nuk kishte asnjë ekspert shqiptar. Kushtetuta nuk u votua nga deputetët shqiptarë. Këto

⁷⁸ Vesna Mukoska Çingo, "Konsitucionalizmi", Shkup, 2007, fq. 174

3 vendime kryesore të shtetit, faktori politik shqiptar i vlerësoj si akte të njëanshme, jo të drejta e të cilat nuk e pasqyronin realitetin etnik të shtetit dhe krijojnë bazë për diskriminimin e popujve të tjerë joshumic. Pas mospërfilljes së interesave politike të shqiptarëve nga ana e faktorit politik maqedonas, faktori politik shqiptar formoi Kuvendin e Autonomisë dhe mori vendim për organizimin e referendumit për autonomi politike dhe territoriale të shqiptarëve të Maqedonisë. Referendumi u mbajt më 11 dhe 12 janar 1992, ku qytetarët duhej të deklaroheshin : *“A janë për Autonomi politike territoriale të shqiptarëve në Maqedoni”*. Nga gjithsej 383.894 votues shqiptarë të regjistruar në 17 komunat përkatëse, në votim kishin dalë 361.627: prej tyre 361.263 kishin votuar “PRO” Autonomisë Politike–Territoriale të Shqiptarëve në Maqedoni, 57 kishin qenë “KUNDËR” dhe 307 kishin qenë fletëvotime të pavlefshme.⁷⁹ Partia për Prosperitet Demokratik dhe Partia Demokratike Popullore morën një iniciativë të përbashkët për ndërrimin e Kushtetutës së Republikës së Maqedonisë. Kjo iniciativë kishte për qëllim pengimin e politikave të maqedonasve dhe parandalimin e një konflikti të mundshëm ndëretnik. Ndryshimet kushtetuese duhet të jenë në frymën e realitetit politik të shtetit shumetnik, vetëvendosjes së popujve si e drejt natyrore dhe vullnetit të shqiptarëve të shprehur në referendumin e 11 dhe 12 janarit. PPD dhe PDP përmes procedurës parlamentare kërkuan që Kushtetuta të ndryshoj karakterin e saj nacional-maqedonas dhe theksimin e shtetit multietnik, parlamentin dydhomësh, barazi të plot të popujve dhe përfaqësimi i plot institucional dhe njohjen e shqiptarëve si popull shtetformues. Kjo iniciativë nuk u zhvillua deri në fund dhe e njëjta prej në fillim nuk u përfill nga partitë politike maqedonase, gjë e cila ndikoi në tensionimin e marrëdhënieve ndëretnike dhe krijimin e krizave politike. Kundërshtimet lidhur me jetësimin e autonomisë u paraqitën në mbledhjen e kuvendit të mbajtur në prill 1992, në pjesëmarrje të PPD dhe PDP dhe anëtarëve të Komisionit të Kuvendit.

Kundërthënie kishin të bëjnë me atë se a do të shkohet më tutje me jetësimin e autonomisë apo me kërkesën e shtetformësisë.⁸⁰

Përplasjet e brendshme dhe mos dakordimet mes tyre si rezultat sollën amortizimin e idesë për autonomi dhe përçarje të brendshme.

Në vazhdimësi të dy partitë politike do të ndërmarrin edhe shumë veprime të përbashkëta ku vlen të theksohet angazhimi i tyre për krijimin dhe zyrtarizimin e Universitetit të Tetovës.

Partia Demokratike Shqiptare- Qysh në Kongresin e I-rë të PPD u vërejtën dallime mes dy

⁷⁹ <http://shenja.tv/themelimi-dhe-shuarja-e-autonomise-se-shqiptareve-ne-maqedoni/>

⁸⁰ Jusuf Zejneli, “Parlamentarizmi në Republikën e Maqedonisë”, Tetovë, 2013, fq. 49.

grupeve të anëtarëve, të cilat edhe pas mosdakordimit mes veti vazhduan të funksionojnë si një parti. Dallimet mes grupeve sa vinë e shtohen dhe kjo gjë do të reflektoj në thirrjen e parakohshëm të Kongresit të II-të të PPD. Paralelisht do të mbaheshin dy kongrese, të cilët do të zgjidhnin dy kryesi paralele. Si pasoj e këtyre zhvillimeve PPD do të ndahet në PPD dhe PPDSH-Partia për Prosperitet Demokratik të Shqiptarëve. PPDSH do shkëputet nga pjesa tjerët e PPD me pretekstin se PPD nuk ka arritur që të realizoj kërkesat e shqiptarëve dhe se duhej ndryshuar kursi politik. Edhe pse ajo që nga momenti i shkëputjes nga PPD, kishte të gjitha organet e saj dhe funksiononte si organizatë e kompletuar ajo si parti politike u regjistrua në vitin 1996. Me 4 korrik 1997 në Tetovë, u mbajt "Kongresi i Bashkimit", i cili u organizua nga PPDSH dhe PDP. Nga ky kongres u formua një parti e re politike si rezultat i bashkimit të dy partive opozitare PPDSH dhe PDP në një parti edhe atë në Partin Demokratike Shqiptare. Partia Demokratike Shqiptare do ti trashëgoj qëllimet e dy partive të mëparshme. PDSH për një kohë të gjatë do të jetë si një ndër dy opsionet kryesore të shqiptarëve. Ajo llogaritet si parti e qendrës së djathtë, e cila angazhohet për integrimin e vendit në Bashkimin Evropian dhe NATO, parlament dydhomësh, ndarje të drejt të buxhetit shtetërorë, zyrtarizimin e gjuhës shqipe, përfaqësimin e drejt etj. PDSH është e mendimit se Maqedonia të vetmen alternativ të mbijetesës së saj e ka anëtarësimin në NATO dhe BE. PDSH njihet si partia politike e cila 3 herë ka qenë pjesë e qeverisë, por asnjëherë në historinë e saj nuk ka arritur që të fitoj zgjedhjet parlamentare tek elektorati shqiptarë.

Partia Demokratike Kombëtare- u formua në mars të vitit 2001.

Kjo parti lindjen e saj e llogarit si pasoj e paaftësisë të partive politike shqiptare për të përfaqësuar interesat e shqiptarëve dhe statusi i pakënaqur juridik e politik i shqiptarëve të RM. PDK ishte parti etnikisht e pastër dhe angazhohet për përfaqësimin dhe mbrojtjes së të drejtave të shqiptarëve të maqedonisë, për shtet multietnik dhe barazi mes komuniteteve në të gjitha fushat e jetës. PDK në platformën e saj parashihte rrënimin e sistemit unitar të shtetit dhe ridefinimin e shtetit. Me fjalë të tjera PDK ofronte federalizmin e Maqedonisë dhe jetësimin e referendumit për autonomi të vitit 1992, nëpërmjet të cilës shqiptarët do të mundë tu gëzoheshin të drejtave që u takojnë. Federalizmi do të zgjidhte shumë probleme siç është: përdorimi i gjuhës, simboleve kombëtare zyrtarizimin e Universitetit të Tetovës eliminimin e mbivotimit të deputeteve shqiptar në parlament etj. E gjithë platforma politike do të ngel vetëm si një ide e porealizuar, pasi që më vitin 2003 PDK –ja do të shuhet duke e bërë shkrirjen e saj në organizatën më të madhe politike shqiptare BDI. Edhe pas shkrirjes së saj në BDI, një grup anëtarësh do të vazhdojnë që të mbajnë gjallë këtë parti edhe për disa vite mirëpo me një forcë dukshëm më të vogël.

Bashkimi Demokratik për Integrim- u krijua në korrik të vitit 2002. BDI u themelua si pasojë e veprimeve të dala nga konflikti i armatosur i vitit 2001, e cila edhe do të llogaritet si parti e dalë nga strukturat e Ushtrisë Çlirimtare Kombëtare. Konflikti i armatosur i vitit 2001 do të ndryshojë të gjithë klimën politike në vend, si pasojë e së cilës kemi Marrëveshjen e Ohrit dhe ndryshimet kushtetuese. BDI do të vijë në skenën politike me qëllim të që jetë bartës dhe garantues e për ndryshimet kushtetuese dhe implementimin e detyrimeve që parasheh Marrëveshja kornizë e Ohrit. Me anë të ndryshimeve kushtetuese dhe Marrëveshjes së Ohrit, BDI do të angazhohet për integrimin e plotë të shqiptarëve në të gjitha sferat politike.

BDI si qëllime dhe detyra kryesore ja ka vënë vetës: Ruajtjen e integritetit territorial dhe sovranitetit të Maqedonisë; Shtet multi-etnik, në të cilin të gjithë qytetarët do të ndjehen të lirë dhe të barabartë; Maqedoni stabile si interes i të gjithë qytetarëve dhe si interes parësor rajonal dhe evropian, Integrim të Maqedonisë në strukturat euroatlantike; Sistem bashkëkohor ekonomik të bazuar në ekonominë e tregut dhe konkurrencës lojale, që do të rriste mirëqenien e popullatës; Sistem funksional social, që do të mundësonte një jetë dinjitoze për të gjithë; Masa institucionale për mbrojtjen e ambientit jetësor; Zhvillim të vlerave kulturore të cilat promovojnë komunikimin multikulturor; Arsim cilësor dhe të bazuar në parimet e profesionalizmit; Avancim të pozitës së femrës në nivelet e vendimmarrjes;

Krijimin e kushteve për pjesëmarrjen e të rinjve në aktivitetet sportive dhe kulturës fizike⁸¹

BDI është bartës e një sërë proceseve si ndarja territoriale e shtetit, avancimi i përdorimit të gjuhëve, ngritjen e nivelit të arsimit me zyrtarizimin e Universitetit të Tetovës dhe krijimin e Universitetit Nënë Tereza, përfaqësimin e drejt dhe adekuat, bashkëudhëheqëse në proceset e anëtarësimit të vendit në NATO dhe BE etj.

BDI njihet edhe si e vetmja parti politike në vend, e cila në çdo cikël zgjedhor ka triumfuar karshi partive tjera politike shqiptare.

Lëvizja Besa- u themelua në nëntor të vitit 2014, si parti e cila do të angazhohet ridefinimin e shtetit si shtet të barabartë për të gjithë, e cila do të çonte në një marrëveshje të re në mes maqedonasve dhe shqiptarëve, e cila do të instalonte parimin e konsensusit të përgjithshëm në të gjitha nivelet e shtetbërjes, duke mënjanuar majorizimin dhe do prodhonte një shtet stabil dhe të sigurt. Edhe pse ajo pati një eufori në fillimet e saj dhe kori sukses në procesin zgjedhorë ajo u përball me kriza të brendshme të cilat si rezultat dhanë ndarjen e saj në dy pjesë.

Aleanca për shqiptarët- si rezultat i pakënaqësisë së një grupi të anëtarëve të PDSH nga roli dominant të liderit të PDSH dhe "privatizimit të postit të kryetarit", lindi Lëvizja për Reforma PDSH e cila në shtator të vitit 2015 do të regjistrohet si parti politike. Ajo do të angazhohet për të njëjtën platformë dhe program sikurse PDSH, pra dallimet dhe pakënaqësitë nuk ishin ideologjike por organizative. Termi Aleanca për shqiptarët lindi me bashkimin e 3 subjekteve politike shqiptare në një koalicion, edhe atë në mes LR-PDSH, RDK dhe UNITETIT. Në Gusht të vitit 2017 edhe pse pas disa mosmarrëveshjeve të brendshme, Kuvendi Qendror i LR-PDSH vendosi që emri i ri i partisë të jetë Aleanca për shqiptarët. Aleanca për Shqiptarët radhitet në grupin e partive të qendrës së djathtë duke pas për bazë konceptin neoliberal. Programi i kësaj partie bazohet mbi: vetëvendosjen e popujve, në përputhje me parimet e së drejtës ndërkombëtare; përkufizimin e shtetit si shtet binacional të shqiptarëve dhe maqedonasve; parlament dydhomësh dhe konsensus politik; luftën kundër korrupsionit; decentralizimin e mirëfilltë të pushtetit lokal; anëtarësimin e Maqedonisë në NATO dhe BE; barazi të plotë të përdorimit zyrtarë të gjuhës shqipe krahas asaj maqedonase, në të gjithë territorin e shtetit dhe institucionet shtetërore etj.⁸²

Gjatë pluralizmit politik u krijuan edhe një numër i madh i partive politike shqiptare, mirëpo ato nuk arritën që të mbijetojnë në skenën politike. Shumica e tyre u krijuan me anë të bashkimit

⁸¹ Statuti i Bashkimit Demokratik për Integrim, Shkup, 2014, fq. 5,6.

⁸² Për më shumë shih në "Programi i Aleancës për shqiptarët" ose <https://www.aleanca.eu/programi/>

dhe ndarjes së partive politike. Si parti politike që nuk arritën të mbijetojnë janë: Lidhja Demokratike Shqiptare-Partia Liberale, Partia e Unitetit Popullor, Aleanca Demokratike Shqiptare, Partia Republikane,

Bashkimi Demokratik Kombëtare, Demokracia e Re etj. Sot shqiptarët e Maqedonisë kanë 9 parti politike. Numri i madh i partive politike i tejkalon nevojat e shqiptarëve për të pasur parti politike, dhe kjo ndikon dukshëm në rezultatet zgjedhore duke e përçarë votën e shqiptarëve dhe duke u zvogëluar numri i deputetëve shqiptarë, e cila krijon në disbalancë mes numrit të votuesve shqiptarë dhe deputetëve të tyre. Të gjitha partitë politike shqiptare janë krijuar me pretekst mbrojtjen e interesave shqiptare, që nënkupton se asnjëra nuk ka mundur që shqiptarët ti përfaqësoj në mënyrë të denjë, dhe si pasojë ka pasur krijimin e partive të reja politike.

3. VEÇORIT E PLURALIZMIT POLITIK NË MAQEDONI

Duke u bazuar në tekstin e mësipërm shohim se pluralizmi në Maqedoni erdhi në mënyrë paqësore dhe jo me dhunë. Kjo u mundësua me ndryshimet kushtetuese të vitit 1990, ku u garantua e drejta për organizim politik. Më vonë kjo e drejtë u inkadrua në kushtetutë si një ndër vlerat themelore të vendit, dmth u bë kategori kushtetuese.

Prej fillimit të pluralizmit politik e deri më sot, janë krijuar një numër shumë i madh i partive politike të cilat i tejkalojnë nevojat reale të qytetarëve. Numri i madh i partive politike të vogla sjell si rezultat tashmë praktikën e krijimit të dy koalicioneve parazgjedhore me partitë më të mëdhave të cilat udhëheqin dy partitë kryesore maqedonase. Numri i madh i partive politike gjithmonë ka qenë prezentë prej fillimit të pluralizmit e deri më sot. Shumica e tyre janë krijuar si pasojë e shkëputjes nga ndonjë parti tjetër ose me bashkimin e tyre. Do të cekim se vetëm në zgjedhjet parlamentare të vitit 2016 kanë marrë pjesë 52 parti politike.

Si veçori e përbashkët e të shumicës së partive politike në vend, është roli dominant i kryetarit të partisë. Me fjalë të tjera shumica e partive janë parti të liderëve, pasi që personi që udhëheq me partinë është figura dhe shtylla kryesore e partisë. Kryetari i partisë direkt ose indirekt vendos për shumicën e gjërave brenda partisë, emërimin e udhëheqësve partiak, madje sistemi i votimit me anë të listave të mbyllura u ndihmon liderëve që ti kandidojnë njerëzit e tyre të besueshëm. Kjo pozitë aq e fort e liderit të partisë shumë herë ka pasur si pasojë krijimin e partive të reja politike nga anëtarë të rebeluar, të cilët nuk janë pajtuar me politika dhe rolin e kryetarit të partisë së tyre.

Pluralizmi politik në vend ka ndarë elektoratin sipas përkatësisë etnike e jo sipas ideologjive politike, kjo ndodh duke krijuar parti politike të etnive të ndryshme. Edhe pse shteti është multietnik, pluralizmi politik nuk ka ndikuar që shoqëria të llogaritet si unike por ka ndodhur e kundërta, ajo e ka ndarë elektoratin sipas kombësisë. Edhe pse disa parti politike u mundua që të largojnë pikëpamjet etnike dhe formonim e konceptit "shoqëri për të gjithë", ajo

nuk ka gjetur përkrahjen e duhur tek qytetarët, por një gjë e tillë filloj të ringjallet nga ana e LSDM në zgjedhjet e fundit parlamentare.

Bibliografia:

1. Tanja Karakamisheva, “Izbori i Izborni Sistemi”, Shkup
2. Jusuf Zejneli, “Parlamentarizmi në Republikën e Maqedonisë”, Tetovë
3. Etem Aziri, “Partitë politike, zgjedhjet dhe sistemet zgjedhore”, Tetovë, 2015
4. Vesna Mukoska Çingo, “Knsitucionalizmi”, Shkup, 2007
5. Kushtetuta e R.M, Gazeta Zyrtare e R.M nr. 52, 1991
6. www.sobranie.mk/content/Парламентарен%20институт/Историја%20на%20парламентаризам-ALB.pdf
7. <http://www.sdsm.org.mk/Istorija-na-partijata.aspx>
8. Statuti i VMRO-DPMNE, nr. 02-193/1, 2016
9. Statuti I Bashkimit Demokratik për Integrim, Shkup, 2014
10. <https://www.aleanca.eu/programi>

Efekti međunarodne ekonomske saradnje u razvoju biznisa i stepen ostvarivanja zapošljavanja na Kosovu i ostalim zemljama u tranziciji

**"Effects of international economic cooperation in development of business and the level
exercise of employment in Kosovo and in other country in transition"**

Prof.Dr. Husnija Bibuljica

**Univerzitet "Haxhi Zeka" Fakultet Biznisa -
Peć**

Milete Brajković

Abstract

In this work was carried out a detailed study of the influence of international economic cooperation in the development of business and level of employment in Kosovo and other countries which are in transition. Accordingly the last sentence is fundamental processed issues influencing economic cooperation in the economic development in the region, countries in transition with emphasis on the situation in Kosovo. Economic cooperation is issue of world trade cooperation, because through them to achieve all aspects of economic transactions, therefore the work is focused on trade cooperation in such region. Kosovo is 2007 years is a signatory trade cooperation CEFTA time therefore gives us the significance of this trade agreement with the economic cooperation on the basis of the Kosovo national economy can ensure the profitability of business entities that can directly affect the growth of the volume of employment. Opening markets is a challenge that the faced Kosovo businessmen only those who are skilled get to the finish their activities. The number of managers is very small as in Kosovo, above all does not exist yet the conditions for developing small and medium businesses.

Key words: Economic Cooperation, Trade Cooperation, Transition, Employment, Unemployment

Abstrakt

U ovom radu je izvedena detaljna studija uticaja međunarodne ekonomske saradnje u razvoju poslovnih subjekata i stepena zapošljavanja na Kosovu i ostalim zemljama koje se nalaze u tranziciji. Shodno potrebama temeljno su obrađene teme uticaja ekonomske saradnje na ekonomski razvoj u regionu zemalja u tranziciji sa naglaskom na situaciji na Kosovu. Ekonomska saradnja je obilježje svjetskih trgovinskih sporazuma, jer preko njih se ostvaruju svi vidovi kretanja ekonomskih transakcije stoga rad je fokusiran na trgovinske saradnje u regionu. Kao takav, Kosovo je 2007 godine potpisnica trgovinskog sporazuma CEFTA, time dakle daje nam značenje da ovaj trgovinski sporazum daje mogućnost ekonomskih saradnji na osnovu koje Kosovska nacionalna privreda može obezbijediti profitabilnost poslovnih subjekata što direktno može uticati na porast obima zapošljavanja. Otvaranje tržišta je izazov sa kojima se susreću kosovski biznismeni samo oni koji su vješti doći do cilja mada taj broj je mali, jer na Kosovu prije svega ne postoji još uvijek uslovi za razvijanje malog i srednjeg biznisa.

Ključni riječi: Ekonomska saradnja, Trgovinska saradnja, Tranzicija, Zapošljavanje,

Uvod

Uzroci regionalizma su različiti. Mogućnosti multilaterane saradnje mogu biti otežane, a države žele bržu, efikasniju i po troškovima jeftiniju saradnju nego što je moguće u multilateralnim odnosima. Regionalni trgovinski sporazumi ponekad služe za sprečavanje marginalizacije zemalja ili za povećanje njihove pregovaračke moći u svjetskim trgovinskim odnosima. RTS mogu da povećaju regionalnu bezbednost i pouzdanost ispunjenja obaveza država nego u multilateralnom kontekstu. Regionalni trgovinski sporazumi se stvaraju i u cilju zaštite privreda zemalja članica. Odobravanjem carinskih povlastica ili bescarinskog tretmana proizvodima iz zemalja članica, dolazi do povećanja njihove međusobne razmjene.

Nova svjetska ekonomija je polako ali sigurno nastajala sa rastom i prednostima koje su se ostvarivale u prvom redu inovacijama, zatim rastom i širenjem svjetskog tržišta. Globalizacija omogućava ne samo rast nacionalnih ekonomija koje postaju povezane u svim kretanjima tokova roba, usluga i faktora proizvodnje, već omogućava jedan kvalitetan proces upravljanja sve kompleksnijim sistemom odnosa u svijetu, uključujući interakciju odnosa kako između preduzeća, tako i tržišta i države.

1. Uticaj međunarodne ekonomske saradnje na ekonomski razvoj

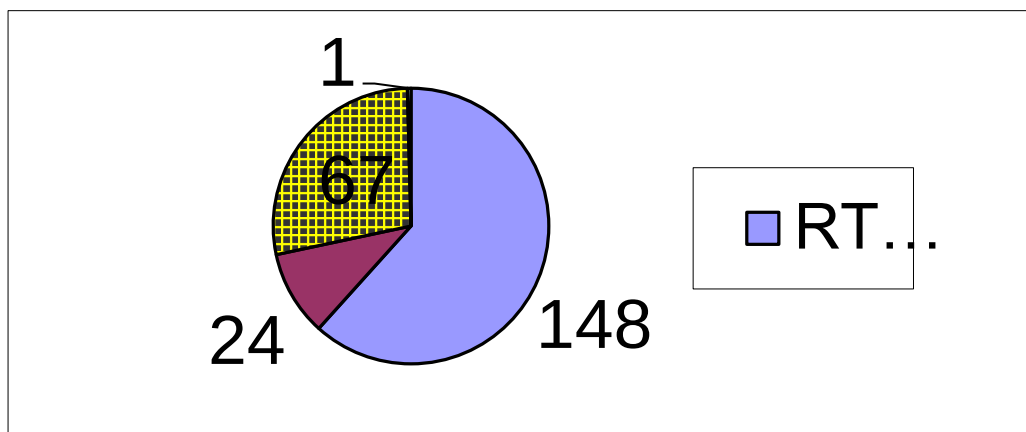
Regionalni trgovinski sporazumi se međusobno razlikuju po obuhvatu. U njihovoj najjednostavnijoj formi,

obezbeđuju razmenu preferencijala na ograničeni broj proizvoda između dve ili više strana sporazuma. Sa druge strane, oni mogu da liberalizuju suštinski celu trgovinu i sadrže trgovinske mere koje će se proširiti daleko izvan tradicionalne eliminacije carina na oblasti kao što su standardi, usluge, intelektualna svojina i konkurencija.

Zone slobodne trgovine generalno, izuzev u Africi, mnogo više su zastupljene nego carinske unije.

One čine gotovo 90% svih regionalnih trgovinskih sporazuma. Malo zona slobodne trgovine obezbeđuje kompletnu eliminaciju svih carina i necarinskih mera između svojih članica. Većina obezbeđuje eliminaciju i redukciju već postojećih carina, sa varirajućim stepenom izuzetaka.

Carinske unije generalno obezbeđuju postepeno uvođenje zajedničkih spoljnih carina u velikom broju faza koje će se ostvariti tokom vremena. Ne samo da se regionalni trgovinski sporazumi (RTS) značajno razlikuju po obimu, nego je i njihova konfiguracija različita. Najjednostavnija konfiguracija je bilateralni sporazum formiran između dve strane zatim, plurilateralni sporazum koji ujedinjuje tri ili više strana. Kompleksniji su oni sporazumi u kojima jedna ili više strana sporazuma čini regionalnu trgovinsku oblast (RTS). Ovo se može desiti bilo u slučaju carinske unije (npr. sporazum sklopljen između Evropske unije i Evro-mediteranskih zemalja) ili slobodno-trgovinskih zona (npr. slična mreža sporazuma potpisana od strane Evropske asocijacije slobodne trgovine (EFTA). Ukupan broj regionalnih trgovinskih sporazuma identifikovanih u STO je 240, od kojih je 172, što je oko 70%, na snazi od jula 2004.godine, što se vidi na Grafikonu 1. Preostalih 68 definisani su kao oni koji su u pregovorima Hallberg (2007).⁸³

Grafikon 1

RTS po vrstama na snazi i u planu mart 2009. godine

Izvor: Worl trade data base 2009:34

Ipak, ove brojke treba uzeti sa dozom opreza. **Prvo**, treba imati u vidu da će neki regionalni trgovinski sporazumi koji su u pregovorima zameniti već postojeće sporazume. **Drugo**, tokom sledećih pet godina očekuje se da će i Evropska unija i MERCOSUR (Argentina, Brazil, Paragvaj i Urugvaj) povećati broj članica. Pristup novih članica carinskim unijama menja mrežu regionalnih trgovinskih sporazuma. **Treće**, tokom sledećih pet godina moguće je da će nove alijanse koje trenutno ne postoje ili još nisu poznate javnosti, biti stvorene, a stare raspuštene.⁸⁴

2. Uticaj regionalne saradnje u razvoju biznisa zemalja u tranziciji

⁸³ Kristin Hallberg, (2007) A Market-Oriented Strategy For Small and Medium-Scale Enterprises, DISCUSSION PAPER NUMBER 40, The World Bank Washington, D.C

⁸⁴ Per Krusell (2004), Politico-Economic Transition, University of Rochester, Institute for International Economic Studies, and CEPR

Regionalna saradnja u jugoistočnoj Evropi neophodna je jer se mnoga pitanja mogu uspješno rješavati samo na regionalnoj osnovi (npr. borba protiv organizovanog kriminala, razvoja MSP, smanjenje nezaposlenosti i sl.). Takođe se smatra da je na taj način lakše privući strane investicije, te pregovarati sa Svjetskom trgovinskom organizacijom, Svjetskom bankom i drugim finansijskim institucijama. Pored toga, regionalna saradnja je osnov za ulazak u EU i NATO. U Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju, konstruktivna regionalna saradnja se uvažava kao indikator koji ukazuje na spremnost neke zemlje da se integriše u EU.

Regionalnu saradnju je do sada podsticala i promovisala međunarodna zajednica. Pakt za stabilnost jugoistočne Evrope, čiji je mandat od njegovog osnivanja 1999. godine bio jačanje regionalne saradnje. Zemlje u tranziciji kreću od planirane i centralizovane ka tržišno orjentisanoj ekonomiji. Tokom perioda centralne i planirane ekonomije većina državnih firmi funkcioniše u veštački i odbrambeno orjentisanom ekonomskom ambijentu koji im nije dao priliku da nauče da se ponašaju tržišno; Transformacija državnih firmi u privatne automatski ne vodi nužno ka stvaranju profitabilnih kompanija jer preduzetništvo pre svega podrazumeva spremnost da se preuzme rizik, a onda treba posedovati i iskustvo i izoštren osećaj za posao Krusell (2004).

Sa druge strane veoma je važno stvaranje pozitivnog političkog i ekonomskog ambijenta pogodnog za stvaranje jakog MSP sektora. To je jedan od glavnih zadataka vlada zemalja u tranziciji.

Razlozi za stratešku važnost MSP su: MSP doprinose porastu zaposlenosti mnogo više nego velike firme i mogu na duži rok, da obezbede veoma značajan udeo svih zaposlenih; MSP mogu da pomognu u restrukturiranju tako što apsorbuju suvišne radnike; povećavaju konkurenciju na tržištu. Tranzicione ekonomije su na različitim nivoima razumevanja i razvoja MSP. Pogled na trenutnu situaciju u pogledu razvoja sektora MSP u zemljama u tranziciji su data dalje u tekstu:

Grupa najrazvijenijih zemalja ima pravni sistem postavljen tako da podržava sektor MSP. U posebnim slučajevima postoji potreba za ispravkama i dopunama nakon prelaska iz rane faze tranzicionog procesa na viši nivo. Druga grupa zemalja ima već pripremljen pravni sistem i predstoji još da se izvrši implementacija kroz prikladne programe podrške i promocije malih i srednjih preduzeća, dok se treća grupa zemalja nalazi na samom početku, njihovi parlamenti tek treba da donesu zakone, a vlade strategije kojima će promovisati razvoj MSP.

Uporedne analize MSP u zemljama u tranziciji rade ECE i EBRD. Postoji potreba za jasnim definisanjem, statistikom i poređenjem; Razlike u definicijama MSP u tranzicionim ekonomijama i u EU, što govori da MSP u zemljama u tranziciji su još uvek na niskoj fazi razvoja; Velika većina MSP su mikro preduzeća koja zapošljavaju članove porodice ili bliske srodnike. U najvećem broju zemalja u tranziciji MSP su uglavnom orjentisana na trgovinu i samo mali deo njih proizvodi dobra namenjena prodaji ili pružanjem usluga; Karakteristika MSP je da zapošljavaju relativno visoko obučene radnike; U zemljama u tranziciji, fokus treba da bude na stvaranju MSP i treba im pomoći da rade efikasno u uslovima tržišne ekonomije Schafer (2006).⁸⁵

3. Uticaj regionalne saradnje u razvoju biznisa na Kosovu

Kosovo je jedna od zemalja u tranziciji gdje je prelaz na ekonomiju tržišta blisko povezan sa razvojem privatnog sektora, a pogotovo sa malim i srednjim preduzećima koji igraju glavnu ulogu u ekonomskim reformama na Kosovu. Razvoj sektora malih i srednjih preduzeća (MSP) na Kosovu pokazuje značajan uspjeh. Sredina na kojoj se ovaj sektor razvijao nije uvijek bila prijateljska i pogodna. Deset godina nakon rata možemo reći da sektor malih i srednjih preduzeća polako pokazuje znakove stabilizacije i normalnog dejstva.

Na Kosovu ima 55.000 registrovanih privrednih subjekata. Veliki dio njih su mikro i mala preduzeća i skoro sva su angažovana u unutrašnjoj trgovini i pružanju usluga. Proizvodnja je rijetka sama po sebi, a proizvodnja za izvoz skoro da i ne postoji. Kao posledica toga, privreda Kosova skoro da i nema izlaz u inostranstvo i onaj kapital koji dobija iz inostranstva skoro isključivo je u vidu novčanih primanja građana i sve manje podrške donatora. Čini se da ništa od toga ne doprinosi mnogo investicijama u proizvodnju.

Obično se sektor MSP smatra pokretačem privrednog rasta - posebno za stvaranje radnih mjesta - ali za sada ima malo dokaza da se to događa na Kosovu. S obzirom na relativno odsustvo velikih preduzeća, posebno poslovnih subjekata u inostranom vlasništvu, to znači da su izgledi za rast zaposlenosti slabi i da ne postoje kratkoročne popravne mjere ili bilo kakva koncentracija na te faktore koji su presudni za stvaranje dugoročne zaposlenosti. Da bi popravilo tu situaciju, Kosovo mora veoma brzo da poveća svoju veoma nisku proizvodnju u svim industrijskim

⁸⁵ D. Paul Schafer (2006)- Revolution or Renaissance: Making the Transition from an Economic Age to a Cultural Age.

granama. Najneposredniji izazov je hronično visoka stopa nezaposlenosti za koju se procjenjuje da se kreće između 40% i 55% od ukupnog radno sposobnog stanovništva, međutim postojanje velike “sive” ekonomije znači da je stvarana stopa nezaposlenosti verovatno 44%. Taj teret nezaposlenosti najviše osjećaju mladi koji žele da izgrade karijeru i uspostave jedan predvidljiv priliv prihoda.

Štaviše, zapanjujuće je puko traćenje resursa koje stvara nezaposlenost tog obima, a da ne govorimo o socio-psihološkom opterećenju koje se stvara kod pojedinaca, porodica i u građanskom društvu. Posmatrano prema regionima, siromaštvo i nezaposlenost uzeti zajedno predstavljaju najveći problem sa kojim se suočava Kosovo. Dok s jedne strane u svim regionima na Kosovu postoji veliko nezadovoljstvo postojećim mogućnostima za zapošljavanje, čini se da su izgledi za moguće buduće zapošljavanje veći od nivoa koji su zabeleženi u prethodnom ispitivanju javnog mnjenja iz juna 2008. godine. Na osnovu javnog mnjenja koje je izvedeno prošle godine na pitanje glavni problemi na Kosovu imamo sljedeću tabelu.

Prepreke	Intenzitet ²
Nelojalna konkurencija	78
Korupcija	76
Neformalna privreda	73
Javne službe	70
Visoki porezi	69
Putevi i telekomunikacije	64
Izbegavanje plaćanja poreza	62
Jaka konkurencija	60
Opterećenje administracijom	58
Nedostatak zakonodavstva	58
Kašnjenje u plaćanjima	54
Pristup novčanim sredstvima	44
Nedostatak potražnje	44
Nedostatak informacija za poslovanje	39
Nedovoljni kapaciteti	28
Sirovine i oprema	27
Znanje zaposlenih	13
Sposobnosti rukovođenja	8

Tabela 1: Najčešće prepreke sa kojima se suočavaju MSP na Kosovu

Izvor : Riinvest 2006

Sporazum o slobodnoj trgovini (MTA-a) može pomoći preduzećima da lakšije prodiru na svjetsko tržište. Sporazumi o saradnji se baziraju na istovjetnosti međunarodne konkurencije i poticanje stranih zemalja da usvoje otvorenim i transparentnim procedurama, zakonima i propisima, kao i nediskriminirajući. FTA-help ojačati poslovnu klimu po uklanjanju tarife, poboljšanjem propisa o intelektualnom vlasništvu, otvaranje državnih procedura nabavki, kao i jednostavnost ulaganja pravila, itd.. Zona slobodne trgovine u središnjoj Europi - (CEFTA) - je sporazum o trgovini između država srednje i jugoistočne Europe. Većina originalnih stranki u ugovor (s iznimkom Hrvatska i Makedonija) su pričvršćeni za EU i ostavile CEFTA. Stoga je odluka bila napravljena kako bi proširili CEFTA za pokrivanje ostatka balkanskih država koje su već završile matricu bilateralnih slobodnoj trgovini u okviru Pakta o stabilnosti za jugoistočnu Europu. Strane trenutne članice CEFTA su Hrvatska i Republika Makedonija. Od 1. maj 2007, blok će biti još i Albanije, Bosne i Hercegovine, Kosova, Moldavije, Crne Gore i Srbije. Bivša država članica CEFTA su Bugarska, Češka, Mađarska, Poljska, Rumunjska, Slovačka i Slovenija.⁸⁶

4. Problemi zapošljavanja na Kosovu

⁸⁶ Petković, D.; Visekruna, V.; Jasarevic, S & Plancic, I. (2007) TECHNOLOGY PARKS – THE GENERATOR FOR DEVELOPMENT SME'S: ONE CASE FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA

Brojni su izazovi sa kojima se susreću Kosovske institucije, preduzetnici kao i sami građani u rješavanju, možemo reći s pravom hroničnog problema a to je pitanje upošljavanja armije obrazovanih mladih ljudi. Danas je vidan ekonomski rast privrede u cjelini, bezobzira na prisutnost recesije i na ovim prostorima.

Međutim svjesni smo uticaja u prvom redu zemalja iz okruženja kao i sadašnja i buduća uvećavanja Evropske Unije na ekonomski razvoj i pospješivanja razvoja preduzeća na Kosovu, koje će djelimično riješiti pitanje nezaposlenosti. Ove godine očekuje se uvećanje Evropske Unije za nekoliko zemalja, od kojih su mnoge imale brzu i uspješnu tranziciju ka liberalnim političkim režimima. Pomoć koju pruža EU u razvoju postala je dostupna ovim zemljama da bi im pomogla da budu makar približno jednake u razvoju sa ostatkom Evropske Unije. Na taj način stvaraju se uslovi da Kosovo dobije pomoć u svim vidovima iz svih zemalja članica EU u prvom redu koje se nalaze u neposrednom okruženju.

Treba istaći da Kosovo ima nisku zaposlenost mlade i brzo rastuće populacije, gdje većina rade van formalne ekonomije, na privremenim ili neregistrovanim poslovima. Tu spadaju u prvom redu poljoprivrednici koji proizvode za sopstvene potrebe, jer ih je vrlo teško izvoziti i u okolne zemlje. Najveći dio skoro tri četvrtine od svih radnih mjesta –otpadao je na javni sektor. Ta radna mjesta su obuhvatala: nastavnike, policijske službenike, sudije i službenike u ministarstvima i opštinama. Preostali dio uposlenih se odnosi na preduzeća koja imaju mali biznis, koji je u razvoju i koji očekuje veliku podršku institucija i nevladinog sektora da bi mogao da se sa svojim proizvodima nađe na inostranom tržištu.⁸⁷ Kosovo ima najmlađe stanovništvo u Evropi sa skoro 40.000. mladih koji svake godine stupaju na tržište rada, što domaće tržište rada ne može u bliskoj budućnosti da apsorbira. Imajući u vidu nisku produktivnost u prvom redu poljoprivrede, nema izgleda da sljedeća generacija bude izdržavana poljoprivrednim proizvodnim aktivnostima, tako da su mladi ljudi primorani da potraže poslove u zemljama EU što se može negativno odraziti na razvoj kosovskog društva u cjelini gledano.

Zaključak

Mala preduzeća su kičma evropske ekonomije. Ona su ključni izvor poslova i plodno tle za poslovne ideje. Evropski naponi da se sprovede nova ekonomija će uspjeti samo ako se mali biznis popne na vrh tabele.

Mala preduzeća su najosetljivija na sve promjene u poslovnom okruženju. Ona su prva koja trpe ako se opterete preteranom birokratijom. I ona su prva koja procvetaju zbog inicijativa da se presječe crvena vrpca i da se nagradi uspjeh. Mala preduzeća se moraju smatrati glavnim pokretačem inovacija, zapošljavanja kao i za društvenu i lokalnu integraciju u Evropi. Zato je potrebno da se stvori najpovoljnija sredina za male poslove i preduzetništvo. Položaj malih poslova u Evropskoj Uniji se može poboljšati stimulisanjem preduzetništva, da se izvrši evaluacija postojećih mjera, i kada je potrebno, prilagoditi ih tako da budu povoljne za mala preduzeća, i da obezbijede da oni koji kreiraju politiku posvete dužnu pažnju potrebama malih poslova.

Kosovo mora da postigne kontrolni, fiskalni i administrativni okvir sprovodljiv na preduzetnički rad i da poboljšamo status preduzetnika. Položaj malih poslova na Kosovu se može poboljšati stimulisanjem i ulaganjem u mala i srednja preduzeća, zatim da se izvrše određena prestrukturiranja i kada je potrebno prilagoditi ih tako da budu rješiva za mala preduzeća. Na kraju, mi se obavezujemo da: Ojačamo inovatorski duh i duh preduzetništva koji omogućuje da se Evropski biznis unapred suočava sa izazovima i pitanjem rješavanja upošljavanja mladih ljudi u svim granama privrede.

Literatura

1. Kristin Hallberg, (2007) A Market-Oriented Strategy For Small and Medium-Scale Enterprises, DISCUSSION PAPER NUMBER 40, The World Bank Washington, D.C.

2. Per Krusell (2004), Politico-Economic Transition, *University of Rochester, Institute for International Economic Studies, and CEPR*

3. D. Paul Schafer (2006)- Revolution or Renaissance: Making the Transition from an Economic Age to a Cultural

⁸⁷

Studija o kosovskom tržištu rada. Svetska banka. Služba za ljudski razvoj, Region Evrope i Centralne Azije, 26. jun 2003.

4.Petković, D.; Visekruna, V.; Jasarevic, S & Plancic, I. (2007) TECHNOLOGY PARKS – THE GENERATOR FOR DEVELOPMENT SME'S: ONE CASE FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA

5.Studija o Kosovskom tržištu rada .Svjetska banka, Služba za ljudski razvoj , Region Evrope i Centralne Azije, 26. jun 2003.

KONFLIKTET NE KONTINENTIN AZIATIK

Elmas Haxhiraj

Ekspert i Marrëdhënie Ndërkombëtare

Conflicts on the Asian Continent

Abstract

States as well as individuals are guided by inherited tendencies, geopolitical, traditional tendencies and their patriotism, differ from each other in the ability to distinguish between unbearable ambition and propensity for action. The Asian continent, in this description of economic relations and geopolitical developments in International Relations, is no exception. The object of this paper is the analysis from the historical-political point of view of the main conflicts that have accompanied the main powers on the Asian continent, highlighting their evidence and subsequent geopolitical relations.

The most sensitive issues in which we will try to shed light on them from a substantive point of view are: What is China's role as a global power?! What are its conflicts with Japan?! What are the causes of the conflict with Taiwan?! What is the origin of the India-Pakistan conflict?! What is the Indian and Pakistani vision in the conflict?! What is the level of relations between these countries after the Cold War?! etc. During the Cold War, each of these countries sought to uphold the values of nationalism by viewing its neighbor as a sworn "enemy." In the game of the big ones, the little ones chose not to be spectators of the brilliant show. The power of the conflict and the constant efforts for predominance, accompanied their fates, which even today with the end of the Cold War, alongside change of the global course, have remained unresolved. Through war and peace, each of these countries is the product of a great historical legacy, a legacy that nurtures national identity and pushes the fates of each country forward. Today with the new global changes, each of them is destined to behave like a partner,

Key Words: *International Relations ,Conflicts,China,Japan,Taiwan,India,Pakistan,religion etc.*

Abstrakt

Shtetet sikurse edhe individët ,udhëhiqen nga prirjet e trazhguara ,tendencat gjeopolitike tradicionale dhe ndjenjat e tyre historike ,ndryshojnë nga njëri –tjetri në aftësinë për të bërë dallime midis ambicies së padurueshme dhe prirjeve për veprim.Kontinenti aziatik, në këtë përshkrim raportesh ekonomike dhe zhvillimesh gjeopolitike në Marrëdhëniet Ndërkombëtare, nuk bën përjashtim.Objekt i këtij punimi është analiza nga këndvështrimi historiko-politik i konflikteve më kryesore të cilat kanë shoqëruar fuqitë kryesore në kontinentin aziatik,duke nxjerrë në pah evidencat e tyre dhe raportet gjeopolitike të mëvonshme. është më të ndjeshme në të cilat do mundohemi të hedhim dritë mbi to nga një pikpamje përmbajtësore janë:Cili është roli i Kinës si fuqi globale?

Cilat janë konfliktet e saj me Japoninë?!Cilat janë shkaqet e konfliktit me Tajvanin?!Cila është origjina e Konfliktit Indi-Pakistan?!Cili është vizioni Indian dhe ai Pakistanez në konflikt?! Cili është niveli I marrëdhënieve ndërmjet këtyre vendeve pas Luftës së Ftohtë?!etj.Përgjatë Luftës së Ftohtë secili prej këtyre vendeve u mundua të ruaj lart vlerat e nacionalizmit duke e parë fqinjin si “armikun “e betuar .Në lojën e të mëdhenjëve të vegjlit zgjodhën të mos ishin spektator të shfaqes brilante.Fuqia e konfliktit dhe përprjekjet e vazhdueshme për predominim ,shoqëruan fatet e tyre të cilat edhe sot me mbarimin e Luftës së Ftohtë ,përpos ndryshimit të kursit global kanë mbetur të pa -zgjidhura .Ndërmjet luftës dhe paqes, secili prej këtyre vendeve është produkt i një trashgimie historike të madhe ,trashgimi e cila ushqen identitetin kombëtar dhe shtyn përpara fatet e secilit vend .Sot me ndryshimet e reja globale,secili prej tyre është i destinuar të sillet si partner ,pa harruar plagët e pazgjidhura të së shkuarës.E ardhmja mbetet përcaktuese e ndryshimeve të tilla.Dhe pa diskutim e ardhmja është aziatike...

Fjalë Kyçe: *Marrëdhënie Ndërkombëtare,Konflikte,Globalizëm,Kina,Japoni,Indi,Taivan,Pakistan ,religjon,etj*

1.Cili është roli Kinës si fuqi globale?

Fleksibiliteti i rendit të ri botëror në themel të tij ka dhe Kinën,si një nga protagonistët kryesor të sistemit ndërkombëtar.Kina si një vend progresiv në aspektin human dhe ekonomik,aplikon maksimën e vjetër trazhguar nga e kaluara e lavdishme perandorake **vend i begatë dhe ushtri e fuqishme**¹.Këtu fjala para së gjithash është për qëndrueshmërinë e brendshme ekonomike dhe fuqizimin në aspektin ushtarak,për të dal me kapacitete të plota në marrëdhëniet ndërkombëtare.Republika Popullore e Kines perfshin nje siperfaqe prej 9.600.000 km² duke zënë vendin e parë ne Azi dhe të tretin në bote pas Ruses dhe Kanadasë si dhe rreth 6.961 ishuj ².

Udhëheqja kineze qysh nga revoluioni kulturor,ka qënë në harmoni të plotë me rolin dhe madhësinë e saj historike.Deng Xiaoping, pati një vizion që udhëhiqej nga pikpamjet e realizmit, realizëm i cili lidhej me fuqizimin e Kines në planin ndërkombëtar.Pasuesit e tij po e çojnë më tej këtë vision,duke ripercaktuar dhe

ridimensionuar potencialet e Kinës në planin rajonal dhe global. Modeli ekonomik i stilit "maoist" sot ja ka lënë vendin një modeli të ndryshëm liberal. Me ndryshimin e kushteve ekonomike globale, Kina ka fituar një gamë të gjerë interesash ekonomike. Në vitet 2010 ekonomia Kineze kaloi si ekonomia e dytë më e madhe në botë, asokohe kjo shkaktoi një tronditje të madhe në përditësim, frika e ekspansionit kinez po ndihej gjithnjë dhe më shumë në dyert e kancelarive të Brukselit dhe Uashingtonit. Sot pas afro 10 vitesh faktori kinez është një realitet i pamohueshëm. Shumë kompani kineze kanë pushtuar tregun evropian. Në aspektin gjeopolitik Kina është e vetëdijshme se OKB i siguron asaj një peshë gjeopolitike globale, për këtë arsye ajo është bërë kontribuesja e tretë më e madhe e buxhetit të OKB. Nga 1.8% të ekonomisë botërore që përbënte në vitet 1978 në vitin 2017 arriti 18.7% duke u bërë vendi me rezervat më të mëdha botërore në valutë³. M e mbarimin e Luftës së Ftohtë Kina

¹Kagan, Robert, (2009) *Rikthimi i historisë dhe fundi i Ëndrrave*. Tirane: Botimet Dudaj, f.32

²Veloso, Alvares Javier (2009) *Las Potencias Emergentes de Asia y su relacion con Organizaciones Internacionales*, Centro Superior de Estudios de la Defensa Nacional, Madrid: f.248-49

³Dierckxsens, Wim. (2015) *La Batalla de Imperios Financieros por el Mundo, Conferencia VII Latinoamericana y Caribena de Ciencias Sociales, noviembre Colombia*: Medellín, f.21

Kina i ka shfrytëzuar resurset e saj demografike për qëllime të qarta ekonomike. Sot popullsia kineze përbën një pjesë të konsiderueshme të trupit ekonomik përditësimor. Fuqia puntore kineze me kapacitete të plota vepruese, ka arritur të krijojë një model të qartë të zhvillimit ekonomik kinez në planin ndërkombëtar, përballë një implikje të fuqisë puntore në të dyja anët e Atlantikut nga ana tjetër. Dhe pa diskutim dërrhurur kjo edhe më tej me një prezencë të qartë institutesh kulturore (Konfuci, trashëgimia budiste e Kinës) janë tipare që rrisin ndikimin e saj në planin e jashtëm. Doktrina strategjike e Kinës gjithnjë dhe më shumë po paraqet një tablo të qartë në kapacitetet ushtarake të saj. Doktrina ushtarake ka kaluar nga mbrojtja e atdheut nga pushtuesit e huaj, drejtë një strategjie të proklamimit të forcës jashtë vendit⁴. Krenaria e Kinës në rritjen e rolit të saj në çështjet e sigurisë shihet në dy plane. Së pari: është qëllim i Partisë Komuniste Kineze për ta sjellë Kinën në pozitë të faktorit të rëndësishëm ekonomik dhe ushtarak në rajon dhe marrëdhëniet ndërkombëtare dhe Së dyti: vlersim për imazhin e saj historik si një fuqi perandorake e së shkuarës. Konflikti me Tajvanin, tensionet me Japoninë dhe një sërë faktorësh të tjerë rajonal, i kanë vendosur çështjet e sigurisë kineze në plan të parë.

Në një botë konfliktuale ekuilibrat ekonomik dhe politik gjithnjë dhe më tepër janë të ndërruar nga karakteri bashkëpunues. Si antare e përhershme e Këshillit të Sigurimit (OKB) Kina votën e saj po e perdor gjithnjë dhe me shpesh në shërbim të interesave të saj gjeopolitike. Dhe rezultatet për këtë janë krijimi i aleancave të reja ekonomike, thellimi i partneritetit gjeostrategjik dhe rritja e investimeve. Studiues të ndryshëm si përditësimor si Brzezinski por dhe kinez si Jing Men e shohin këtë tendencë të re të Kinës si "pragmatizëm" dhe kufizim të faktorëve të tjerë ndërkombëtar Indi, Rusi, Japoni, etj. Përmirësimi i marrëdhënive me Pakistanin si kundërpeshë ndaj Indisë, Japonisë dhe Korës së Jugut por edhe intensifikimi i partneritetit me protagonistët e tjerë në rajon janë shëmbuj të një politike të jashtme kineze me impakt rajonal dhe jo vetëm. Në kushtet e këtyre ndryshimeve të furishme globale dhe lufte aleancash protagonizmi kinez shkon deri në kufijtë e marrëdhëneve konsensuale me SHBA, për interesa të caktuara ekonomike. Kur ekonomia thotë fjalën e saj politika dhe ideologjia marrin karakter dytesor (sistemi politik autoritar, dhe kritikën e përditësimit për ndryshim). Bumi ekonomik dhe demografik kinez sot e ka shndërruar atë në një fuqi të madhe dhe përcaktuese të raporteve të reja të ekonomisë globale.

⁵ Kagan, Robert (2009) *Rikthimi i historisë dhe fundi i Ëndrrave*, Tirane, Botimet Dudaj, f.37-38

Sot kur sistemi përditësimor po përballë me vështirësi të mëdha ekonomike dhe jo vetëm, në interesin amerikan i qenesishëm është bashkpunimi dhe partneriteti me Kinën sesa tensionet dhe dhe përplasjet e vazhdueshme

ekonomike. Aty ku ka luftë për tregje dhe konkurrencë globale, ekziston dhe fryma e konsensualitetit dhe vendimmarjes së përbashkët. Kina është ende larg lidershit global kjo për shkak të problemeve të brëndshme si industrializimi dhe demokratizimi, megjithatë strategjia kineze në planin ndërkombëtar po jep efektet e saj. Dhe këto probleme si një nga pikat më të dobta të saj në syrin perëndimor gjithnjë dhe më shumë po i mbulon me dorën e shpejtë “të lulëzimit ekonomik. Mrekullia kineze si një fenomen i kohëve të fundit e ka transformuar atë në një në fuqi të madhe⁶. Aq sa ky revansh ekonomik kinez sipas disa studiuesve ndërkombëtar dhe mbështetës të pa-ekuivok të veprimarisë së saj globale, mendojnë se rreth viteve 2025 mund ta pozicionoj atë në aktorin e parë dhe udhëheqësin kryesor global në aspektin ekonomik.. Nëse kjo do të ndodh, atëherë të perëndimi duhet të tregohet i kujdeshem në ruajtjen e ekuilibrave dhe standarteve ekonomike me “**gjigandin ekonomik**” kinez dhe pragmatizmin e tij në marrëdhëniet ndërkombëtare. Por nga ana tjetër Kina është në konflikt të vazhdueshëm me Japoninë për ishujt Diaoyu dhe Taivanin të cilin e konsideron si pjesë të saj.

1.2. Problemet territoriale Kinë- Japoni(ishujt Senkaku) Diaoyu

Senkaku në japonisht (Senkaku –Shoto)dhe(ne gjuhen kineze Diaoyutai –Liedao)përbëjnë një grup prej tetë ishujsh të vegjël të lokalizuar në pjesën lindore të Kinës me një sipërfaqe prej 400 00 km² të cilët kanë përfshirë në konflikt Japoninë, Kinën dhe Tajvanin⁷. Si Kina dhe Japonia, si konsumuesit kryesor të energjisë në botë kanë interesa strategjike për të kontrolluar këto ishuj⁸. Për Japonezët këta ishuj janë pjesë e tyre që prej viteve 1895. Argumentet e tyre bazohen

⁶Lora, Joze Salvador Meza (2010)*La Frontera de China: Principales Conflictos territoriales y etnicos*, Mexico: Universidad Autonoma de Baja California, f.133

⁷ Lora, Joze Salvador Meza (2010)*La Frontera de China: Principales Conflictos territoriales y etnicos*, Mexico: Universidad Autonoma de Baja California, f.135

⁸Lora, Joze Salvador Meza (2010)*La Frontera de China: Principales Conflictos territoriales y etnicos*, Mexico: Universidad Autonoma de Baja California, f.135

në faktet se as Taivani apo ndonjë vend tjetër nuk kishte pasur kontrollin më parë mbi këto ishuj⁹. Për Kinën këto ishuj kanë qënë në juridiksionin e Taipeiit vendosur qysh në luftën e vitit 1894-95¹⁰. Për shkak të ndenjave të tyre nacionaliste dhe pretendimet me ishullin e Formosës(Tajvanin)Kinezët kanë luftuar fort për kontrollin e tyre. Në marrëveshjen e Potsdamit 1945, duke u mbështetur te artikulli numër dy, për pretendimet territoriale, kinezët do të shikonin pozicionin e tyre, mbi këto ishuj për shkak të humbjes së Japonisë në Luftën e Dytë Botërore. Përfundimi i Luftës së Ftohtë dhe triumfi i nacionalizmit kinez u manifestua dhe në politikën e jashtme. Tashmë Kina duke zënë vendin e Taivanit në OKB në qershor të vitit 1992, do të deklaronte se : Diaoyu, ishin definitivisht pjesë integrale e territorit të saj.¹¹. Por këto ishuj për shkak të pozicionit të vet strategjik nuk janë vetëm një mollë sherri ndërmjet Kinës dhe Japonisë, në to shfaqen qartë dhe pretendimet e Taivanit, i cili në një periudhë të caktuar të historisë së tij, i ka pasur si pjesë territoriale. Kjo ka bërë që Kina të mos e shohë Tajvanin si entitet shtetëror por si një pjesë ishullore, e zhvilluar e integruar dhe pjesë substanciale e territorit të saj.

Në të vërtetë pretendimi Kinez për ishujt i shërben spektrit të zgjerimit gjeopolitik dhe territorial në kufijë me fqinjet dhe si instrument për të shtier në dorë kontrollin mbi ishullin famos të Formosës(Tajvanin). Ambiguiteti dhe mosgjethja e një zgjidhje për pretendimet territoriale e ka bërë kontrollin japonez në këtë zonë të jetë vazhdimisht i ekspozuar. Në të vërtetë ky arkipelag është i pasur me burime natyrore gazë, naftë etj, kjo është arsyeja që në prill të viteve 2005 kinezët synonin krjimin e një kompleksi për eksplorimin e gazit. Japonezët

nxituan qe ti dënonin këto akte ,duke nxjerrë një vendim për shpalljen e këtij territori si zonën e tyre ekonomike ,por që kinezët e denoncuan si një provokacion të madh¹².Nyjet e këtij konflikti ende nuk kanë mundur të zgjidhen .Kontrolli japonez dhe kercenimi eminent kinez perballë Tajvanit nga ana tjetër për eksistencën e vet i ben palet të investura në /dhe pretenduese te vazhdueshme në të.

⁹Lora, Joze Salvador Meza (2010)*La Frontera de China:Principales Conflictos territoriales y etnicos*,Mexico:Universidad Autonoma de Baja California,f.135

¹⁰ Lora, Joze Salvador Meza (2010)*La Frontera de China:Principales Conflictos territoriales y etnicos*,Mexico:Universidad Autonoma de Baja California,f.136

¹¹ Lora, Joze Salvador Meza (2010)*La Frontera de China:Principales Conflictos territoriales y etnicos*,Mexico:Universidad Autonoma de Baja California,f.136

¹² Lora, Joze Salvador Meza (2010)*La Frontera de China:Principales Conflictos territoriales y etnicos*,Mexico:Universidad Autonoma de Baja California,f.137

1.3.Konflikti me Tajvanin

Është e nevojshme ti bëjmë një rivizitim historik për të kuptuar më thëllësisht raportet dhe kontradiktat që ekzistojnë ndërmjet Taivanit dhe Republikës Popullore të Kinës.Duke qënë pjesë e Kinës që nga shekulli XVII,Tajvani u aneksua nga Japonia 1895 në atë që dëshmoj se ishte hapi i parë drejtë perpjekjes per pushtimin e kontinentit¹³.Me perfundimin e Luftës së Dytë Botërore, Tajvani i kaloj Kines nga aleatet si perkrahje e saj në luftën kundër Japonisë fashiste.Në dhjetor të vitit 1949, kur komunistet moren pushtetin, Ciang Kai Shen ,u terhoq në Taivan dhe e ktheu atë në seli të qeverisë së tij nacionaliste e cila pretendonte se perfaqësonte të gjithë Kinën¹⁴.Fitorja e Komunisteve në Kine dhe shperthimi i Luftës se Korsë 1950, e shtyhu presidentin amerikan Truman të ndërhyj me Flotën e Shtatë në Ngushticën e Tajvanit ,duke parandaluar në këtë mënyrë pushtimin e ishullit dhe në mënyre indirekte duke i kthyer Shtetet e Bashkuara në një “palë” në luftën civile kineze¹⁵.Më herët amerikanet me presidentin Ruzvelt,kishin përkrahur ekzistencën shtetërore të Taivanit në rajon,duke bërë që nderhyrja e presidentit Truman të ishte sinkron me qellimet e tyre pro-Tajvanit.Amerikanet kane dënuar çdo formë agresioni dhe veprimtarie nga ana e Kinës në dëm të Tajvanit.Për ta ishulli ishte shëmbull i rezistencës dhe demokracisë. Qysh nga viti 1972 ,Shtetet e Bashkuara kanë pranuar postulatit “një Kinë”sikurse theksohet në tre deklaratat kino-amerikane (1972,1979,1982)duke ju permbajtur “status quos”,që asnjëra palë nuk mund ta ndryshoj atë me forcë¹⁶.Kinezet jetojnë në të dyja anet e Ngushticës së Tajvanit.Tajvani është bërë më demokratik me perfundimin e Luftës së Ftohtë ,ka zgjeruar fushat e bashkpunimit duke e vënë theksin tek një diplomaci me efektive dhe integrale.As *de jure* apo *de facto* ,Tajvani nuk gëzon nje autonomi administrative të plotë,posedon një model ekonomik ad hoc¹⁷.Ky model ekonomik i ka ofruar mundësi Tajvanit të zhvillohet në vetëvete ekonomiksht dhe të ketë një bazë deri diku të qëndrueshme me prirje rritjeje .Kina nuk e pranon

¹³ Kissinger ,Henry(2005),*A ka nevojë Amerika për një politikë të jashtme?* ,Tiranë,Plejad,f.223

¹⁴Joze Salvador Meza Lora,(2010)*La Frontera de China:Principales Conflictos territoriales y etnicos*,Mexico:Universidad Autonoma de Baja California,f.143

¹⁵ Kissinger ,Henry(2005)*A ka nevojë Amerika për një politikë të jashtme?* ,Tiranë:Plejad,f.224

¹⁶Brzezinski,Zbigniew(2012)*Vizion Strategjik*.Tiranë,Albanian Institute for International Politics,f.85

¹⁷ Soto,Augusto(2006)*Conflicto Territoriales,en Asia Pacifico*.España,*Entre la defensa y la integracion ,Anuario de de Asia Pacifico*,2006,f.251

Në shtator të vitit 2006, Yu Shyi –Kun do të deklaronte publikisht krijimin e një force të armatosur pergjatë vijës bregdetare e cila do të kujdesej në perballimin e sulmeve e papritura¹⁸.Në keto rrethana qeveria e Tajvanit është e interesuar në shmangien e perplasjeve dhe luftës me Kinën e cila nga ana e saj ka marrë një zhvillim të jashtëzakonshëm ushtarak.Për tajvanezet nuk ekziston asnjë dyshim se ata kanë një shtet të tyre,me një qeveri të vetën dhe një ekononomi të pavarur¹⁹.Në një farë mënyre “ndenjat xheloze kineze” për ekzistencën e mevetësuar

të pjesës tjetër të ishullit janë manifestuar në qendrimet e tyre ,provokimet e vazhdueshme ushtarake dhe lobimin per mosnjohjen e Tajvanit si shtet në MN.

Ndenjat e madheshtise kineze shkojne tej pretendimeve te Tajvanit per ekzistence.Ato jane shembulli i nje fuqie qe kerkon te tregoj potencen rajonale dhe supermacine globale.Per Kinen ,Tajvani nuk eshte gje tjeter vecese nje province"rebele"e suportuar nga amerikanet .Palet nuk jane te interesuara per nje konfrontim te drejtperdrejte.Amerikanet jane te interesuar per ruajtjen e "status quos" dhe forcimin e bashkpunimit diplomatik dhe ushtarak me Tajvanin.Kina nga ana tjeter eshte e interesuar per te kufizuar partneritetin e Tajvanit ne MN,dhe kufizmin e tij nga aspekti gjeopolitik.shperthimi i nje lufte te re ne kontinet do te kishte pasoja katastrofike.Ne vija paralele konflikti Kinë-Tajvan dhe arabo-izraelit ,jane konflikte te cilet ne vetevete mbajne peshen e historise,ndasite gjeopolitike të Luftës së Ftohtë,nga ku arritja e zgjidhjeve eshte mjaft e veshitre.Formula e nje Kine me dy komponent e ndare duket se ka dhene efektin e saj²⁰.

E ardhmja do te percaktoj qendueshmerine e paqes se garantuar nga dakortesia amerikane dhe kineze per ekzistencen e Tajvanit.Tashme kur Lindja e Mesme ne nje arene te pergjakshme luftimesh dhe kontinenti afrikan ne nje perplasje fraksionesh terroriste dhe krize te thelle ekonomike,duket se Azia qendron me afer paqes dhe qendrushmerise me gjithë kercenimin e vazhdueshem Koren,nje rishfaqje e luftes vetem sa do te kthente rajonin ne te shkuaren e pergjakshme dhe të mundimshme.

¹⁸ Soto, Augusto,(2006)*Conflicto Territoriales, en Asia Pacifico. Entre la defensa y la integracion ,Espana*, Anuario de Asia Pacifico,f.253-56

¹⁹ Lora, Joze Salvador Meza (2010)*La Frontera de China: Principales Conflictos territoriales y etnicos,Mexico:Universidad Autonoma de Baja California*,f.142.

²⁰ Kissinger ,Henry(2005)*A ka nevojë Amerika për një politikë të jashtme?*Tiranë:Plejad,228

2.Perplasjet Indi-Pakistan per rajonin e Kashmirit

Konfliktet më të pergjakshme në MN,pa diskutim konsiderohen ato konflikte të cilat kanë në qëndër të tyre elementin fetar.Lufta 30 vjecare e katolikëve dhe protestantëve ,lufta e hinduistëve kundër muslimanëve në shekullin e XX,si dhe perplasje të tjera fetare në Europë dhe Afrikë ,dëshmojne sesi shpesh here feja është keqpërdorur nga lider të caktuar të cilët kanë shtyrë shtetet drejtë perplasjes dhe shpesh herë me funde të dhimbshme.Azia ashtu si qëndra të tjera gjeopolitike, nuk ka qënë e perjashtuar nga konfliktet fetare .Shpesh here feja e ngritur si institucion dhe doktrine ka ndikuar në krijimin,zhvillimin dhe mbarvajtjen e raporteve sociale dhe shteterore.India si një nga shtetet më të rëndesishme në kontinent ,ka prodhuar një histori të pa-precedent në MN dhe raportet e saj me fqinjët.Persa kohë që India qëndroi nënë kurorën Britanike,konflikti fetar shekullor ndërmjet hinduistëve dhe muslimanëve ,mbeti deri diku në gjumë ,por te dyja "fetë" duke ju trembur më shumë njëra-tjetrës ,sesa ti trembeshin zotit të tyre të perbashekt kolonial ,zhvilluan luftra për pavarësi,hinduistët të drejtuar nga Mohatma Gandhi dhe muslimanet nga Mohammed Ali Xhinahi²¹.

Por Britania e Madhe si një perandori e lavdishme me rrenjet e thella shtrirë në çdo kontinent ,nuk mund të hiqte dorë lehtë nga kolonia e saj më e madhe nga e cila nxirrte shumë përfitime në Azi.Kjo politikë presekutimi dhe izolimi që briantiket ndoqën pa rezerva,shtojë ndenjat e pakenaqësisë dhe rriti rezistencën kombëtare ,duke bërë që pushteti të transformohej në vitin 1947 dhe në të lindën dy shtete të reja, India dhe Pakistani²².Por një kombi i sapo çliruar nga kontrolli perandorak, nuk mund të përmbante në gjirin e tij një bashkëekzistence fetare,në shtëpine e zotit arabët dhe hinduistët e konisderonin veten të ndryshem nga njeri-tjetri në këtë kohë.Perplasja fetare dhe terrori në të dy shtetet e sapoformuara ,i shtyhyu miliona hinduistë të sulmuar dhe goditur në Pakistan t'ia

mbathnin për të shpetuar në Indi dhe miliona musliman të terrorizuar ne Indi te kerkonin strehim në shtetin tjetër ~~Pakistan~~⁴²⁶. Kjo pa diskutim ishte tepër e rëndë për të dyja shtetet e sapo dal nga kontrolli britanik .Për vet ekzistencën e tyre shtetërore, ndjenjat e nacionalizmit dhe trazhginë që mbanin mbi supë të dyja këto vende kjo pa dyshim shënojë dramën më të dhimbshme njerëzore që po përjetohej .India nuk është një *call center pa trup*,e varur në eterin global,përkundrazi është një vend prej mishi dhe gjaku ,me të gjitha pasionet ,lendimet dhe ambiciet e shpirtit njerezor²³.Pikerisht keto pasione të palekundshme do ti shtynin muslimanet dhe hinduistet drejtë nje bote të konfliktit dhe perlasjeve të vazhdueshme.Konflikti ndermjet dy vendeve ka nje themel thellesisht fetar dhe nacionalist ku dalin në pah dhe cilësitë personale të liderve politik të të dyja vendeve.

2.1 Qasja Fetare dhe vizioni GANDIST

Qasja fetare del në pah në atë që perfaqëson njëra apo tjetra fe për secilin vend.Hinduizmi e koncepton jetën si një cikel pa mbarim ,ku vdekje thjesht do të thotë kalim ,në një mishërim tjetër të jetës,forma që merr ky mishërim varet nga sjellja në të shkuarën ,apo *Karma*:një individ ka mundësi të kalojë në një forëm më të ulët apo më të lartë të jetës dhe standarti me i shkëlqyer hinduist konsiderohet *Nirvana*²⁴.E ndarë në sistemin e kastave shoqëria indiane përfaqësonte një realitet të trazuar ku shpëtimi shpirtëror konsiderohej si benefit i kategorive të caktuara(prifterinjë,luftetarët tregetarët etj)pjesa tjetër e shoqërisë ,të përndjekurit, pariahët konsideroheshin të përjashtuar nga ideali hinduist.Mënyra e jetesës dhe sjellja në komunitet ishin faktor përcaktues për një Indian të “shpetuar dhe një të dëbuar” .Budizmi feja tjetër kryesore ne Indi në aspektin historik, shpjegohet me jetën asteke të doktrines hinduiste²⁵.Ashtu si çdo doktrinë fetare e konceptuar për jetën e pëtejme ,budizmi me pikpamje optimiste për jetën dhe shoqërinë, synonte ta transformonte konceptin e Nirvanes .Bodisatva(prifti)u bë figura kryesore e ndergjegjësimi të shoqërisë indiane dhe ura lidhese e njëriut me besimin .Islami feja e trete kryesore e Indise se Lashte erdhi ne Indi rreth vitit 100 pas krishtit dhe qendron ne dallim të dukshëm me dy të parat²⁶.Për Indinë,krijimi i Pakistanit ka qënë një sfide jo vetem sepse ai e

²³Stoessinger ,G John(2009).*Përse Kombet shkojnë në Luftë*,Tiranë.Albanian Insitutute for International Studies,Tirane:2009,f.173-74

²⁴Kagan ,Robert.(2009)*Rikthimi i Historisë dhe fundi i ëndrrave*,Tirane:Botimet Dudaj,,f.51

²⁵.Stoessinger ,G John(2009)*Përse Kombet shkojnë në Luftë*.Tiranë.Albanian Insitutute for International Studies,f.174

²⁶Stoessinger ,G John(2009)*Përse Kombet shkojnë në Luftë*,Tiranë.Albanian Insitutute for International Studies,f.175

tjetersoi territorin që udheheqesit indanë e konsiderojnë si pjesë të trazhgmisë së tyre ,por sepse gjithashtu propozimi se muslimanet nuk mund të jetojnë rehat në Indi është perceptuar si një bombë me sahat qe ka kercënuar dhe kercënon per konflikte të perhershme civile²⁷.Nën udheheqjen e Gandit, India do të merrte një karakter përendimor. Lufta e tij e heshtur me Britaninë e madhe kishte dhënë efektet e saj.Si një lider shpirtëror i veshur me atributet e besimit i cili besonte në fuqinë e fjalës sesa të armës,Gandi u konsiderua reformist ,i cili synonte të bashkonte shtresat e ndryshme sociale në Indi dhe ti jepte nje model të ri politik vendit.Pershtatja e nacionalizmit në sherbim të interesave kombëtare dhe izolimi i konflikteve me fqinjet konsideroheshin shume te rendesishme për të.Nen udheheqjen e tij India arriti te krijoj miq të rinje dhe forcoj aleanca të vjetra.Vrasja e tij ne vitin 1948 nga nje fanatik hinduist që nuk duronte dot perpjekjet e tij të paepura për pajtim e vendosi Indine në veshtiresi dhe të ekspozuar .

2.2 Qasja pakistaneze

Krejt e kunderta ndodhi me Pakistanin i cili ndoqi një politike me ekspansioniste .Ajo që i mbulonte gjithë problemet dhe grindjet ndërmjet dy shteteve të reja ishte lufta për territoret e diskutueshme ,sidomos për shtetin princëror të Kashmirit²⁸.Indianët e konsiderojnë Kashmirin si pjesë të tyre nisur nga elementet:*historik,fetar dhe politik*.Ndërsa Pakistani bazohej në argumentin se $\frac{3}{4}$ e popullsisë së shtetit princëror ishin muslimane²⁹.Nga vitet 1954 deri në vitin 1959 ,India e aneksoi paraprakisht Kashmirin pa marrë parasysh veprimet e ndërmarrja nga OKB-ja³⁰.Ardhja e Xhava Harla Nehrusë në krye të Indisë dhe projektet e tij për të shtyrë përpara fatet politike të një Indie rënë në krizë të thellë ekonomike ,me nivel të ulët arsimor dhe kulturor ishin evidente por të pamjaftueshme për të përballuar koston e konflikteve me Kinën dhe Pakistanin.India e Nahrusë ndodhej ekspozuar ndaj dy zjarreve ,nga njëra anë ishte Kina me kërcënimet e saj në kufij dhe nga ana tjetër pretendimet pakistaneze nën drejtimin e Ejub Kanit.Tensionet ndërmjet dy vendeve arritën kulmin me luftën në të ashtuquajturin Ran i Kuçit,në pranverën e vitit 1965 ,në të cilin Pakistani do të dilte fitues përballë Indisë.Kjo fitore

²⁷ Kissinger, Henry(2005)A ka nevojë Amerika për një politikë të jashtme?.Tiranë:Plejad ,f.234

²⁸Stoessinger ,G John(2009)*Përse Kombet shkojnë në Luftë*.Tiranë,Albanian Insitutute for International Studies,f.180

²⁹Stoessinger ,G John.*Përse Kombet shkojnë në Luftë*.Tiranë,Albanian Insitutute for International Studies,Tirane:2009,f.180

³⁰ Duroselle B. Jean& Kaspi, Andre (2009)Historia e Marrëdhënieve Ndërkombetare,Tiranë.Botimet Lira,f.445
do të jepte spunto Pakistanit për të penetruar në brendësi të territorit të Kashmirit duke shfrytëzuar dhe perkrahjen grupeve të aramtosura perkrahëse të politikave të tyre, pavarësisht nënshkrimit të marrëveshjes së arëmpushimit me suportin e BRSS.Por më 1 shtator 1965 forcat pakistaneze kapercyen vijën e arëmpushimit në Kashmirin jugor dhe përparuan me aq shpejtësi sa kërcënuan marrjen e rrugës kryesore në malet që lidhnin Siringarin me ultësirat e Indisë³¹.India ju kundërpërgjigj me sulme frontale duke e kthyer Kashmirin në qëndrën e një lufte të pergjakshme ndërmjet dy vendeve .Tashme konflikti nuk konsiderohej thjesht një molle sherri ndërmjet dy vendeve por edhe si qëndër gjeopolitike me rëndësi për rolin e secilit vend në gjeografinë e Azisë Qëndrore.Me heret në vitin 1962 Kina e mundi Indinë në një luftë të shkurtër që shpërtheu për çështjen e kufijëve verilindor,por që në realitet u trajtua si një ndeshje për epersi në levizjen e të paangazhuarve³².Lufta me Kinën e shtyu Indinë të gjente mbështetje në krahët e BRRSS.Pas disa javësh luftë,vijat e luftimit u bënë deri diku të qëndrueshme ,kur të dyja palët pasi kishin luftuar njera-tjetren kishin arritur në një pikë të vdekur.Në 18 shtator Keshilli i Sigurimit të OKB-së urdhëroj të pushohej zjarri,India dhe Pakistani pranuan³³.BRRSS për shkak të interesave gjeopolitike në Azi por edhe si një nga aleatet më të afert të Indisë u përpoq të ulte palët në bisedime për nënshkrimin e marrëveshjes së arëmpushimit.

Ai u porpozoi të dy kundërshtarëve të takoheshin në territorin sovjetik në Tashkent,për arritjen e një marrëveshje.Më 10 janar 1966 u botua një komunikatë sipas së cilës të dyja vendet zotoheshin të mos perdornin më forcën dhe të rinisnin bisedimet.E ashtuquajtura marrëveshja "Tashkent"nuk ishte gjë tjetër veçse një strategji diplomatike e BRRSS,për të dhënë fund luftës ndërmjet dy vendeve por edhe si ekuilibër ndaj strategjise kineze në rajon.Konflikti jo vetëm që nuk u zhduk por do të ishte dhe me i pergjakshëm në vitet pasuese.Gjate Luftes së "Dytë të të dy të Varfërve" ,dy fuqitë më të mëdha komuniste në botë BRSS dhe Kina ,u ndanë në qëndrimet e tyre.Në vitin 1971 është ende BRSS-ja që mbështet Indinë në luftën e tretë kundër Pakistanit të shkaktuar nga shkeputja e Bangladeshit,luftë që perfundojë pa diskutim me nënshkrimin e një

³¹Stoessinger G.John(2009) *Përse Kombet shkojnë në Luftë*.Tiranë.Albanian Insitutute for International Studies,f.185

³² Jean,Karlo*Gjeopolitika*,(1998)TiranëShtëpia Botuese e Ushtrisë ,Tirane:1998,f.278

³³Stoessinger .G John(2009)*Përse Kombet shkojnë në Luftë*.TiranëAlbanian Insitutute for International

Traktati paqe dhe bashkpunimi³⁴.Gjatë Luftës së Ftohtë India mbeti qëndër kryesore e konflikteve me Pakistanin themel i zbatimit të strategjisë ruse dhe një vend me probleme të theksuara ekonomiko-sociale.Konfliktet e zhvilluara ndërmjet Indisë dhe Pakistanit (1947,1965,1971 dhe 1989)vendosën pa dyshim dhe pa rezerva përballë njëra –tjetrës dy doktrina fetare ,dy filozofi politike ,dy modele ekonomike dhe dy fuqi berthamore.Britaniket u larguan duke i lënë krize të thelle.Hinduizmi konsiderohet insituacion fetar krijuar për indianet, nuk i pergjigjet pikpamjes muslimane për universin.Muslimanet duke e konceptuar veten të lirë nuk mund të pranonin qëndrimin nën kurorën indiane të drejtimit.Filozofia e secilit vend dhe cilesite ndërpersonale të secilit lider më pergjegjesi politike ndaj vendit të tij, i shtuhu palet drejtë konfliktit.Pakistani i orientuar ndaj politikave autoritariste dhe India drejte tipareve nacionaliste krijuan hendekun më të madh të raporteve ndërmjet tyre..Më 1 tetor të vitit 2001 kur bota kishte parë terrorizmin drejtuar Amerikës si për ironi të fatit, u organizua një atentat vetëvrases me një makinë të mbushur me lëndë plasësepërpara parlamentit të Kashmirit Indian në Sringar, duke shkaktuar 34 të vrarë e rreth 40 të plagosur,me përgjegjesi direkte të ekstremistëve të Pakistanit ³⁵.Ky atentat shkaktoj reagime të ashpera dhe tensione në të dyja vendet .Duke u pasuar me sulme të tjera në Kashmir dhe të dyja vendet ishin në prag të një lufte të re.

Konkluzione

Në konkludim të këtij studimi mund të theksojmë se: vende të tilla si Japonia ,Kina ,India ,Tajvani Pakistani Singapori ,Hong Kongu,treguan nën dritën e historisë mund të ngrihesh nga vareferia tek akumulimi i vazhdueshëm ekonomik.Azia paraqet karakteristikat dhe kompleksitetin më të madh të një rajoni të përfshirë nga efektet e globalizmit.Ku secili prej protagonistëve kryesor në rajon,kerkon të shtri influencën e vet gjeopolitike.Në shekullin XXI, India dhe Kina po karakterizohen nga një shtim demografik ,rritje të kapaciteteve ekonomike dhe fuqizim të partnertetit strategjik në rajon e më gjerë.Japonia me gjithë problemet demografike, gjithnjë dhe më tepër për të shpallur një përplasje të drejtpërdrejtë me Kinën ,i ka lidhur potencialet e saj në raportet ekonomiko-politike me Shtetet e Bashkuara të Amerikës .Nga ana e tij, Pakistani ka bërë disa përpjekje të konsiderueshme në luftën kundër terrorizmit dhe përmirësim të raporteve të tij me perëndimin.Përballë kërcënimeve të vazhdueshme të ekstremizmit të dhunshëm ,harta gjeografike dhe politike e Azisë mbetet e kërcënuar .Në epokën tonë laike beteja për perëndinë ,vazhdon pa u zvogeluar ,megjithëse me armë më të frikshme dhe nën qiej më të ngryrosur.Konflikti për kashmirin ashtu si çdo konflikt tjetër në historinë e MN,nuk ka mundur të gjejë zgjidhje .Derisa muslimanet dhe hinduistët bëjnë shumë pak për të harruar të shkuaren,po kaq pak mundesi kanë për të ndertuar bashkë të ardhmen dhe me Kashmirin si vende të lira dhe demokratike.Arritja e marrëveshjes së re Kinë-SHBA,në termat tregëtar do të jap efektet e veta në kohë dhe hapsirë.I konsideruar si shekulli Azisë, ky shekull pritet të sjellë ndryshime të mëdha ,ndryshime të cilat herë nën efektin e konflikteve dhe herë nën peshën e marrëveshjeve politike do jap rezultate .E ardhmja do të jetë përcaktuese e raporteve të tilla .Dhe pa diskutim, e ardhmja është aziatike!

- ¹.Brzezinski,Zbigniew,Vizion Strategjik:Albanian Institute for International Politics,Tirane,2012.
- ².Criado-Diaz Silvela Enerique & Fernandez Vacas Felix,El Conflicto de India y Paquistan,,Escuela de Guerra del Ejercito Ministerio, de Defensa ,Madrid,2006.
- ³ Cabeza Fontalva Bjora,Pakistan dilemmas entre la guerra global contra el terror, ,Universidad Complutense de Mdarid,Madrid,2013.
- ⁴.Dierckxsens Wim,La Batallia de Imperios Financieros por el Mundo,Conferencia VII Latinoamericana y Caraibena de Ciencias Sociales,noviembre,-Medellin Colombia.2015.
- ⁵.Duroselle Jean& Kaspi Andre,Historia e Marredhenieve Nderkombetare,Tirane:Botimet Lira,2011.
- ⁶.Jean,Karlo,Gjeopolitika,Shtepia Botuese e Ushtrise ,Tirane:1998.
- ⁷. Kagan Robert,Rikthimi i Historisë dhe fundi i ëndrrave,Tirane:Botimet Dudaj,2009.
- ⁸.Kissinger Henry,A ka nevojë Amerika për një politikë të jashtme,?Tirane:Plejad,2005
- ⁹.Lora Joze Salvador Meza,La Frontera de China:Principales Conflictos territoriales y etnicos,Mexico:Universidad Autonoma de Baja California,2010.
- ¹⁰.Parada-Juan Guillermo Latorre La Actuacion De la Republica de (Taiwan)como Estado de facto en el sistema Internacional,-periodio 1971-2011,Univeridad Nuestra Senora del Rosario,Bogota,2013.
- ¹¹.Soto Augusto,Conflicto Territoriales,en Asia Pacifico.Entre la defensa y la integracion ,Anuario de Asia Pacifico,Espana:2006.
- ¹².Stoessinger John,Përse Kombet shkojnë në Luftë,Albanian Insitutute for International Studies,Tirane:2009.
- ¹³.Veloso Javier Alvares,Las Potencias Emergentes de Asia y su relacion con Organizaciones Internacionales,Centro Superior de Estudios de la Defensa Nacional,Madrid:2009.

THE SOCIOLOGICAL ASPECT OF MINOR'S DELINQUENCY

Prof. Dr. Jetmire Zeqiri
Universiteti i Tetovës- Fakulteti Juridik

Abstract

This study aims to explore the phenomenon of juvenile delinquency in Northern Macedonia from a sociological perspective. The objectives of this study are: (a) to examine contemporary and previous literature on the phenomenon of juvenile delinquency in the international and national context; (b) analyze the impact of family factors on juvenile delinquency in northern Macedonia; (c) analyze the impact of the peer group on juvenile delinquency; (d) analyze the impact of social and post-war factors on juvenile delinquency; (d) analyze the impact of the educational level of juveniles on their delinquency in Macedonia; (e) to identify mechanisms for mitigating the phenomenon of juvenile delinquency currently in place. Initially, the study focuses on the analysis of secondary data, existing literature on juvenile delinquency, the causes and factors that affect it in the international context, and then the analysis is focused on the context of the country's society.

Keywords: delinquents, minors, sociopathological, microgroup factors, etc.

Familja dhe delikuenca e të miturve

Sjellja e individit motivohet dhe ndikohet nga pjesëmarrja e tij në një grup të caktuar shoqëror apo nga identifikimi i tij me grupin shoqëror. Ekzistojnë grupe të ndryshme shoqërore të cilat ndikojnë në sjelljet e të rinjve. Tre grupe më të rëndësishme dhe më të lehta për t'u identifikuar, janë grupet parësore, dytësore dhe grupet referente. Grupi parësor është relativisht i vogël, një grup i afërt që karakterizohet nga ndërveprime të drejtpërdrejta. Grupi dytësor zakonisht është grup më i madh që karakterizohet nga ndërveprime më formale, që rëndom organizohen për një qëllim konkret. Grupi referues është grupi me të cilin individi zotëron një ndjenjë të fuqishme të identifikimit, pa marrë parasysh a është anëtar i atij grupi (Tompson dhe Binam, 2014).

Familja është faktor i pazëvendësueshëm në edukimin e gjeneratës së re. Ajo, si kolektiv i vogël, i vë bazat fillestare të formimit të personalitetit të fëmijës dhe të edukatës së tij, të cilat shkollës dhe institucioneve të tjera shoqërore u shërbejnë si pikëmbështetje dhe pikënisje për hapat dhe ndikimet e mëtejshme. Në këtë vështirësi familja përbën faktorin më të rëndësishëm ndikues në edukimin e fëmijëve, aq më tepër që një numër i madh njerëzish prej lindjes deri në vdekje jetojnë në bashkësinë familjare. Zhvillimi i fëmijëve është primare në një familje. Familja është faktori i parë që ndikon në zhvillimin e personalitetit të individit. Familja mund të ndikojë dhe të japë efekte të dyfishta në aspektin e zhvillimit, formimin e vazhdueshëm dhe fillimin e jetës së një të riu. Familja normale përfaqëson një faktor të rëndësishëm dhe parësor në devijimin e sidomos delikuençën tek personat e rinj. Te këto familje theksohet harmonia e shëndoshë e jetës, përcaktimi i aktiviteteve tek anëtarët e familjes.

Nga ana tjetër, efekte negative japin familjet të cilat jetojnë në kushte të vështira materiale, zënka familjare, ku është i pranishëm alkoolizmi, prostitucioni, droga, si të tillë këta nuk janë në gjendje të kontrollojnë sjelljet e fëmijëve të tyre.

Këto raste kryesisht paraqiten tek familjet kur prindërit jetojnë të ndarë, kur është gjallë vetëm njëri prind, në familjet ku prindërit janë shumë të angazhuar me punë dhe në këtë rast fëmijët janë të lënë anash. Në këtë faktor mund të rendisim faktorin material: pasuri-skamje. Grupet problematike kryesisht i hasim në vendet e prapambetura ku zotëron skamja.

Mituria është faza e ndryshimeve të mëdha biologjike dhe psikologjike. Në këtë periudhë forca fizike arrin kulmin. Në të vërtetë, për shkak të ndërtimit jo të mirë të personalitetit të personit të mitur, ai është i prirur të bie nën ndikime, të cilat mund të nxisin paraqitjen dhe zhvillimin asocial të tij dhe sjellje anti-sociale. Këtu shtrihet pyetja: çfarë kushtesh edukative në fëmijëri ndikojnë në zhvillimin e sjelljes agresive? Janë zbuluar katër faktorë të rëndësishëm:

1. Faktori i parë lidhet me raportin bazë emocional të familjes, para së gjithash mungesa e ngrohtësisë dhe kujdesit ndaj fëmijëve, e zmadhon rrezikun se më vonë këta fëmijë do të bëhen armiqësorë dhe të dhunshëm.
2. Faktori i dytë i rëndësishëm është liria që i jepet fëmijës dhe lejimi i sjelljeve të dhunshme në fëmijëri. Nëse nuk ekziston kufiri i qartë i sjelljes, atëherë këta fëmijë në shkollë fillojnë të sillen dhunshëm edhe me nxënësit tjerë.

3. Faktori i tretë lidhet me zbatimin e metodave edukuese “verifikim i forcës” nga ana e prindërve, siç është dënimi fizik dhe motivimi i dhunës. Kjo vërteton se “dhuna sjell dhunën”.

4. Faktori i fundit por jo pa rëndësi, është temperamenti i fëmijës. Fëmija me temperament aktiv “të rrëmbyer”, është më prirur të bëhet i dhunshëm në krahasim me fëmijën me temperament më të qetë (Beljanski, 2009).

Familjet me vetëm një prind janë ato familje tek të cilat mungon njëri prind. Kjo mungesë mund të jetë e përhershme ose e përkohshme prandaj këto familje nuk e kryejnë funksionin e plotë të socializimit ndaj të rinjve. Familjet me vetëm një prind, në literaturën sociologjike ndryshe quhen *si shtëpi të prishura* dhe kontribuojnë në shkaqet e delikuencës së të miturve. Këto familje mund të krijohen si pasojë e divorcit apo vdekjes së njërit prind dhe për fat të keq ka mjaft në Kosovë. Teoritë e të mësuarit social dhe kontrollit social kanë vendosur një lidhje midis shtëpive të prishura, pra familjeve me një prind, nga njëra anë, dhe delikuencës, nga ana tjetër (Tompson dhe Binam, 2014). Talkot Parsons ishte i mendimit që divorci është jofunksional për zhvillimin e personave të rinj meshkuj, sepse krijon shqetësim në lidhje me identitetin e tyre mashkullor.

Sipas tij, ky ankth çon në mashkullorësi kompulsive, respektivisht në mbitheksim të atyre që konsiderohen karakteristika “mashkullore”, që mund të rezultojnë në sjellje antisociale (Shih: Tompson dhe Binam, 2014). Krahassuar me djemtë prindërit e të cilëve kanë qëndruar të martuar, djemtë me prindër të divorcuar mendohet se shfaqin më shumë probleme të sjelljes antisociale dhe jocompliante rreth moshës 10 vjeç (Hetherington, 1989).

Gjithashtu edhe *statusi shoqëror i familjes* apo përkatësia shtresore e saj është një nga variablat që shërbejnë si shkak i paraqitjes së delikuencës së të miturve. Edhe pse dukuria e delikuencës është e pranishme në të gjitha shtresat, hulumtimet sociologjike tregojnë se të rinjtë që vijnë nga shtresat e ulëta janë më të prirur për sjellje delikuede. Shtresa shoqërore e familjes ndikon edhe në socializimin që përjetohet brenda grupit familjar. Në preokupimet kryesore të shtresës më të ulët bënë pjesë: shqetësimi, fortësia, dinakëria të cilat çojnë në delikuencë. Edhe *madhësia e familjes dhe rendi i lindjes së fëmijëve* ka lidhje me delikuencën e të miturve. Në familjet e mëdha ekziston mungesë e të mirave materiale, e disiplinës dhe edukimit e socializimit efektiv. Në këto familje mbizotëron pakënaqësia ekonomike, lidhje jo të fuqishme të sjelljeve ndërvepruese mes anëtarëve të familjes, disiplina dhe kontrolli familjar sipërfaqësor të cilat e orientojnë të riun drejt delikuencës. Edhe rendi i lindjes së fëmijëve, sipas shumë sociologëve, është një variabël i fuqishëm lidhur me gjasën e paraqitjes së delikuencës. Fëmijët e parë zakonisht janë më të lidhur me prindërit dhe e pranojnë më lehtë mënyrën e jetesës së prindërve se sa fëmijët që lindin më vonë. Sipas Loreta Blerer dhe Salovej, fëmijët e lindur të parët kanë më pak gjasa të përfshihen në delikuencë meqenëse ata zakonisht kanë marrëdhënie të mira dhe komunikim me të rriturit dhe i përvetësojnë rregullat që i vendosin prindërit e tyre. Fëmija i lindur i pari mund të paraqitet në rolin e “prindit të tretë”, për vëllezërit e motrat më të rinj dhe kështu identifikohet më fuqishëm me rolet e të rriturve në krahasim me fëmijët e lindur më vonë (Tompson dhe Binam, 2014). Sipas këtyre sociologëve edhe tek fëmijët e fundit gjasat janë më të vogla për sjellje delikuede. Sipas tyre gjasat më të mëdha për t’u marrë me sjellje delikuede janë fëmijët e mesëm në rendin e lindjeve sepse kontrolli ndaj tyre është më i vogël.

Në mesin e shumë faktorëve që janë pjesë e socializimit familjar është edhe *disiplina prindërore*. Disiplina familjare si pjesë e socializimit ekspozohet përmes tre kategorive tipologjike të prindërve:

1. Prindërit autoritaristë, të cilët ushtrojnë kontroll dhe bindje rigoroze ndaj fëmijëve. Kjo formë e socializimit nuk është efektive dhe gjasa është më e madhe për shfaqje të sjelljeve delikuede. Kjo karakteristikë është pjesë përbërëse e familjeve të shtresave të ulta apo të varfra.

2. Prindërit tolerues karakterizohen nga tipare toleruese dhe autonomi më e madhe ndaj të rinjve. Kjo është karakteristikë e familjeve të shtresave të mesme.

3. Prindërit me autoritet, të cilët përdorin inkurajimin pozitiv, dënime më të rralla dhe pozicion autonom brenda kufijve të arsyeshëm që është karakteristikë e shtresës së mesme të lartë (Po aty).

Profili psikologjik i delikuentëve të mitur është i shumëllojshëm. Ata rrjedhin nga familje të varfra, por edhe nga familjet e pasura. Në familjet e varfra problemi qëndron në atë se prindërit nuk kanë kohë të merren me fëmijët e tyre, sepse ata mbajnë barrën se si të jetojnë të nesërmen.

Pra, është me rëndësi të madhe mënyra e edukimit dhe e socializimit, e cila realizohet brenda familjes. Është me rëndësi të madhe se si i ofrohen karakteristikat e para edukuese fëmijës në fëmijërinë e hershme nga ana e prindërve. Atmosfera relaksuese, liberale dhe marrëdhënia e përzemërt e prindërve ndaj fëmijëve, të cilat janë rezultat i harmonisë familjare ndikon mjaft pozitivisht në socializimin parësor tek të rinjtë, dhe se përmes këtij socializimi të rinjtë do të bëhen personalitete me dinjitet dhe të përshtatshëm për nevojat e shoqërisë. Fëmijët i duan të dy prindërit dhe identifikohen pjesërisht edhe me njërin edhe me tjetrin dhe prandaj konflikti mes prindërve shpesh nxit konflikt edhe në vetë fëmijën. (Rot, 1977). Pra fëmijës, në kohën e socializimit parësor, prindërit i shërbejnë si model dhe identifikohet me ta. Në familjet në të cilat nuk ka atmosferë të ngrohtë familjare, e cila vjen si pasojë e varfërisë, zënkave të përditshme, përdorimit të alkoolit, substancave narkotike, dhunës familjare etj. nuk mund të ketë edukim dhe socializim të mirëfilltë, prandaj ata të rinj që vijnë nga këto familje do të jenë persona neurotikë të cilët do të jenë të dëmshëm jo vetëm për familjen e tyre por edhe më gjerë për mbarë shoqërinë.

- **Ndikimi i migrimit në delikuencën e të miturve**

Grupe të ndryshme studiuesish edhe në kontekstin ndërkombëtar kanë nxjerrë në pah lidhje mes migrimit dhe delinkuencës së të miturve dhe adoleshentëve. Një studim interesat i Titzmann dhe disa autorëve të tjerë tregoi se adoleshentët emigrantë raportojnë nivele më të larta të delinkuencës se adoleshentët vendas (Titzmann dhe të tjerë, 2014). Po kështu Susan Terrio, eksploroj dukurinë e delinkuencës së të miturve rumunë në rrugët e Parisit, Lionit dhe Nisës në Francë dhe nxori në pah se mungesa e mundësive për punë dhe edukim, në kontekstin e këtyre qyteteve, i çon të miturit migrantë drejt delinkuencës dhe devijancës (Terrio, 2004). Sikurse lëvizjet migruese jashtë kufijve të një shteti, ashtu edhe ato brenda të njëjtit shtet përbëjnë një nga faktorët që ndikojnë në paraqitjen e sjelljeve delikuede të të miturve. Lëvizjet migruese në përgjithësi janë përpjekje të individëve për një jetë më të mirë. Këto lëvizje shpeshherë janë pasojë e industrializimit, i cili kërkon fuqi punëtore për nevojat e industrisë së vendit. Shpeshherë ndodh që kjo popullatë të mos gjejë punë dhe të mosintegrohet në mjedisin e ri social, në të cilin zhvendoset. Si pasojë e mospërshtatjes dhe mosintegritimit, paraqiten shenjat e para të sjelljeve devijante, veçanërisht tek të rinjtë, duke filluar nga format më të lehta e deri te ato më të rënda.

Në lidhje me lëvizjet nga zonat rurale drejt atyre urbane, lipset të thuhet se jeta më dinamike në qytet sjell ndryshime në raportet njerëzore, në atomizimin dhe individualizimin e marrëdhënieve midis njerëzve. Mënyra e të jetuarit në zonat urbane ndryshon edhe komunikimin brenda familjes pikërisht për shkak të dinamizmit të jetës, e cila dallon shumë nga zonat rurale, ku njerëzit jetojnë me farefisni, njihen midis tyre, i njohin problemet e njëri-tjetrit dhe janë më të solidarizuar në ndarjen e së mirës dhe të keqes.

• **Delikuenca e të miturve dhe sistemi arsimor**

Sistemi arsimor është një nga institucionet kryesore, i cili e ka për detyrë transmetimin e diturive, shkathtësive dhe vlerave kulturore e normative ndër breza. Qëllimi i sistemit arsimor është socializimi i të rinjve përmes së cilit më vonë ata do të integrohen në shoqëri dhe do të përgatiten për një jetë shoqërore konform ligjeve dhe sistemit normativ të shoqërisë. Sistemi arsimor së bashku me kuadrin arsimor, tekstet shkollore dhe kurrikulat, ka obligim dhe përgjegjësi t'i mësojë dhe edukojë të rinjtë në frymën e vlerave të sistemit shoqëror. Edhe pse sistemi arsimor ofron kushte për arsimim të barabartë për të gjithë, një pjesë e nxënësve devijojnë nga fryma e këtyre rregullave dhe rregullave shoqërore. Këta të rinj shpeshherë shkollën e kuptojnë si një hapësirë për konflikte dhe konfrontime, ku më pas do të zhvillohen disa forma të sjelljeve devijante. Shpeshherë shkollat bëhen arenë e konfrontimeve dhe konflikteve mes të rinjve ku delinkuentët e mitur do të ndeshen me një reagim të fuqishëm të shoqërisë e cila i kundërshton dhe i dënon këto sjellje, të cilat e dëmtojnë imazhin jo vetëm të shkollës por edhe mbarë shoqërisë. Shkolla, përveç familjes, përbën një agjent tjetër shumë të rëndësishëm për socializimin e të fëmijëve dhe të rinjve. Ajo është institucioni i parë i shoqërisë, jashtë familjes, së cilës i besohet arsimimi dhe edukimi formal institucional e cila e ka për detyrë transmetimin e vlerave konjitive dhe normative. Sipas Emil Durkemit arsimi përbëhet nga socializimi metodologjik i brezit të ri. Ai paraqet ndikimin që gjeneratat e të rriturve ushtrojnë mbi ata, të cilët nuk janë të përgatitur për jetë shoqërore. Arsimi ka për synim që të nxisë dhe të zhvillojë tek fëmija disa gjendje të veçanta fizike, intelektuale dhe morale, që ia i kërkon shoqëria politike si një tërësi. Nga qenia egoiste dhe asociale që sapo ka lindur, shoqëria duhet sa më shpejt të jetë e mundur të krijojë një tjetër qenie, të aftë për të jetuar një jetë morale dhe shoqërore (Shih: Tompson dhe Binam, 2014).

Në institucionet edukativo-arsimore jo rrallë fëmijët-nxënësit i nënshtrohen dhunës së grupmoshave të tyre, në forma të ndryshme, dukuri që njihet si bullizmi, por edhe dhunës nga të rriturit. Pasojat i bartin të gjithë, ata të cilët e përjetojnë dhunën, ata të cilët sillen dhunshëm por edhe ata të cilët janë të pranishëm në situata ku përdoret dhunë. Disa studiues kanë evidentuar se dhuna me armë zjarri e ushtruar në shkollat e SHBA bëhej nga fëmijë që kishin dalë jashtë rrjedhës - fëmijë të palumtur, në kërkim të vendit të tyre, fëmijë që kanë vuajtur për shkak të talljes dhe fyerjes (Witkin e të tjerë, 1998: 16-17).

Mbrojtja e fëmijëve dhe nxënësve nga dhuna në institucionet edukative-arsimore paraqet një proces të ndërlikuar në të cilin duhet të marrin pjesë të gjithë aktorët, fëmijët, nxënësit, prindërit dhe bashkësia lokale. Prandaj, detyrë prioritare e shkollave është që të krijojnë kushte për sigurinë dhe mbrojtjen nga dhuna e fëmijëve gjatë rritjes. Dhuna ndërmjet fëmijëve dhe rinisë në shkolla paraqet problem serioz dhe i preokupon të gjithë, e sidomos hulumtuesit, shkencëtarët, teoricienët dhe praktikuesit, qeveritarët dhe jo-qeveritarët, shkencëtarët, humanistët dhe shumë organizata tjera profesionale.

Përveç familjes, shkolla është vendi ku fëmijët kalojnë shumicën e kohës. Në shkollë shumica e fëmijëve përballen me botën në të cilën kërkojnë të kenë pozicion sundues sikurse e kanë edhe në familje. Prej tyre kërkohet aftësia e përshtatjes në mjedisin e ri, pranimi dhe respektimi i disa rregullave të reja dhe një sistemi të ri të vlerave. Shkolla fillore është njëra nga shkallët e para në të cilën manifestohen format e rrezikshme të sjelljeve sociale. Por, çrregullimi i sjelljeve më së shumti shprehet tek të miturit e rritur, të cilët kryejnë vepra penale, tek ata që kthehen në recidivistë, ata që shoqërohen me persona të tjerë asocialë, që braktisin shtëpinë etj. Njëra nga karakteristikat kryesore është ikja nga shkolla dhe shmangia nga obligimet shkollore. Sjelljet agresive në vitet e para të shkollimit përbëjnë një nga treguesit se në të ardhmen ata fëmijë prirën të kryejnë sjellje delikuede.

Me fjalën dhunë nënkuptojmë shkaktimi i dëmit diku tjetër me qëllim ose pa arsye. Sjellja me të cilën shkaktohet dëmi mund të jetë në formë të ndryshme, madje edhe e ndërlikuar për aq sa është komunikimi i përgjithshëm njerëzor, por megjithatë mund të dallojmë disa forma kryesore si: verbale dhe jo-verbale dhe mund të përbëjnë lëndime fizike, dëme materiale, apo lëndim psikik si frikësimi, turpi, izolimi social dhe të ngjashme.

Dhuna në shkollë është dhuna, e cila ndodh brenda shkollës.

Kjo lloj dhune paraqitet në disa mënyra: dhunuese, veprime të bandave, abuzim fizik, shqetësim verbal, abuzim seksual, shqetësim jo-verbal, dhuna ndaj arsimtarëve, dhuna nga arsimtarët, dhuna e personave të tjerë ndaj nxënësve, vandalizmi, shkatërrimi i pronës shkollore.

Fëmijët në shkollë janë pre e shqetësimeve dhe sulmeve nga grupmosha e tyre. Dhuna ndërmjet fëmijëve gjithnjë është më e dukshme nëpër shkolla dhe mund të ndahet në:

- dhunë fizike (goditja, shtyrja, dhe ngacmime tjera të ngjashme),
- dhunë verbale (ngacmimet, fyerjet, përhapja e thashethemeve, përqeshje të vazhdueshme dhe emërimi me emra nënçmues),
- dhunë emocionale (përrjashtimi i qëllimshëm i viktimave nga aktivitetet e përbashkëta të klasës apo grupeve - injorimi),
- ngacmimet seksuale (kontakte të padëshiruara fizike dhe ofendime),
- dhunë kulturore (ofendime në baza të kulturës, fesë, racës dhe kombëtare),
- dhunë ekonomike (vjedhja dhe zhvatja e parave).

Jo rrallë, madje mund të thuhet se është dukuri e shpeshtë në shkollat e sotme, kur fëmijët keqtrajtohen nga shokët e tyre moshatarë. Viktimat tipike janë nxënësit, të cilët sulmohen nga fëmijët e tjerë, por nuk ua kthejnë ngacmimin dhe durojnë e tërhiqen. Përgjithësisht këta fëmijë janë më të dobët fizikisht, shumë të ndjeshëm, të shqetësuar, të frikësuar dhe të tërhequr. Ata janë të pasigurt, dhe në rast sulmi reagojnë duke qarë dhe tërhiqen. Dhuna e grupmoshës është njëra nga format e cila në kohët e fundit është paraqitur dhe po ndërmerren masa për parandalimin e saj. Sjelljet agresive të cilat manifestohen tek këta fëmijë dhe të rinj, fatkeqësisht fillojnë shumë herët në fëmijërinë e tyre, dhe si të tilla kanë prirje të vazhdojnë edhe gjatë rritjes, madje edhe në moshën e rritur. Agresiviteti fizik paraqitet në moshën parashkollore nëse nuk i kushtohet kujdes i veçantë, si pasojë e ndikimeve të këqija nga rrethi shoqëror, grup moshave, dhunës në televizor dhe rritjes së nivelit të hormoneve mashkullore, pastaj vazhdon edhe në fëmijërinë e vonë si dhe në fillim të adoleshencës (Basic, 2009). Hulumtuesit, duke pasur parasysh marrëdhëniet dhunuese brenda grupeve, kanë dalluar disa grupe nxënësish: njëri grup është ai i cili raporton se janë viktimë, grupi i dytë raporton se janë dhunues, e përveç këtyre ekziston edhe grupi i cili në një çast paraqitet si dhunues e në një tjetër si viktimë (Plut dhe Popadic, 2007). Një element i rëndësishëm që çon drejt sjelljeve delinkuede është edhe presioni për sukses arsimor. Studiuesit Liu dhe Lin në një hulumtim në shoqërinë kineze evidentuan se kërkesat për sukses dhe për rezultate të shkëlqyeshme, që vendosen para adoleshentëve meshkuj, si dhe pamundësia për ta përballuar këtë presion, mund t'i çojë disa të rinj drejt formave delinkuede dhe devijante të sjelljes (Liu dhe Lin, 2007). Në studimin e tyre ata paraqesin disa ngjashmëri edhe me rezultate të ngjashme nga studime në SHBA (po aty).

- **Narkomania si dukuri e sjelljes delikuede të nxënësve në shkollë**

Narkomania apo varësia nga droga është varshmëri e fortë e personit për substanca psiko-aktive e cila paraqitet si një lloj dëshire për përdorimin e saj. Në vitin 1957 Organizata Botërore e Shëndetësisë e ka përcaktuar

narkomaninë si në vijim: si gjendje periodike apo intoksikim kronik e cila përsëritet duke marrë drogë (OBSH, 1957). Dallohen tri lloj vartësish: psikike, fizike dhe gjendja tolerante. Pavarësisht nga natyra, fuqia e vartësisë varet nga disa faktorë: lloji i drogës dhe përbërja farmaceutike, shpeshësia e përdorimit, sasia dhe kohëzgjatja e konsumimit, nga vartësia personale e përdorimit si dhe mjediset familjare dhe shoqërore”.

Sipas mënyrës së trajtimit të shpeshë të drogës me dispozita ligjore mund t'i ndajmë në ligjore dhe joligjore. Në grupin e drogave ligjore bëjnë pjesë alkooli dhe nikotina, ngjitësi, si dhe barëra të tjera (barëra për qetësim, kundër dhimbjes, për gjumë etj.). Drogat mund të ndahen edhe sipas ndikimit psiko-aktiv: në psiko-depresive, psiko-stimulative dhe halucinogjene.

Eksptetët mjekësorë vërtetojnë se asnjëra nga drogat nuk është e parrezikshme, përkundrazi, ajo lë pasoja të rënda edhe në aspektin mendor edhe në shëndetin fizik. Është karakteristike se një numër i madh narkomanësh që shkojnë në shkollë, sidomos në 10 vitet e fundit, përgjatë të cilave merret droga edhe nga nxënësit e shkollave fillore, e lënë mësimin në mënyrë masive. Vihet re një rënie e tyre nga mësimet, një ecuri shkollore në rënie, në të shumtën e herëve këta nxënës janë të prirur të ikën nga mësimi, por edhe kur janë aty, ndihen të paimësues. Nëse i thërret mësuesi ata duken të befasisur sikur të ishin duke ëndërruar apo janë të përgjumur. Nuk i marrin parasysh kritikën e mësuesve. Në disa raste janë të gatshëm të polemizojnë me mësuesit, duke thënë se mësuesit nuk i duan ata dhe nuk janë objektivë në vlerësim, dhe i akuzojnë mësuesit që ata kanë nxënës të preferuar e ata ndihen të lënë pas dore. Ata shumë herë ikën nga orët e lëndëve të vështira dhe numri i mungesave të paarsyeshme rritet. Shpesh këto mungesa i arsyetojnë përmes vërtetimeve mjekësore, të cilat jo rrallë janë të falsifikuara. Disa nga këta nxënës largohen nga shkolla për shkak të notave të dobëta dhe mungesave të paarsyeshme apo ata e braktisin shkollën vet. Një numër më i vogël i narkomanëve, për të qetësuar prindërit dhe ndërgjegjen e tyre regjistrohen me korrespondencë në shkolla të ndryshme, por në të vërtetë këta persona i kalojnë provimet kohë pas kohe apo edhe mbesin nxënës të përhershëm. Disa shkolla në bashkëpunim me mjekët dhe ekspertët policorë organizojnë takime me nxënës prindër, arsimtarë se si të njihen me çështjen e narkomanisë apo si të pengohen fëmijët nga droga apo si ta ndërpresin konsumimin e saj. Duke shfrytëzuar metodat e grupeve paralele, Stevan Petrović dhe M. Janša, kanë krahasuar narkomanët me delinkuentët, domethënë, dy grupe të formave të ndryshme me sjellje të devijuar (Petrović, 1972). Rezultati i hulumtimeve ka treguar se ka dallime domethënëse në mes këtyre dy grupeve të personaliteteve me sjellje të formave sociale të devijuara. Personat e predisponuar për delikuentë dhe forma të delikuentëve shpesh kanë sjellje që dallohen në moshën e re si në pikëpamjen psikologjike ashtu edhe në zhvillim. Delikuentët kanë pasur zhvillim të suksesshëm dhe kushte më të mira në pikëpamjen e përshtatjes. Personaliteti i delinkuentit është më i ruajtur, ndërsa përshtatja me realitetin është më e shëndoshë sesa tek narkomanët.

Nën ngarkesat e mëdha delinkuenti zgjedh mënyra të tjera të sjelljes, në krahasim me ato që zgjedh narkomani, konfliktet e rralla të prindërve tek njerëzit delinkuentë iu mundësojnë atyre zhvillim të qetë. Në një masë të caktuar shprehet ndjenja e detyrimit, kjo iu mundëson në përqindje më të madhe që të kryejnë shkolla profesionale dhe të sigurojnë ekzistencën si dhe në raport me punën kryesisht janë shumë korrekt. Tek narkomanët, zhvillimi i personalitetit kohë pas kohe ndërpritet, shënon regres në fazën e zhvillimit që nga fëmijëria hershme (Po aty).

A është shkolla e aftë të menaxhojë dukurinë e narkomanisë në mes të nxënësve? Është vështirë të merret përgjigje precize për këtë pyetje të rëndësishme sepse lidhur me këtë lëmë nuk ka studime dhe njohuri, prandaj nuk shihet se në ç'mënyrë reagon shkolla. Ndërsa, përvoja e parandalimit të alkoolizmit në shkolla na bën të kuptojmë se, në rastin e paraqitjes së narkomanisë, shkolla qysh në fillim vepron në mënyrë të gabuar. Nëse besojmë se fjala është për një dukuri të parëndësishme, shkolla si institucion i kualifikuar dhe i organizuar, nuk ndërmerr asgjë për parandalim, por i tërë aktiviteti i saj është amatoresk dhe i pamjaftueshëm. Numri i përdoruesve të drogës është në rritje, sidomos në mesin e të rinjve, në mesin e nxënësve të shkollave të mesme, por edhe tek nxënësit në klasat e fundit të shkollës fillore. Droga dhe përjetimi i saj në mbarë vendin, fatkeqësisht është duke zënë vend në argëtimin e të rinjve dhe është e pranishme deri në atë masë sa që p.sh. marihuana mund ta nuhatet në secilin vend ku mbledhen të rinjtë.

• Ndikimi i bashkëmoshatarëve në sjelljet delinkuente

Bashkëmoshatarët gjithashtu përbëjnë një nga agjencitë e socializimit, e cila pavarësisht se ç'është ky grup, cili është sistemi i vlerave të tij, do të kanalizojë dhe orientojë edhe sjelljet e të rinjve të cilët që iu bashkëngjiten. Grupmosha 14-18 vjeç paraqet një periudhë të veçantë dhe specifike dhe karakterizohet nga zhvillimi i aftësive

biologjike dhe psikologjike të individit. Në këtë drejtim një kontribut mjaft të madh ka dhënë shkolla e Çikagos si pjesë e sociologjisë amerikane që ndërlidhet me universitetin e Çikagos, shkollë e cila ka lënë gjurmë të thella në hulumtimin e këtyre dukurive. Kjo shkollë i ndërlidh këto dukuri të karakterit socio-patologjik dhe kriminal me atë që e quanin asociacion diferencial. Ideja e asociacionit diferencial është shumë e thjeshtë. Në një shoqëri që përmban shumë nënkultura të ndryshme, disa mjedise sociale prirën të nxisin veprimtari të paligjshme ndërsa të tjerët jo. Individët bëhen kriminelë prej shoqërimit me të tjerët, që janë bartës të normave kriminale. Sipas Sutherlendit (përfaqësues i shkollës së Çikagos) në pjesën më të madhe sjellja kriminale mësohet brenda grupeve të moshës së vogël sidomos të grupeve të moshatarëve (Shih: Giddens, 2004). Sipas kësaj teorie, veprimtaritë devijante kriminale mësohen dhe dalin nga nevojat dhe vlerat e njëjta. Pra, në aspektin sociologjik, bashkëmoshatarët kanë ndikim tek të rinjtë që ata të bëhen kriminelë me sjellje devijante apo njerëz të devotshëm. Kjo grupmoshë në aspektin sociologjik është një grup shoqëror që vepron sipas rregullave dhe një sistemi të veçantë të vlerave, të cilës shoqëria duhet t'i kushtojë rëndësi dhe kujdes të madh për shkak se bëhet fjalë për një periudhë delikate të zhvillimit biologjik dhe psikologjik të të rinjve. Në këtë periudhë këta të rinj janë në kërkim të identitetit të tyre dhe kërkojnë të jenë të pavarur nga mbikëqyrja familjare prandaj shumë dijetarë flasin për *kulturën e moshatarëve*. Dy mekanizmat kryesorë që lidhen me ndikim e bashkëmoshatarëve janë: shoqërimi me bashkëmoshatarë me sjellje devijante dhe refuzimi nga bashkëmoshatarët. Në vitin 1931 në Çikago në SHBA, rreth 80 për qind e të miturve të arrestuar për kryerjen e akteve kriminale, i kryenin këto akte në bashkëpunim me të mitur të tjerë (Shaw dhe McKay, 1931). Ndërsa të dhënat që tregojnë se refuzimi nga bashkëmoshatarët është një faktor risku për sjelljet antisociale, janë relativisht të reja krahasuar me të dhënat për influencën që kanë bashkëmoshatarët në këtë kontekst. Kërkimet e fundit kanë treguar se të miturit e refuzuar nga bashkëmoshatarët janë shumë herë më të rrezikuar për të shfaqur sjellje antisociale në mënyrë të përsëritur në të ardhmen, krahasuar me fëmijët që nuk kanë qenë të refuzuar (U.S. Department of Justice, 2004).

Aty ku mungon kujdesi i duhur i familjes dhe i shkollës për sjelljet e fëmijëve, aty rrethi shoqëror merr rolin mbizotërues dhe ushtron ndikim vendimtar mbi fëmijët, i cili për fat të keq në mjaft raste ka efekt negativ. Duke u ndodhur në terren të lirë dhe pa përkujdesje, të miturit nuk mund të vlerësojnë qartë rrugën që duhet ndjekur, prandaj bien lehtë nën ndikimin e rrethit shoqëror ose tundojnë njëri-tjetrin për të bërë gabime. Sipas të dhënave nga gjykatat për të mitur, në shumicën e rasteve të miturit kanë kryer një vepër të njëjtë me grup. Ka të dhëna se të miturit shpesh edhe mund të organizohen nga të rriturit, të cilët "kujdesen me zell" për të miturit jashtë kontrollit të familjes dhe të shkollës (Shih: Tompson dhe Binam, 2014).

- **Sistemi mediatik dhe sjelljet devijante**

Sistemi mediatik kohët e fundit është bërë aq i fuqishëm, saqë ka ndikim të madh në orientimin e opinionit në drejtime të ndryshme si p.sh. në ndryshimin e qëndrimeve dhe formimin e botëkuptimit të ri.

Mediat, por edhe gazetarët si pjesë e pandashme e mediave, përfaqësojnë “sytë dhe veshët” e qytetarëve. Mjetet e komunikimit masiv qëndrojnë në garë të pandërprerë e nuk hezitojnë të japin informacion për krime që ndodhin ndërmjet të miturve, edhe pse, në masë të madhe, duke e prezantuar këtë lloj përmbajtjeje plot krime dhe gjakderdhje, ndikojnë në zhvillimin e vetëdijes së të miturve, në përmbajtjen e mendimeve të tyre e deri në kryerjen e veprave kriminale nga ana e tyre. Kur bëhet fjalë për raportin mes dukurive socio-patologjike dhe sistemit mediatik, mund të thuhet lirisht se ato mund të luajnë rol pozitiv por edhe negativ në shoqëri në përgjithësi dhe tek brezi i ri në veçanti. Efekti negativ i mjeteve të komunikimit masiv, më tepër vërehet te të rinjtë e moshës adoleshente sepse siç u tha edhe më lartë, ky zhvillim biologjik, te ata është mjaft specifik dhe me ndryshime tepër dinamike. Në literaturën sociopatologjike dhe kriminologjike thuhet se pornografia është hyrje në kriminalitet. Mund të thuhet lirisht se këto medime me këtë formë të veprimtarisë së tyre kanë ndikuar tek një pjesë e të rinjve që të ushtrojnë aktivitet devijant apo delikuent në shoqëri siç është prostitucioni, droga, dhunimet, abuzimi seksual etj. Në Kongresin të Dytë Botëror të kriminologëve të vitit 1961 për parandalimin e kriminalitetit, u arrit në përfundimin se, disa kategori të filmave kinematografikë, reklamave, përzierjeve sensacionale të reportazheve, literaturave lidhur me veprat dhe deliktet penale, programeve të dobëta të radios dhe televizionit, në disa vende, përbëjnë një faktor, i cili mundëson kriminalitetin e të miturve (Morris, 1975). Ndikimi i mjeteve të komunikimit masiv në delikuentë e të miturve, është më i fuqishëm, sesa tek personat e rritur. Kjo mund të arsyetohet me gjendjen dhe zhvillimin psikiko-fizike të adoleshentëve dhe të rinjve. Televizioni, interneti dhe filmi u ofrojnë adoleshentëve zgjedhjen e stilit jetësor “të duhur” dhe mundësinë për imitim kolektiv të asaj gjëje që nuk është

parë dhe dëgjuar. Moda “e re” shkatërron normat tradicionale, norma të cilat nga të rinjtë konsiderohen si barrierë themelore për të përmbushur nevojat e dëshirat e tyre. Kjo vjen edhe nga mos përdorimi si duhet i kohës së lirë. Teknologjia e re, e sidomos interneti kanë pasojë të paparashikuara, sidomos kur bëhet fjalë për grupet e të rinjve. Hulumtimet kanë treguar se meshkujt e rinj nga familjet punëtore, ku mungon figura e babait, bëhen të dhunshëm duke imituar sjelljet e personave që shohin në ekranet televizive përmes filmave, video lojërave dhe internetit. Do të ishte mirë që këto medime informuese të orientohen më tepër në imitimimin e emisioneve edukativo-arsimore, me anë të të cilave të rinjtë të përvetësojnë vlera pozitive, të cilat do shërbejnë si atyre, ashtu edhe të mbarë shoqërisë.

- **Roli i fesë dhe devijanca e të miturve**

Feja si formë e vetëdijes shoqërore në një farë mënyre ka ndikim të madh në qëndrimet dhe sjelljet si të individëve ashtu edhe të grupeve të ndryshme shoqërore. Në të gjitha religjionet botërore dhe librat e tyre të shenjta ka parime etiko-fetare, të cilat kërkojnë nga besimtarët që mos të kryejnë vepra dhe sjellje antinjerezore dhe asociale të cilat i dëmtojnë proceset shoqërore. Shpeshherë këto parime fetare kanë shërbyer si orientim në sjelljet dhe veprimet njerëzore. Të gjitha këto parime fetare, të cilat në vetvete janë normave shoqërore, kanë luajtur rol të madh në përcaktimin e marrëdhënieve ekonomike, politike, familjare etj. Funksioni kryesor i fesë dhe institucioneve fetare përqendrohet në edukimin dhe socializimin e individëve dhe grupeve shoqërore në përputhje me vlerat shoqërore. Në aspektin socio-psikologjik parimet fetare kanë peshë të madhe tek individët. Feja është pjesë imanente e kulturës njerëzore. Disa sociologë religjionin apo etikën fetare e kanë marrë si faktor kryesor të zhvillimit të shoqërisë njerëzore. P.sh.; sociologu Emil Durkheim ka mbrojtur qëndrimin se feja luan një rol shumë të rëndësishëm në forcimin e kohezionit shoqëror; sociologu gjerman me famë botërore Maks Veber zhvillimin e kapitalizmit perëndimor edhe ngritjen e nivelit ekonomik të tij e bazon në etikën fetare etj (Shih: Giddens, 2004). Mund të thuhet se rëndësia e religjionit në kushtet e tanishme është mjaft e madhe si në aspektin individual ashtu edhe në atë shoqëror. Megjithatë ndikimi i fesë në grupmosha të ndryshme, është i ndryshëm. Përgjithësisht në sjelljet e të rinjve shumë pak demonstron edukata fetare. Mungesa e vlerave fetare në procesin e socializimit të të rinjve krijon kushte që të rinjtë të merren me aktivitete devijante dhe të bëhen persona delikuentë dhe të pa përshtatshëm si për familjen, mjedisin ku jetojnë dhe shoqërinë në tërësi. Shoqërinë bashkëkohore e karakterizojnë; vrasjet e përgjakshme, luftërat, varfëria e madhe, rreziku i urisë masive, tronditjet shpirtërore, shformimet mendore, devijimet seksuale, plaçkitjet dhe krimet, dhuna dhe terrori, njerëz të stresuar që në çdo katër minuta provojnë të bëjnë vetëvrasje (Bulaç, 2005). Krijohet përshtypja se njerëzit fetarë janë të devotshëm dhe në veprimet e tyre nuk ka manifestim të sjelljeve devijante. Në literaturën sociopatologjike dhe kriminologjike ka pasur orvatje për hulumtimin e raportit dhe ndikimit të religjionit në sjelljet devijante dhe kriminale. Mirëpo, në anën tjetër, hulumtimet që janë bërë tregojnë se individët që janë dënuar për vepra penale vijnë nga popullata dhe familjet që janë besimtarë dhe ku kultivohen vlerat etiko-fetare. Shpeshherë sjellje delikente dhe kriminale shfaqen si pasojë e mostolerancës dhe konflikteve fetare. Në këtë drejtim flitet dhe diskutohet për dukurinë e keqpërdorimit të besimit, botëkuptimeve religjioze, për fanatizëm fetar, për ekskluzivitetin për konfliktet fetare dhe ekstremizmin në predikimin e mësimave dhe porosive fetare në botën bashkëkohore (Halili, 2014: 271). E gjithë kjo mund të ndërlidhet me aktet terroriste të cilat bëhen në emër të fesë dhe bindjeve fetare si p.sh.: veprimet terroriste në Francë, SHBA, Turqi etj. indoktrinimi dhe rekrutimi i të rinjve në luftërat xhihadiste etj.

- **Koha e lirë si një mundësi dhe shkak i sjelljeve delikente**

Koha e lirë nënkupton kohën kur individët i plotësojnë dhe i formësojnë dëshirat e tyre personale. Kjo është pjesë e jetës së çdo njeriu, por ndryshon në varësi nga mosha, gjinia, profesioni, vendi ku jetojnë, zhvillimi shoqëror, interesi, qëllimet, rendi shoqëror dhe mundësitë e tij. Koha e lirë është pjesë përbërëse e aktivitetit njerëzor, është koha jashtë punës profesionale, familjare dhe obligimeve shoqërore, në të cilën individë, sipas dëshirës së tij i zgjedh format dhe përmbajtjet e pushimit, argëtimit dhe krijimtarisë. Koha e lirë si koncept u krijua paralelisht me civilizimin dhe lindjen e klasave dhe mundësoi shkurtimin e kohës së punës me qëllim që punëtori të pushojë, të argëtohet dhe zbavitet.

Koha e lirë është një faktor shumë i rëndësishëm në zhvillimin e personalitetit të të rinjve. Mos-organizimi adekuat dhe efektiv i kohës së lirë në të shumtën e rasteve sjell mbylljen në vete të të rinjve, të cilët më pas demonstronë

sjellje asociale. Koha e lirë shpeshherë krijon mundësinë për motivim të të rinjve për sjellje devijante. Është fakt se shumica e të rinjve që manifestojnë sjellje të ndryshme devijante, i praktikojnë ato gjatë kohës së tyre të lirë. Koha e lirë e paorganizuar mirë, i çon ata në një monotonë dhe i bën të mendojnë se si ta tejkalojnë këtë monotonë. Lidhur me këtë, përkatësisht në pamundësi që kohën e lirë ta shfrytëzojnë në mënyrë adekuate p.sh. me lojë, argëtime të ndryshme, të rinjtë zgjedhin forma të tjera dhe kryejnë sjellje devijante.

Dëshira për përkatësi në një grup, tek një numër i caktuar të rinjsh mund t'i çojë ata deri në kryerjen e sjelljeve delikuede, p.sh: nevoja për argëtim, shoqëri, muzikë të rinjtë i mbledh në kafiteri, diskoteka dhe të ngjashme. Koha e lirë e shfrytëzuar në këtë mënyrë, qëndrimi në vende të tilla shpeshherë nënkupton përdorimin e alkoolit, llojeve të ndryshme të drogës dhe narkotikëve. Në të vërtetë alkoolizmi dhe narkomania janë grupet më të rëndësishme të sjelljeve të të rinjve dhe gati çdo herë ekziston lidhja mes tyre dhe sjelljeve delikuede. Në adoleshencë kjo dëshirë paraqitet në përmasa të mëdha e në fakt në këtë periudhë prindërit fillojnë të humbin kontrollin mbi fëmijët, edhe autoriteti i tyre bie. Vendi i tyre dhe përparësinë në vazhdimin e procesit të shoqërizimit e zënë bashkëmoshatarët. Hulumtimet bashkëkohore e konsiderojnë kohën e lirë si njërin nga faktorët më të rëndësishëm të mënyrës së jetesës asociale. Në këtë konstatim bëjnë pjesë edhe një numër i madh i kërkimeve empirike dhe përpjekjet serioze për të krijuar teori mbi kohën e lirë si faktor kriminogjen për motivimin e sjelljeve delikuede te të rinjtë. Koha e lirë përbën kështu një variabël sociologjik, i cili është objekt studimi dhe hulumtimi i sociologjisë së kohës së lirë. Shkolla si institucion edukativo-arsimor i brezave të rinj, në historikun e saj të gjatë, ka edhe një rol tjetër të caktuar për ndërtimin e kulturës për shfrytëzimin e kohës së lirë. Qëllimi kryesor i saj është që nxënësit në kohën e lirë të bartin vlera të caktuara me përmbajtje edukuese dhe socializim të drejtë, të luftojë monotoninë e kohës së kotë dhe të paorganizuar, dhe të kontribuojë në zhvillimin e personalitetit të rinjve dhe shfrytëzimin kreativ të kohës së lirë.

Prandaj këtu shtrohet pyetja: Në çfarë mënyre të rinjtë duhet të edukohen mbi kulturën e organizimit të kohës së lirë? Në të vërtetë shkolla është vendi i duhur. Aktivitetet cilësore jashtë mësimi krijojnë ndërveprime sociale mes të rinjve dhe ndikojnë në shoqërizimin e tyre. Kultura e shfrytëzimit të kohës së lirë ka edhe disa vlera të tjera. Ajo është njëra nga mjetet që mund të kundërshtojë sjelljet e ndryshme anti-sociale dhe anti-shoqërore. Prandaj, kultura e shfrytëzimit të kohës së lirë mund të ndikojë shumë në parandalimin e sjelljeve të tilla. (Brankovic, 2009).

Shfrytëzimi i kohës së lirë në mënyrë irracionale mund të ndikojë negativisht në personalitetin e të rinjve. Nëse nuk i kushtohet kujdes i veçantë shfrytëzimit të kohës së lirë, ajo do të kompensohet me të gjitha format negative dhe në mënyrë anarkike si më poshtë:

- nga fuqia pozitive dhe formimi i shumanshëm i personalitetit deri te mjetet e krijimit të klimës të depersonalizimit konformist;
- nga puna krijuese deri te shfrytëzimi pasiv i kohës dhe shfrytëzimit të epidemisë megalomane;
- nga interesimi dhe angazhimi i faktorëve shoqërorë dhe politikë deri tek monotonia dhe degjenerimi;
- nga përjetimi i lirisë deri tek obligimet e përditshmërisë dhe monotonia;
- nga aktivitetet demokratike të përcaktuara deri tek dirigjimi institucional dhe liberalizimi i tepruar;
- nga përparimi i kulturës së mirëfilltë dhe pasurimi i kulturës deri tek ekspansioni komercial i kësaj dhe shundit;
- nga ndikimi i zhvillimit të kreativitetit deri tek reproduktimi dhe imitimi;
- nga ndikimi individual dhe kolektivizimi deri tek vetmia dhe masivizimi;
- nga afirmimi i plotë njerëzor deri tek mohimet shoqërore (Budimir-Ninkovic, 2008).
- Mënyra anarkike e shfrytëzimit të kohës së lirë nga të rinjtë mund të krijojë një klimë të volitshme për paraqitjen e disa formave devijante si p.sh: narkomania, alkoolizmi, rrahjet, vjedhjet etj.

Nga ana tjetër konstatohet se plogështia dhe pasiviteti fizik dhe mendor në kohën e lirë kontribuon fuqimisht në paraqitjen e sjelljes delikuede. Mungesa e interesimit, vullnetit, dhe pasiviteti e krijojnë ndjenjën e fuqishme të monotonisë dhe vetmisë, e cila në momente të caktuara mund të shpërthejë dhe të ndërlihet me forma të ndryshme të dukurive sociopatologjike.

Përfundimi

Sikurse u theksua gjendja aktuale e delinkuencës së të miturve vazhdon të jetë po aq problematike nga viti në vit, prandaj ata rekomandoj disa mekanizma për zbutjen e kësaj dukurie.

Sipas tyre është e rëndësishme:

- Të theksohet rëndësia e angazhimit dhe përfshirjes më të madhe të prindërve në procesin e edukimit të fëmijëve. Të forcohet roli i shkollës në shoqërizimin dhe edukimin e kësaj grupmoshe, rritje të profesionalizmit të mësuesve për t'i mbajtur të miturit të lidhur me shkollën dhe për t'i ndihmuar ata t'i largohen krimit dhe devijancës.

- Të hartohen e politika që të kenë në fokus formimin profesional afatshkurtër të të miturve që mbarojnë arsimin e detyrueshëm dhe nuk dëshirojnë të ndjekin më ciklin e edukimit formal. Sipas tyre përfshirja intensive e kësaj kategorie të miturish në kurse profesionale, falas për kategorinë në nevojë, si dhe krijimi i mundësive për punësim me kohë të pjesshme, përbën mundësi reale që kjo kategori të miturish të qëndrojnë larg rrugës së kriminalitetit dhe devijancës. Të ndërmerren më tepër masa edukuese, sesa ndëshkuese ndaj të miturve që kryejnë sjellje devijante dhe kundravajtje penale.

- Të forcohet roli i psikologëve, punonjësve socialë etj. në institucionet edukuese, si shkolla, qendra korrektuese etj. Të vihet theksi tek përmirësimi i standardit ekonomik të familjeve në nevojë në përgjithësi, pasi varfëria përbën një faktor të rëndësishëm që i nxit të miturit drejt devijancës. Hartimi dhe zbatimi i politikave me fokus familjet në nevojë, do të ndikojë në mënyrë të drejtpërdrejtë dhe të tërthortë në zbutjen e delinkuencës tek të miturit. Të integrohet dhe harmonizohet puna e të gjithë aktorëve të sipërpërmendur, familjes, shkollës, institucioneve të tjera shoqërizuese, OJF-ve dhe shtetit, për t'i kushtuar një vëmendje të veçantë kategorisë së të miturve, në mënyrë që ata të mbahen larg devijancës dhe kriminalitetit. Të organizohen dhe zhvillohen fushata për sensibilizimin e opinionit të gjerë për shkaqet, pasojat dhe format e parandalimit të dukurisë së kriminalitetit të të miturve, të bëhet përzgjedhja adekuate e programeve edukuese radiotelevizive për adoleshentët. Të rritet kontrolli për shfaqjen e filmave në media, si dhe ndaj qendrave të internetit vepër eliminimin e video-lojërave që përmbajnë skena të dhunës, të cilat i nxitin në masë të madhe të miturit për t'u identifikuar me aktorët e filmave.

BIBLIOGRAFIA

- Aceski, I. (2000). *Sociologjia*. Shkup.
- Brankovic, D. (2009). *Kultura i slobodno vrijeme. Naucna i duhovna utemljenot drustvenih reformi*.
- Brown, S. (1991). *Criminology*. Ohio.
- Durkheim, E. ([1895]1982). Në S. Lukes (ed.) *The Rules of Sociological Method and Selected Texts on Sociology and its Method*, trans. by W.D. Halls. New York: The Free Press.
- Durkheim, E. (1963). *Pravila socioloske metode*. Beograd.
- Ginter, K. (1996). *Kriminologija, voved vo osnovite*. Shkup.
- Milutinovic, M. (1972). *Kriminologija*. Beograd.
- Selmani, B. (2010). *Patologjia sociale dhe personaliteti*. Shkup.

Ndikimi i borxhit shtetëror në rritjen ekonomike në Mal të Zi

The impact of government debt on economic growth in Montenegro

MSc.Getuard Cekoviq

Ulqin, 2020

Abstract

In this study, we assessed the impact of government debt on economic growth in Montenegro for the period 2004-2018. We used the MS Excel computer program to perform statistical analysis. Through MS Excel we have presented descriptive analysis, correlation analysis and multiple regression analysis. As a dependent variable in the paper, GDP per capita is taken, while the two independent variables are external debt and domestic debt in relation to GDP. The results show that external government debt affects economic growth in Montenegro and we have a negative correlation between economic growth and external government debt. It means that with the increase of the external state debt we have a slowdown or decrease of the percentage of economic growth. Government domestic debt affects economic growth in Montenegro and we have a negative correlation between economic growth and domestic government debt. It means that with the increase of the domestic government debt we have a slowdown or decrease of the percentage of economic growth. If external debt and domestic government debt were 0, GDP growth per capita would be 72.52%. While if the increase in external debt increases by 1% and domestic debt remains unchanged, GDP growth per capita will decline by 0.52%. While if domestic debt growth

increases by 1% and external debt remains unchanged, GDP growth per capita will decline by 3.74%.

The study recommends that Montenegro's external and domestic debt be lowered, and used productively for capital investment. The government should limit spending; in particular the expenditures of areas which have no impact on jobs. Current expenses should be covered by current income, and debt should be used only for productive expenses that create new jobs.

Keywords: External government debt, domestic government debt, GDP per capita

Abstrakti

Në këtë studim kemi vlerësuar ndikimin e borxhit shtetëror në rritjen ekonomike në Mal të Zi, për periudhën 2004-2018. Për realizimin e analizave statistikore kemi përdorur programin kompjuterik MS Excel. Përmes MS Excel kemi paraqitur analizën përshkruese, analizën e korrelacionit dhe analizën e regresionit të shumëfishtë (multiple). Si variabël e varur në punim është marrur PBB për kokë banori, ndërsa dy variablat e pavarura janë borxhi i jashtëm dhe borxhi i brendshëm në raport me PBB-në. Rezultatet e fituara tregojnë se borxhi i jashtëm shtetëror ndikon në rritjen ekonomike në Mal të Zi dhe kemi korelacion negativ në mes të rritjes ekonomike dhe borxhit të jashtëm shtetëror. Do të thotë se me rritjen e borxhit të jashtëm shtetëror kemi ngadalësim apo zvogëlim të përqindjes së rritjes ekonomike. Borxhi i brendshëm shtetëror ndikon në rritjen ekonomike në Mal të Zi dhe kemi korelacion negativ në mes të rritjes ekonomike dhe borxhit të brendshëm shtetëror. Do të thotë se me rritjen e borxhit të brendshëm shtetëror kemi ngadalësim apo zvogëlim të përqindjes së rritjes ekonomike. Nëse borxhi i jashtëm dhe borxhi i brendshëm shtetëror do të ishin 0, rritja e PBB-së për kokë banori do të ishte 72.52%. Ndërsa nëse rritja e borxhit borxhi të jashtëm rritet për 1 % dhe borxhi i brendshëm mbetet i pandryshuar, rritja e PBB-së për kokë banori do të ulët për 0.52%. Ndërsa nëse rritja e borxhit borxhi të brendshëm rritet për 1% dhe borxhi i jashtëm mbetet i pandryshuar, rritja e PBB-së për kokë banori do të ulët për 3.74%.

Studimi rekomandon se borxhi i jashtëm dhe borxhi i brendshëm i Malit të Zi duhet të ulet, dhe të perdoret në mënyrë produktive për investime kapitale. Qeveria duhet të kufizojë shpenzimet; në mënyrë të veçantë shpenzimet e fushave të cilat nuk kanë ndikim në vendet e punës. Shpenzimet rrjedhëse të mbulohen me të hyrat rrjedhëse, kurse borxhi të perdoret vetëm për shpenzime produktive që krijojnë vende të reja të punës.

Fjalët kyçe: Borxhi i jashtëm shtetëror, borxhi i brendshëm shtetëror, rritja ekonomike

Hyrje

Në këtë punim do të hulumtojmë ndikimin e borxhit shtetëror në rritjen ekonomike në Mal të Zi. Pasi kohët e fundit borxhi shtetëror i Malit të Zi po rritet nga viti në vit, e kemi parë të arsyeshme një studim të tillë që kohët e fundit po nxit debat në mes akademikëve se si ndikon borxhi shtetëror në rritjen ekonomike dhe çfarë hapash duhet ndërmarrë për të tejkaluar efektet negative. Hulumtimi ka përdorur të dhënat zyrtare të publikuara nga Banka Qëndrore e Malit të Zi nga viti 2005 deri në vitin 2019. Duke u bazuar në shumë studime të tjera në lidhje me ndikimin e borxhit shtetëror në rritjen ekonomike, shohim se borxhi shtetëror ndikon në rritjen ekonomike në varësi nga madhësia e borxhit në raport me PBB-në e vendit. Nga përvoja ekonomike dhe nga studimet ndërkombëtare mund të themi se përqindja e lart e borxhit shtetëror në raport me PBB, mund të ketë ndikim negativ në rritjen ekonomike dhe në rritjen e inflacionit.

Por gjithashtu kemi vende me nivel të lartë të borxhit shtetëror të cilat normën e inflacionit e kanë në nivel të kënaqshëm pasi që kanë përdorur politika të mira ekonomike për të mbajtur nën kontroll inflacionin në vend.

Ekonomia globale ka pësuar një recesion si pasojë e virusit Korona. E gjithë ekonomia e botës ka stagnuar aktivitetin ekonomik, të hyrat nga tatimet dhe taksat kanë rënë në të gjithë botën, ndërsa shpenzimet qeveritare janë rritur për të ndihmuar mbijetesën e familjeve dhe bizneseve. Por ky financim nga qeveritë është pasuar me një rritje të borxhit shtetëror. Me këtë problem përballët dhe ekonomia e Malit të Zi. Malit të Zi i duhet që të rrisë borxhin shtetëror për të mbijetuar në krizën e virusit Korona. Prandaj rritja e borxhit shtetëror duhet të shfrytëzohet në menyrë efikase për të rritur produktivitetin e ekonomisë në mënyrë që të mos ketë efekte negative në rritjen ekonomike.

Borxhi shtetëror krijohet kur qeveria nuk është e aftë të mbulojë shpenzimet e veta me të hyrat të cilat i mbledh nga tatimet dhe taksat. Në këtë rast krijohet deficit buxhetor i cili duhet të mbulohet me një borxh të cilin qeveria e huazon në tregun e obligacioneve. Pra, menaxhimi i të hyrave dhe shpenzimeve të qeverisë rrjedhimisht ka ndikim në deficitin buxhetor i cili poashtu ndikon drejtpërdrejtë në borxhin shtetëror. Në rast kur qeveria huazon para, ajo redukton ofertën e fondeve të kreditueshme për të financuar investimet e firmave dhe familjeve. Ky reduktim i ofertës krijon rritje të normave të interesit për kredite. Me rritjen e normave të interesit bien dhe investimet si nga elementet kryesorë të rritjes ekonomike.⁸⁸ Rritja ekonomike është rritja e prodhimit, teknologjisë dhe rritja e të ardhurave të të gjithë banorëve të vendit. Rritja ekonomike më saktë tregohet përmes PBB-së reale dhe PBB-së për kokë banori. PBB për kokë banori tregon të ardhurat dhe shpenzimet e qytetarëve të vendit për një periudhë të caktuar kohore. Rritja ekonomike mund të jetë pozitive dhe negative. Rritje ekonomike pozitive kemi kur kemi rritje të prodhimit në krahasim me vitin e kaluar, ndërsa rritje ekonomike negative kemi kur kemi një rënie të prodhimit në krahasim me vitin e kaluar.

Objektivat e hulumtimit

Qëllimi kryesor i këtij punimi është vlerësimi i ndikimit të borxhit shtetëror në rritjen ekonomike të Malit të Zi nga viti 2004 deri në vitin 2018. Objektivat e këtij punimi shkencor janë:

1. Të vlerësoj ndikimin borxhit të brendshëm shtetëror në rritjen ekonomike në Mal të Zi
2. Të vlerësoj ndikimin e borxhit të jashtëm shtetëror në rritjen ekonomike në Mal të Zi

Përshkrimi i të dhënave dhe metodologjia

Punimi mbështetet në të dhëna sekondare të cilat përmes metodës sasore dhe cilësore i kemi analizuar dhe interpretuar. Përmes programit statistikor MS Excel Data Analysis (2010), të dhënat e punimit autori i ka përpunuar, analizuar dhe interpretuar rezultatet e fituara. Përmes statistikave deskriptive do të sqarojmë domethënien e të gjitha vlerave statistikore. Për të vlerësuar ndikimin e borxhit shtetëror në rritjen ekonomike kemi marrur si variabël të varur rritjen e PBB-së për kokë banori, ndërsa si variabla të pavarura kemi borxhin e jashtëm në raport me PBB-në dhe borxhin e brendshëm në raport me PBB-në. Variablat e përmendura i kemi analizuar përmes analizës së regresionit të shumëfishtë (multiple). Nga kjo rrjedh ekuacioni si vijon:

⁸⁸ N.G.Mankiw & M.P.Taylor: “Ekonomiksi Makroekonomia”, f.133-134

Rishikimi i literaturës

Favour E.O.O, Idenyi O.S, Oge E.O. dhe Charity I.A. (2017) studiuhan borxhin publik dhe rritjen ekonomike në Nigeri nga viti 1980-2015. Autorët përdorën modelin ekonomik VECM për analizimin e të dhënave statistikore. Rezultatet e studimit treguan se: (i) Borxhi i jashtëm ka ndikim të rëndësishëm negativ në rritjen ekonomike brenda periudhës në studim. (ii) Borxhi i brendshëm ka marrëdhënie negative të konsiderueshme me rritjen ekonomike brenda periudhës në fjalë. (iii) Borxhi i jashtëm dhe borxhi i brendshëm ndikojnë në PBB-në në Nigeri me shkakësi që rrjedh nga borxhi i jashtëm dhe borxhet e brendshme ndaj PBB-së. Implikimi i këtij rezultati është që korrelacioni negativ midis stokeve të borxhit (borxhit të jashtëm dhe borxhit të brendshëm) dhe rritjes ekonomike mund të jetë shpërdorimi dhe zbatimi i gabuar (praktikat korruptive) i fondeve të huazuara.

Saungweme.T, Odhiambo N.M. (2019) studiuhan ndikimin e borxhit publik në rritjen ekonomike si përmbledhje e literaturave bashkëkohore, nga studimi i tyre ato vijnë në përfundim se në disa raste borxhi publik ka ndikim negativ në rritjen ekonomike ndërsa disa studime tjera gjejnë se borxhi publik ka ndikim pozitiv në rritjen ekonomike në periudha afatgjate.

Shahor, Tal. (2018) studion ndikimin e borxhit publik në rritjen ekonomike në Izrael për vitet 1983-2013. Autori thekson se ndikimi i borxhit publik në ekonomi varet nga niveli i borxhit publik në raport me PBB-në. Rezultatet e studimit tregojnë se marrëdhënia midis raportit të borxhit publik ndaj PBB-së dhe rritjes ekonomike paraqitet grafikisht si një formë U e përmbysur. Një marrëdhënie e tillë nënkupton që për nivele relativisht të ulëta të raportit të borxhit ndaj PBB-së, ka një efekt pozitiv në rritje dhe vetëm në nivele më të larta të këtij raporti bën efektin marginal te bëhet negativ.

Reinhart C.M. dhe Rogoff K.S.(2010) studiuhan rritjen ekonomike në kohë të borxheve publike.

Autorët shqyrtojnë përvojën e 44 vendeve që përfshijnë të dhëna deri në dy shekuj mbi borxhin e qeverisë qendrore, inflacionin dhe rritjen. Gjetja e tyre kryesore janë se në vendet e përparuara dhe tregjet në zhvillim, nivelet e larta të borxhit / PBB-së (90 përqind dhe më lart) janë të lidhura me rezultate veçanërisht të ulëta të rritjes.

Nivele shumë më të ulëta të borxhit të jashtëm / PBB (60 përqind) shoqërohen me rezultate të pafavorshme për rritjen e tregut.

Checherita C. dhe Rother P. (Gusht 2010), Ky punim hulumton ndikimin mesatar të borxhit të qeverisë në rritjen e PBB-së për frymë në dymbëdhjetë vende të zonës së euros për një periudhë prej rreth 40 vjetësh duke filluar në vitin 1970. Ai gjen një ndikim jo-linear të borxhit në rritje me një pikë kthese - përtej së cilës raporti i borxhit ndaj PBB-së së qeverisë ka një ndikim të dëmshëm në rritjen afatgjate (në rreth 90-100% të PBB-së). Intervale të besimit për pikën e kthimit të borxhit sugjerojnë se efekti negativ i rritjes së borxhit të lartë mund të fillojë tashmë nga nivelet prej rreth 70-80% të PBB-së, që kërkon politika edhe më të kujdesshme të borxhit. Në të njëjtën kohë, ka prova që ndryshimi vjetor i raportit të borxhit publik dhe raporti i defiçitit buxhetor ndaj PBB-së janë të lidhura negativisht dhe linear me rritjen e PBB-së për frymë. Kanalet përmes të cilave borxhi i qeverisë (niveli ose ndryshimi) konstatohet se kanë një ndikim në shkallën e rritjes ekonomike janë: (i) kursimi privat; (ii) investimet publike; (iii) produktiviteti total i faktorëve dhe (iv) normat sovranë nominale afatgjate dhe ato reale të interesit.

Victor O.N dhe Erickson CH.A. (2016), studiuat marrëdhëniet e borxhit publik dhe rritjes ekonomike në Gana. Rezultatet e studimit zbulojnë një marrëdhënie pozitive dhe statistikisht domethënëse afatgjate midis borxhit publik dhe rritjes ekonomike. Gjithashtu, në afat të shkurtër ekziston një lidhje dykërkuese e shkakut Granger midis borxhit publik dhe rritjes ekonomike. Studimi rekomandon që Gana duhet të marrë borxh publik për projekte dhe programe me përparësi shumë të lartë, të cilat vlerësohen mirë dhe janë të vetë-qëndrueshëm në mënyrë që mund të kontribuojnë pozitivisht në rritjen ekonomike.

Sami Al Kharusi dhe Mbah Stella Ada (2018), Ky studim hulumtoi marrëdhëniet midis huamarrjes së jashtme të qeverisë dhe rritjes ekonomike, e shkaktuar nga rritje të vazhdueshme të borxhit të jashtëm të Omanit për të financuar buxhetin e tij vjetor. Studimi zbulon një ndikim negativ dhe domethënës të borxhit të jashtëm në rritjen ekonomike në Oman. Për më tepër, kapitali fiks bruto u zbulua të ishte pozitivisht i rëndësishëm në përcaktimin e performancës së rritjes në Oman. Studimi, pra, rekomandon një përdorim më produktiv të fondit të borxhit të jashtëm në mënyrë që të ndikojë në rritjen pozitive.

Reinhart, C. dhe K. Rogoff (2010b), në studimin e tyre “Nga rrëzimi financiar në krizën e borxheve” bëjnë një analizë më të thellë të cikleve që përmbajnë borxhin serial dhe krizat bankare.

Provat konfirmojnë një lidhje të fortë midis krizave bankare dhe borxhit sovran përgjatë historisë ekonomike të shumë vendeve të mëdha të zhvilluara.

Kumar S.M. dhe Woo J. (2010),

Ky punim shqyrton ndikimin e borxhit të lartë publik në rritjen ekonomike afatgjatë. Rezultatet empirike sugjerojnë një lidhje të kundërt midis borxhit fillestar dhe rritjes së mëvonshme, duke kontrolluar për përcaktuesit e tjerë të rritjes: mesatarisht, një rritje prej 10 përqind në raportin fillestar borxh-PBB shoqërohet me një ngadalësim të rritjes vjetore reale të PBB-së për frymë prej rreth 0.2 përqind në vit, me ndikimin që është disi më i vogël në ekonomitë e përparuara.

Studimi empirik

Të dhënat për realizimin e këtij studimi burojnë nga faqja zyrtare e Bankës Qëndrore në Mal të Zi dhe agjensioni i statistikave Monstat. Në analizat e mëposhtme do të shpjegojmë analizën descriptive, analizen e korrelacionit dhe analizën e regresionit të shumëfishtë (multiple). Në tabelën 1 shohim të dhënat zyrtare të cilat do të na ndihmojnë për hulumtim, përqindja e rritjes së PBB-së për kokë banori, borxhi i jashtëm dhe borxhi i brendshëm në raport me PBB-në.

Tabela 1. Të dhënat e grumbulluara nga BQMZ dhe agjensioni i statistikave Monstat.

Vitet	% rritjes PBB-së për kokë banori	Borxhi i jashtëm/PBB	Borxhi i brendshëm/PBB
2004	16.34%	34.10%	11.60%
2005	11.31%	31.30%	11.40%
2006	33.28%	27.60%	10.80%
2007	23.75%	20.30%	12.10%
2008	15.21%	14.40%	12.40%
2009	-3.74%	23.30%	14.70%

2010	4.19%	30.20%	11.80%
2011	4.36%	32.50%	12.80%
2012	-2.64%	39.00%	12.20%
2013	5.58%	43.00%	15.0%
2014	2.75%	46.00%	11.13%
2015	5.61%	54.40%	8.95%
2016	8.19%	53.10%	10.63%
2017	8.72%	52.30%	9.99%
2018	8.50%	59.80%	8.70%

Burimi: Te dhënat e grumbulluara nga BQMZ dhe agjensioni i statistikave Monstat të përpunuara nga autori. % e rritjes së PBB-së për kokë banori është llogaritur me formulën (PBB për kokë banorit (t) - PBB për kokë banori (t-1)) / PBB për kokë banori (t-1)

Analiza përshkruese

Analiza përshkruese shpjegon domethënien e të gjitha vlerave statistikore.

Tabela 2. Analiza përshkruese e borxhit të jashtëm dhe borxhit të brendshëm në raport me PBB-në për periudhën 2004-2018

<i>Borxhi i jashtëm/PBB</i>		<i>Borxhi i brendshëm/PBB</i>	
Mean	37.42%	Mean	11.61%
Standard Error	3.52%	Standard Error	0.46%
Median	34.10%	Median	11.60%
Mode	#N/A	Mode	#N/A
Standard Deviation	13.65%	Standard Deviation	1.77%
Sample Variance	1.86%	Sample Variance	0.03%
Kurtosis	-101.14%	Kurtosis	22.96%
Skewness	7.54%	Skewness	31.65%
Range	45.40%	Range	6.30%
Minimum	14.40%	Minimum	8.70%
Maximum	59.80%	Maximum	15.00%
Sum	561.30%	Sum	174.20%
Count	15	Count	15
Confidence Level(95.0%)	7.56%	Confidence Level(95.0%)	0.98%

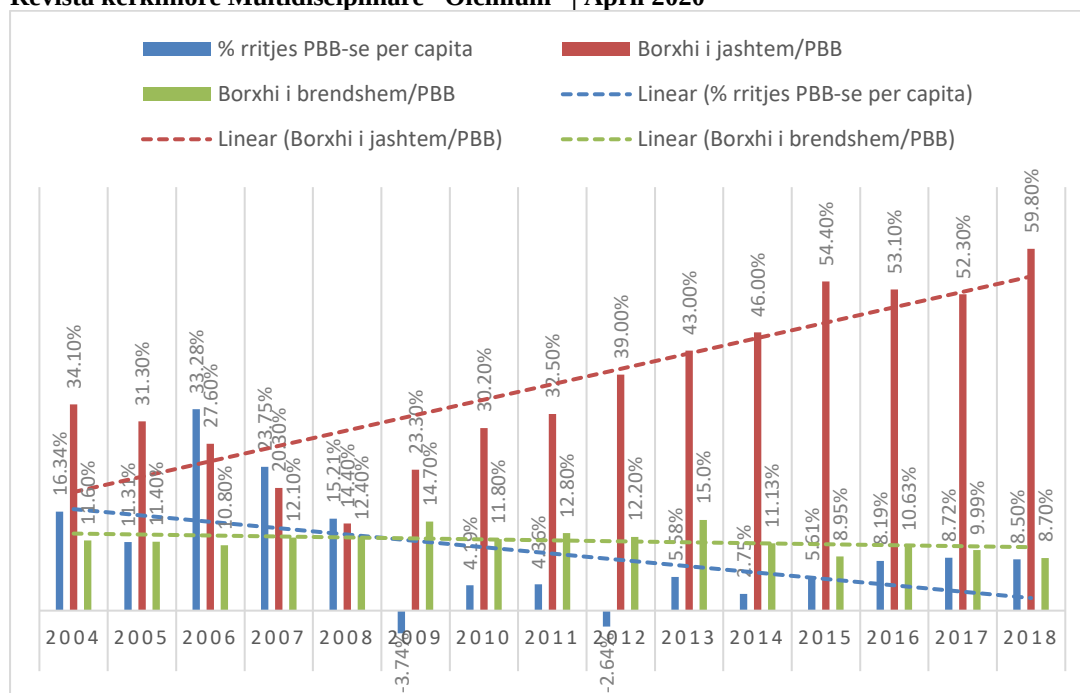
Burimi: Te dhenat nga Banka qendrore e Malit të Zi dhe agjensioni i statistikave Monstat të përpunuara nga autori. Nga analiza përshkruese vërejmë se mesatarja e borxhit të jashtëm në raport me PBB-në për vitet e studimit (2004-2018) është 37.42%. Gabimi standard për borxhin e jashtëm është 3.52% Devijimi standard për borxhin e jashtëm është 13.65%. Minimumi i borxhit të jashtëm në raport me PBB-në është 14.40%, ndërsa maksimumi 59.8%. Mesatarja e borxhit të brendshëm nga viti 2004 deri në vitin 2018 është 11.61%. Gabimi standard 0.46%, devijimi standard 1.77%. Minimumi i borxhit në raport me PBB-në për vitet 2004-2018 është 8.7% ndërsa maksimumi 15%.

Tabela 3. Analiza deskriptive e përqindjes së rritjes së PBB-së per capita për periudhën 2004-2018

<i>% rritjes PBB-së per capita</i>	
Mean	9.43%
Standard Error	2.50%
Median	8.19%
Mode	#N/A
Standard Deviation	9.67%
Sample Variance	0.93%
Kurtosis	157.39%
Skewness	112.39%
Range	37.02%
Minimum	-3.74%
Maximum	33.28%
Sum	141.41%
Count	15
Confidence Level(95.0%)	5.35%

Burimi: Të dhënat nga Banka qendrore e Malit të Zi dhe agjensioni i statistikave Monstat të përpunuara nga autori. Nga Tabela 3 shohim se mesatarja e rritjes së PBB-së per capita për periudhën 2004 - 2018 është 9.43%. Gabimi standard 2.5%, ndërsa devijimi standard 9.67%. Minimumi rritjes së PBB-së per kokë banori është -3.74%, ndërsa maksimumi 33.28%.

Grafiku 1. Trendi i rritjes së PBB-së per kokë banori, borxhit të jashtëm dhe borxhit të brendshëm në raport me PBB-në.

Burimi: Të dhënat nga Banka qendrore e Malit të Zi dhe agjensioni i statistikave Monstat të përpunuara nga autori. Nga grafiku më lartë shohim trendin linear të rritjes së PBB-së për kokë banori, rritjes së borxhit të jashtëm dhe të brendshëm në raport me PBB-në. Duke u bazuar në grafik e shohim se trendi i rritjes së borxhit është në anën e kundërt me trendin e rritjes së PBB-së për kokë banori. Pra rritja e borxhit të jashtëm dhe borxhit të brendshëm e zvoglon përqindjen e rritjes së PBB-së për kokë banori. Por këtë do ta analizojmë më saktë me analizën korrelacionit dhe regresionit më poshtë.

Analiza e korelacionit

Analiza e korelacionit na tregon fortësin e lidhjes së variablave në mes tyre. Vlera e korelacionit sillet nga -1 deri 1. Më poshtë kemi korrelacionin në mes të variablave të pavarura Borxhi i jashtëm dhe borxhi i brendshëm dhe variablës së varur PBB për kokë banori. Shohim se korrelacioni në mes variablave është negativ. Do të thotë se rritja e borxhit të jashtëm dhe borxhit të brendshëm i përgjigjet ngadalësimit të rritjes së PBB-së për kokë banori.

Tabela 4. Analiza e korrelacionit në mes përqindjes së rritjes së PBB-së per capita dhe borxhit të jashtëm dhe të brendshëm shtetëror në raport me PBB-në për periudhën 2004-2018

	% rritjes PBB-se per capita	Borxhi i jashtem/PBB	Borxhi i brendshem/PBB
% rritjes PBB-se per capita	1		
Borxhi i jashtem/PBB	-0,331320534	1	
Borxhi i brendshem/PBB	-0,240950187	-0,598565823	1

Burimi: Përpunuar në MS Excel nga autori.

Analiza e regresionit

Analiza e regresionit na tregon lidhshmërinë apo ndikimin e variables së pavarur në variablën e varur. Në rastin tonë kemi variablat e pavarura borxhin e jashtëm dhe të brendshëm shtetëror në raport me PBB-në, ndërsa si

Tabela 5. Analiza e regresionit t ë shumëfishtë (multiple)

SUMMARY
OUTPUT

Regression Statistics								
Multiple R	0,640670835							
R Square	0,410459118							
Adjusted R Square	0,312202305							
Standard Error	0,080159378							
Observations	15							
ANOVA								
	df	SS	MS	F	Significance F			
Regression	2	0,053684129	0,026842064	4,177411249	0,041983975			
Residual	12	0,077106311	0,006425526					
Total	14	0,13079044						
	Coefficients	Standard Error	t Stat	P-value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95.0%	Upper 95.0%
Intercept	0.725262243	0.228219995	3.177908413	0.007952012	0.228018013	1.222510896	0.228013589	1.222510896
Borxhi i jashtëm/PBB	-0.524850553	0.195966908	-2.678261136	0.020101451	-0.951825766	-0.09787534	-0.951825766	-0.09787534
Borxhi i brendshëm/PBB	-3.742095446	1.512602191	-2.473945541	0.029281105	-7.03772506	-0.446418386	-7.03772506	-0.446418386

Burimi: Përpunuar në MS Excel nga autori.

Interpretimi i rezultateve të regresionit

Nga tabela më lart që paraqet analizën e regresionit të shumëfishtë (multiple) mund të konkludojmë se :

Kemi lidhje reale negative në mes borxhit shtetëror (borxhit të jashtëm dhe të brendshëm) dhe rritjes së PBB-së për kokë banori. Koeficienti i korrelacionit (Multiple R) është 0.640670835,

Koeficienti i determinacionit (R Square) është 0,410459118 do të thotë se 41.04% e variacioneve në rritjen e PBB-së për kokë banori mund të shpjegohen me variacionet e borxhit shtetëror.

Adjusted R Square është koeficienti i korrigjuar i determinacionit =0,312202305.

Standard Error tregon devijimin e të dhënave origjinale nga të dhënat e vlerësuara dhe në rastin tonë të dhënat origjinale devijojnë nga të dhënat e vlerësuara për 0,080159378 apo 8.01%

Observation 15 tregon vitet të cilët i kemi analizuar.

Significance F= 0,041983975 < 0.05 tregon se kemi domethënie statistikore në mes të variablave. Do të thotë se borxhi i jashtëm dhe borxhi i brendshëm shtetëror ndikojnë në rritjen ekonomike në Mal të Zi.

Në pjesën e fundit të tabelës kemi koeficientët përshkrues. Koeficientët përshkrues na ndihmojnë të krijojmë ekuacionin matematikor, poashtu tregon dhe lidhjen në mes të variables së varur dhe variablave të pavarura. Në rastin tonë koeficienti i borxhit të jashtëm dhe borxhit të brendshëm në raport me PBB-në është negativ. Do të thote se kemi lidhje negative në mes të variablave, dhe me rritjen e njëres variabël (X) do të zvogëlohet variabla tjetër (Y).

Nga ekuacionet që kemi formuar më lart, tani mund të zëvendësojmë :

$$Y = a + b_1 X_1 + b_2 X_2$$

$$Y(\text{GDP}) = \beta_0 + \beta_1 \text{Borxhi i Jashtëm} + \beta_2 \text{Borxhi i brendshëm}$$

$$Y(\text{GDP}) = 0.7252622 - 0.524851 (X_1) - 3.742095 (X_2)$$

Nëse borxhi i jashtëm dhe borxhi i brendshëm shtetëror do të ishin 0, rritja e PBB-së për kokë banori do të ishte 72.52%. Ndërsa nëse rritja e borxhit borxhi të jashtëm rritet për 1 % dhe borxhi i brendshëm mbetet i pandryshuar, rritja e PBB-së për kokë banori do të ulët për 0.52%. Ndërsa nëse rritja e borxhit borxhi të brendshëm rritet për 1% dhe borxhi i jashtëm mbetet i pandryshuar, rritja e PBB-së për kokë banori do të ulët për 3.74%.

Konkluzionet

Studimi analizon ndikimin e borxhit shtetëror në rritjen ekonomike në Mal të Zi, për periudhën 2004-2018. Studimi përdori analizën përshkruese, analizën e korrelacionit dhe analizën e regresionit për analizimin dhe interpretimin e të dhënave. Rezultatet e fituara tregojnë se:

- Borxhi i jashtëm shtetëror ndikon në rritjen ekonomike në Mal të Zi dhe kemi korrelacion negativ në mes të rritjes ekonomike dhe borxhit të jashtëm shtetëror. Do të thotë se me rritjen e borxhit të jashtëm shtetëror kemi ngadalsim apo zvogëlim të përqindjes së rritjes ekonomike.
- Borxhi i brendshëm shtetëror ndikon në rritjen ekonomike në Mal të Zi dhe kemi korrelacion negativ në mes të rritjes ekonomike dhe borxhit të brendshëm shtetëror. Do të thote se me rritjen e borxhit të brendshëm shtetëror kemi ngadalësim apo zvogëlim të përqindjes së rritjes ekonomike.
- Nëse borxhi i jashtëm dhe borxhi i brendshëm shtetëror do të ishin 0, rritja e PBB-së për kokë banori do të ishte 72.52%. Ndërsa nëse rritja e borxhit borxhi të jashtëm rritet për 1 % dhe borxhi i brendshëm mbetet i pandryshuar, rritja e PBB-së për kokë banori do të ulët për 0.52%. Ndërsa nëse rritja e borxhit borxhi të brendshëm rritet për 1% dhe borxhi i jashtëm mbetet i pandryshuar, rritja e PBB-së për kokë banori do të ulët për 3.74%.
- Borxhi shtetëror nuk është aplikuar në masën e duhur për të ndihmuar rritjen ekonomike, Mali i Zi është ekonomi e vogël, dhe rritja e borxhit shtetëror ka një “efekt përjashtues” për investimet në sektorin privat, pasi obligacionet shtetërore janë me tërheqëse për investitorët dhe institucionet financiare gjithashtu rriten normat e interesit për kredi.
- Borxhi i brendshëm shtetëror është borxhi që qeveria huazon nga qytetarët e vendit, dhe kostoja oportune e këtij borxhi është heqja dore nga investimet dhe konsumi. Por me kthimin e borxhit të brendshëm paraqet mbetet në ekonomi dhe mund të investohet. Nga ana tjetër, borxhi i jashtëm i nxjerr

fondet jashtë ekonomisë, dhe humbet mundësia e investimeve. Poashtu nëse borxhi është në një valutë tjetër, ekziston dhe rreziku i kurseve të këmbimit.

- Nëse qeveria vazhdon financimin e shpenzimeve jo kapitale me ane të borxhit, gjeneratat e ardhshme do të ballafaqohen me pagesën e interesit të këtij borxhi, gjithashtu dhe me rritjen e tatimeve dhe taksave dhe rrjedhimisht do të kenë më pak para për të kursyer dhe për investime.

Rekomandime

Studimi rekomandon se borxhi i jashtëm dhe borxhi i brendshëm i Malit të Zi duhet të ulet në nivelin sic e parashikon rregulla e Manstrihtit jo më lart se 60% e PBB-së, si dhe deficitit buxhetor jo më lart se 3%, dhe të përdoret në mënyrë efektive për investime kapitale. Projektet kapitale të cilët pjesën më të madhe të përfitimit e kanë në periudhën e ardhshme, u lejohej financimi përmes borxhit. Qeveria duhet të kufizojë shpenzimet në mënyrë të veçantë shpenzimet e fushave të cilat nuk kanë ndikim në vendet e punës. Shpenzimet rrjedhëse të mbulohen me të hyrat rrjedhëse, kurse borxhi të përdoret vetëm për shpenzime produktive që krijojnë vende të reja të punës. Është shumë i rëndësishëm menaxhimi i mirë i buxhetit shtetëror, administrimi i kujdesshëm i borxheve dhe zvogëlimi i korrupsionit. Duhet të shqyrtohen mirë kontratat e huamarrjeve shtetërore, të krijohej kushte të favorshme për investime të huaja dhe vendore të cilat ndihmojnë zhvillimin ekonomik të vendit. Duhet të përdoret politika fiskale adekuate, e cila ndihmon në mbledhjen e tatimeve dhe taksave pa i rënduar qytetaret e vendit. Të përdoret metoda progresive e tatimeve, pasi që në shumë vende të zhvilluara është më efektive sesa metoda proporcionale.

Literatura:

Elom-Obed Ozioma Favour¹, Odo Stephen Idenyi¹, Elom Obed Oge, I. Anoke Charity¹ (2017); Public Debt and Economic Growth in Nigeria, Asian Research Journal of Arts & Social Sciences 4(3): 1-16, 2017; Article no.ARJASS.36095 ISSN: 2456-4761.

Talknice Saungweme, Nicholas M. Odhiambo (2019) The Impact of Public Debt on Economic Growth: A Review of Contemporary Literature, The Review of Black Political Economy, Volume: 45 issue: 4, page(s): 339-357.

Shahor, Tal. (2018): The impact of public debt on economic growth in the Israeli economy, Israel Affairs 24(2):1-11.

Reinhart, Carmen M., and Kenneth S. Rogoff. 2010. "Growth in a Time of Debt." American Economic Review, 100 (2): 573-78.

Checherita, C., dhe P. Rother.(2010) The Impact of High and Growing Public Debt on Economic Growth: An Empirical Investigation for the Euro Area. Working Paper Series No. 1237, European Central Bank.

Victor Owusu-Nantwi dhe Christopher A. Erickson (2016); Public Debt and Economic Growth in Ghana; African Development Review 28(1):116-126

Kharusi S.A.dhe Ada M.S (2018); External Debt and Economic Growth : The Case of Emerging Economy,Journal Of Economic Integration, Vol.33 No.1, March 2018, 1141~1157 <http://dx.doi.org/10.11130/jei.2018.33.1.1141>,

Reinhart, C. and K. Rogoff (March,2010); “From Financial Crash to Debt Crisis”, NBER Working Paper, No. 15795.

Kumar S.M. dhe Woo J. (2010); “Public Debt and Growth”, IMF Working Paper, Fiscal Affairs Department.

Lotto, Josephat dhe Mmari, Catherine (2018):”Domestic Debt and Economic Growth in Tanzania”, Journal of

N.G.Mankiw & M.P.Taylor (Tetor 2013): “Ekonomiksi Makroekonomia” Shtepia botuese Universitare “UET Press”, Tirane.

Mustafa-Topxhiu, Rahmije (2016) : “Hyrje ne statistike”, Botimi I Pare, Prishtine.

Hyman, David.N (2010): “Public Finance: A Contemporary Application of Theory to Policy, Tenth Edition”^[1]

Burime nga internet:

https://www.cbcbg.me/slike_i_fajlovi/fajlovi/fajlovi_publicacije/godisnji_makro_izvjestaj/2018/javni_dug.pdf

<https://www.monstat.org/cg/page.php?id=19&pageid=19>

Centralna Banka Crne Gore-GODIŠNJI MAKROEKONOMSKI IZVJEŠTAJ CENTRALNE BANKE CRNE GORE 2004-2018

<https://statisticsbyjim.com/regression/interpret-coefficients-p-values-regression/>

Padenjësia dhe Heqja Dorë nga Trashëgimia, dy Koncepte të Trashëgimisë në sistemin Civil Law, trajtuar në një këndvështrim krahases

Xhuana Abazi

Florida Arrinaj

Universiteti i Shkodrës “Luigj Gurakuqi”

Jemi përpjekur që me anën e këtij punimi të trajtojmë Padenjësinë dhe Heqjen Dorë nga Trashëgimia, në një këndvështrim krahasues përbrenda sistemit Civil Law. Metodologjia e përdorur është ajo krahasuese, duke analizuar dhe me pas krahasuar nocionin e padenjesise ne sisteme te ndyshme. Objekti i krahasimit ka të bëjë me padenjësinë dhe heqjen dorë nga trashëgimia në kuadrin e sistemeve më të mëdha të së drejtës duke evidentuar ngjashmëritë dhe të veçantat që këto sisteme mbartin. Nisur nga shumëllojshmëria e lartë e të drejtave që do të merren për krahasim, ky krahasim merr karakter sociologjik, më saktë, bëhet fjale për etnologjinë juridike. Që të jetë një krahasim i mirefilltë dhe që nga kjo të arrijmë qëllimin që dëshirojmë është e nevojshme të marrim në

konsideratë elementet e krahasimit që nga bazat historike, me të dhënat kulturore dhe shoqërore dhe teknikat juridike duke evidentuar metoden me të përshtashme për krahasimin tonë, që të kuptojmë nëse ndryshimet dhe ngjashmëritë që hasim janë për efekt të origjinës së të drejtave apo nëse përdorin të njëjtat teknika juridike.

Hyrje

Ndalimi për të trashëguar për shkak të qënies së trashëgimitarit si i padenjë, shihet në dy pikëpamje të ndryshme. Sipas njërës, padenësia ka të bëjë me statusin juridik të personit (në këtë rast të trashëgimitarit) dhe e ndjek atë kudo. Në rast se një person, në bazë të ligjit të tij personal, do të deklarohej i padenjë, ai duhet të konsiderohet i tillë kudo. Këtu është fjala për dispozita që rregullojnë evolucionin e pasurisë trashëgimore dhe prandaj duhet që padenësia të rregullohet nga ligji që zbatohet për trashëgiminë. Një konfirmim të kësaj e gjejmë dhe në faktin se trashëgimlënësi mundet që ta falë trashëgimitarin me akt noterial ose testament, gjë që nuk do të ishte e mundur në rast se padenësia do të kishte të bënte me statusin personal të trashëgimitarit. Aspekt i rëndësishëm i insitutit të trashigimisë është renoncimi ku sipas legjislacionit civil shqiptarë ka kuptimin: që trashigimlënësi ka të drejtë të heqë dorë nga trashigimia që i vjen në trashigim.

E drejta për të renoncuar një pasuri trashigimore, ushtrohet pasi të jetë çelur pasuria trashigimore. E drejta për të renoncuar nga pasuria që të vjen në trashëgim nuk prezumohet, kjo është një panoramë e përgjithshme mbi konceptin e Heqjes dorë nga trashigimi. Ajo çka do të trajtohet në vazhdimësi është se si legjislacione të ndryshme rregullojnë padenjësinë dhe heqjen dorë nga trashigimia në kuadër të insitutit të trashigimisë. Renoncimi përfaqëson shprehjen e një vullneti të lirë për të mos marrë pjesë në trashigimin qoftë luigjore apo testamentare.

Krahasimi i Kodit Civil Francez, Rus, Italian dhe Gjerman, përse i përket vetëm dispozitave që rregullojnë pjesën e padenjësisë dhe heqjes dorë nga trashëgimia.

Pavarësisht se në shumicën e rasteve kur kemi të bëjmë me krahasime për baze merret e drejta franceze, kjo për faktin që e drejta franceze është një nga të drejtat më të hershme që ka ruajtur trajtën deri në ditën e sotme. Por në rastin tonë krahasimi do të ketë karakter shumpalësh sepse do të krahasohen midis tyre shumë të drejta të huaja dhe e drejta franceze⁸⁹ është një e drejtë midis të drejtave të tjera.

Së pari në planin krahasimor do të marrim të drejtën franceze meqë kjo e drejtë për nga karakteristikat qëndron më lart, kodi civil francez është kodi më i lashtë dhe unik në përdorim që iu ka rezistuar koherave dhe ndërrimeve të sistemeve qeverisëse. Në trajtimin që i është bërë padenjësisë⁹⁰ dhe heqjes dorë nga kodi francez veçori dalluese nga kodi italian⁹¹, gjerman dhe rus është fakti që shkaku i padenjësisë është me konkret dhe për plotësimin e tij

⁸⁹ Kodi civil Francez shquhet për karakteristikat e tij të aspektit historik dhe natyrës së rregullimit ligjor. Ai është një kod dyqind vjeçar, i cili hyri në fuqi më 21 Mars 1804.

⁹⁰ Më konkretisht Padenësia është e trajtuar në Artikullin 726 deri në artikullin 729-Në **Art.726** është parashikuar që “Janë të padenjë e trashëguar dhe, si i tillë, duhet të përjashtohet nga trashëgimi : 1 ° Njëri i cili është i dënuar, si kryesor ose bashkëfajtor, me një dënim të rëndë për të pasur dhënë qëllimisht ose tentuar për të dhënë vdekjen për të vdekur; 2 ° Njëri i cili është i dënuar, si kryesor ose bashkëfajtor, me një dënim të rëndë për të paturit ushtruar goditje qëllimisht në ose ka ushtruar dhunë e apo sulmi që ka provokuar vdekjen e të ndjerit pa qëllim e duke shkakuar atë”.

⁹¹ E drejta Italiane ka një histori e cila identifikohet në fillim me historinë e të drejtës romake e cila ka qënë njëkohësisht edhe e drejta italiane edhe e drejta e vendeve të pushtuara nga Roma, si Franca, Belgjika, Holanda

nuk është e nevojshme për të referuar në dispozita të tjera apo ligje të tjera, pasi është shprehur qartë që janë ...të përjashtuar nga trashëgimi përsonat që janë dënuar për vrasjen apo për tentativën për vrasje të trashëgimlënësit...kjo dispozitë është parashikur në mënyrë me të thatë nga legjislacionet e tjera si nga kodi italian, gjerman dhe rus në të cilën shprehet që ...të përjashtuar nga trashëgimi janë përsonat që kanë vrarë apo tentuar të vrasin trashëgimlënësin...që kanë ushtruar dhunë fizike apo psikike ndaj trashëgimlënësit...pra evidentohet qartazi fakti se në kodin italian⁹², gjerman dhe rus është e nevojshme të referohet në ndonjë dispozitë tjetër që të plotësohet kuptimi i kësaj dispozite dhe që të shpallet i padenjë është e nevojshme që të vërtetohet me një vendim gjykatëe apo nga institucioni përkatës që personi të ketë vrarë apo tentuar të vrasë si dhe të ketë ushtruar dhunë ndaj trashëgimlënësit.

Përsa i përket dispozitave të tjera kemi ngjashmëri në trajtimin që i bëhet pjesë tjetër të padenjësisë. Të gjitha kodet që kemi trajtuar më sipër kanë pranur që është trashëgimlënësi që merr iniciativën për të shpallur trashëgimtarin e padenjë dhe kjo mund të bëhet me anë të një deklarate të bërë nga trashëgimlënësi përpara një noteri ose mund ta parashikojë një gjë të tillë në testament.

Një pikë tjetër takimi mes këtyre kodeve është moskufizimi i fëmijëve të personit të shpallur të padenjë për të marr pjesë në trashëgim si dhe parashikimi në dispozitat e tyre insitutit e faljes. Pavaresisht nga origjina dhe marrëdhëniet shoqërore që pasqyron kodi francez, italian⁹³, gjerman dhe rus karakterizohen nga një frymë humanë mbështetëse dhe vënë theksin mbi personin duke ruajtur vlerat e tij. Mos përjashtimi i fëmijëve të personit që është shpallur i padenjë bëhet që të mos iu hiqet e drejta e shejtë për të trashëguar fëmijëve nga veprimet e padrejta dhe abuzuese të prindërve të tyre. Dhe në të kundërt, parashikimi i insitutit të faljes nga ana e këtyre legjislacioneve e ka fillin tek marrëdhëniet familjare dhe të gjakut që e karakterizojnë insitutit e trashëgimise, në veçanti të asaj ligjore. Dhe nisur nga këto marrëdhënie trashëgimlënësi, duke qënë prindi i trashëgimtarëve në rastin më klasik ai mund ta ketë të mundur që ta ushtrojë të drejtën e faljes ndaj trashëgimtarit dhe pas kësaj ai mund të trashëgojë pasurinë trashëgimore në masën që atij i takon.

,si dhe pjesët e Rinit dhe Bavarisë në Gjermani .Për këtë arsye historia e vërtetë e së drejtës italiane fillon pas rnies së perandorisë Romake të Përendimit dhe me pushtimin e e gadishullit Italian nga gjermaniket. Pësa i përket drejtësisë ajo është e ndërtuar mbi modelin e drejtësisë franceze,drejtësia italiane ka një hirearki të zakonshme dhe një hirearki administrative ,e cila ka në krye Këshillin e Shtetit

⁹² Në **nenin 463** citohet që : *“Eshte i përjashtuar 'nga trahegimia si i padenjë:*

1) ato të cilët me dashje e ka vrarë ose ka tentuar të vrasë personin i cilit i është trashëgimtarë, ose, bashkëshortit ose një pasardhës, ose një ngjitje atë, me kusht që nuk ndodh ndonjë prej shkaqeve të cilat e bëjnë përgjegjës ndaj ndëshkimit sipas ligjit penal;

2) ata që kanë kryer, në dëm të njërit prej këtyre njerëzve, një fakt për të cilin ligji deklaron vrasjen dispozita;

3) ata të cilët kanë denoncuar ndonjë këta persona për vepra të dënueshme me burgim të përjetshëm ose me burgim për një periudhë jo më pak se minimumi prej tre vjetësh, nëse ankesa është deklaruar shpifës në procedurë penale, ose nëse ka dëshmuar kundër atyre personave të akuzuar prej këtyre veprave penale, qoftë dëshmitar ishte shpallur kundër tij, false në procedurën penale;

4), i cili ka shkaktuar me dashje ,dhunë ndaj personit të cilit i është patundshme, për të bërë, të revokojë ose të ndryshojë vullnetin, ose ajo ka penguar;

5) ata të cilët ndrydhur, fshehur ose ka ndryshuar vullnetin e vazhdimësisë nga e cila do të qeverisur;

6), i cili ka formuar një testament të rreme ose ka qënë me pa vetëdije të ekzistencës së tijë.”

⁹³ Në **nenin 466** dhe të fundit është parashikuar insituti i faljes apo siç quhet ndryshe në kodin civil italian rehabilitimi i të padenjit dhe sanksionohet që: *”Kush eshte i padenje është e lejuar të trashegoje vetem kur trashegimlëneshi e ka shprehur vullnetariht ne testament apo me nje akt publik Megjithatë, i padenji i hprehur jo në mënyrë të qartë, në qoftë se ajo është e përcaktuar në testamentin e tij, kur trashëgimlënësi dinte shkaku i jodinjitet është e lejuar të ndodhë brenda kufijve të disponim*

Në kodin rus në lidhje me padenjësini konstatohet një veçori që deri tani nuk e kemi hasur në kodet që kemi trajtuar më sipër, pikërisht është parashikimi i kompensimit nga ana e trashëgimtarit të shpallur të padenjë ndaj personit që ka kryer detyrimin e parashikuar në testamentin që ka lënë testatori dhe që citohet *Nëse objekt i një besimi me testament ishte performanca e punës të caktuar ose ofrimi i një shërbimi të caktuar ndaj një përfituesi të padenjë, përfituesi do të rimbursojë trashëgimtarin që ka shpenzuar për vlerën e punës apo shërbimit të kryer për përfituesin padenjë*. Kjo është një metodë e re për të vendosur në vend një të drejtë të shkelur apo për të parandaluar përfitimin e padrejtë të disa të mirave dhe shërbimeve, por mbi të gjitha ajo që duhet të theksojmë që kjo është një karakteristikë e veçantë për kodin civil rus.

Në trajtimin që i bëhet heqjes dorë nga trashëgimia vërejmë një ndryshim përse i përket formulimit dhe trajtimit që i bëhet vetë konceptit. Në kodin francez, duke qënë se ka sistemin e pranimi, këtë e barazon me konceptin e heqjes dorë, ku nëse trashëgimtari nuk e pranon trashëgimin në afatin e përcaktuar në kod ai prezumohet që ka hequr dorë nga trashëgimia pra është një trajtim më i komplikuar. Ndërsa në kodin italian, gjerman dhe rus kemi përdorimin e konceptit të mohimit të trashëgimisë në vend të përdorimit të heqjes dorë nga trashëgimi por një gjë e tillë nuk do të thotë që nuk përmendet. Në kodin rus shpesh përdoret koncepti i dhuratës në vend të përdorimit të konceptit të pasurisë trashëgimore apo trashëgimin, kjo është një veçori e kodit civil rus që mendoj se e ka prejardhjen nga ndryshimet që i janë bërë herë pas herë këtij kodi si pasojë e ndërrimit të sistemeve qeverisëse⁹⁴.

Është për tu përmendur një aspekt tjetër që evidentohet në kodin civil rus por që nuk është parashikuar në kodin francez, italian dhe gjerman pavarësisht frymës përendimore që kanë, ajo që parashikohet është dhënia e mundësisë trashëgimtarit që ka humbur afatin për të ushtruar të drejtën për të hequr dorë për t'u drejtuar gjykatës në mënyrë që të rivendoset në afat kur arsyet i ka të përligjura.

Konkluzione

Parashikimi i disa dispozitave në kodin civil rus të ndryshme nga ato të kodeve civile franceze, italiane apo gjermane vjen nga fakti që ky kod është i ndërtuar nën frymën e kulturës lindore të rregullimit të marrëdhënieve shoqërore në përgjithësi dhe asaj të trashëgimisë në veçanti, por pavarësisht kësaj karakterizohet nga një frymë demokratike dhe moderne. Tek heqja dorë nga trashëgimi pavarësisht ndryshimeve që kanë në trajtimin e saj kodet gjejnë pika takimi ndërmjet tyre në trajtimin që i bëhet mënyrës së ushtrimit të kësaj të drejte. Si në kodin francez, italian, gjerman dhe rus që akti i heqjes dorë të jetë i vlefshëm duhet të bëhet më një akt publik që ka kuptimin e aktit noterial nga vete trashëgimtari si dhe mund të bëhet nga trashëgimtari me një deklaratë përpara gjykatës. Afatet Brenda të cilave do të hiqet dorë nuk janë të trajtuara në mënyrë të njëjtë nga kodet civile, vetëm kodi francez parashikon afatin 3 muor dhe 6 muor ndërsa ai italian dhe gjerman i referohen afatit të përgjithshëm ku

⁹⁴ Michel Fromond, Sistemet e Huaja më të Mëdha të së Drejtës, Ppirus 2009 faqe 55-58

për ta konkretizuar referojnë në dispozita të tjera. Ndërsa ne kodin rus janë parashikuar afate të shkurtra ,afate gjashte javorë dhe tre mujore por në kuptimin e përgjithshëm të gjitha kodet i japin karakterin decadent afateve pavarësisht mënyrës se parashikimit të tyre ,pasi mos ushtrimi në afat të caktuar humbet të drejten për ta ushtruar atë më pas. Nga ajo që trajtuam më sipër arritëm të evidentojmë rastet kur legjislacionet largohen nga njëra tjetra dhe rastet kur ato gjejnë pika kontakti gjithmonë në kuadër të padenjësisë dhe heqjes dorë nga trashëgimia.

Po ti referohemi mënyrës se si trajtohen nga legjislacionet e huaja këto dy instrumenta verej që sidomos heqja dore nga trashëgimia ndryshon si koncept ,ai ndryshe emërtohet si instrumenti i pranimit. Ajo çka unë sugjeroj që në përberjen e dispozitave mbi heqjen dore te trashëgimisë është parashkimi i një dispozite mbi vendosjen e insitutit të rivendosjes në afat që në rasti kur trashëgimtari për arsye të përligjura nuk ka arritur ta ushtrojë këtë të drejtë në afatin ëe caktuar në ligj ai të mund ti drejtohet gjykatës me qëllim për tu vendosur përsëri në afat që të ushtrojë të drejtën e heqjes dore. Gjithashtu në lidhje me padenjësinë sugjeroj që dispozita e parë në të cilën jepet shkak i shpalljes së përonit të padenjë ,të bëhet me konkrete dhe e plote , pra që të plotësohet të mos jetë e nevojshme që të referojë ne dispozita të tjera por të parashikohet koncepti i dënimit në këto dispozita pra të parashikohet që .. *të përjashtuar nga trashëgimi përonat që janë dënuar për vrasjen apo për tentativën për vrasje të trashëgimlënësi...*siç vërehet kjo është me kontrete dhe e plotë. Nëpërmjet një vështrimi krahasimor në këndvështrimin e sistemeve më të mëdha të së drejtës me jep idenë e rëndësisë që kanë këta instrumente në vendet e zhvilluar dhe se si ndikojnë në kuadrin e insitutit të trashëgimisë, insitut që është i ndryshëm në vende të ndryshme.

Bibliografia

Literatura shqiptare

- Nazmi Biçoku**,”E Drejta e Trashigimisë e Republikës së Shqipërisë” , Tiranë ,ALBPaper, 2011
N.Papuli,”Mjetet ligjore të trashigimtarit për realizimin e së drejtës së tij trashigimore”,Drejtësia Popullore,viti 1957,Nr.4
N.Biçoku”Mbi Trashigimine ligjore”Drejtësia popullore,viti 1954,Nr.1
Valentina Kondilli “E Drejtë Civile II” Pjesa Posaçme, Tiranë, Geer, 2008
Nazmi Biçaku, ” E drejta e Trashëgimisë e RSH” Onufri 1997, Tiranë
Arta Mandro “ E Drejta Romake”, Tiranë, Emal, 2007
Ardian Nuni dhe Luan Hasneziri, “Leksione të së Drejtës së Trashëgimisë”, Tirane, 2006
Agim Tartari, “Shkrime Juridike”, Albpaper, Tiranë 2008,
A.Sallabanda”Mbi Trashigiminë”Drejtësia Popullore,viti 1972,Nr.4
K.Koci”Disa çështje kryesore lidhur me insitutin e trashigimisë në shoqërinë tone”Drejtësia Popullore ,viti 1972,Nr4
Prof.Asoc.Dr.Ardian Nuni,Luan Hasneziri(MA)”Leksione të së drejtës së Trashigimisë “Tiranë 2007
Juliana Latifi, “E Drejta Civile Trashëgimia”, Tiranë, Geer, 2007 fq. 36
Abdullah Aliu, “E Drejtë Civile”, Tiranë, Albpaper,
Hilmi Dakli,Trashëgimia dhe Qiraja,Enti botues “Liria”Tiranë 1997
Sami Omari”E Drejta Familjare,botim Tiranë 2008
Ardian Nuni & Luan Hasneziri, “E Drejta Civile III”Trashëgimia , Tiranë, 2010
Michel Fromond,Sistemet e Huaja më të Mëdha të së Drejtës,Ppirus 2009

Literatura e huaj

- Francesko Galgano** ,E Drejta Private ,Botimi I,Shblsh Luarasi ,Tiranë 1999
Andre Borkowski dhe Paul du Plessis “ E Drejta Romake”, Tiranë, Dita 2000

Legjislacion

- Kodi Civil i Mbretërisë Shqiptare 1929

Kodi Civil i RSH vitit 1981 neni 97

Kodi Civil i RSH Botim i Qendrës Së Publikimeve Zyrtare vitit 1994

Kodit Civil i RSH Botim i Qendrës Së Botimeve Zyrtare Maj 2009

Kodi i Proçedures Civile Qëshor, 2010

Kodi Civil Italian

Kodi Civil Gjerman, Libri 5, E drejta e suksedimit, Ndarja 2, Titulli 1, Pranimi dhe Heqja Dore nga Trashegimia seksioni 1943

CIVIL CODE English Version (Links to Legifrance), MISE A JOUR LEGIFRANCE 21 February 2004, Art 726-729-1

Jurisprudenca

Vendimi i Gjykatës së Lartë (Kol.Civ.) Nr 905, datë 7.8.1952

Vendimi i Gjykatës së Lartë (Kol.Civ.) Nr.1284, datë 20.11.1953

Vendimi datë 17.11.1978, Drejtësia Popullore, viti 1979, Nr.1

Vendimi Nr 49, datë 22.7.1966, Drejtësia Popullore, Viti 1966, Nr.5 faqe 102

Vendimi I datës 14.7.1975, Drejtësia Popullore, viti 1979, Nr 2

Vendimi Nr 24 date 13.03.2002 I kolegjeve të bashkuara të Gjykatës së Lartë.

Udhëzim i Plenumit të Gjykatës së Lartë, Nr.3, datë 17.10.1977, Drejtësia Popullore, viti 1977, Nr.4,

Udhëzim i Plenumit të Gjykatës së lartë, Nr3 datë 26.11.1953, Buletini Gjykatës së Lartë, Nr.7

Autonomia e qeverisjes vendore. Decentralizimi i pushteteve në kuadër të reformës së re administrative-territoriale në Republikën e Shqipërisë

Florida Arrinaj

Xhuana Abazi

Universiteti i Shkodrës "Luigj Gurakuqi"

Fakulteti i Drejtësisë

Abstrakt: Në këtë punim do të trajtohet tema e autonomisë së qeverisjes vendore, decentralizimi i pushteteve në kuadër të reformës së re administrative-territoriale në Republikën e Shqipërisë, e nisur në vitin 2014. Studimi synon një analizim të shkurtër teoriko-praktik të parimeve të autonomisë dhe decentralizimit të pushteteve si parime tejet të rendësishme, të sanksionuara edhe nga Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë, si burimi bazë e më i rendësishëm i të drejtës tonë të brendshme dhe po ashtu nga Karta Evropiane e Autonomisë vendore, e cila u miratua në vitin 1985 dhe hyri në fuqi në vitin 1988. Vijon më tej me ligjin Nr.8652, Dt 31.7.2000 "Për Organizimin dhe Funksionimin e Qeverisjes Vendore" dhe ligjet e tjera që shoqëruan reformën aktuale të qeverisjes vendore, Ligji Nr.115/2014 "Për Ndarjen Administrativo-Territoriale të Njërive të Qeverisjes Vendore në Republikën e Shqipërisë"; Ligji Nr. 139/2015 "Për Vetëqeverisjen Vendore" dhe Ligji Nr. 68/2017 "Për Financat e Vetëqeverisjes Vendore", të cilat do të analizohen në vijim të këtij punimi. Do ndalemi tek konceptet e decentralizimit dhe llojeve të tij, që përfshijnë dekoncentrimin, delegimin dhe transferimin. Po ashtu, autonomia në aspektin administrativ, politik dhe financiar janë pika të tjera të analizuara në këtë punim. Gjithashtu, sa i përket vlerësimit të zbatimit në praktikë dhe sa ka dhënë rezultat deri tani reforma e re territoriale-administrative, do i referohemi Raportit mbi qeverisjen vendore në Republikën e Shqipërisë, të përgatitur nga Shoqata e Bashkive të Shqipërisë.

Fjalë kyçe: autonomi vendore, decentralizim i pushteteve, reformë administrative-territoriale, Karta Evropiane e Autonomisë Vendore

Hyrje

Të marrësh në diskutim qeverisjen vendore do të thotë të ndalësh në trajtimin e shumë çështjeve që janë vendimtare për mbarrëvajtjen e shtetit dhe të demokracisë së tij. Shteti, veprimtarinë e tij të përditshme ekzekutive-urdhërdhënëse nuk mund ta kryejë vetëm nëpërmjet organeve qendrore të administratës publike dhe për këtë arsye, për më tepër efikasitet dhe rezultate, si pjesë e organeve të administratës publike, krahas organeve të pushtetit qëndror janë ngritur dhe funksionojnë edhe organet e pushtetit vendor. Kjo bën pjesë edhe në të ashtuquajturën pushtet vertikal, që nënkupton raportin ndërmjet pushtetit qëndror dhe atij vendor. Shtetet, gjatë rrjedhës së historisë, që nga krijimi dhe konsolidimi i tyre e deri në ditët e sotme, njohin plot reforma politike të karakterit territorial-administrativ. Sistemi i organeve administrative të pushtetit vendor ngrihet dhe funksionon në bazë të parimit të ndarjes tokësore administrative të shtetit dhe kjo ndarje bëhet në bazë të disa elementëve me karakter material, ekonomik, politik, social etj.

E gjithë Evropa prej vitesh është përfshirë në reforma territoriale dhe këto në shumicën e vendeve erdhën si pasojë e krizave financiare dhe kërkesave gjithmonë në rritje për shërbime dhe ekonomi shkalë, por gjithashtu edhe tendencës drejt një qeverisje vendore sa më efikase e të qëndrueshme.

Çështja kryesore e ndarjes vertikale të pushtetit ka lidhje, siç u cek edhe më sipër, me raportin ndërmjet pushtetit normativ qëndror dhe atij vendor, ku pushteti normativ ndahet sipas dy modelesh: unitar dhe pluralist, ku sipas modelit unitar ekziston vetëm një qendër e vendim-marrjes politike, ndërsa sipas modelit pluralist, pushteti qëndror bashkëndan me organet e pushtetit vendor, pushtetin e tij normativ. Nëse i referohemi rastit të vendit tonë, Republika e Shqipërisë bën pjesë tek modeli unitar i decentralizuar, çka do të thotë që bëhet një ndarje e pushtetit normativ ndërmjet shtetit në nivel qendror dhe autoriteteve lokale. Ky raport ka ndryshuar gjatë viteve, por synimi i të gjitha reformave të viteve të fundit ka qenë arritja e një decentralizimi të mirëfilltë.

Koncepti i autonomisë dhe decentralizimit të pushteteve

Sipas Kushtetutës së Republikës së Shqipërisë, qeverisja vendore ngrihet në bazë të parimit të decentralizimit të pushtetit dhe ushtrohet sipas parimit të autonomisë vendore. Ajo është e organizuar në dy nivele. Bashkitë janë njësi bazë e qeverisjes vendore që përfaqësojnë edhe nivelin e parë të qeverisjes, ndërsa qarqet janë njësi të nivelit të dytë. Me qëllim përmirësimit të qeverisjes vendore dhe arritjen e një efikasiteti më të lartë të punës së organeve të qeverisjes vendore për arritjen e një niveli më të kënaqshëm në ofrimin e shërbimeve publike për komunitetin, për reduktim të shpenzimeve të tepërta administrative dhe me qëllim arritjen e një standarti më të lartë, çka do të thotë favorizim në integrimin e vendit në Bashkimin Evropian, Shqipëria, në vitin 2014, ndërmori iniciativën për një reformim të pushtetit vendor. Kjo reformë kishte për qëllim sistemimin e territoreve nëpër kufij të ri administrativ, me qëllim arritjen e një decentralizimi real.

Nëse i referohemi historikut të qeverisjes vendore në Republikën e Shqipërisë, ajo para viteve '90 ishte një qeverisje e kontrolluar, me organe të kufizuara vetëqeverisëse, ndërsa pas viteve '90 qeverisja vendore mund të themi se ka kaluar në tre faza. Faza e parë 1992-2000 me Ligjin organik nr. 7572 i vitit 1992. Gjatë kësaj periudhe kishim 314 komuna, 44 bashki dhe 36 rrethe. Në këtë fazë, decentralizimi fiskal dhe reformat ekonomike qëndrojnë në disavantazh përkundrejt atij politik.

Faza e dytë i përket viteve 2000-2015 me Ligjin organik nr. 8652 të vitit 2000. Kjo periudhë nisi me zhvillimin e rëndësishëm të ratifikimit të Kartës Europiane të Autonomisë Vendore në 1999. Statusi i pushtetit vendor filloi të ndryshonte dhe me hartimin dhe miratimin e Kushtetutës së re të Shqipërisë. Sipas Kushtetutës, Shqipëria është

shtet unitar me dy nivele të pushtetit vendor: bashkia/komuna në nivelin e parë dhe qarku në një nivel më të lartë. Pushteti vendor në Shqipëri bazohet në parimin e decentralizimit të pushtetit dhe ushtrohet sipas parimit të autonomisë vendore. Në këtë periudhë kishim 308 komuna, 65 bashki dhe 12 qarqe.

Faza e tretë i përket periudhës 2015 dhe aktualisht, pra periudhës së zbatimit të reformës territoriale me Ligjin 139/2015, periudhë në të cilën kemi 61 bashki.⁹⁵

Kontribut të vecantë kanë pasur programet dhe projektet e donatorëve strategjikë, paketa ndihmëse e të cilave ka pasur dhe vazhdon të ketë një vlerë të madhe për demokracinë dhe zhvillimin e kapaciteteve dhe është plotësuese e boshllëkut dhe e pamunësisë për t'u ofruar nga ana e vetë shtetit.

Decentralizimi dhe llojet e tij

Reforma e decentralizimit ka përparuar në mënyrë të vazhdueshme gjatë viteve 1999 dhe 2000, duke u bazuar te Kushtetuta (1998) si burimi bazë dhe me i rëndësishëm i të drejtës tonë të brendshme; Karta Evropiane e Autonomisë Vendore, e cila është ratifikuar nga Kuvendi i Republikës së Shqipërisë me Ligjin nr.8548, date 11.11.1999 dhe Strategjia Kombëtare e Decentralizimit, e miratuar në 1999. Hapi specifik më i rëndësishëm ishte miratimi dhe zbatimi i Ligjit Nr. 8652, 31.07. 2000 “Për Organizimin dhe Funksionimin e Qeverisjes Vendore”, që sanksionon të drejtat dhe kompetencat e njësive të qeverisjes vendore në përputhje me Kushtetutën dhe Kartën Evropiane të Autonomisë Vendore dhe që u pasua nga ligje të tjera që rregullojnë veprimtarinë e qeverisjes vendore dhe konsolidimin e autonomisë. Ndërsa aktualisht flasim për një reformë të re territoriale, e cila është në sfidat e implementimit gjithnjë e më efikas në praktikë, duke sjellë ndikime pozitive në zhvillimin lokal dhe kombëtar.

Decentralizimi është një term i gjerë, një proces, ku autoriteti dhe përgjegjësia për funksione të caktuara transferohet nga pushteti qendror në njësitë e qeverisjes vendore. Në themel të decentralizimit qëndron parimi i subsidiaritetit, sipas të cilit “ushtrimi i përgjegjësisë publike duhet, në mënyrë të përgjithshme, t'i takojë më tepër autoriteteve më të afërta të qytetarëve”. Kjo mund të përfshijë përgjegjësinë për planifikimin dhe menaxhimin e funksioneve të qeverisë, duke përfshirë rritjen dhe alokimin e burimeve.

Decentralizimin e shohim në aspektin politik, administrativ dhe financiar, të cilët ndërveprojnë ndërmjet tyre dhe për më tepër përfaqësojnë në thelb tre komponentët e pushtetit.

Nëse i referohemi decentralizimit administrativ, ai ka të bëjë me transferimin e pronave apo pasurive dhe funksioneve të qeverisjes nga niveli qendror për tek nivelet vendore, ku ky transferim përfshin autoritetin, pushtetin, funksionet, resurset dhe përgjegjësitë.

Decentralizimi mund të realizohet në tre forma:

- Dekoncentrimi si transferim i burimeve, përgjegjësisë dhe autoritetit brenda një institucioni apo administrate qendrore. Ai e transferon pushtetin nga zyrat qendrore për tek zyrat periferike të të njëjtës strukturë administrative qendrore, ose e transferon përgjegjësinë në njësitë e administratës vendore që janë pjesë e strukturës së qeverisjes qendrore. Drejtimi, orientimi dhe vendimarrja, në thelb është e administratës qendrore. Megjithatë kjo lejon një lloj diskrecioni të zyrtarëve në zyrat vendore, të

⁹⁵ Qeverisja vendore ne RSH. Raport mbi situaten aktuale. Tiranw 2019. Publikim i pwrgatitur nga Shoqata e Bashkive tw Shqipwrisw.

vendosin pa u referuar në çdo kohë tek zyra qendrore, por duke vendosur në bazë të një tërësie rregullash të përbashkëta. Të tilla janë drejtoritë arsimore apo shëndetësore të ngritura në çdo qark.

Në Republikën e Shqipërisë organet e dekoncentruara në nivel vendor (rajonal/lokal) përfaqësohen nga dy institucione: prefekti dhe drejtoritë/zyrat rajonale/lokale të ministrive të linjës. Roli i prefektit është të sigurojë mbikëqyrje të ligjshmërisë mbi veprimtarinë e qeverisjes vendore në emër të qeverisë qendrore. Roli i prefektit është rritur gjatë viteve dhe po konsolidohet më tej. Megjithatë, roli i tij si ndërmjetës për të siguruar bashkëpunimin ndërinstitutional nuk është i përcaktuar qartë në ligjin për Prefektin. Prefekti duket i pafuqishëm edhe kur ka mosmarrëveshje dhe përgjegjësi të ndërthurura mes institucioneve të dekoncentruara të pushtetit qendror dhe njësive të qeverisjes vendore. Ai nuk ka legjitimitetin për të adresuar çështjet e koordinimit në aspektin ligjor dhe institucional, vetëm nëse institucionet e bazuar në nivel vendor funksionojnë në bazë të marrëveshjeve të përbashkëta. Është e nevojshme të ndërmerren përmirësime ligjore për të përcaktuar një rol të qartë të prefektit, në dritën e dispozitave të Kartës Evropiane të Vetëqeverisjes Vendore. Zyrat rajonale/vendore të dekoncentruara, ose të ashtuquajturat “drejtoritë me varësi vertikale” janë krijuar nga disa ministri të linjës, të tilla si: arsimi, shëndetësia, punës dhe çështjet sociale, bujqësisë, mjedisi etj., në çdo qark, dhe/ose qendra të ish-rretheve me funksionin për të menaxhuar zbatimin e politikave sektoriale në nivel vendor. Këto struktura veprojnë në nivel vendor, por janë plotësisht të varura nga ministrinë e linjës përkatëse. Bashkëpunimi ndërmjet organeve të dekoncentruara dhe njësive të qeverisjes vendore është rritur gjatë viteve të fundit, por shpesh ka mbivendosje të kompetencave apo pasiguri në fusha të ndryshme, në veçanti në lidhje me zbatimin e funksioneve të përbashkëta. Sektorë të tillë janë arsimi, mjedisi, shërbimet sociale, etj.

Ndarja e re territoriale do të sjellë rishikimin e shpërndarjes së organeve të dekoncentruara në nivel vendor dhe alokimin më të mirë të funksioneve midis këtyre organeve dhe njësive të qeverisjes vendore përfshirë bashkërendimin ndërinstitutional.⁹⁶ Por a janë realizuar gjitha këto reforma deri tani?

- Transferimi është forma më radikale e decentralizimit dhe ka të bëjë me transferimin e përgjegjësisë dhe autoritetit vendimmarrës nga pushteti qendror tek pushteti vendor, ku këto pushtete dhe organet përkatëse të tyre nga pikëpamja kushtetuese dhe ligjore janë institucione krejtësisht të pavarura dhe legjitime dhe përfaqësojnë nivele të ndryshme të qeverisjes. Është një nga format e decentralizimit që njihen sot në botë dhe është mënyra se si është realizuar decentralizimi në Shqipëri.
- Delegimi, si formë e decentralizimit që e dërgon përgjegjësinë dhe autoritetin në kryerjen e funksioneve të caktuara në institucione ose agjenci shtetërore ose gjysëm autonome të vendosura në nivel lokal. Kjo nënkupton një nivel kontrolli të lartë nga zyra qendrore në atë vendore (zyrat e gjendjes civile). Kjo e drejtë është e përcaktuar me ligj si e drejtë e organeve më të larta për të kaluar atributet e ushtrimit të pushtetit të tyre tek organet më të ulëta në shkallë hierarkie, brenda sistemit përkatës shtetëror. Me Ligjin për Qeverisjen Vendore, pushteti qendror mund të delegojë kompetenca të vetat tek Pushteti vendor.

Koncepti i autonomisë vendore

Edhe parimi i autonomisë vendore na jepet nga Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë, Karta Evropiane e

⁹⁶ Strategjia Ndwrsektoriale pwr decentralizimin dhe qeverisjen vendore 2015-2020

Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë në nenin 13 përcakton se: *“qeverisja vendore në RSH ngrihet në bazë të parimit të decentralizimit të pushtetit dhe ushtrohet sipas parimit të autonomisë vendore”*.

Ligji nr. 139/2015 Për Vetëqeverisjen Vendore, përcakton se *Autonomia vendore* është e drejta dhe aftësia e njësisë të vetëqeverisjes vendore, të krijuara sipas Kushtetutës dhe këtij ligji dhe në kuadër të kufizimeve të tij, që të rregullojnë dhe të administrojnë një pjesë thelbësore të çështjeve publike nën përgjegjësinë e tyre dhe në interes të bashkësisë.

Ndërsa Karta Evropiane e Autonomisë Vendore e përcakton autonominë vendore si të drejtën dhe aftësinë efektive të bashkësive vendore për të rregulluar e për të drejtuar, brenda ligjit, nën përgjegjësinë e tyre dhe në të mirë të popullsisë të tyre, një pjesë të mirë të çështjeve publike. Ku me *“aftësi”* kuptohet që e drejta ligjore për të rregulluar dhe menaxhuar çështje të caktuara publike duhet të shoqërohet me mjetet që e bëjnë të mundur realizimin efektiv të tyre.

Përfshirja e shprehjes “brënda kufijve ligjorë” njeh faktin se kjo e drejtë dhe aftësi mund të përcaktohen më nga afër nga legjislacioni. *“Nën përgjegjësinë e tyre”* thekson që organet vendore nuk duhet të jenë të kufizuara vetëm në të vepruarin si agjentë të organeve më të larta. Është e pamundur të përcaktohen ekzaktësisht se çfarë çështjesh, organet vendore kanë të drejtë të trajtojnë dhe të menaxhojnë. Shprehje të tilla si “çështjet vendore” ose “çështjet e veta” janë kundërshtuar si shumë të përgjithshme dhe shumë të vështira për t’u interpretuar. Traditat e shteteve anëtare në lidhje me çështjet që konsiderohen se u përkasin organeve vendore janë shumë të ndryshme. Në fakt, pjesa më e madhe e çështjeve kanë implikime edhe vendore edhe kombëtare, dhe përgjegjësia rreth tyre mund të ndryshojë nga njëri vend në tjetrin, dhe njëra kohë në tjetrën, dhe madje kjo përgjegjësi edhe mund të ndahet ndërmjet niveleve të ndryshme të qeverisjes. Të kufizuarit e organeve vendore tek çështje të cilat nuk kanë ndikime më të gjëra, do të rrezikonte uljen e statusit të tyre, duke i lidhur organet vendore me një rol skajor. Nga ana tjetër, është pranuar që shtetet dëshirojnë të mbajnë funksione të caktuara për vete, si për shembull sigurinë kombëtare. Synimi i Kartës është që organet vendore të kenë një gamë të gjerë përgjegjësisish, të cilat mund të realizohen në nivelin vendor.⁹⁷

Karta vijon me tej duke përcaktuar se kompetencat bazë të bashkësisë vendore caktohen nga Kushtetuta ose nga ligji. Megjithatë kjo dispozitë nuk i pengon bashkësitë vendore të marrin kompetenca me qëllime të posaçme, në përputhje me ligjin. Bashkësitë vendore gëzojnë, brenda ligjit, liri të plotë për të ushtruar iniciativën e tyre për çdo çështje që nuk është jashtë kompetencës së tyre apo që mund t’i ketë kaluar një autoriteti tjetër. Ushtrimi i përgjegjësisë publike duhet, në mënyrë të përgjithshme, t’i takojë më tepër autoriteteve më të afërta të qytetarëve. Dhënia e një përgjegjësie një autoriteti tjetër duhet të bëhet duke patur parasysh rëndësinë dhe natyrën e detyrës, si dhe kërkesat e aftësisë e të ekonomisë. Kompetencat që u besohen bashkësive vendore normalisht duhet të jenë të plota. Ato mund të diskutohen apo të kufizohen nga një autoritet tjetër, qendror apo rajonal vetëm brenda ligjit. Në rast se kompetencat i kalojnë një autoriteti qendror apo rajonal, bashkësitë vendore duhet të gëzojnë, brenda mundësisë, lirinë që ushtrimin e tyre t’ia përshtasin kushteve vendore. Bashkësive vendore duhet t’u kërkohet mendimi brenda mundësisë në kohën e duhur dhe në mënyrë të përshtatëshme gjatë proceseve të planifikimit e marrjes së vendimeve për të gjitha çështjet që u përkasin drejtpërdrejtë.

⁹⁷ Karta Evropiane e Autonomisë Vendore

Autonomia e organeve të qeverisjes vendore nuk është vetëm një autonomi administrative, por është edhe autonomi politike dhe financiare.

Nga pikëpamja **politiko-administrative**, organet e njësive të qeverisjes vendore janë të pavarura në ushtrimin e funksioneve të tyre. Të zgjedhura drejtpërdrejtë (ose jo) nga ana e popullit, ato nuk kanë asnjë varësi me karakter politik nga ndonjë organ tjetër shtetëror. Për shembull, në vendin tonë, Prefekti, si përfaqësues i Këshillit të Ministrave në qark, nuk ka karakter epror ndaj organeve vendore, por ruan vetëm karakterin bashkërendues.⁹⁸ Decentralizimi politik synon t'u japë qytetarëve apo përfaqësuesve të zgjedhur prej tyre më shumë pushtet në procesin e marrjes së vendimeve politike. Ky lloj decentralizimi shoqërohet shpesh me politika pluraliste dhe qeveri përfaqësuese nga ana e pushtetit qëndror, por gjithashtu mund të mbështesë demokratizimin duke iu dhënë qytetarëve ose përfaqësuesve të tyre më tepër influencë në formulimin dhe zbatimin e praktikave. Përkrahësit e decentralizimit politik argumentojnë se vendimet e marra në kushtet e një pjesëmarrjeje sa më të gjerë janë më të fokusuara tek interesat e shoqërisë, nëse krahasojmë me vendim-marrjen nga autoritetet politike kombëtare. Çka do të thotë se zgjedhja e përfaqësuesve nga juridiksionet lokale elektorale u jep mundësi qytetarëve të njohin më mirë përfaqësuesit e tyre politikë dhe u jep gjithashtu mundësi zyrtarëve të zgjedhur të njohin më mirë dëshirat dhe nevojat e zgjedhësve të tyre. Një decentralizim demokratik shpesh kërkon reforma kushtetuese, krijimin e partive politike pluraliste, forcimin e legjislacionit, krijimin e njësive politike dhe inkurajimin e grupeve efektive publike.⁹⁹

Ndërsa **autonomia normative** shprehet në faktin se organet e gjitha njësive të qeverisjes vendore nxjerrin vendime, urdhra dhe urdhëresa. Këto akte normative duhet të kenë fuqi detyruese për të gjithë subjektet që jetojnë e veprojnë brenda një njësie territoriale që përfaqëson organi përkatës. Është e detyrueshme që këto akte të jenë në përputhje të plotë me ligjet, të cilat përcaktojnë parimet dhe procedurat për nxjerrjen e tyre. Pra, këto akte kanë një lidhje të drejtpërdrejtë vetëm me ligjet dhe jo me aktet normative të qeverisë apo organeve të tjera qendrore. Lidhur me **autonominë financiare**, e cila realisht është çështja më problematike dhe delikate e çdo reforme decentralizuese, shohim një lloj garancie edhe për arritjen e autonomisë politike, normative dhe administrative. Decentralizimi fiskal nënkupton transferimin e përgjegjësisë për të kryer shpenzime dhe për të mbledhur të ardhura drejt qeverive vendore. Autonomia fiskale dhe financiare merr kuptim kur kemi decentralizimin fiskal real dhe kur përmbushen këto kushte:

- Transferim të mjeteve financiare kombëtare tek pushteti vendor;
- Transferimin e përgjegjësisë dhe të drejtës së kryerjes së shpenzimeve;
- Rritjen e të ardhurave të qeverisjes vendore;
- Autoritet i plotë në përcaktimin/vënien e taksave dhe tarifave vendore dhe shpenzimet; dhe
- Një kuadër ligjor që mundëson huamarrjen vendore.

Të tilla përkufizime janë përdorur para dhe pas reformës, por ende mbeten problem dhe sot zyrtarët vendorë ngrenë po të njëjtën problematikë të mungesës së decentralizimit dhe autonomisë financiare. Por a është kuptuar drejt decentralizimi fiskal dhe a ka vullnet për të shkuar drejt tij?

⁹⁸ Omari, L. & Anastasi, A. (2017) E Drejta Kushtetuese, fq 331

⁹⁹ Decentralizimi shwnime pwrmbledhwse, Instituti I Bankws Botwrore, redaktori Jennie Litvack dhe Jessica Seddon, fq 2

Sipas ligjit nr 139, date 17.12.2015 "Per Vetëqeverisjen Vendore", politikat kombëtare financiare garantojnë mjaftueshmërinë financiare të njësive të vetëqeverisjes vendore dhe bazohen në parimin e shumëllojshmërisë së burimeve të të ardhurave. Funkcionet dhe kompetencat që u delegohen njësive të vetëqeverisjes vendore shoqërohen kurdoherë me mjetet e nevojshme financiare për realizimin e tyre. Njësitë e vetëqeverisjes vendore financohen nga të ardhurat që sigurohen nga taksat, tarifat dhe të ardhurat e tjera vendore, nga fondet e transferuara nga qeverisja qendrore dhe fondet që u vijnë drejtpërdrejt atyre nga ndarja e taksave dhe tatimeve kombëtare, huamarrja vendore, donacione, si dhe burime të tjera, të parashikuara në ligj. Njësive të vetëqeverisjes vendore u garantohej me ligj e drejta për krijimin e të ardhurave në mënyrë të pavarur. Në rast se ndryshimet në politikën fiskale shoqërohen me ulje të niveleve, normave dhe bazës së taksave vendore apo të pjesës së të ardhurave të njësive të qeverisjes vendore nga taksat e ndara, Ministria e Financave është e detyruar të marrë masat për kompensimin e uljes, nëpërmjet rritjes së transfertave financiare dhe mundësive për huamarrjen vendore dhe/ose formave të tjera. Çdo njësi e vetëqeverisjes vendore harton, miraton, zbaton dhe administron çdo vit buxhetin e vet, pa deficit, si dhe në përputhje me legjislacionin në fuqi që rregullon administrimin e zbatimin e sistemit buxhetor dhe ligjin për financat vendore.

Edhe objektivat kryesore të strategjisë së zhvillimit ekonomik në fushën e decentralizimit perfshinin:

- rritjen e kapacitetit të të ardhurave vendore të njësive të qeverisjes vendore për të përmbushur nevojat financiare për ofrimin e më shumë shërbimeve;
- përmirësimin e qëndrueshmërisë, thjeshtësisë dhe barazisë së sistemit të transfertave së bashku me rritjen e transparencës;
- sigurimin e më shumë kapaciteve për njësitë e qeverisjes vendore në përdorimin e huamarrjen dhe borxhit për financimin e investimeve kapitale, brenda politikave kombëtare të borxhit publik;
- forcimin e sistemit të administrimit të financave publike në nivel vendor.

Pavarësisht punës së deritanishme mund të thuhet se ka akoma shumë punë për të parë rezultate praktike në drejtim të plotësimit të këtyre objektivave.

Konkluzione

Shqipëria është pjesë e modelit unitar të decentralizuar ku pushteti normativ ndahet ndërmjet organeve të pushtetit qendror dhe autoriteteve lokale. Organizimi dhe funksionimi i organeve të pushtetit vendor është i një rëndësie të vecantë sa i përket funksionimit të një shteti, sidomos çështja e autonomisë vendore dhe decentralizimi i pushteteve. Për këtë arsye, në vitin 2014, u mor nisma për reformimin dhe sistemimin e pushtetit vendor, ku qëllimi kryesor ishte dhënia e më tepër pushteteve financiare dhe ekonomike, më tepër të drejta dhe përgjegjësi, e po ashtu kompetenca administrative e rregullatore, shërbimi dhe investimi, për funksionet bazike, duke shkuar dhe një hap më tej me transferimin e disa funksioneve të reja.

Me reformën territoriale të vitit 2014, konkretisht me Ligjin 115/2014 "Për ndarjen administrative dhe territoriale të njësive të qeverisjes vendore në Shqipëri" u vendos që Shqipëria të kishte përsëri 12 qarqe, por u suprimuan komunat duke u zëvendësuar me njësi administrative të qeverisjes vendore dhe gjithashtu të kishte 61 bashki, kjo

për të minimizuar kostot e tepërta administrative dhe për rritjen e cilësisë së shërbimeve publike ndaj komuniteteve lokale. U pasua nga ligji 139/2015 “Për vetëqeverisjen vendore” dhe duke vijuar më tej me Ligjin Nr. 68/2017 “Për Financat e Vetëqeverisjes Vendore”. Nëse i referohemi koncepteve të autonomisë dhe decentralizimit, shohim që mbesin të njëjtat. Kemi po të njëjtat lloje të decentralizimit që përfshijnë dekoncentrim, delegim dhe transferim. Po ashtu autonomia mbetet në kuadrin e autonomisë administrative, politike, normative dhe financiare, por kërkohet që nëpërmjet reformës secila nga këto lloje të ketë më tepër zbatim praktik dhe më tepër efikasitet. Por, a është arritur dicka e tillë edhe pse kanë kaluar pak vite nga bërja e reformës. Për dhënien e konkluzioneve do i referohemi raportit mbi qeverisjen vendore të vitit 2019, të përgatitur nga Shoqata e Bashkive të Shqipërisë. Raporti për qeverisjen vendore i vitit 2019 arrin në konkluzionin se edhe pas përpjekjeve të qeverisë dhe donatorëve, ka akoma shumë punë për t’u bërë për t’u arritur një decentralizim mirë fiskal dhe administrativ. Gjatë kësaj periudhe, vëmendja ka qenë më e përqendruar tek reforma territoriale ose ndryshimi i kufijve dhe bashkimi i njësive vendore sesa tek procesi i decentralizimit dhe reformës administrative. Gjithashtu, vëmendje mori pritshmëria për uljen e kostove, e cila nuk është arritur akoma në praktikë, ndërsa më pak punë është bërë në drejtim të sigurimit të vazhdueshmërisë së shërbimeve, sidomos për banorët e ish komunave me akses të kufizuar. Sipas raportit, janë bërë hapa të rëndësishëm lidhur me transferimin e disa funksioneve të reja. Por debati mbetet akoma i hapur lidhur me transferimin e përgjegjësisë të plota dhe mjeteve të duhura financiare. Shqipëria mbetet ende shumë pas vendeve të Bashkimit Evropian, por edhe vendeve të tjera të rajonit për sa i përket të ardhurave totale si përqindje e prodhimit të brendshëm bruto dhe si përqindje e të ardhurave totale publike. Ligji 68/2017 “Për financat e vetëqeverisjes vendore” ishte një hap shumë i mirë. Megjithatë, mund të themi se reforma është ende në proces dhe do na duhet akoma që të shohim rezultat e pritura, sidomos pas realizimit të reformimit administrativ dhe decentralizimit fiskal.

Bibliografia

- Omari, L. & Anastasi, A (2017) E Drejta Kushtetuese. Tiranë, Shtëpia Botuese ABC
- Dobjani, E. (2016) E Drejta Administrative, pjesa e përgjithshme. Tiranë, Shtëpia botuese EMAL
- Dobjani, E. & Puto, E. & Toska, E. & Dobjani, E. (2013) E Drejta Administrative. Kontrolli mbi administratën publike. Tiranë, Shtëpia botuese EMAL
- Kushtetuta dhe legjislacioni për reformën në drejtësi
- LIGJ Nr. 44/2015 KODI I PROCEDURAVE ADMINISTRATIVE I REPUBLIKËS SË SHQIPËRISË
- L I G J Nr.8652, datë 31.7.2000 PËR ORGANIZIMIN DHE FUNKSIONIMIN E QEVERISJES VENDORE (Ndryshuar me ligj nr .9208, date 18.3.2004)
- Ligji Nr. 115/2014 PËR NDARJEN ADMINISTRATIVO-TERRITORIALE TË NJËSIVE TË QEVERISJES VENDORE NË REPUBLIKËN E SHQIPËRISË
- LIGJ Nr. 139/2015 PËR VETËQEVERISJEN VENDORE
- LIGJ Nr. 68/2017 PËR FINANCAT E VETËQEVERISJES VENDORE
- Karta Evropiane e Autonomisë Vendore (miratuar më 1985 dhe hyrë në fuqi më 1988)
- Strategjia ndërsektoriale për decentralizimin dhe qeverisjen vendore (2015-2020) versioni final Shkurt 2015
- Qeverisja vendore në Republikën e Shqipërisë, raport mbi situatën aktuale, Tiranë 2019

IMPACT OF CHANGES IN MANAGEMENT OF PEJA ENTERPRISES

Msc. Bahrije Thaqi
tbahrije@gmail.com

Abstract

Change has become part of anyone's lives as well as Enterprise existence. Most organizations faced with urgency of change in their daily operations however; their views on change differs. Leaders and managers have big role to play in instituting the change and they should serve as models to effectively manage the change. The main trust of this study is to critically evaluate the impact of change and change management in achieving enterprise goals and objectives in the viewpoint of the organization. Moreover, it will shed light on the concepts and application of change management with the aid of the different change models; discuss in details how to implement an effective change management and the potential benefits that change management can offer to the organization.

This study is about the role of human resources in enhancing development and enhancing enterprise change. The study looked at private organizations operating in the Peja district.

The results of the analysis supported the fact that the individual performance of human resources and organization performance depends on the above-mentioned processes/practices. To derive at these conclusions the analyzes that have been done are: exploratory and confirmatory factor analyses proceeding with regressions to validate or not the hypotheses raised in this study.

Keywords: Change, Organizational Change, Change Management, Resistance to Change, performance, organization, development

1. Introduction

Institutionalizing change management takes a concerted effort. It requires resources, budget, time and commitment. It requires treating and managing "institutionalizing change management" as a project and as a change. It is not enough to simply apply change management over and over; there must be a fundamental shift and charter to make great change management the norm.

When this shift occurs, change initiatives are more successful and the organization as a whole achieves greater financial and strategic success. Prosci's Enterprise Change Management suite provides organizations the direction, research, thought leadership and tools necessary for creating breakthrough performance by building change management as an organizational core competency.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Lucey, J. (2008). Why is the Failure Rate for Organizational Change so high? Management Services, Winter 2008

The simple answer to why an organization should invest in Enterprise Change Management is that it improves the financial and strategic performance of the organization through more successful change implementations.

2. What is Change Management?

Change Management (CM) refers to any approach to transitioning individuals, teams, and organizations using methods intended to re-direct the use of resources, business process, budget allocations, or other modes of operation that significantly reshape a company or organization. More and more, these processes are being integrated into achieving the goal of embedding a Culture of Operational Excellence within organizations, and are understood as a cornerstone of the Continuous Improvement journey. As Business Transformation becomes a key player in ensuring Operational Excellence programs provide and establish ongoing, sustainable excellence cultures, the process of managing this journey becomes more and more crucial.

While all processes of change differ between organizations, and all individuals are unique, Change Management experts understand the most commonly seen factors in a company undergoing change, and assist in the transition to a desired goal. Change management provides a structured approach for supporting individuals in an organization to move from their own "current states" to their own "future states."

3 Levels of Change Management

Change management can take place on 3 levels, and your approach to implementing sustainable change varies massively depending on where you choose to start:¹⁰¹

- *Individual Change* - Individual change management focuses on the close development and introduction of new styles and processes on a personal level. This can be honed with one-on-one mentoring or leadership, and is both the hardest to truly implement, and most beneficial - after all, successful implementation of individual changes triggers the next 2 stages.
- *Organizational Change* - Whilst Individual Change is very valuable, it is more often than not impossible for a project team to manage change on a person-by-person basis. Organizational plan is probably the most easily recognised by those that practise regular Operational Excellence programs, projects and initiatives. Standard practise includes identifying the groups/individuals who will need to change as the result of the project, and in what ways they will need to change.
- *Enterprise - Wide Change* - Successful and strong Enterprise change management capabilities mean that effective change management is naturally embedded into your organization's roles, processes, projects and competencies. With this 'end goal' of change management in place, processes are consistently and effectively applied to initiatives, leaders are almost automatically used to guiding their teams through change, and employees know exactly what to ask for in order to be successful.

3. What is Enterprise Change Management?

Enterprise Change Management can be described in a number of ways. The following statements are all explanations of what is meant by Enterprise Change Management:

- Institutionalizing change management practices, processes, capabilities and competencies
- Building organizational change management capabilities and competencies
- Deploying change management broadly throughout the enterprise
- “Great change management” is second nature and part of the DNA of the organization
- Change management is the organization's Standard Operation Procedure
- Change management is the norm on projects and initiatives
- Change management is an expectation, not an exception
- All employees have internalized their role in leading change

In an organization that has successfully worked to institutionalize change management—e.g. pursued Enterprise Change Management—these three things happen:

¹⁰¹ Beer, M. and Nohria, N. (2000). Cracking the code of change. Harvard Business Review,

- The organization consistently and constantly applies common change management processes and tools
- People from the very top of the organization to the front line have the individual competencies in leading change
- The application of change management is a strategic capability

There are several approaches to telling the story and making the case for deploying change management:

- **Bringing Project Success to the Organizational Level** - Effective change management on a particular project or initiative drives greater benefit realization. A growing body of data shows that there is a direct correlation between more effectively managing the people side of change and meeting project objectives on time and on budget. When change management is done effectively, the result is a faster speed of adoption, a higher ultimate utilization rate and a greater level of proficiency, which all drive higher Return on Investment (ROI). When the people side of change is ignored, there are greater costs and risks both to the project and to the organization.
- **Building Capacity for Constant Change** - The second case for working to build organizational capabilities and competencies is based on change load. Organizations are experiencing and expecting more change than ever before. The velocity of change continues to increase with more frequent, larger and more imperative changes. In an environment where change is constant and unavoidable, the time is right to build a capability to more efficiently and effectively implement those changes, and institutionalizing change management is one solution.
- **Lowering Change Saturation** - Data shows that more and more organizations are facing a point of change saturation. The percentage of participants reporting being near or past the point of saturation has risen dramatically, from 59% 73% in Prosci's 2017 study.¹⁰² One approach for addressing the consequences of change saturation is to more effectively manage each of the efforts in the change portfolio.

4. Kotter's 8-Step Change Model

John Kotter, leadership and change management professor at Harvard Business School, introduced his ground-breaking 8-Step Change Model in his 1995 book, “Leading Change”. Built on the work of Kurt Lewin, the model sets out the 8 key steps of the changes process, arguing that neglecting any of the steps can be enough for the whole initiative to fail. The main reason that Kotter outlines these steps is to emphasise that change is not a simple and quick process. Many steps of planning are required and even when the change has been implemented there is still a lot to do to ensure it is successful. Kotter argues that 70% of change initiatives fail, and attributes this to the fact that most organizations do not put in the necessary preparation or see the project through correctly. Following these steps ensure your change initiative is more likely to be a long-term success.¹⁰³

FIGURE 1. Kotter's 8-Step Change Model

¹⁰² <https://www.prosci.com/resources/articles/change-management-methodology>

¹⁰³ Kotter, John P. (1996). *Leading Change*. Boston, Mass.: Harvard Business School Press, 1996

- **Step One: Create Urgency** - If you can create an environment where individuals are aware of an existing problem and can see a possible solution it is likely support for the change will rise. Generating conversation about what is happening and what direction the organisation could go in will help to achieve this. One way to kick-start this is to create a forum where issues and potential solutions are raised and discussed. This step is all about preparation and Kotter estimates that roughly 75% of a company's management needs to be behind a change for it to be successful.
- **Step Two: Form a Powerful Coalition** - It will be very hard to lead the whole change process on your own, and therefore it is important to build a coalition to help you direct others. The coalition you build should be made up of a range of skills, a range of experience and people who come from different areas of the business, to maximise its effectiveness. The coalition can help you to spread messages throughout the organisation, delegate tasks and ensure there is support for the change organization-wide. Team members that collaborate, complement each other and can drive each other to work harder will make your life easier and the change more likely to be successful.
- **Step Three: Create a Vision for Change** - A change initiative is likely to be very complicated and can often be hard to understand, in particular for employees at the lower end of the hierarchy. For this reason, creating a vision that is easy to understand and encapsulates the overall aim is a useful way of generating support from the whole organisation. While this vision should be simple and understandable, it also needs to be inspirational to have maximum effect.
- **Step Four: Communicate the Vision** - Creating the vision is not enough to generate support for it, it then needs to be communicated throughout the organization. This is an excellent opportunity to utilize the coalition you have built up, as between them they are likely to have networks in every area of the business. It is important to continuously communicate this message as it is likely that competing messages are also being spread.
- **Step Five: Remove Obstacles** - The first four steps are essential in building the strength of your change initiative, but it is also important to look for what is likely to reduce its chances for success. Whether its individuals, traditions, legislations or physical obstacles, it is likely there will be a few barriers blocking your change's path. Identify these as early as possible and rely on available resources to break them down, without disrupting any other areas of the business.
- **Step Six: Create Short-Term Wins** - Change processes often take a while to reap any rewards and this can cause support to fall if individuals think their effort has been wasted. For this reason, it is important to demonstrate the advantages of the new process by creating some short-term wins. Shorter term targets are also useful tools for motivation and direction. Using these wins to justify investment and effort can help to re-motivate staff to continue backing the change.
- **Step Seven: Build on the Change** - Many change processes fail as complacency creeps in towards the end and project are not finished properly. Therefore, Kotter argues it is important to sustain and cement the change for long after it has been accomplished. Keep setting goals and analyzing what could be done better for continued improvement.
- **Step Eight: Anchor the Changes in Corporate Culture** - Simply changing the habits and processes of employees is not always enough to instill a culture change across the organisation. The changes should become part of the core of your organization to have a lasting effect. Keeping senior stakeholders on board, encouraging new employees to adopt the changes and celebrating individuals who adopt the change will all help to promote the change to the core of your organization.

5. Elements of an Enterprise Change Management Strategy

Leading organisations are now moving beyond managing change on a project-by-project basis and are investing in an overall organisational strategy through building core competencies in enterprise change management. Embedding change management into an organisation's foundation empowers the workforce to be proactive; ensuring they are more equipped to consistently deliver improved business performance from larger volume of change projects and programmes.

If implemented effectively, a change management strategy ensures every change project is managed

effectively from the very outset, with each layer of employees within the organisation motivated to embrace and drive organisational change. There are 3 essential elements to a successful enterprise change management strategy.

5.1. Utilise A Common Approach

Top performing organisations seek out Best Practices and use current, unifying and evidence-based approaches and processes for various disciplines of management. So, why would they not do the same for enterprise change management? Adopting a common approach involves establishing international standards set by a reputable professional body such as the Association of Change Management Professionals (ACMP) by implementing processes, tools, practices and a common language throughout all levels of the organisation.

There are various processes and tools that organisations can follow when managing the people side of change, but it is important to note that not every approach will work for every organisation. This is why research, resource planning and continuous assessment is required to ensure the organisation is utilising the best processes and tools available to them. Regardless of the approach taken, it must be consistent enterprise-wide for change management to be effective. Adopting the same processes across the organisation provides a platform for continuous learning and a benchmark for improvement as results can be captured and assessed; allowing improvements to be made as and when required. In addition, common resources can be shared and used across multiple projects and different parts of the organisation which will help to accelerate the learning curve and increase change capabilities.

5.2. Building Leadership/Sponsorship Competency

Senior leaders, management executives and supervisors must all be at the heart of the enterprise change management strategy. In order for the strategy to be implemented effectively, leadership/sponsorship at all levels need to support and spearhead the change initiatives. Their attitudes towards change and change management skills directly contributes towards the organisation's change capabilities and employees' acceptance of change.

Enterprise change management requires leadership/sponsorship to accept responsibility for making change happen in all areas that they personally oversee, all the while helping employees to understand the significant role they play and empowering them to become a driver of change.

It should be mentioned that these necessary roles and skills may not come naturally to all leaders/sponsors, therefore on-the job support, training, and coaching may be required for leaders/sponsors to effectively fulfil their roles. Many organisations committed to enterprise change management have discovered the benefit of creating full-time dedicated roles for change management facilitators in a central function often called a Change Management Office (CMO). They can monitor and contribute to the success of change initiatives and help ensure that various projects or change initiatives are timed effectively, with the correct resources being available.

5.3. Developing a Structured & Intentional Plan

The ability to quickly and efficiently respond to change is imperative to survive within today's volatile working environment. A strategic approach to enterprise change management is embodied within an appropriately resourced and funded, structured and intentional plan, laying out the business results expected from the implementation of a successful enterprise change management strategy. This is created through effectively harnessing the previous two elements - utilising a common approach and building competent leadership/sponsorship. Combining the strength of the organisation's change management processes, tools as well as its human competencies and skills, organisations can truly gain competitive advantage. Executing this strategic plan ensures organisations implement changes faster than competitors by increasing their agility and flexibility to change. Ultimately, leadership must facilitate a cultural and cognitive shift within the organisation to ensure that change management becomes an intrinsic part of every project.

6. Impact of changes in management of Peja enterprises

During the period 2015 -2019 in the municipality of Peja 1558 new businesses were registered and a total of 312 (about 19.5%) of them were shut down.¹⁰⁴ In support of the development of this sector, the Municipality has simplified the administrative procedures for business registration, affecting the improvement of the business environment. Currently in the Peja Industrial Zone operate some of the largest companies, not only within Peja municipality but also at the national level.

¹⁰⁴ Peja Business Registry Center

According to data provided by TAK, there were approximately 1,750 active companies in the Municipality of Peja during 2019, with approximately 15,000 employees in the private sector. The majority (71%) are individual businesses with 1-9 employees, occupying the second largest number of employees. About 27% of businesses are registered as limited liability companies, employing around 8,520 people. What is striking is that the presence of foreign-owned companies continues to be low, both in terms of number of enterprises and number of employees.

The table also shows that job satisfaction has an impact on changes in human resource management where $p = 0.123 > 0.05$. (table).

To prove this, the correlation matrix between the independent variables was constructed. The correlation matrix shows that the correlation coefficients between the variables are high (all are significant).

Tabela. 1. Linear regression

Coefficients ^a						
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	1.983	.367		5.398	.000
	size	.014	.092	.016	.153	.879
	life expectancy of the enterprise	-.006	.006	-.107	-1.026	.308
	satisfaction at work	-.213	.137	-.162	-1.558	.123
	orientation towards change	-.075	.088	-.091	-.852	.397

a. Dependent Variable:

Tabela. 2. Corelation

Correlations

		life expectanc y of the enterprise	size	the extern al enviro nment	orientation towards change	Satisfactio n at work	Human resource (Practices)
life expectanc y of the enterprise	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 95	.053 .613 95	-.018 .863 95	.100 .335 95	-.106 .308 95	-.098 .344 95
size	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	.053 .613 95	1 95	-.037 .720 95	.240* .019 95	.030 .772 95	-.016 .877 95
the external environm ent	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	-.018 .863 95	-.037 .720 95	1 95	.020 .845 95	.144 .163 95	-.052 .619 95
orientatio n towards change	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	.100 .335 95	.240* .019 95	.020 .845 95	1 95	-.014 .890 95	-.095 .358 95
Satisfacti on at work	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	-.106 .308 95	.030 .772 95	.144 .163 95	-.014 .890 95	1 95	-.149 .151 95
Human resource (Practices)	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	-.098 .344 95	-.016 .877 95	-.052 .619 95	-.095 .358 95	-.149 .151 95	1 95

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

So if you refer to the table above, we would see that the relation or correlation between entrepreneurial orientation towards change (as a one-dimensional structure) and enterprise human resource practices (it's about Sig = 0.358 so it's a not too much relation strong (albeit important) meaning that firms geared to change at a higher rate will also have the highest level of management.

Exactly from this indicator will be accepted hypothesis where it is assumed that: The link between entrepreneurial orientation towards changes in its management and human resources is influenced by motivation and job satisfaction.

7. Conclusions

In this paper we have considered the impact of changes in management of peja enterprises.

Change is inevitable and unavoidable. In other words change occurs in different types. It exists in different dimensions and can be described as internal factors that include technologies, operational changes and processes, internal laws and policies, conversion of government organizations to private enterprises, organizational modernization initiatives, changes in management decisions and others. While external factors include but not limited to stiff competitions between companies in the same industry, increasing pressures of globalization, political, economic, socio-cultural, technological, legal, and environmental forces. Different views and perspective of change varies between organizations as it can give positive and negative consequences. Organizational change enables organizations to devise ways to implement change management effectively with the aid of different change models. Lastly, change management provides many benefits that organization receives provided such change is aligned with the enterprises goals and objectives.

8. Reference

1. Armstrong, M.A. (2009). A Handbook of Human Resources Management. (11th ed.).London: Kogan Page
2. Kotter, John P. (1996). Leading Change. Boston, Mass.: Harvard Business School Press, 1996
3. Beer, M. and Nohria, N. (2000). Cracking the code of change. Harvard Business Review, May/June,
4. Lucey, J. (2008). Why is the Failure Rate for Organizational Change so high? Management Services, Winter 2008
5. Cameron, K. (2008). Leading Change: Using Fixed Points to Navigate. Provo, UT: Leadership Excellence.
6. Kotter International (2010). Retrieved on November 1, 2016, from <http://www.kotterinternational.com/the-8-step-process-for-leading-change/>.

"Silvia" e Leopardit nga Pashko Gjeçi

Dr. Alva Dani

Fakulteti i Gjuhëve të Huaja

Universiteti "Luigj Gurakuqi", Shkodër

Pashko Gjeçi, përkthyesi brilant i Komedisë Hyjnore, studiuesi pasionant dhe vetëmohues i çdo tercine danteske, i çdo kantike hyri pa zë, në heshtje në letërsinë shqipe dhe ngjiti majat e saj, ku edhe prehet i përjetshëm, në gjithë dimensionin e legjendave që shqipëroi. Fisniku i madh, me përujtesinë që e shoqëroi gjithë jetën, bëri për vete lexuesit dhe studiuesit, provokoi ndjenjat dhe lëmoi ato emocionet e holla që shkakton një vepër e përcjellë me mjeshtëri sfiduese ndaj kohesh dhe hapësirës, tepër të ngushta, për hir të së vërtetës, për madhësinë e figurës së tij.

Me penën e tij, gjuha shqipe hyri jo vetëm në rrathët e fundëm dhe të epërm të ferrparajsës, por edhe tek Odiseja, te Fausti, te Andromaka e tek shume shkrimtarë të letërsisë italiane, të cilët i admironte dhe i perktente me shumë pasion që në bankat e gjimnazit në Shkodër.

Në këtë periudhë të rinisë së hershme, Gjeçi boton në revistën "Cirka" vargjet e klasikut italian Xhakomo Leopardi, me rastin e njëqindvjetorit të vdekjes së poetit. Në këtë numër kemi një shkrim kritik rreth poetit nga albanologu dhe kritiku letrar Fulvio Cordignano dhe dy poezi të përkthyer. Mes të tjerash Cordignano do të shkruante "ai... i përket njasaj çete të madhe e të zgjedhun përtrishash t'artit e të letërsisë italijane që me ndjesi të thellë realizimi e jete shkuenë tue mbjellë ndër hullijat e kulturës përbasat m'atë të kulluet e esthetikisht m'atë fryt-dhënësit e klasiçizmit të lashtë e të romantiçizmit t'asajë kohe."¹⁰⁵

Rreth viteve 1937 – 1938 kemi një bashkëpunim të vazhdueshëm mes Gjeçit dhe redaksisë së revistës, ku mjeshtri i madh i përkthimit endi në shqip vargjet më të bukura të letërsisë italiane, me pasionin e një të riu që do formësohej dhe do i përpinte këto shkrimtarë gjatë studimeve në universitetin italian.

Poezia monumentale "ASilvia" ose "Silvjes", siç e sjell Gjeçi, është një ambicie e madhe për të gjithë shkrimtarët e rinj, është frymëzimi i çdo përkthyesi që dëshiron të sfidojë veten në përballje me letërsinë e vërtetë.

Xhakomo Leopardi është gjeniu i letrave që sfidoi kohen dhe moshën, që i kendoj lumturisë pafund edhe pse përjetoi thellësisht mjerimin më pikëllues, që jetoi i rrethuar nga njerëzit edhe pse e ndjeu në mënyrë të ethshme distancën e tyre. Bota e tij ishte jashtëzakonisht e pasur, e formuar brenda mureve të një biblioteke familjare të vilës Rekanati, me mbi 20 mijë vëllime, që do t'i dhuronte botës

¹⁰⁵ F.Cordignano, *Fytyrsime letërsije. Giacomo Leopardi*, Revista "Cirka", nr. 25, 1937, f. 155.

E përkthyesi i ri Pashko Gjeçi ndodhet para një fortune të tillë gjenialiteti, të cilën para së gjithash duhet ta lëmojë dhe ta dashurojë. Gjeçi duhet të sjellë në gjuhën shqipe Silvien, duke hyrë në thellësinë e shpirtit të poetit ëndërrimtar, për të zbuluar hapësirat e pafundme dhe heshtjet mbinjerëzore, që e bëjnë Leopardin një nga mendjet më të mëdha të njerëzimit. Përmes një gegërishteje të pasur me tinguj e fjalë, përkthyesi i qëndron besnik përcjelljes së mesazhit, duke u përqendruar në kuptimin e çdo fjale dhe vlerave të konotacionit që mbart secila prej tyre. Po t’i referohemi vargjeve të para:

Kur bukuri shëndritte
mbi syt e tue *tan’gaz*, me *kurrkend t’shkueshëm*
ndersa ti prakut të rinis i hypshe,
gjithmon gzueshëm, mendueshem?

quando beltà splendea
negli occhi tuoi *ridenti e fuggitivi*,
e tu, *lieta* e pensosa, il limitare
Di gioventù salivi?

Ridenti është përkthyer me dy fjalë *tane gaz*, te cilat përkthyesi i zgjedh për të shprehur me gjithë konotacionin e duhur jo vetëm një cilësi të syve, por edhe për të dhënë gjithë forcën shprehëse të tyre, intensitetin dhe kthjelltësinë e rinisë së Silvias. “Ai që përkthen mund të vendosë në plan të parë fushën semantike, duke sakrifikuar diçka mbase në rrafshin shprehës, ose duke parapëlqyer rrafshin shprehës e duke sakrifikuar diçka në rrafshin semantik, në varësi të prioritetit që ka zgjedhur për atë tekst të caktuar, ose për atë pjesë teksti”¹⁰⁷.

Me të njejtën logjikë përkthimi vazhdon edhe në mbiemrin tjetër që pason *fuggitivi*, i cili përsëri vjen në shqip në një formë më të zgjeruar, më sqaruese, *me kurrkend t’shkueshem*, që në një farë mënyre mbart jo vetëm një cilësi të syve por edhe një hije misteri rreth figurës së Silvies dhe ëndrrave të saj, detaj që shprehet mirë edhe në shqip përmes përsëritjes së shkronjës -k, duke krijuar kështu edhe një efekt fonik dhe stilistik. Asonanca dhe konsonanca është riprodhur disa herë edhe nga Gjeçi, duke ruajtur edhe në shqip melodinë që ka kjo lirikë në gjuhën italiane. Aliteracioni sipas kritikës është një mjet stilistik mjaft i pranishëm në këtë lirikë, në këto vargjet e para ka rreth 11 aliteracione që kanë brenda fonemën -t (*tempo, tua, vita, mortale, beltà, tuoi, ridenti, fuggitivi, lieta, limitare, gioventù*).

Sintagma *tan’gaz* që përcjell ndjenjën e gëzimit dhe të kënaqësisë duket sikur i kalon kufinjtë e objektit që përshkruan, duke na dhënë një emocion që lidhet jo vetëm me gjithë qenien e saj por edhe me atë të poetit. Në vargun e fundit të kësaj strofe ërkthyesi sjell një formë tjetër sinonimike *gjithmone gzueshem*, duke ruajtur te njejtën forcë shprehëse, me të njejtin intensitet (*tan’gaz* e *gjithmone gzueshem*), duke krijuar kështu në variantin e përkthyer

¹⁰⁶ Shiko, Raffaele Gaetano, *Archeologia e percorsi del sublime leopardiano*, fq.11- 15, ne Giacomo Leopardi e il sublime, Rubbettino Editore, 2002.

¹⁰⁷ Franca Cavagnoli, *La voce del testo. L’arte e il mestire di tradurre*, Feltrinelli, 2012, Milano, fq. 27.

në gegërishten melodioze, përmes aliteracionit një rimë tjetër të brenshme, përtej rimës së jashtme.

Metri i vargut është i ndërthurur, nga njëmbëdhjetërokëshi dhe shtatërokëshi, aspak i lehtë për t’u përkthyer për vetë specifikën e gjuhës shqipe. Njëmbëdhjetërokëshi i gërshetuar me shtatërokëshin ishin një formë metrike e papraktikuar më përpara nga Leopardi. Numri i vargjeve dhe skema e rimave e shohim që ndryshojnë nga njëri varg në tjetrin, pa patur një skemë fikse. Pashko Gjeçi, pothuajse në të njëjtën moshë të re me poetin rekanatez, ruan me shumë përkushtim çdo metër vargu e çdo rrokje, me pasionin e madh të rinisë që e nxit të ëndërrojë mes vargjeve dhe fjalëve me një ndjeshmëri që kalon përtej figurës femërore, për të kuptuar atë që do të vijë më pas, kuptimin e jetës dhe të ekzistencës njerëzore.

Në strofën tjetër përkthimi vjen me një leksik të përzgjedhur me kujdes, me fjalë që i përshtaten mirë kontekstit historik leopardian,

që marrin vlerë të veçantë letrare dhe jehojnë si të largëta, duke qenë se sot janë larg përdorimit të përditshëm, të tilla si: oda, të paprashme, kundroj apo i erandshmi. “Të përkthesh, ashtu si edhe të lexosh të lejon të thellosh njohuritë rreth gjuhës tënde, të shkosh përtej atyre pak mijëra fjalë që përdoren në mënyrë të zakonshme. Nëse përkthyesi guxon, përveç se zgjeron leksikun e tij, ai pasuron edhe atë të lexuesit”¹⁰⁸. Dhe Gjeçit i pëlqen kjo teknikë e lëvrimit të fjalës, e përzdhjes së tyre, duke evituar aty ku mundet përkthimin e thjeshtë, për të nxjerrë më të mirën e asaj që ofron gjuha shqipe.

Në këtë strofë Leopardi krijon rimën mes *intenta/contenta*, e cila ruhet edhe në shqip në formën *gjith here/shend e verë*, duke përzgjedhur për fjalën *contenta* (e kenaqur) shprehjen e bukur melodioze *shend e verë*:

kur mbi pun` dore tan` kujdes *gjith here*
ti rrishe, *shend e verë* ,
per *koh` t` largta*, por t` ardhme, qi n` mend kishe.

allor che all’opre femminili *intenta*
sedevi assai *contenta*
di quel vago avvenir che in mente avevi

Por në vargun që pason shohim që përkthyesi është larguar nga kuptimi që përcjell togfjalëshi *vago avenir*, duke pretenduar se i referohet të ardhmes si *kohë e largët*. Mbiemri *vago* është i lidhur ngushtë me mbiemrin *fuggitivi*, në strofën e parë, për të paraprirë mendimet leopardiane të shqetësimeve dhe zhgënjimeve të natyrës, e cila në fillim i bën të besojnë tek e ardhmja e pastaj gati egërsisht u shkatërron çdo shpresë, duke i shndërruar në iluzione. Pra *vago avenir* është një e ardhme e turbullt, ende e paqartë dhe ende e pasigurt, tek e cila nuk

¹⁰⁸ Franca Cavagnoli, *La voce del testo. L’arte e il mestiere di tradurre*, Feltrinelli, 2012, Milano, fq. 14.

mund të besojmë, prandaj edhe sytë e femrës janë *fuggitivi*, që rrëshqasin, që largohen për të mos parë dhembjen që do të prodhojë e ardhmja dhe si pasojë, zhgënjimin e pashmangshëm. Pra, vështirësia e përkthimit në këtë pikë konsiston jo thjesht në përkthimin e asaj që *çfarë* është shkruar, por edhe të asaj *si* është shkruar,

të përpunimit të kujdesshëm të formës dhe përmbajtjes, duke mos lejuar që mesazhi të mbetet peng i strukturave letrare të përpunuara stilistikisht e nga ana tjetër duke ruajtur edhe shpirtin e gjallë të poetit, origjinalitetin e shprehjes së tij. Në vargjet e mëposhtme kemi një përkthim që me sa duket ka përparësi përmbajtjen e mesazhit, dhe përcimin e sfondit emocional që përmban vargu.

mir' t' i ve veshin *tingllit t'amblit za,*
e *dors' s' bardh* qi *paprâ,*
i bite shpejt e shpejt perhures s' mundshme.

porgea gli orecchi al *suon della tua voce*
ed *alla man veloce*
che *percorrea* la faticosa tela.

Ne variantin e përkthyer kemi një numër më të madh mbiemrash në krahasim me origjinalin, mbiemra që ndihmojnë në përcimin e një mesazhi sa më lehtësisht të kuptueshëm nga lexuesi, që shpjegojnë dhe sqarojnë edhe ngjyrat, edhe detajet, të cilat mund të rrezikojnë edhe të humbin gjatë përkthimit. Por në këtë pikë duhet theksuar edhe periudha kohore kur realizohet përkthimi, pra viti 1937, epokë në të cilën niveli arsimor dhe kulturor ishte tepër i ulët dhe emra të tillë shkrimtarësh të huaj ishin pothuajse të panjohur për lexuesin shqiptar. Përpjekjet për të ofruar përkthime sa më cilësore ishin shndërruar tashmë në një mision të vërtetë kulturor. Kultura dhe dija do të ishin armët më të mira që do të ndriçonin mendjet dhe zemrat e shqiptarëve, e Leopardi me gjithë mjeshtërinë e formave dhe të trajtave e me thellësinë e mendimit duhej lexuar e njohur patjetër, edhe pse përmes pjesëza poezish të përzgjedhura.

1. Pashko Gjeçi (Surgens), *Silvjes*, Revista Cirka, nr 25, vjeti II, 4 korrik 1937, fq. 157.
2. F.Cordignano, *Fytyrsime letërsije. Giacomo Leopardi*, Revista “Cirka”, nr. 25, 1937.
3. Raffaele Gaetano, *Giacomo Leopardi e il sublime*, Rubbettino Editore, 2002.
4. Giacomo Leopardi, *Canti*, ne www.liberliber.it.
5. Claudio Colaiacomo, *Il poeta della vita moderna. Leopardi e il Romanticismo*, Luca Sossella Editore, 2014.
6. Arnaldo di Benedetto, *Leopardi e il Romanticismo: divergenze e convergenze*, Italica, vol.3, nr 3, 2016, fq. 494 – 521.
7. Franca Cavagnoli, *La voce del testo. L'arte e il mestire di tradurre*, Feltrinelli, 2012, Milano.
8. Vedat Kokona, *Mbi përkthimin, me përkthyesin*, Botimet Kokona, 2003, Tirane.

COVID-19 SHKAKTAR I KRIZËS NË EKONOMITË E EVROPËS JUGLINDORE

Baki Rexhepi*

Abstrakt

Ky shënim përqendrohet në sfidat shumëplanëshe strukturore në Ballkanin Perëndimor, të cilat janë përkeqësuar nga pandemia COVID-19 dhe vlerëson ndikimin ekonomik të COVID-19 në rajon, me fokus të veçantë tek NVM-të, turizmi, arsimi, punësimi, digjitalizimi, tregtia dhe investimet. Ndërsa qeveritë luftojnë pasojat ekonomike dhe shoqërore të krizës, shënimi ofron përpjekjet e politikave drejt objektivave të ndërtimit të një të ardhme më të mirë, me ekonomi më përfshirëse, të qëndrueshme dhe elastike. Pandemia COVID-19 goditi tërë botën e në veçanti gjashtë shtetet e Ballkanit Perëndimor të cilat ndodheshin mes një përsheptimi të aktivitetit ekonomik dhe perspektivës premtuese ekonomike për vitin 2020. Me përhapjen e shpejtë të korona virusit në Ballkanin Perëndimor, qeveritë aplikuan masa për të mbrojtur sistemet e tyre të brishta shëndetësore duke blerë pajisje mjekësore dhe ilaçe, duke konvertuar qendrat mjekësore në qendra të specializuara COVID-19, sallat e koncerteve, arenat sportive në spitale të përkohshme në terren. Duke rritur pagat e personelit mjekësor dhe duke bërë ndryshimin e orëve të punës për të mbrojtur personelin mjekësor. Përveç kësaj, qeveritë u përgjigjen edhe me bllokime dhe mbyllje të pjesshme në gjysmën e dytë të marsit, gjë që rezultoi në mbylljen e aeroporteve, kufijve, institucioneve arsimore, restoranteve, dyqaneve. U ndaluan tubimet e mëdha u vendosen kufizime për udhëtimet e brendshme dhe u caktuan oraret e ndalimit të qarkullimit. Këto veprime rezultuan me masa frenimi dhe një tkurrje të dukshme në të gjithë sferat e jetës në tërë rajonin.

Fjalë kyçe: COVID-19, masat mbrojtëse, frenim, qarkullim, tkurrje

COVID-19 response to the crisis in the economies of Southeast Europe

Baki Rexhepi*

Abstract

This note focuses on the multifaceted structural challenges in the Western Balkans, which have been exacerbated by the COVID-19 pandemic, and assesses the economic impact of COVID-19 in the region, with particular focus on SMEs, tourism, education, employment, digitalization, trade and investments. As governments battle the economic and social consequences of the crisis, the note offers policy efforts toward the objectives of building a better future, with more inclusive, sustainable and resilient economies. The COVID-19 pandemic hit the world, and in particular the six Western Balkan countries, which were between an acceleration of economic activity and a promising economic outlook for 2020. With the rapid spread of the coronavirus in the Western Balkans, governments applied measures to protect systems their fragile health by purchasing medical equipment and medicines, converting medical centers into specialized COVID-19 centers, concert halls, sports arenas in temporary field hospitals. Increasing the salaries of medical staff and changing the working hours to protect medical staff. In addition, governments responded with blockades and partial closures in the second half of March, which resulted in the closure of airports, borders, educational institutions, restaurants, shops. Large gatherings were banned, restrictions on domestic travel were imposed, and curfews were set. These actions resulted in restraint measures and a noticeable contraction in all spheres of life throughout the region.

Keywords: COVID-19, safeguards, braking, circulation, contraction

Hyrje

Ballkani Perëndimor ka parë një rritje të mprehtë të numrit të infeksioneve COVID-19 që nga lehtësimi i masave të kontrollit gjatë verës, me shumicën e ekonomive që dëshmojnë një numër rekord të rasteve në tetor. Qeveritë e rajonit u përgjigjën me rregulla më të rrepta sanitare dhe rivendosën masat e ndalimit, të ngjashme me ato që janë parë në pranverë. Për të mbrojtur sistemet e tyre të brishta shëndetësore, qeveritë e Ballkanit Perëndimor u përgjigjën duke blerë pajisje mjekësore dhe ilaçe, duke shndërruar qendra mjekësore në qendra të specializuara COVID-19 dhe arena koncertesh dhe sportive në spitale të përkohshme në terren, duke rritur pagat e personelit mjekësor dhe duke ndryshuar orët e punës në ruajtje personelin mjekësor. Përveç kësaj, rajoni dëshmoi bllokime dhe mbyllje të pjesshme gjatë valës së parë në pranverë, duke rezultuar në mbylljen e aeroporteve dhe kufijve, institucioneve arsimore, restoranteve dhe dyqaneve, ndalimet e tubimeve të mëdha, kufizimet në udhëtimet e brendshme dhe vendosjen e shtetërrethimit.

Efekti i masave të kontrollit dhe goditjeve të jashtme kanë ndaluar ndjeshëm aktivitetet ekonomike. Parashikimi fillestar premtues ekonomik për vitin 2020 (rritja e parashikuar e GDP-së ndërmjet + 2.5% dhe + 4%) u kthye në një tukurje të dukshme në gjysmën e dytë të vitit (Komisioni Evropian, 2019). GDP parashikohet të bjerë në të gjithë rajonin, megjithëse në mënyrë të pabarabartë, duke ndryshuar midis -2.5% dhe -12%.

(Figura 1).

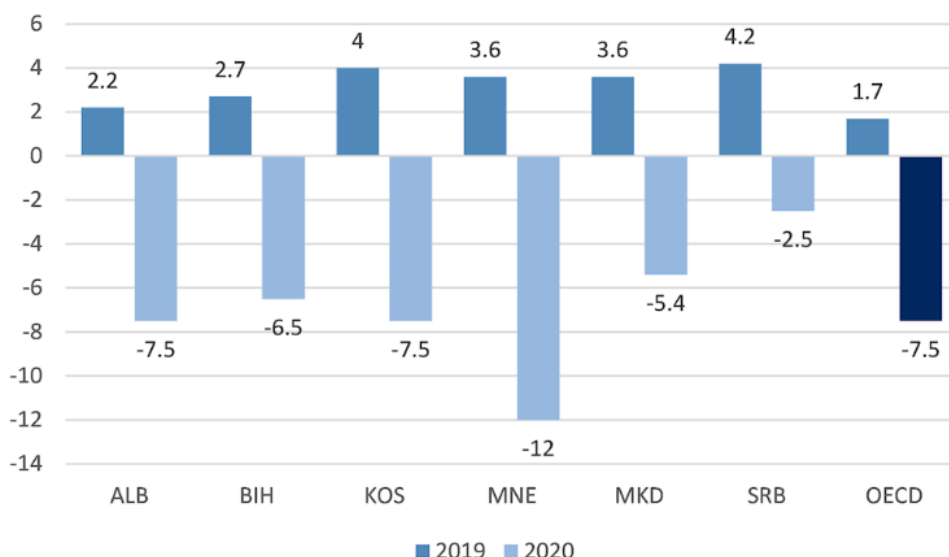

Figura 1. GDP, çmimet konstante (ndryshimi i përqindjes nga viti në vit)

Vendet tepër të varura nga turizmi janë prekur fuqimisht për shkak të rënies së konsiderueshme të aktiviteteve turistike (midis 50% -70% krahasuar me 2019). Remitancat e pezulluara po ndikojnë më tej negativisht në GDP-në e disa ekonomive. Ndërprerjet e zinxhirëve të furnizimit ndikuan negativisht në tregtinë e jashtme dhe prodhimin industrial. Shkalla e papunësisë ka filluar të rritet përsëri, me vetëm disa ekonomi që mbajnë nivelet e vitit 2019 duke përdorur masat e mbështetjes së qeverisë. COVID-19 gjithashtu ka prekur rëndë komunitetet e biznesit në të gjithë Ballkanin Perëndimor, duke kërcënuar mbijetesën e NVM-ve dhe të vetëpunësuarve të rajonit. Qeveritë e rajonit u përgjigjën me paketa të mbështetjes ekonomike për të zbutur humbjet nga bizneset (p.sh. garancitë e huas, subvencionet e pagave) dhe për të stimuluar konsumin midis qytetarëve (p.sh. ulja e përkohshme e TVSH-së). Këto

paketa mbështetëse çojnë në mënyrë të pashmangshme në deficit fiskal të mëtejshëm dhe akumulim të borxhit.

1. Pandemia faktor i përkeqësimit dhe dobësimit strukturor

Masat e kufizimit si kufizimet në lëvizjen e njerëzve dhe mbyllja e përkohshme e bizneseve patën një ndikim në kërkesën dhe ofertën e brendshme, duke ulur ndjeshëm aktivitetin ekonomik. Politikat makroekonomike mbështetëse mund të ndihmojnë pjesërisht në rimëkëmbjen e kërkesës, por nuk mund të kompensojnë plotësisht pasojat ekonomike të mbylljes së detyruar. Ndërprerjet në zinxhirët e vlerës kontribuuan më tej në një rënie të ndjeshme të vëllimeve të tregtisë në të gjithë rajonin. Eksportet ranë me -20% dhe importet me -14% mesatarisht.

Ballkani Perëndimor mbështetet shumë te fluksi i vazhdueshëm i remitancave, duke financuar kërkesën e brendshme dhe investimet. Remitancat, të cilat përbëjnë rreth 10% të GDP-së në Ballkanin Perëndimor, u zvogëluan për shkak të kufizimeve të udhëtimit dhe rritjes së papunësisë, të lidhura me tkurrjen e parashikuar ekonomike në BE - burimi kryesor i remitancave për Ballkanin Perëndimor.

Konsumi privat

Konsumi privat, i cili përbënte më shumë se 60% të rritjes në vitet e fundit ra ndjeshëm në pothuajse të gjitha ekonomitë e Ballkanit Perëndimor (Figura 2). Ndjeshmëria e modelit të rritjes së Ballkanit Perëndimor u bë veçanërisht e dukshme gjatë pandemisë. Të tilla si turrja e fundit në tregtinë globale dhe pritjet e hershme të një ndryshimi në zinxhirët e furnizimit tregojnë më tej rëndësinë e politikave strukturore që rrisin konkurrencën e eksportit dhe diversifikojnë produktet dhe tregjet.

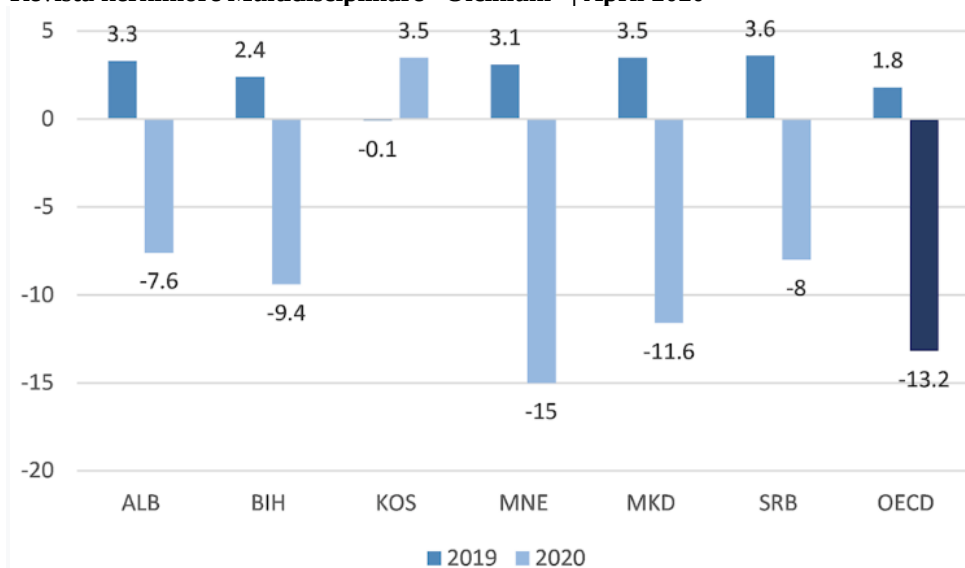

Fig. 2. Konsumi privat (ndryshimi vjetor i përqindjes)

Ndjeshmëria e modelit të rritjes së Ballkanit Perëndimor u bë veçanërisht e dukshme gjatë pandemisë. Të rrëzuar në fundit në tregtinë globale dhe pritjet e hershme të një ndryshimi në zinxhirët e furnizimit tregojnë më tej rëndësinë e politikave strukturore që rrisin konkurrencën e eksportit dhe diversifikojnë produktet dhe tregjet.

Investimet private

Investimet private ranë pjerrësisht mes pasigurive në rritje, duke kontribuar në recesion. Të ardhurat më të ulëta dhe shpenzimet më të larta për të zbutur ndikimin e menjëhershëm të COVID-19 kanë zvogëluar hapësirën për investime publike dhe konsum që do të mbështeste rimëkëmbjen e ekonomisë.

Investimet e huaja direkte (IHD)

Investimet e huaja direkte neto në rajon ranë në disa ekonomi të Ballkanit Perëndimor, ndërsa u rritën lehtë në të tjera. Meqenëse prurjet vijnë kryesisht nga shtetet anëtare të BE-së të cilët janë prekur rëndë nga pandemia, IHD-të në rajon mund të vazhdojnë të ulen në muajt e ardhshëm pasi situata ekonomike në BE të përkeqësohet për shkak të masave më të rrepta të kontrollit. Sidoqoftë, investitorët e BE –së përdoren të zhvendosen në destinacione afër bregut, duke pasur mundësi të reja për Ballkanin Perëndimor.

NVM-të

NVM-të në rajon u goditën rëndë nga ulja e kërkesës, si dhe ndërprerjet e zinxhirit të furnizimit, të cilat në disa raste rezultuan në probleme të rrjedhës së parave. Pavarësisht nga masat mbështetëse të paraqitura, një shumicë dërrmuese e ndërmarrjeve të Ballkanit Perëndimor raportuan humbje në të ardhura krahasuar me nivelet para-COVID.

Kriza COVID-19 ka kufizuar tashmë kërkesën globale për udhëtime ndërkombëtare përmes ndalimeve të udhëtimit dhe kufizimeve të hyrjes që kanë çuar në një kolaps në turizëm, veçanërisht në sezonin e verës. Meqenëse turizmi kontribuon drejtpërdrejt me 15% të GDP-së së përgjithshme të Ballkanit Perëndimor, rajoni u prek veçanërisht.

Tregjet e punës

Tregjet e punës në rajon janë nën presion të madh. Shkalla e papunësisë është në rritje përsëri (+ 2.27% në 2020 krahasuar me 2019), pavarësisht nga subvencionet e pagave dhe paaftësia paguese e biznesit të pezulluar (Figura 3).

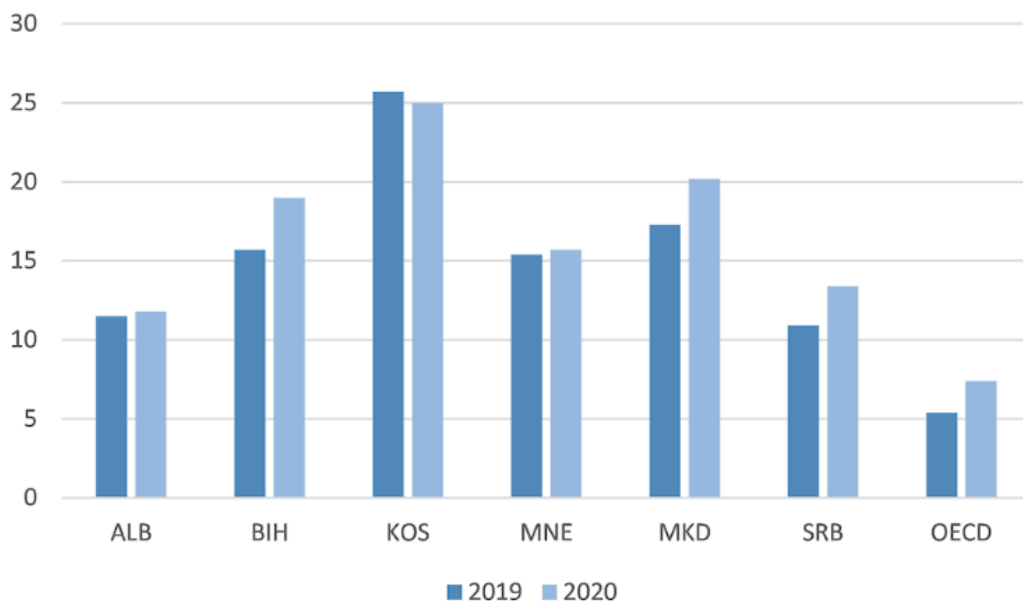

Fig. 3. Papunësia (% e fuqisë punëtore)

Papunësia e të rinjve është ndër më të lartat në Evropë dhe është dukshëm mbi mesataren e OECD (Organizatës së Bashkëpunimit dhe Zhvillimit Ekonomik). Informaliteti, i vlerësuar në 25% në gjashtë vendet e Ballkanit Jugperëndimorë, gjithashtu mbetet i lartë. Pritet që informaliteti dhe nivelet e papunësisë të rriten në mënyrë më të konsiderueshme sapo të ju jepet fund subvencioneve të përkohshme. Shumë nga punëtorët në punë informale ose të përkohshme mund të mos kenë mundësi të hyjnë në rrjetet e sigurimeve shoqërore.

Sistemet e arsimit

Sistemet e arsimit përjetuan një përçarje për shkak të masave të zbatuara të kufizimit. Institucionet arsimore në Ballkanin Perëndimor karakterizohen nga nivele të ulëta të pajisjeve dhe aftësive digjitale dhe kishte të ngjarë të përballeshin me sfida të rëndësishme gjatë pandemisë, ndërsa përpjekjet për të siguruar mbështetje të mësimi në distancë, pajisjet digjitale dhe trajnim u bënë të nevojshme. Masat e kontrollit dhe puna në distancë theksuan sfidat ekzistuese të infrastrukturës digjitale në ekonomitë e Ballkanit Perëndimor, shpesh të karakterizuara nga mungesa e qasjes me gamë të gjerë dhe aftësi të pamjaftueshme digjitale.

Qeveritë e Ballkanit Perëndimor u përgjigjën me mjete të menjëhershme të politikës monetare dhe paketa stimuluese fiskale për të kundërshtuar rënien ekonomike.

- Bankat qendrore në të gjithë rajonin reagues duke ulur normat e tyre kryesore të politikave dhe duke siguruar likuiditet për bankat dhe institucionet financiare jo-bankare, gjë që lehtësoi barrën e kompanive dhe individëve të prekur nga ndërprerjet e mprehta.
- Të gjitha ekonomitë e Ballkanit Perëndimor kanë futur paketa stimuluese fiskale, për të mbështetur firmat duke subvencionuar përkohësisht pagat e punonjësve. Qeveritë kanë zgjeruar paketat e tyre të mbështetjes për të siguruar ndihmë sociale për personat e papunë dhe familjet më të rrezikuara. Ndihma e menjëhershme financiare iu dha sektorit shëndetësor për të blerë pajisje mjekësore dhe për të mbështetur stafin mjekësor. Akoma, në më shumë se gjysmën e ekonomive në Ballkanin Perëndimor kriza COVID-19 vlerësohet të ketë shtyrë më shumë se 300,000 njerëz në varfëri - një numër i konsiderueshëm, por më pak se gjysma e asaj që do të kishte qenë pa masat e përgjigjes së qeverisë.

- Këto paketa mbështetëse çuan në mënyrë të pashmangshme në deficit fiskal dhe akumulim të borxhit të qeverive në Ballkanin Perëndimor, të cilat janë rritur në vitet e fundit. Ende raportet e borxhit të shumicës së ekonomive në rajon janë nën mesataren e OECD (Organizatës së Bashkëpunimit dhe Zhvillimit Ekonomik).

2. Rruga përpara në periudhën afatshkurtër dhe afatmesme

Rënia ekonomike pritet të mbizotërojë në muajt në vijim. Gjatë kësaj periudhe, paketat e mbështetjes ekonomike do të vazhdojnë të vendosen në të gjithë rajonin për të kufizuar pushimet nga puna dhe paaftësinë paguese dhe për të forcuar të ardhurat e familjeve. Duke pasur parasysh kostot e tyre thelbësore, qeveritë duhet t'i japin përparësi shpenzimeve publike drejt segmenteve më të prekura në ekonomi. Ndërsa qeveritë e rajonit adresojnë sfidat e menjëhershme, ato duhet të përfitojnë nga rishikimi i kufizimeve strukturore dhe të ripozicionimit të ekonomive të Ballkanit Perëndimor për të ardhmen për të arritur një rigjenerim të qëndrueshëm dhe elastik:

NVM-të: Mbështeta e mëtejshme për NVM-të në rajon duhet të përfshijë adresimin e problemeve strukturore duke rritur përpjekjet për transformimin dixhital të NVM-ve dhe duke shfrytëzuar fillestare inovative në luftën kundër COVID-19. Inkurajoni ndërmarrjet e NVM-ve për tregti elektronike për të lehtësuar hyrjen e tyre në tregje të reja.

Turizmi: Është i nevojshëm sigurimi i mekanizmave efikas të bashkëpunimit midis qeverisë dhe aktorëve të sektorit të turizmit për të futur masa të shëndosha dhe të qëndrueshme të rikuperimit të turizmit. Duhet të vazhdohen dhe zhvillohen edhe më tej udhëzimet për shëndetin dhe sigurinë në sektorin e mikpritjes dhe promovimi i turizmit të brendshëm. Duhet të garantoni pajtueshmëri të rreptë me rregulloret e hyrjes.

Punësimi: Politikat duhet të synojnë që të mbrojnë punëtorët nga ekspozimi ndaj sëmundjes në vendin e punës, ndërsa në të njëjtën kohë të sigurojnë qasjen e punëtorëve në mbështetjen e të ardhurave. Duhet të lehtësohet edhe më tej tranzicioni drejt punës në distancë përmes hyrjes së lirë dhe të shpejtë në mjetet e komunikimit. Punë të sigurt dhe qëndrueshmëria ekonomike e firmave përmes masave specifike të mbështetjes.

Edukimi: Nevojitet promovimi dhe përdorimi i platformave online të të mësuarit të shkollës dhe duhet vazhduar të mbështeten studentët për të fituar aksesin në pajisjet e nevojshme për mësimin në distancë. Sigurimi i mësuesve, mundësia për mësim digjital se si të mësojnë në internet, për të ndarë burimet e tyre dhe për të dhënë dhe marrë reagime nga kolegët.

Digjitalizimi: Duhet vazhduar me adresimin e mangësive themelore të digjitalizimit për familjet me të ardhura të ulëta. Promovimi i tranzicionit efektiv dhe përhapja e shumë e aktiviteteve në platformat digjitale. Nevojitet të ulni barrierat për ta bërë më të lirë dhe më të lehtë të qëndroni të lidhur me vendet e punës dhe tregjet.

Tregtia: Vazhdoni zinxhirët e furnizimit duke siguruar rrjedhën e mallrave dhe shërbimeve brenda dhe jashtë rajonit. Vazhdoni bashkëpunimin efektiv rajonal për të mbajtur zinxhirët e furnizimit që rrjedhin për të siguruar shpërndarjen e ushqimit dhe për të zvogëluar rrezikun e humbjes së ushqimit. Shmangni kufizimet e eksportit për mallrat thelbësore, të tilla si pajisjet mjekësore dhe produktet ushqimore.

Investimi: Qeveritë e rajonit mund të inkurajojnë dhe mbështesin bizneset që mund të zhvendosin prodhimin e tyre drejt mallrave dhe shërbimeve thelbësore të kujdesit shëndetësor. Ekonomitë në rajon duhet të përdorin mundësitë e krijimit të investimeve pranë bregut nga kompanitë e BE-së në sektorë strategjikë, duke u mundësuar ekonomive të Ballkanit Perëndimor të diversifikojnë ekonomitë e tyre dhe të hapin procesin e tyre të transformimit strukturor.

Mjedisi: Pandemia ka kërkuar një qasje gjithëpërfshirëse për shëndetin e njeriut duke marrë parasysh edhe shëndetin e mjedisit, veçanërisht në lidhje me cilësinë e ajrit, ujin dhe kanalizimet, menaxhimin e mbeturinave dhe ruajtjen e biodiversitetit. Kështu që masat mbështetëse nuk duhet të prishin përpjekjet për të trajtuar sfidat e vazhdueshme mjedisore.

Barazia gjinore: Qeveritë duhet të vazhdojnë të miratojnë masa emergjente për të mbështetur gratë dhe prindërit me përgjegjësi të kujdesshme, dhe për të ofruar mundësi publike të kujdesit për fëmijët

për prindërit që punojnë në shërbimet thelbësore siç është kujdesi shëndetësor. Të gjitha përgjigjet e politikave ndaj krizës duhet të përfshijnë një lente gjinore dhe të japin llogari për nevojat dhe përgjegjësitë unike të grave.

3. Ndikimi në NVM-të në Ballkanin Perëndimor

NVM-të në Ballkanin Perëndimor përbëjnë 99% të të gjitha firmave, gjenerojnë rreth 65% të vlerës totale të shtuar të sektorit të biznesit dhe përbëjnë 73% të punësimit total të sektorit të biznesit. Duke pasur parasysh kontributin e tyre thelbësor në ekonomi, sigurimi i mbështetjes për sektorin privat është thelbësor për të trajtuar ndikimin e rëndë të pandemisë COVID-19. Disa nga sfidat kryesore me të cilat përballen NVM-të janë paraqitur në Figurën 4 dhe përshkruar më poshtë:

- Sipas Anketave me Bizneset në Ballkanin Perëndimor, rreth gjysma e ndërmarrjeve u desh të ndërpresin aktivitetin e tyre të biznesit për shkak të COVID-19, ndërsa 82% raportuan humbje në të ardhura krahasuar me nivelet para-COVID.
- Sfida më e madhe me të cilën përballen ndërmarrjet ishte kërkesa e zvogëluar për produktet ose shërbimet e tyre.
- Humbja e papritur e kërkesës dhe të ardhurave të shkaktuara nga masat e kontrollit mund të çojnë në probleme të mëdha të rrjedhës së parave. Meqenëse NVM-të kanë burime të kufizuara financiare për t'i bërë ballë një krize afatgjatë, veçanërisht krahasuar me ndërmarrjet më të mëdha, mbijetesa e tyre kërcënohet.
- NVM-të që janë të varura nga komponentët dhe lëndët e para të importuara për të prodhuar produkte përfundimtare kanë hasur në ndërprerje të zinxhirit të furnizimit. Ndërsa NVM-të në Ballkanin Perëndimor tradicionalisht mbështeten në një numër të kufizuar të furnitorëve në BE, ato janë më të prekshme nga përçarjet.
- 59% e ndërmarrjeve të anketuara në Sondazhin e Biznesit të Ballkanit Perëndimor ishin në gjendje të punësonin telework. Meqenëse NVM-të në të gjithë rajonin kanë një kapacitet më të ulët për të kaluar në telework dhe proceset e punës digjitale, ato kishin më shumë të ngjarë të përjetonin mungesa të fuqisë punëtore në kontekstin e kufizimeve të lëvizjes.

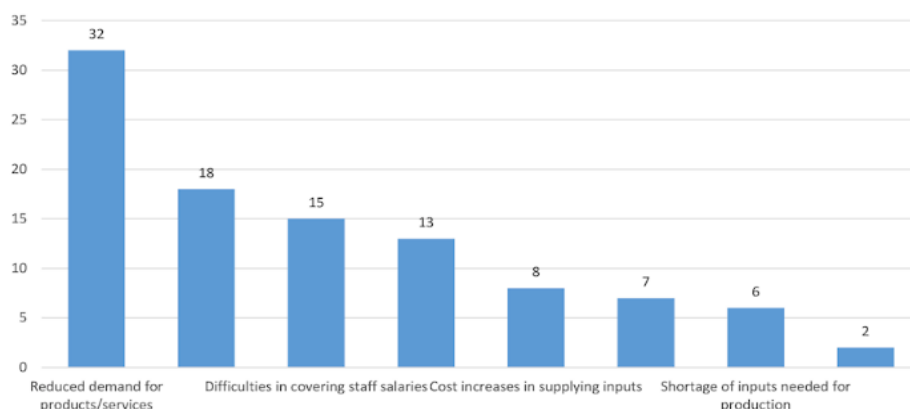

Fig. 4. Sfidat më të mëdha që prekin ndërmarrjet si rezultat i COVID-19 (në%)

4. Prioritetet e politikave për një rikuperim të qëndrueshëm dhe elastik

Ekonomitë e Ballkanit Perëndimor deri më tani kanë synuar të adresojnë këto sfida urgjente me të cilat përballen NVM-të, duke u përqendruar kryesisht në problemet e tyre të rrjedhës së parave. Këto masa janë thelbësore për të parandaluar falimentimin e bizneseve dhe për të shmangur një depresion ekonomik dhe recesion afatgjatë pas krizës COVID-19. Sidoqoftë, masa të tjera të politikës strukturore do të nevojiten gjithashtu për të forcuar më tej qëndrueshmërinë e NVM-ve. Disa përparësi me qëllim

që të sigurojnë një përgjigje gjithëpërfshirëse dhe të qëndrueshme të politikës ndaj konkurrencës së NVM-ve renditen më poshtë:

- Përmirësimi i përpjekjeve për transformimin digjital të NVM-ve: Ballkani Perëndimor inkurajohet të intensifikojë mbështetjen për digjitalizimin e NVM-ve që do të promovonte adoptimin e praktikave të punës në distancë dhe teknologjive IT. Këto do të ndihmonin NVM-të, ndër të tjera, të menaxhojnë punën në distancë, opsionet e pagesave digjitale dhe të mbrojnë biznesin e tyre me rritjen e sigurisë kibernetike.
- Vendosja e “agjendës së gjelbër” në iniciativa të reja mbështetëse: Bërësit e politikave të rajonit mund të përfitojnë nga rritja e masave të mbështetjes publike për të transformuar sektorin e NVM-ve me synimin për të çuar tranzicionin e tij në një ekonomi me karbon të ulët. Pranueshmëria për grante, subvencione dhe hua të buta mund të lidhet me rritjen e performancës mjedisore dhe me prezantimin e modeleve të gjelbërta të biznesit.
- Mbështetja dhe shfrytëzimi i ndërmarrjeve inovative në luftën kundër COVID-19: Ekosistemi në rritje i inovacionit në Ballkanin Perëndimor mund të jetë një burim kritik për rimëkëmbjen nga kriza COVID-19, duke ofruar zgjidhje në fusha të ndryshme. Kështu, programe të reja mund të përdoren, duke nxitur fillestarët për të zhvilluar produkte ose shërbime inovative që synojnë të kapërcejnë efektet ekonomike, shëndetësore dhe shoqërore të pandemisë.
- Inkurajimi i ndërmarrjeve dhe NVM-ve në tregtinë elektronike: Ndërsa përqindja e NVM-ve që shesin në internet është tashmë nën 10% në disa ekonomi në të gjithë rajonin, qeveritë mund të rrisin mbështetjen e tyre duke ndihmuar NVM-të të ndërtojnë një prani në internet duke përdorur tregtinë elektronike ose marketing digjital. Kjo do të lehtësonte hyrjen e tyre në tregje të reja dhe do të zgjeronte bazën e tyre të konsumatorëve.
- Vazhdimi i përmirësimit në regjimet e falimentimit: Pavarësisht nga të gjitha masat e politikës për të zbutur ndikimin e krizës, ende mund të pritët një kërcim në procedurat e falimentimit. Kjo padyshim do të ushtrojë një presion të madh mbi gjykatat e falimentimit, duke shkaktuar vonesa të mëtejshme në zgjidhjen e falimentimit. Do të nevojiten përpjekje të mëtejshme për të zvogëluar kohën dhe koston e falimentimit duke thjeshtuar procedurat dhe duke rritur përdorimin e sistemeve të zgjidhjes jashtë gjykatës.

Përfundim

Prioriteti i qeverive gjatë pandemisë ka qenë kufizimi i daljeve të kapitalit duke siguruar subvencione ose vonuar pagesa. Masat drejt investimeve vetëm stimuluese ishin të kufizuara në të gjithë rajonin.

Sidoqoftë, gjatë periudhës së bllokimit, një numër agjencish për promovimin e investimeve u desh të mbyllnin zyrat e tyre por vazhduan të siguronin mbështetje aktive për klientët e tyre në internet. Pas fazës së de-izolimit, ekonomitë e Ballkanit Perëndimor duhet të përqendrojnë vëmendjen e tyre në një zhvillim më të qëndrueshëm kur hartojnë politika për të adresuar sfidat me të cilat përballet kriza, siç është lëshuar nga përgjigjet e politikave të investimeve të OECD-së për COVID-19.

LITERATURA

- [1] European Commission (2019), EU Candidate Countries' & Potential Candidates' Economic Quarterly (CCEQ) 4th Quarter, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/tp038_en.pdf.
- [2] IMF (2020), *World Economic Outlook (October)*, <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2020/October>.
- [3] World Bank (2020), Western Balkans Regular Economic Report No.17 (Spring): The Economic and Social Impact of COVID-19, <http://documents1.worldbank.org/curated/en/301261588088338100/pdf/The-Economic-and-Social-Impact-of-COVID-19-Setting-the-Stage.pdf>.
- [4] World Bank (2020), Western Balkans Regular Economic Report: An Uncertain Recovery, No. 18 (Fall), <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/34644/153774.pdf>.
- [5] European Commission (2020), EU Candidate Countries' & Potential Candidates' Economic Quarterly (CCEQ) 3rd Quarter, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/tp044_en.pdf.

RECOGNITION AND EXECUTION OF FOREIGN CRIMINAL DECISIONS

Holta Seferi

Ministry of Education, Sports and Youth

Tirana, Albania

E-mail: holta.seferi@arsimi.gov.al

Abstract

One of the forms of judicial cooperation with foreign authorities is the recognition and execution of foreign criminal decisions, which, more than any other form, is based on solidarity between states, strengthening and facilitating international relations, increasing trust to each other's authorities.

Within the Council of Europe, there are two important Conventions in this field, the European Convention on the International Validity of Criminal Proceedings, The Hague, 1970 and the Council of Europe Convention on the Transfer of Sentenced Persons, 1983.

*These conventions are also the main acts for the regulation of international relations in this field, which have also served as the main basis on which our legislator has relied in the formulation of the provisions of Chapter III, Title X, the Code of Criminal Procedure, Section I "Execution of foreign criminal decisions", as well as the approval of law no. 10193, date. 03.12.2009 "On jurisdictional relations with foreign authorities in criminal matters", as an attempt to approximate legislation with the *acquis communautaire*.*

This article will address the provision of national and international legislation in the field of recognition and enforcement of foreign criminal decisions and its implementation in practice.

The methodology used in this article is the legal analysis of international cooperation in this field, focusing on national legislation and its application in case law, regarding the execution of foreign criminal decisions in Albania and the execution abroad of Albanian criminal decisions.

Keywords: Convention, execution, criminal decision, court, prosecutor, cooperation.

Abstrakt

Një nga format e bashkëpunimit gjyqësor me autoritetet e huaja është njohja dhe ekzekutimi i vendimeve penale të huaja, e cila më tepër se të gjitha format e tjera, ka si bazë të saj solidaritetin mes shteteve, forcimin dhe lehtësimin e marrëdhënieve ndërkombëtare, duke rritur besimin tek autoritetet e njëra-tjetrës.

Në kuadrin e Këshillit të Europës, janë dy Konventa të rëndësishme në këtë fushë, Konventa Europiane "Për vlefshmërinë ndërkombëtare të gjyqimeve penale", Hage, 1970 dhe Konventa e Këshillit të Europës "Për transferimin e personave të dënuar", 1983.

*Këto konventa janë edhe aktet kryesore për rregullimin e marrëdhënieve ndërkombëtare në këtë fushë, të cilat kanë shërbyer edhe si baza kryesore ku është mbështetur ligjvënësi ynë në formulimin e dispozitave të Kreut III, Titullit X, të Kodit të Procedurës Penale, Seksioni I "Ekzekutimi i vendimeve penale të huaja", si dhe miratimin e ligjit nr. 10193, date. 03.12.2009 "Për marrëdhëniet juridiksionale me autoritetet e huaja në çështjet penale", si një përpjekje për përafrimin e legjislacionit me *acquis communautaire*.*

Në këtë artikull do të trajtohet parashikimi i legjislacionit kombëtar dhe ndërkombëtar në fushën e njohjes dhe ekzekutimit të vendimeve penale të huaja dhe zbatimi i tij në praktikë.

Metodologjia e përdorur në këtë artikull është analiza ligjore e bashkëpunimit ndërkombëtar në këtë fushë, duke u fokusuar në legjislacionin kombëtar dhe zbatimin e tij në praktikën gjyqësore, lidhur me ekzekutimin e vendimeve penale të huaja në Shqipëri dhe ekzekutimin jashtë shtetit të vendimeve penale shqiptare.

Fjalët kyçe: Konventa, ekzekutim, vendim penal, gjykata, prokurori, bashkëpunim.

1. Introduction.

Today, more than ever, the need for peace and security has become a top priority. New forms of crime and its global consequences have led states, in response, to intensify cooperation between them and in addition to existing forms of cooperation, to find new instruments and mechanisms to increase the effectiveness of their relations in the international criminal arena.

One of the forms of judicial cooperation with foreign authorities is the recognition and execution of foreign criminal decisions. This form of judicial co-operation has had a significant impact on strengthening and facilitating international relations between states, making co-operation between them more effective on the one hand and increasing trust in each other's authorities on the other. Recognition and execution of foreign criminal decisions is a form of cooperation, which more than all other forms, is based on solidarity between states.

As for the application of other forms of cooperation, in the application of this form states are free to conclude bilateral or multilateral agreements at the international level. In the framework of the Council of Europe, there are two important Conventions in this field, which are:

- European Convention "On the international validity of criminal trials", The Hague, 28.05.1970, which was ratified in Albania by law no. 9068, dated 15.05.2003;
- Council of Europe Convention "On the Transfer of Sentenced Persons", dated 21.03.1983, ratified in Albania by law no. 8499, dated 10.06.1999.

These conventions are also the main acts for the regulation of international relations in this field, which have also served as the main basis on which our legislator has relied in the formulation of the provisions of Chapter III, Title X, the Code of Criminal Procedure, Section I "Execution of foreign criminal decisions".

Unlike extradition, which is limited to the nature of the crime and its punishment, these criteria are not essential conditions for the implementation of this form of cooperation. The application of this form of co-operation is closely linked to the simultaneous expansion and narrowing of the jurisdiction of the states participating in the co-operation. Thus, the State seeking recognition and enforcement of a sentence or security measure in another State extends the jurisdiction of its judicial authority, while the executing State acquires jurisdiction over the enforcement of a decision not taken by the authorities of the he thus loses jurisdiction over the matter when he executes the decision of another state.

2. Execution of foreign criminal decisions in Albania.

The judicial authorities of the Albanian state become competent to implement a criminal decision given by a foreign court when two conditions are met: the convicted person is in

Albania and has a request for the execution of the decision by the competent authority of the foreign state.

The application of cooperation in this field is related to three important elements:

- a) The decision must have been given in relation to a criminal case;
- b) The sentence must be the result of a criminal proceeding (the fine or seizure must have been imposed by the court as a criminal sentence and not as a civil obligation);
- c) The decision must have become final according to the law of the state that requires its recognition and execution in Albania.

Another case of recognition of a foreign court decision is the one under the Strasbourg Convention "On the Transfer of Sentenced Persons" (21.03.1983), according to which a person who is serving a prison sentence in a state, a citizen of who is not, may request to serve the remainder of the sentence in his country of origin.

The application of this form of cooperation aims at two main objectives:

1. preventing the convicted person from escaping punishment;
2. facilitating the process of its rehabilitation.

It is clear that serving the sentence in the country of origin by the convicted person is more favorable for his faster rehabilitation, as the sentence in this case is served in his family and social environment. By state of origin is meant not only the state of which the person is a citizen, but also the state where he resides and has spent most of his life, ie the state with which the person has the strongest affective connection. Consequently, the subject of these relations will be the Albanian citizen who has committed a criminal offense outside the Albanian territory, ie in the territory of the requesting state, or a foreign citizen who is resident in Albania and has committed a criminal offense punishable under the law of the requesting state.

These two cases are expressly provided in Article 53 of Law no. 10193, date. 03.12.2009 "On jurisdictional relations with foreign authorities in criminal matters", as amended.

The decision of a foreign court on imprisonment can be recognized:

- a) at the request of the sentencing state, when the convicted person is an Albanian citizen and has a residence or domicile in Albania;
- b) at the request of an Albanian citizen serving a sentence in the sentencing state, for transfer and continuation of serving the sentence in Albania¹⁰⁹.

Regarding the procedure followed, the Code of Criminal Procedure and the law stipulate that the Ministry of Justice, when it receives a criminal decision given abroad to Albanian or foreign citizens or stateless, but residing in the Albanian state, or to persons proceeded criminally in the Albanian state, sends to the prosecutor at the court of the judicial district of the place of residence or stay of the person, a copy of the decision and the relevant documentation, together with the translation into Albanian¹¹⁰.

The Ministry of Justice, when it receives a request for recognition of a foreign criminal decision by the sentencing State in a foreign language, may request the sentencing State to translate it into Albanian. If

¹⁰⁹ Article 53, Law no. 10193, dated 03.12.2009 "On jurisdictional relations with foreign authorities in criminal matters", as amended.

¹¹⁰ Article 512, The Code of the Criminal Procedure.

the translation is performed by the Ministry of Justice, the translation costs are recorded to be included as part of the procedural costs¹¹¹.

The Ministry of Justice has the obligation to send the acts to the prosecutor of the judicial district of the place of residence or stay of the person within 30 days from their receipt, through the General Prosecutor.

The prosecutor submits the request to the court within 10 days from the receipt of the acts. If the court that received the acts finds that it has no jurisdiction to make a decision, it declares its incompetence and sends the acts to the competent court, notifying the Ministry of Justice at the same time.

As a rule, based on the principle of solidarity between states and international obligations arising from the ratification of international conventions, states have agreed to recognize and enforce each other's court decisions, having mutual trust in the respective authorities and considering to welcome the decision of the requesting state. However, the conventions themselves provide for some exceptional cases, which are also reflected in the domestic legislation of states. Thus, Article 514 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Albania provides certain conditions for recognition, stipulating that the decision of a foreign court cannot be recognized when:

- a) the decision has not become final according to the laws of the state where it was given;
- b) the decision contains dispositions contrary to the principles of the legal order of the Albanian state;
- c) the decision has not been rendered by an independent and impartial tribunal or the defendant has not been summoned to appear at trial or has not been granted the right to be questioned in a language he understands and to be assisted by counsel;
- d) there are reasonable grounds to believe that considerations relating to race, religion, sex, language or political beliefs have influenced the outcome of the proceedings;
- e) the fact for which the decision has been given is not foreseen as a criminal offense by the Albanian law;
- f) for the same fact and against the same person, in the Albanian state a final decision has been given or a criminal proceeding is conducted¹¹².

In addition to the above conditions, Article 6 of the European Convention on the International Validity of Criminal Proceedings sets out some other conditions which may make it completely or partially impossible to recognize a foreign criminal judgment. These conditions, although not included in the content of Article 514 of the Code of Criminal Procedure, are reflected in the entirety of the provisions of the chapter on jurisdictional relations with foreign authorities.

Also, in view of Article 122 of the Constitution, which provides that any international agreement ratified by the Republic of Albania is part of its domestic legal system, it is worth noting that the other conditions provided by this Convention after its ratification, become mandatory for implementation and must be taken into account when applying in practice by the competent Albanian authorities.

Thus, the conditions provided by the Convention and binding for implementation are those related to the fact that the requested execution cannot be refused in whole or in part, except when:

¹¹¹ Article 53, Law no. 10193, dated 03.12.2009 "On jurisdictional relations with foreign authorities in criminal matters", as amended.

¹¹² Article 514, The Code of the Criminal Procedure.

- a) the execution would be contrary to the fundamental principles of the legal order of the requested State;
- b) the requested State considers the criminal offense for which the sentence has been given of a political or entirely military character;
- c) the requested State considers that there is good reason to believe that the sentence was provoked or aggravated on grounds of race, religion, nationality or political belief;
- d) the execution is contrary to the international commitments of the requested State;
- e) the offense is the subject of proceedings in the requested State or when the latter decides to initiate proceedings in connection with this offense;
- f) the competent authorities of the requested State decide not to proceed or to close the proceedings for this offense;
- g) the offense was committed outside the territory of the requested State;
- h) the requested State is unable to execute the sanction;
- i) the request is based on Article 5 letter "a" and none of the other conditions provided in that provision has been met;
- j) the requested State considers that the requesting State is itself capable of enforcing the sanction;
- k) the age of the convicted person at the time of the commission of the criminal offense was such that he could not be prosecuted in the requested State;
- l) the sanction is already provided for under the legislation of the requested State;
- m) the decision determines the revocation or restriction of one or more rights¹¹³.

In addition to the conditions provided in Article 514 of the Code of Criminal Procedure, the foreign criminal decision is recognized and executed even when the following conditions are met:

- a) if at the time of submitting the application for recognition to the Ministry of Justice, the convicted person has at least six months of imprisonment left to suffer;
- b) if the execution of the sentence decision, based on domestic legislation, is not prescribed¹¹⁴.

Regarding the procedure followed for the implementation of a request for the recognition and execution of a foreign criminal decision, it follows the same path as other forms of international cooperation. Thus, the request of the foreign state must be submitted to the Ministry of Justice, which sends the request, together with a copy of the decision and the accompanying documentation, to the prosecutor at the court of the judicial district of the person's place of residence or stay.

The request of the sentencing state must be accompanied by the following documentation

- a) the original or a single copy of the criminal decision with the determination that it is final;
- b) the generalities of the convicted person, including data on citizenship, place of residence and stay, place of birth, as well as other data that may be relevant for the determination of the competent court that will decide on the request;
- c) data on the execution of the given decision, including information on the time spent in detention and / or serving a prison sentence;
- d) a copy of the legal provisions on which the requested decision is based;
- e) a summary of the progress of the criminal proceedings.

¹¹³ Article 6, of the European Convention "On the international validity of criminal trials", The Hague, 28.05.1970, ratified in Albania by law no. 9068, dated 15.05.2003.

¹¹⁴ Article 54, Law no. 10193, dated 03.12.2009 "On jurisdictional relations with foreign authorities in criminal matters", as amended.

The Ministry of Justice, in case it ascertains that the request does not contain the documentation defined above, has the right to submit to the sentencing state the request for completion of the documentation, without forwarding the acts to the local judicial authorities.

Both the Ministry of Justice and the local judicial authorities, in cases where they deem it necessary during the review of the request, may request additional information from the foreign authority.

If the sentencing State fails to submit the required documents within three months, the request and the acts shall be returned to the sentencing State. However, the procedure is resumed in case of re-submission of the request and completed acts by the sentencing state¹¹⁵.

Regarding the manner of proceeding by the court and the deadlines that apply, Albanian law has determined that the judge of the case sets the date of the court session within 10 days from the filing of the prosecutor's request, and orders the notification of the parties in the process. The court takes into account the facts found in the foreign decision, when making the decision on the request. When recognizing a foreign decision, the court determines the sentence to be served in the Albanian state, converting the sentence determined in the foreign decision into one of the sentences provided for the same fact by the Albanian criminal legislation.

When the decision has become final, the General Prosecutor forwards to the Ministry of Justice, within 15 days from its final decision, a copy of the court decision for the recognition of the foreign criminal decision, while the Ministry of Justice, within 10 days from taking the decision of recognition by the General Prosecutor, notifies the sentencing state.

Not only the legal provisions, but also the case law has already shown that it is clear that the Albanian court when recognizing the decision of the foreign court, does not review the merits of the case and does not verify the evidence administered in the process by the foreign court. It verifies only if there are any of the conditions that prevent the recognition of the foreign decision and further, converts the sentence determined in the foreign decision with one of the penalties provided for the same fact by the Albanian criminal legislation.

The requirements that must be respected by the court when recognizing a foreign criminal decision are provided in Article 516 of the Code of Criminal Procedure, which are:

- This punishment must be responsive in nature to the one given in the foreign decision.
- The sentence can not exceed the maximum limit provided for the same fact by Albanian law.
- When the foreign decision does not specify the measure of punishment, the court imposes it on the basis of the criteria set out in the Criminal Code.
- When the execution of the sentence given in the foreign state is suspended on condition, the court has in the decision of recognition, among others, the conditional suspension of the sentence. The court does the same when the defendant is released on parole in a foreign country.
- To impose a fine, the amount imposed on the foreign decision is converted into an amount equal to Albanian Lek, applying the exchange rate of the day in which the recognition is established.
- In the decision of recognition for the execution of a confiscation, the execution of the confiscation is also ordered¹¹⁶.

¹¹⁵ Article 55, Law no. 10193, dated 03.12.2009 "On jurisdictional relations with foreign authorities in criminal matters", as amended.

¹¹⁶ Article 516, The Code of the Criminal Procedure.

Judicial practice had a period when it provided numerous examples of misunderstanding and misapplication of the above provisions. Courts of fact have often recognized and converted foreign court decisions, not only by erroneously applying the provisions on how to convert a sentence, but often by getting to the heart of the matter and undertaking to re-evaluate the facts. On the other hand, a wrong practice was followed in relation to the right to appeal against the decision of recognition and conversion of the foreign criminal decision, denying the parties the constitutional right to appeal against this decision.

These situations were regulated by the intervention of the Joint Colleges of the Supreme Court, which in the unifying decision no. 154, dated 15.04.2000, with the object *"Termination of the punishment for the criminal offense of production and sale of narcotics and illegal border crossing"*, has ascertained that:

".....Holding the above position, the United Colleges reach the conclusion that Law no. 8202, dated 27.03.1997 "On amnesty", does not extend its effects to Albanian citizens who have committed criminal offenses outside the Albanian territory and for which they have been convicted with a final decision by the foreign judicial authority at the time of its entry into force, neither directly, nor after their transfer to Albania.

According to this Law, are excluded from criminal prosecution and further serving of punishment all persons who have committed criminal offenses for which that law states. Law no. 8268, dated 22.12.1997 amended the time extension of the above law until 30.1.1998 for those persons who voluntarily appeared before the competent authorities. According to the above reasoning, the Panels consider that the Law on Amnesty of 1997 does not extend its effects to the applicant both during his stay in the territory of the Greek state, and when he was transferred to the execution of the decision of that authority to continue the execution of the foreign sentence in Albania. Since Law no. 8202 dated 27.03.1997 "On amnesty", does not extend the effects to persons transferred to serve the sentence given by a foreign judicial authority in the Albanian state, the request of the convict A.H. should not be accepted and for this reason, the decision of the court of first instance is vulnerable ”¹¹⁷.

Also, in the unifying decision of the United Colleges of the Supreme Court, no. 5, dated 10.10.2002, with the object *"Recognition of the criminal decision of the Court of Appeal of Thessaloniki (Greece) no. 651, dated 21.09.1999, in charge of the Albanian citizen L. D. "*, among others it is emphasized that:

".....Both the prosecutor and the defense counsel of the convict for whom the conversion of the foreign sentence is converted, can not be denied the right to appeal against the court decision on this issue, although this type of trial is not a basic trial but a special trial (sui generis).....

.....The transfer of the convict to serve in his country the sentence given by a foreign court does not constitute a relief in terms of reducing the sentence, but a relief for the effects of his faster rehabilitation in accordance with the conditions the most favorable that the Albanian legal order can offer in this regard, but in any case, without allowing in any case the aggravation of his position in comparison with the position held in the decision of the foreign court..... ”¹¹⁸.

These conclusions of the Joint Colleges of the Supreme Court are reflected in the provisions of the new law "On Jurisdictional Relations with Foreign Authorities in Criminal Matters", as amended, already explicitly sanctioning them.

¹¹⁷ Unifying decision of the United Colleges of the Supreme Court no. 154, dated 15.04.2000.

¹¹⁸ Unifying decision of the United Colleges of the Supreme Court no. 5, dated 10.10.2002.

If a foreign criminal decision has also been expressed for the civil obligation, the interested person has the right to ask the Albanian court, with the validation decision to oblige the civil convict against him. The Albanian court in this case has limited jurisdiction and the interested person cannot file a separate lawsuit regarding his request to a civil court. His only option is provided by Article 513 of the Code of Criminal Procedure, according to which:

- i. At the request of the interested party, in the same proceeding and with the same decision, the civil dispositions of the foreign criminal decision regarding the obligation for the return of the property or the compensation of the damage can be declared valid.
- ii. In other cases the request is made, by the one who has an interest, in the court where the civil dispositions of the foreign criminal decision would be executed.

Regarding the possibility of imposing security measures at the gate procedure for the application of this form of cooperation, given the fact that one of the main purposes of this form is to prevent the person from escaping punishment, our criminal legislation has provided the possibility that in cases when there are conditions and criteria for its implementation, to take a coercive measure against the person or even a property security measure.

The court then has the obligation that within 5 days from the execution of the measure, take measures to identify the person and notify him of the right to have a defense counsel. The coercive measure is revoked when 3 months have passed from the beginning of its execution, without being given the decision of recognition by the district court or six months without taking the final decision.

Regarding the execution of the Albanian court decision that recognizes a foreign criminal decision, the decisions with imprisonment are executed by the prosecutor at the court that gave the decision, calculating for the effects of the execution also the time of the sentence served in the requesting state. While the amounts derived from the execution of fined decisions are deposited in the Bank of Albania and the confiscated items are transferred in favor of the Albanian state, except in cases when we are in conditions of reciprocity, when the obtained values are transferred in favor of the requesting state.

3. Execution abroad of Albanian criminal decisions.

The right to request the recognition and execution of a court decision also applies to the Albanian state in cases where the Albanian court has given a sentence to a person who has committed a criminal offense, but who is not in Albania. In these cases, the Ministry of Justice may address the state where the person has his residence or domicile, with a request for recognition and execution of the Albanian criminal decision. Such a request can be made in cases when the sentencing decision in Albania was given in absentia, when the requested state has rejected the request for extradition of the person, when extradition is impossible in full, or in cases where there is an international agreement.

As a rule, the execution abroad of an Albanian court decision is required for foreign nationals residing or residing in another state, but it can also be required for Albanian citizens or stateless persons who have their domicile or residence in one foreign state.

As mentioned above, another case of the request for recognition and execution of the foreign court decision, is also the one initiated at the request of the convicted person himself, who is serving the sentence in the place where the sentence was given. The convict has the right to request that the remaining part of the sentence be served in his country of origin. The conditions and procedures for this request according to the Albanian legislation are provided in the provisions of the Code of Criminal Procedure.

To the conditions provided in Article 519 of the Code of Criminal Procedure, the law "On jurisdictional relations with foreign authorities in criminal matters", as amended, has added two other requirements. Thus, the Ministry of Justice requests the recognition and execution of criminal decisions by a foreign state even when:

- a) the criminal decision given by a local judicial authority cannot be executed within the Albanian territory; or
- b) the execution of the criminal sentence abroad can serve a better social rehabilitation of the convicted person.

In submitting this request, the Ministry of Justice is based on the information and documents provided by the General Prosecutor¹¹⁹.

The Code of Criminal Procedure provides two conditions for requesting the execution abroad of a criminal sentence handed down by an Albanian court:

- i. the necessary consent of the convict, which must be given before the Albanian court and if he is abroad, the consent can be given before the Albanian consular authority or before the court of the foreign state (Article 520);
- ii. prohibition of the Ministry of Justice to request the execution abroad of a criminal decision punishing a restriction of personal liberty when there is reason to consider that the convict will be subjected to persecuting or discriminatory acts due to race, religion, sex, nationality, language or beliefs or punishments and cruel, inhuman or degrading treatment (Article 521).

At the moment when the sentence decision of the Albanian court begins to be executed in the foreign state, the execution in Albania is suspended and it cannot be re-executed if the sentence is fully paid according to the law of the foreign state. It is important to note in this regard that, while serving the sentence, the person may benefit from the amnesty or pardon granted under the legislation of the state where he is serving the sentence. In this regard, the law provides that, in case the sentence is reduced, pardoned or amnestied by the sentencing state, the Minister of Justice, based on the principle of reciprocity with the sentencing state, forwards the acts sent by the sentencing state to the execution prosecutor, through the General Prosecutor. The execution prosecutor submits a request to the court that issued the recognition decision, which declares with a decision, as the case may be, the reduction or termination of the sentence.

4. Criminal judicial cooperation in the European Union. Mutual recognition of court decisions.

The functioning of the European Union is regulated by a treaty signed by all the member states of the European Union, which very clearly defines the competencies that the member states have given to the European institutions.

The Maastricht Treaty provided for the revision of the treaties, in order to ensure a better efficiency of the community institutions in the context of the forthcoming EU enlargement. It was followed by a difficult period for European integration, a period which, however, was overcome little by little and with sacrifices. When the provisions of the Maastricht Treaty were finally accepted, work began on the creation of a new treaty, which would mark a new step forward on the path to integration.

Thus, in Amsterdam, on 16-17 June 1997, the heads of state and government of the 15 countries of the European Union reached a political agreement on a new treaty for Europe, the Treaty of Amsterdam.

¹¹⁹ Article 62, Law no. 10193, dated 03.12.2009 "On jurisdictional relations with foreign authorities in criminal matters", as amended.

The Amsterdam Treaty of 1997 stipulates that the EU must maintain and develop an area of freedom, security and justice within the European Union.

In the framework of intergovernmental cooperation, the countries will strengthen their actions in the fight against terrorism, organized crime, pedophilia, drug and arms trafficking, fraud and corruption.

The realization of these aspirations requires as a necessary premise, a common judicial space, in which European citizens can address the judiciary of a member state in the same way as they address the state of which they are citizens.

On the other hand, the possibility for perpetrators of criminal offenses to benefit from the chaos created as a result of changes between the legal systems of the member states should be eliminated or minimized as much as possible. Therefore, a mutual recognition of judicial decisions, recognized and enforceable even outside the borders of a member state, was urgent, without the need to implement the classical conventions governing international cooperation in the criminal field.

In the framework of the Tampere European Council 1999, the participants concluded that mutual recognition of judicial decisions is the cornerstone of judicial cooperation between EU member states. Judicial cooperation in the criminal field within the EU is based on several Community instruments adopted under Title VI of the Treaty on European Union, which is increasingly based on the principle of *mutual recognition*¹²⁰.

The legislative technique used to pass the provisions governing the criminal field has undergone a real evolution. Conventions were initially preferred, while framework decisions and Council decisions regulate the area of judicial co-operation within the EU.

It is easily understood that the purpose of this transformation has been and remains the simplified procedure for the implementation of such decisions in relation to that of a convention, which in order to be implemented, must be ratified by the member states. On the other hand, the time required for the entry into force of a framework decision is much shorter than that required for the entry into force of a convention.

In this context, the most important development in European legislation can be considered the adoption of framework decision no. 584, dated 13.06.2002, which regulates the European Prohibition Order (EPO). As a result of this Framework Decision, extradition procedures applied up to that point between Member States are no longer applicable. The extradition procedure (surrender according to EPO) is now a more flexible procedure, similar to the arrest procedure used by local authorities.

The framework decision on the European Prohibition Order is seen as a more efficient instrument in relation to extradition, which requires a longer time and a stricter procedure. It represents the first concrete instrument in the criminal field, which applies the principle of mutual recognition. The EPO is issued in the form of a judicial decision by a judicial authority of a Member State, with the aim of detaining or extraditing from other Member States persons wanted for the purpose of prosecuting or punishing them. The decision of a judicial authority of a Member State regarding the detention and return of a person should be executed as quickly and easily as possible in other EU Member States.

National courts may issue an EPO to detain or extradite a person wanted by a Member State, with a view to:

- (i) the conduct of a criminal proceeding;
- (ii) the execution of a decision on a measure of imprisonment;

¹²⁰ http://data.europa.eu/eli/dec_framw/2002/584/oj

2002/584/JHA: Council Framework Decision of 13 June 2002 on the European arrest warrant and the surrender procedures between Member States - Statements made by certain Member States on the adoption of the Framework Decision.

The State to which the EPO is addressed does not have the right to discuss the reasons or causes on which the extraction of the EPO is based, due to the principle of mutual trust between the judicial systems of the member states. This makes the execution of EPOs very fast.

The Framework Decision for the EPO brought some innovations in relation to previous extradition procedures within the Council of Europe:

1. Simple procedure: without formalities and excessive bureaucracy. The application of the principle of double punishment for the category of 32 serious violations has been avoided, which includes offenses such as: participation in a criminal organization, terrorism, trafficking in human beings, sexual exploitation of children and child pornography, illegal trafficking in weapons, ammunition and explosives, corruption, fraud including fraud related to EU financial interests, money laundering and counterfeiting of money including the international currency Euro.
2. Accelerated procedure: The state in which the person is detained must deliver it to the state in which the detention order was issued, within a maximum period of 90 days from the detention. If the person consents to the delivery, the decision must be made within 10 days.
3. Depoliticization of procedures: The part of "political decision-making" has been avoided, making the execution of an EPO a mere judicial process.
4. Extradition of its nationals: Under the 1957 Extradition Convention, the extraditing State may refuse the extradition of its national. Meanwhile, member states cannot refuse the surrender of their citizens. The surrendering state during the surrender procedure, may request that its citizen, after being tried, return to his country to serve the sentence, in order for the rehabilitation function to be achieved more quickly.

It is important to note that, both during the extradition procedure and during the execution of an EPO, states and national courts must ensure that the provisions of the ECHR are complied with. The framework decision reflected the jurisprudence of the ECHR regarding trial in absentia, bypassing the legal provisions of the countries. It stipulates that if the individual has been tried and subsequently detained on the basis of an EPO, he has the right to be extradited to the requesting country, to undergo a trial, in his presence.

5. Albanian legal framework in the integration process.

As it is already known, one of the main tasks of Albania in its EU integration process is the approximation of its legislation with the *acquis communautaire*. In the field of criminal judicial cooperation, as we have mentioned above, one of the most important laws adopted by the Republic of Albania is the one with no. 10193, date. 03.12.2009 "On jurisdictional relations with foreign authorities in criminal matters", which has undergone some changes in 2013.

The provisions of this law will apply:

- a) in proceedings related to criminal offenses, which at the time of filing the request, are under the jurisdiction of the judicial authorities of the requesting state or in the Republic of Albania;
- b) in proceedings that are under the jurisdiction of the European Court of Human Rights or other international courts, whose jurisdiction has been accepted by the Republic of Albania.

The above law has been able to regulate all forms of judicial cooperation in the criminal field and the procedures followed by the relevant authorities in their implementation.

1. Law no. 10193, dated 03.12.2009 "On jurisdictional relations with foreign authorities in criminal matters", as amended.
2. The Code of the Criminal Procedure.
3. European Convention "On the international validity of criminal trials", The Hague, 28.05.1970, ratified in Albania by law no. 9068, dated 15.05.2003.
4. Unifying decision of the United Colleges of the Supreme Court no. 154, dated 15.04.2000.
5. Unifying decision of the United Colleges of the Supreme Court no. 5, dated 10.10.2002.
6. http://data.europa.eu/eli/dec_framw/2002/584/oj
2002/584/JHA: Council Framework Decision of 13 June 2002 on the European arrest warrant and the surrender procedures between Member States - Statements made by certain Member States on the adoption of the Framework Decision.

DETERMINING THE MAXIMUM VALUE OF MONOPOLY PROFIT IN THE FIELD OF SOFTWARE IN SOUTHEAST EUROPE

Assoc.Prof.dr. Edmond Beqiri, Fist author

Edmond.beqiri@unhz.eu

Prof.Asoc.Dr. Vehbi Ramaj, Corresponding Author

Vehbi.ramaj@unhz.eu

Msc. Violeta Beqiri

violeta.beqiri@csara.eu

Abstract

Using the econometric method, this paper discusses how to find the survival of the required number of firms in the field of computer software in addition to the effects of a larger market. The paper also shows a monopolistic tendency towards in-house sales of software, which can also sell as much as it wants at the export price.

The paper also shows how to find static efficiency related to net benefits to international trade, with a focus on Southeast Europe (SEE).

As a result, it is discussed how to determine the maximum value of monopoly profit. In favor of these results, the paper presents original expressions with an original graphic presentation.

Keywords: information technology, operating system, computer software, econometric analysis, international trade, barriers, monopoly profit, efficiency.

Trade barriers relate to the number of firms in Southeast Europe

Monopolistic competition (MC) means that identical products are sold, but brand loyalty is created so that the consumer continues to buy the product. For example, there are many operating systems available to use as a system platform on a personal computer (PC), but a SEE user typically selects an updated version of MS Windows. This is the brand loyalty at the moment in the region. The model of monopolistic competition in trade is the idea that trade increases the size of the market. A monopolistic model of competition can be used to show how trade improves the trade trend between scale and diversity faced by a particular nation. This shows how a larger market in a monopolistic model of competition leads to a lower average price and the availability of a greater variety of goods.

Applying this result to international trade, it can be observed that trade creates a world market that is larger than any national market that makes it up.

Market integration through international trade has the same effects as market growth in one country.

There are six characteristics of monopolistic competition:

- Product differentiation
- Number of enterprises (many companies)
- Free long-term entry and exit
- Making independent decisions
- Market power

- Buyers and sellers do not have perfect information (imperfect information)

Regarding the effects of increasing market size, the number of firms in a competitive monopoly industry and the prices they charge are influenced by market size.

In addition to the number of firms and average costs, it is necessary to determine that the average cost (AC) depends on the number of firms (n) in the industry (for a typical firm). In this respect, it is given as follows::

$$AC = \frac{F}{Q} + c = \frac{n \cdot F}{S} + c \quad (1),$$

where: S - total industry sales, n - number of enterprises, P - price charged by the company, cost C per company, F - fixed cost, c - marginal cost.

In this respect, given:

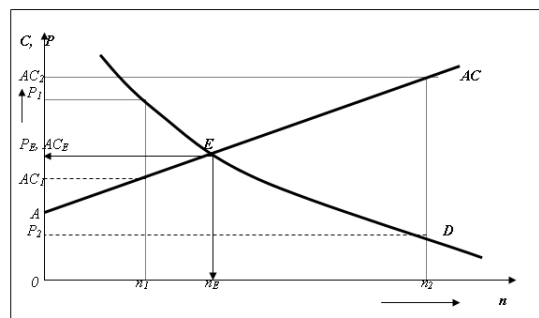
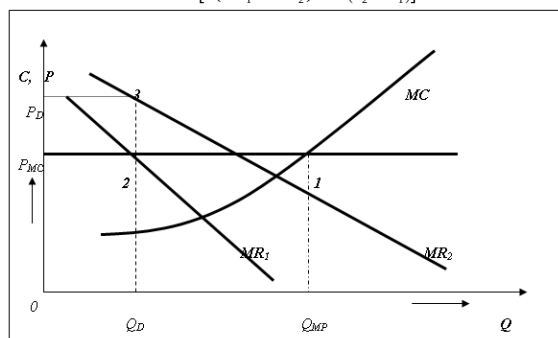

Figure 1: Equilibrium in a Monopolistically Competitive Market.

$$E \left(n_E = \frac{S_1(AC_1 n_2 - AC_2 n_1 + n_1 c)}{S(AC_1 - AC_2) + F(n_2 - n_1)} ; AC_E = \frac{F(n_2 AC_1 - n_1 AC_2) + S c(AC_1 - AC_2)}{S(AC_1 - AC_2) + F(n_2 - n_1)} \right)$$

$$MP = \frac{S[F(AC_1 n_2 - AC_2 n_1) + S c(AC_1 - AC_2)] \cdot [n_2(AC_1 - c) - n_1(AC_2 - c)]}{[S(AC_1 - AC_2) + F(n_2 - n_1)]^2}$$

$$1(Q_1 = b_1 S_1 (P_1 - MR); c) ; 2(Q_2 = b_2 S_2 (P_2 - MR); MR) ;$$

$$c_e = \frac{S_2 b_2 P_2 - S_1 b_1 P_1}{2(S_2 b_2 - S_1 b_1)} ; MP_{\text{export(max)}} = \frac{(S_1 b_1 P_1 - S_2 b_2 P_2)^2}{S_2 b_2 - S_1 b_1} \bullet \quad (4).$$

With $MP_{\text{export(max)}}$ given maximal value of Monopoly Profit for this case.

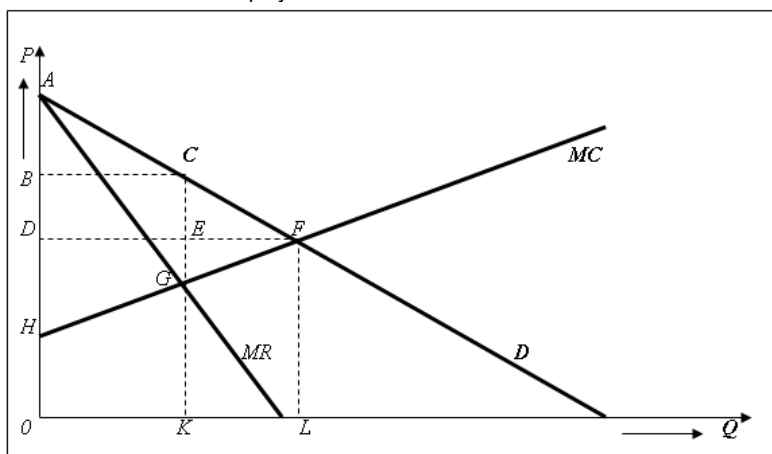

Figure 3: Relation of determination to static efficiency.

In addition to determining static efficiency for imperfect market structures, a graphical representation is given in Figure 3;

Can be found now:

$$F \left(Q_F = b_2 S_2 (P_2 - c); P_F = \frac{F + b_2 S_2 (P_2 c - c^2)}{b_2 S_2 (P_2 - c)} \right) ;$$

$$G \left(Q_G = b_1 S_1 (P_1 - c); P_G = \frac{F + b_1 S_1 (P_1 c - c^2)}{b_1 S_1 (P_1 - c)} \right) ;$$

(5).

Given for profit in favor of static efficiency:

$$SE_{AHF} = \frac{1}{2} \cdot (c - P_0) S_2 b_2 (P_2 - c); c_e = \frac{P_A + P_2}{2} = \frac{P_0 + P_2}{2} ;$$

$$SE_{AHF(\text{max})} = \frac{1}{8} \cdot S_2 b_2 \cdot (P_0 - P_2)^2 \bullet$$

(6).

The theory of imperfect competition in the field of Software related to international trade

Figure 2: Monopoly difference in sales liability to export prices and domestic markets.

The monopolistic difference in sales reactivity to prices in exports and domestic markets (QD; PD) is presented graphically in Figure 2.

For marginal income (MR) a typical firm is given:

$$MR = P - \frac{Q}{S \cdot b} = c \quad (3),$$

where Q – is a quantity produced, b – is a constant term representing the responsiveness of a firm's sales to its price (P).

Now it can be found:

Monopolistic competition in Software is a type of imperfect competition such that one or more manufacturers sell products that differ from each other as goods but not perfect substitutes (such as labeling, quality or location). In the context of monopolistic competition in computer software, the firm takes the prices charged by rivals as day and ignores the impact of its prices on the prices of other firms. The already presented models of comparative advantages were based on the assumption of constant returns on scale. From this, we assumed that doubling the inputs in an industry would double. In practice, however, many industries are characterized by economies of scale (also called increased returns), so if production is more efficient, the rate at which it develops will be higher. Whenever economies of scale are used, doubling inputs to industry will double industrial output.

Proposed graphical presentation model for determining the maximum value of monopoly profit

Let's talk about monopolistic pricing and production

decisions (Figure 4).

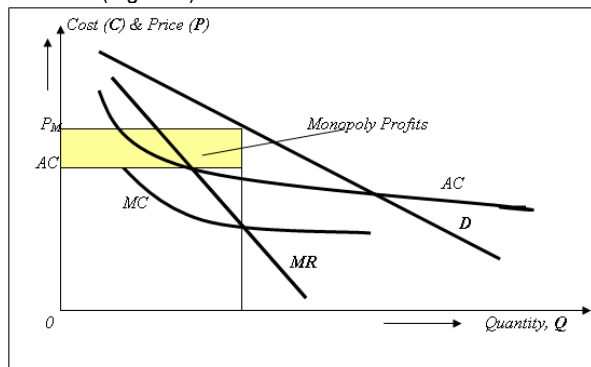

Figure 4: Monopoly pricing and production decision.

A monopolistic firm chooses a product in which to achieve marginal revenue, to increase revenue from the sale of an additional unit is equal to the marginal cost and cost of

producing the additional unit. This maximum profit output is shown as QM, the price at which this output is required is PM. Marginal income curve MR stands below the demand curve D, because for a monopoly marginal income is always lower than price. The gain of the monopoly is equal to the area of the shaded rectangle, the difference between the price and the average cost of travel QM.

Marginal income is given in form:

$$\text{Marginal Revenue} = MR = P - Q/B$$

The appropriate formula for average and marginal cost is:

$$C = F + c \cdot Q$$

where F - is a fixed cost that is independent of a firm's output, c - is the firm's marginal cost, and Q - is a once again the firm's output.

For Average Cost given:

$$\text{Average Cost} = AC = C/Q = F/Q + c$$

Figure 5 shows a graphical representation of monopoly profit, where it can be calculated with:

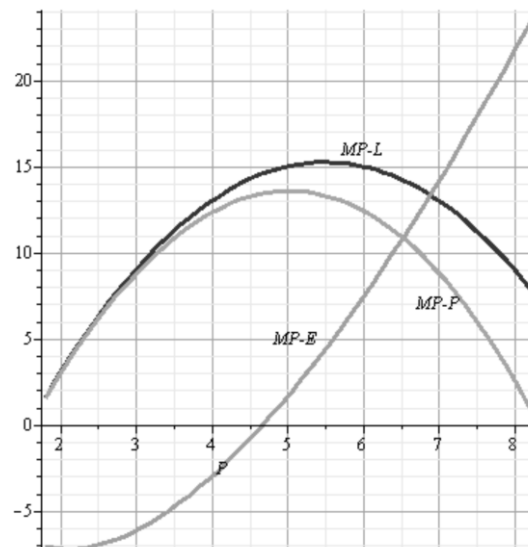

Figure 5: Graphical presentation of Monopoly's Profit.

$$MP_{L(\max)} = -\frac{1}{4} \cdot \frac{A^2 + 2ABc + B^2c^2 + 4BF}{B}; P_M = -\frac{1}{2} \cdot \frac{A - Bc}{B}; Q = A + B \cdot P$$

respectively for Linear Trend of function, $Q = Q(P)$ ►

$$MP_{P(\max)} = -\frac{1}{27C^2} (-3BCc\sqrt{\Phi} + 9AC\sqrt{\Phi} + 3BC^2c^2 + 9AC + 18AC^2c - 3C^2c^2\sqrt{\Phi} - 3B^2CC + 27C^2F - 3B^2\sqrt{\Phi} + 2C^3c^3 - 2B^3 + \Phi^{3/2}); P_{Me} = -\frac{1}{3} \cdot \frac{B - Cc - \sqrt{\Phi}}{C}; Q = A + BP + CP^2$$

respectively for Parabolic Trend of function, $Q = Q(P)$ ►

$$MP_{E(\max)} = -\frac{1}{9} \left[\text{Aln} \left(\frac{B_1 + C_1c}{9} \right) B_1 9 - \text{Aln} \left(\frac{B_1 + C_1c}{9} \right) B_1 - \text{Aln} \left(\frac{B_1 + C_1c}{9} \right) C_1c + \right. \\ \left. + FC_1 9 + c \text{Aln} \left(\frac{B_1 + C_1c}{9} \right) C_1 9; 9 = \text{LambertW}[(B_1 + C_1c)e]; P_{Me} = -\frac{(9-1)B_1 - C_1e}{C_1 9}; \right.$$

$$Q = A \ln(B_1 + C_1P); \text{LambertW}(x) \cdot \exp[\text{LambertW}(x)] = x$$

respectively for Exponential (Logarithm's) Trend of function, $Q = Q(P)$ ►

The graphical representation associated with Figure 5 is given for the projection parameters:

$$A=10, B=-1, F=5, c=1, C=-1/70, B_1=1/7, C_1=1/4$$

Conclusions

In much of South East Europe. markets, manufacturers practice product differentiation by changing the physical composition of products, using special packaging, or simply claiming to have superior products based on brand or advertising images. Computer software and operating systems are examples of differentiated products.

The common concern of critics in SEE of monopolistic competition is to promote advertising and branding. Critics argue that advertising pushes customers to spend more on products because of the name associated with them than because of rational factors. On the other hand, brand names in the field of Computer Software can represent a guarantee of quality and that advertising helps reduce the cost to consumers of weighing the exchanges of many competing brands.

In a competitive monopolistic market, the consumer must gather and process information for a large number of different brands to be able to choose the best of them. In many cases, the cost of gathering the information needed to choose the best brand can outweigh the benefit of consuming the best brand instead of a randomly selected brand.

The results of this paper suggest that consumers use the information obtained from advertising not only to evaluate the single brand advertised, but also to conclude the possible existence of the brands that the consumer has.

The proposed econometric model can be used as the best model for determining the maximum value of monopoly profits and static efficiency in relation to profit gains. Can be used for International Markets, in addition to barriers and for various design parameters.

References:

- [1] Amemiya, Takeshi (1985). *Advanced econometrics*. Harvard University Press. ISBN 0-674-00560-0.
- [2] Davidson, Russell; Mackinnon, James G. (1993). *Estimation and inference in econometrics*. Oxford University Press. ISBN 978-0-19-506011-9.
- [3] Greene, William H. (2002). *Econometric analysis* (5th ed.). New Jersey: Prentice Hall. ISBN 0-13-066189-9.
[http://bib.tiera.ru/DVD-\[4\]_010/Greene_W.H._Econometric_analysis_\(2002\)\(5th_ed.\)\(en\)\(983s\).pdf](http://bib.tiera.ru/DVD-[4]_010/Greene_W.H._Econometric_analysis_(2002)(5th_ed.)(en)(983s).pdf). Retrieved 2010-04-26.
- [4] Hayashi, Fumio (2000). *Econometrics*. Princeton University Press. ISBN 0-691-01018-8.
- [5] Rao, C.R. (1973). *Linear statistical inference and its applications* (2nd ed.). New York: John Wiley & Sons.
- [6] Frank Graham. “Some Aspects of Protection Further Considered”. *“Quarterly Journal of Economics”*. “An early warning that international trade may be harmful in the presence of external economics of scale”.